ISSN 1005—5878

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى

3

1997

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

ISSN 1005-5878

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
پەسسللىك ژۇرنال

1997 - يىللىق 3 - سان

(ئومۇمىي 71 - سان)

9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى نەشردىن چىقتى

ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 - قورو
地址:乌鲁木齐市胜利路 14 号
تېلېفون: 2927—2862753
پوچتا نومۇرى: 830046
مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردىن ماقالە قوبۇل قىلىنىدۇ
نادىر ئەسەرلىرىڭىزنى ئەۋەتىڭ، مۇشتېرى بولۇڭ
بۇ ساندىكى مۇندەرىجە ۋە قىسقىچە مەزمۇنلارنى خەنزۇچىغاتەرجىمە قىلغۇچى: مادېيۇەن، ئىنگلىزچىغا تەرجىمەقىلغۇچى: چوغلۇق ئابدۇلھېلىم

باش مۇھەررىر:

كۈرەش مەھمۇتجان

بۇ سانىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى:

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

تەھرىرھەيئەتلىرى:
(ئۇيغۇر ئېلىپبە تەرتىبى بويىچە)
ئابدۇكېرىم رەھمان، ئازاد سۇلتان، ئامانجانتىلىۋالدى، ئەنۋەرئابلىمىت، تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى، راززاق مەتنىياز، شېرىن قۇربان، قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى، كۈرەشمەھمۇتجان، مەتروزىھېيت، مۇھەممەتيۇسۇپ ئۆمەر، نىجات ئەھمەتجان، ئىبراھىم مۇتىئى.

بۇ ساندا

سىياسىي — نەزەرىيە تەتقىقاتى

بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا پاكلىق قۇرۇلۇشى ۋە چىرىكلىككە قارشى تۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا ..... ئارزۇگۈل ئابدۇللا، خۇرشىدە جىلىل 1

ئۇقۇتقۇچىلارنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى رولى ھەققىدە..... گۈلزەپەر مۇھەممەت 6

مەشھۇر شەخسلەر تەتقىقاتى

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئېپەندىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە مۇلاھىزە ..... ئازاد سۇلتان 10

ئىقتىسادشۇناسلىق تەتقىقاتى

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇھىت بۇلغىنىش ئەھۋالى، سەۋەبلىرى ۋە ئونىڭ ئالدىنى ئېلىش چارىلىرى ھەققىدە .....
..... قاھارجان ئىبراھىم 26

ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈسۇلىنى ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا ..... رازىيە مۇھەممەت 38

كلاسسىك مەدەنىيەت تەتقىقاتى

ھىرقەتنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مەھنەتكام» ئەسىرى توغرىسىدا..... ھەنىپە سالمۇھۇ 44

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يۇرتى ھەققىدە..... پەرھات جىلان 59

تارىخ - ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتى

گۆھەر زېمىن — شىنجاڭ (3. شەھەرلەر شەھىرى) ..... مۇھەممەت ئوسمان 64

ئايالىلار تەتقىقاتى

«ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» دىكى ئايال تەسۋىرى توغرىسىدا ..... قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى 72

لوگىكا تەتقىقاتى

ماتېماتىكىلىق توپلام ئۇقۇم توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە..... ھىممەت ئىلى 76

تىل - ئەدەبىيات - فولكلور تەتقىقاتى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق ..... لەتىپ توختى 82

تاجىك ئېپانلىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان..... شېرىن قۇربان 100

تەسۋۇرىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى ۋە ئورنى توغرىسىدا..... ئىمىنجان ئەھمىدى 112

ئۇيغۇر تىجارەت ئېڭىنىڭ تارىخىي مەنبەسى ھەققىدە ..... ئىلھام ئابدۇكېرىم 120

قانۇن - تۈزۈم تەتقىقاتى

ئاسىيا - تىنچ ئوكيان دۆلەتلىرى ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى ھەققىدە .....
..... تۇرسۇننىياز ساۋۇر 133

新疆大学学报
（哲学社会科学维文版）
1997 年第 3 期
（总第 71 期）

目　录

政治理论研究

论市场经济条件下廉政建设和反腐败的重要性 …… 阿尔孜古丽·阿布都拉、胡尔西旦·吉力力
论教师在社会主义精神文明建设中的作用 …… 古丽则派尔·穆罕默德

名人研究

论著名学者阿布都热伊木·乌铁库尔先生及其创作特点 …… 阿扎提·苏里坦

市场经济研究

论自治区环境污染情况、污染原因及其治理措施 …… 卡哈尔江·伊布拉因
论改变振兴经济方法的必要性 …… 热孜亚·穆罕默德

古典文化研究

论赫尔克提的长诗《爱情与劳动》 …… 海尼帕·萨里霍娃
关于马赫穆德·喀什噶里的籍贯 …… 帕尔哈德·吉朗

历史—民俗学研究

美丽的家乡——新疆(3.石河子市) …… 穆罕默德·乌斯曼

妇女研究

维吾尔史诗《乌古斯汗传》中对妇女的描写 …… 康巴尔尼莎·穆罕默德阿吉

逻辑学研究

集合概念简论 …… 伊米提·艾力

语言、文学、艺术研究

维吾尔语的否定 …… 利提甫·托合提
浅淡塔吉克神话 …… 西仁·库尔班
论苏菲主义在维吾尔文学中的影响和地位 …… 伊明江·艾合麦德
维吾尔人经商意识的历史根源 …… 伊里哈木·阿布都克里木

法学研究

论亚太各国宪法发展的趋势 …… 图尔进尼亚孜·萨吾尔

بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا پاكلىق قۇرۇلۇشى ۋە چىرىكلىككە قارشى تۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا

ئارزۇگۈل ئابدۇللا، خۇرشىدە جېلىل*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىسلاھاتنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈچۈن پارتىيە ئەزالىرى ۋە كادىرلار قوشۇنىنىڭ ئىدىيىۋى سىياسىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى تىكلەپ، پاك - ئىنتىزامچان بولۇش، پارتىيە ئىنتىزامى، دۆلەت قانۇنىنىڭ ئىناۋىتىنى قوغداش، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش جەھەتتە ئاممىغا ئۈلگە بولۇشى لازىملىقى تەكىتلىنىدۇ.

摘要：为了进一步深化改革，必须提高党员和干部队伍的政治思想素质，要求他们在树立正确的人生观、廉洁自律、维护党纪国法的尊严、反腐败方面为群众做出榜样。

Abstrast: Inorder to deepen the reformation, the quality of political thought of partpmembers and cadres must be improved. They are also asked to set a good example ina correct out — corruption and defending party desciplone and national law.

بىر نەچچە يىلدىن بۇيان، مەركەز چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى پارتىيىنىڭ ئىستىل ۋە پاكلىق قۇرۇلۇشىدىكى گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇپ، كۈچلۈك تەدبىر قوللاندى. بولۇپمۇ پارتىيە 14 - قۇرۇلتىيىدىن بۇيان كۈرەشنىڭ سالمىقىنى يەيدىن - پەي ئاشۇردى، پۈتكۈل پارتىيەدىكى يولداشلارنىڭ يۇقىرىدىن - تۆۋەنگىچە ئورتاق تىرىشىشى ۋە ئاممىنىڭ پائال قوللىشى بىلەن چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، بۇ، ئىسلاھات، تەرەققىيات، مۇقىملىقتىن ئىبارەت چوڭ ئومۇملىقنى قوغداشتا ئۈنجابىي رول ئويناندى. دۆلىتىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتقاندا، بۇنىڭدىن كېيىن پاكلىق قۇرۇلۇشى ۋە چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى داۋاملىق ئېلىپ بېرىپ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىغا ئوڭۇشلۇق ماسلاشتۇرۇلىمۇ زۆرۈر. بۇنىڭ ئۈچۈن تۆۋەندىكى بىر قانچە مەسىلىنى ياخشى ھەل قىلىش لازىم.

1. پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش كېرەك.

پارتىيىمىز ئىدىيىۋى - سىياسىي قۇرۇلۇشنى ئەزەلدىن پارتىيە قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدىنقى قاتارىغا

---

* ئارزۇگۈل ئابدۇللا: شىنجاڭ تىببىي ئىنستىتۇتى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ خادىمى.
* خۇرشىدە جېلىل: ئاپتونوم رايونلۇق تەمىنات سودا كوپراتىپىنىڭ خادىمى.

قويۇپ كەلدى. بۇ، پارتىيىمىزنىڭ ئۇيۇشقاقلىقىنى، جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرۇشتىكى مۇھىم تەجرىبىسى، شۇنداقلا پارتىيىمىزنىڭ ئاۋانگارت ئەتىرەتلىك خاراكتېرىنى ئىزچىل ساقلاپ، چېرىكلىككە قارشى تۇرۇپ، سوتسىيالىزمدىن ئادىشىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى تۇپ تەدبىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىمىز سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئاساسىي لۇشىيەننىي بەلگىلىدى، پارتىيە ۋە دۆلەت ئۇلۇغ تارىخىي بۇرۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆتكەپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش مەركىز قىلىنغان سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ يېڭى دەۋرىگە قەدەم قويدى. 18 يىللىق ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىگىلىكىنى جانلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇميۈزلۈك راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ تۇرمۇشى كۆرۈنەرلىك باخشىلاندى، بۇ يېڭى ئۇلۇغ ئىنقىلاب پارتىيىمىزنىڭ ئىدىيەۋى - سىياسىي قۇرۇلۇشىمۇ يېڭى ھاياتىي كۈچ بەخش ئەتتى. ئىدىيە، مەدەنىيەت ساھالىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى، كىشىلەرنىڭ ئىدىيەۋى تونۇشىنىڭ ئۆسۈشىگە تۈرتكە بولدى، ئاممىنىڭ ئاكتىپلىقىنى زور دەرىجىدە قوزغىدى. لېكىن شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش داۋامىدا كاپىتالىزمنىڭ چېرىك ئىدىيىسى، ئېلىمىزدە تارىختىن قېلىپ قالغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ چېرىك ئىدىيىسى بىلەن بىرلىشىپ پۈلپەرەسلىك، چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىك ۋە چېرىك تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىق پاسسىپ ھادىسىلەرنى پەيدا قىلدى، ئەڭ ئالدۇرىدى. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ توغرا غايىسى، ئېتىقادى ۋە قىممەت قارىشىغا سەلبىي تەسىر كۆرسەتكەن، چېرىتىشكە، ھاتتا ئىرادىسى ئاجىز كىشىلەرنى نابوت قىلىۋېتىشكە باشلىدى. مانا مۇشۇنداق شارائىتتا مەركەز چېرىكلىشىشكە قارشى كۆرەش قىلىش توغرىسىدا ئومۇمىي يولىيورۇق چىقاردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چېرىكلىشىشكە قارشى كۆرەش قىلىش جەھەتتە نۇرغۇن نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، چېرىكلىشىشكە ئالاقىدار نۇرغۇن چوڭ - چوڭ دېلولار پاش قىلىنىپ، قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى. لېكىن پارتىيە ئەزالىرى ۋە كادىرلار ئىچىدە يەنىلا ھۇشيارلىقىنى ئۆستۈرمەي، ئىدىيە ئۆزگەرتىشكە سەل قاراۋاتقانلار يوق ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەزى جايلار ۋە ئورۇنلاردىكى پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىگە سەل قاراپ، ئاكتىپ ئىدىيىۋى كۆرەشتىن ۋاز كېچىۋاتىدۇ. شۇڭا، ئۇ يەردە ناچار كەيپىياتلار يامراپ كېتىۋاتىدۇ، بەزى كىشىلەرنىڭ كىچىك نۇقسانلىرى تەرەققىي قىلىپ چوڭ مەسىلىگە ئايلىنىپ مېڭىۋاتىدۇ، ھەتتا ئولار جىنايەت ئۆتكۈزۈش پائالىيىتىگە قېلىۋاتىدۇ. يەنە قىسقى يىللاردىن بۇيانقى پاكىتلار بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى، بىرەر كادىر ياكى پارتىيە ئەزاسىنىڭ ئاينىپ كېتىشى كۆپىنچە ئىدىيىدە ئاينىپ كېتىشدىن باشلىنىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش شارائىتىدا پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، كادىرلار ۋە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، پارتىيىمىزنىڭ ئىلغارلىقى، پاكلىقىنى ساقلاپ، چېرىك ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت تەسىرىنىڭ چېرىتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ۋە ئۇنى چەكلەپ، چېرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى ئۇنۇملۇك ئىلگىرى سۈرۈش تولىمۇ مۇھىم. بۇنىڭدا ئىشنى قانۇنغا تايىنىپ باشقۇرۇشتىن باشلاپ، قائىدە - تۈزۈم ئورنۇتۇپ ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلارنى مەيلى كىم بولۇشىدىن قەتئىنەزەر قاتتىق جازالاشقا، زەربە بېرىشكە، قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ.

2. پارتىيە ئەزالىرى ۋە رەھبىرىي كادىرلاردا توغرا دۇنيا قاراش ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تۇرغۇزۇش كېرەك.

توغرا دۇنيا قاراش ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تىكلەش ئىلگىرى، ھازىر ياكى كەلگۈ-

سىده بولسۇن ناھايىتى مۇھىم. ئالدى بىلەن ھەر بىر پارتىيە ئەزاسى، بولۇپمۇ ھەر بىر رەھبىرلىك كادىر دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇش، خەلقنى بەختكە، بايىاشاتلىققا ئېرىشتۇرۇش ئىدىيىسىنى تۇرغۇزۇشى، شەخسىي مەنپەئەتنى چوقۇم دۆلەت مەنپەئەتكە، قىسمەن مەنپەئەتنى ئومۇمى مەنپەئەتكە، كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتنى كەلگۈسى مەنپەئەتكە بويسۇندۇرۇپ، شەخسىنىڭ غايىسى، ئارزۇسى ۋە ئىنتىلىشىنى سوتسىيالىستىك ئەخلاق قائىدىسىگە ئويغۇنلاشتۇرۇش لازىملىقىنى تونۇپ يېتىشى كېرەك. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت بۇ چوڭقۇر ئىنقىلاب جەريانىدا بەزى كادىرلار ۋە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىنقىلابىي ئىرادىسى ئاجىزلىشىپ تۇيۇق يولغا كىرىپ قالدى، بەزىلىرى ھەتتا چېرىكلىشىپ جىنايەتچىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنىڭ توغرا بولمىغانلىقىدىن بولغان.

دۇنيا قاراش، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى مەسىلىسىنى ئوبدان ھەل قىلىشتا، مۇھىمى ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى، بولۇپمۇ يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنى پىششىق ئۆگىنىپ، ئۇ نەزەرىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە چېرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۆرىشى ئەھمىيىتىگە بىرلەشتۇرۇپ تۆۋەندىكى بىرقانچە خىل تەرىبىنى چىڭ تۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ.

بىرىنچى، كوممۇنىستىك غايە ۋە ئېتىقاد تەرىبىسى. يولداش دېڭ شياۋپىڭ: «غايىلىك، ئىنتىزامچان بولۇشنى ھەر ۋاقىت ئېسىمىزدە چىڭ تۇتۇشىمىز لازىم» دېگەنىدى. كوممۇنىستىك غايە ۋە ئېتىقاد تەربىيىسىنى كۆچەيتىشتە مۇنۇ بىر قانچە مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش كېرەك.

(1) ئىسلاھات بىلەن ئېسىل ئەنئەنگە ۋارىسلىق قىلىشنىڭ مۇناسىۋىتى. جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش پۈتۈنلەي يېڭى ئىش، ئۇ بىزدىن ئىلگىرى ئاز ئات بولۇپ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشنى، يېڭى ئەھۋاللارنى تەتقىق قىلىپ، يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ، يېڭى تەجرىبىلەرنى يىغىنچاقلاپ چىقىپ قىلىدۇ. پارتىيىمىز ئۇزاق مەزگىللىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇشتا بىر يۈرۈش ئېسىل ئەنئەنە، ئېسىل ئىستىللارنى بارلىققا كەلتۈرگەن، ئىسلاھات ئېلىپ بارمىز دەپ ئۇنى تاشلاپ قويۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ئىلگىرىكى ھەممىلا نەرسىمىز يارىمايدۇ، ھەممىنى ئۆزگەرتىش كېرەك، دېگەنلىك ئەمەس، بەلكى ئىسلاھاتتا ئەمەلىيەت ئىللەتكە ئايلىنىپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلىغان نەرسىلەرنى، ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن، ئەمدى ئەسقاتمايدىغان نەرسىلەرنىلا ئىسلاھ قىلىش دېگەنلىكتۇر. نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت بىزدىن پارتىيىمىزنىڭ ياخشى ئەنئەنە، ئىستىللىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى يېڭى ئەمەلىيەتكە بىر لەشتۇرۇپ ئۇنى بېيىتىش، راۋاجلاندۇرۇشنى، نۇرلاندۇرۇشنى، ئۇلارنىڭ رولىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلمۇاتىدۇ. ئەگەر بىز ئىسلاھات ئېلىپ بارمىز دەپ ياخشى ئەنئەنە، ياخشى ئىستىللارنى تاشلىۋەتسەك ياكى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويساق، ئىسلاھاتنىڭ خاراكتېرى ۋە تەلىپىگە خىلاپلىق قىلغان بولىمىز.

(2) ئېچىۋېتىش بىلەن چەكلەشنىڭ مۇناسىۋىتى. ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش دۆلىتىمىزنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇشقا دائىر تۈپ سىياسىتى. ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋەتكەنلىكىمىز ھەرگىز چەت ئەلنىڭ نەرسىلىرىنى تەھلىل قىلماي-لا قارا - قويۇق كۆچۈرۈپ كېلىش، ئۇلارنىڭ ھەممە نەرسىسىنى ئۆز پېتىچە كىرگۈزۈش دېگەنلىك ئەمەس. بەلكى ئىلغار، پايدىلىق، ئەينەك قىلىشقا بولىدىغان، دۆلىتىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا باپ كېلىدىغان نەرسىلەرنى كىرگۈزۈش، بۇنىڭ ئەكسىچە بۇلغانلارنى چەكلەش، ھەتتا ئۇنىڭغا قارشى كۆرەش قىلىش دېگەنلىكتۇر. ئەگەر بىز ئىدىيە، سىياسىي جەھەتلەردە ئۆزىمىزگە قاتتىق تەلەپ قويمىساق، خاتا، چىرىك نەرسىلەرنىڭ ئامىنىڭ ئىدىيىسىنى چېرىتىشىگە يول قويىدىغان بولساق، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنىڭ مەقسىتى ۋە تەلىپىگە خىلاپلىق قىلغان بولىمىز. شۇنى چۈشىنىشىمىز كېرەككى، ئىشكىنى سىرتقا ئېچە-

ژېتىشنى ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇنۇمگە ئېرىشىپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىشتە ھەم ئىلغار، بىزگە پايدىلىق نەرسە-لەرنى دادىل قوبۇل قىلىش، ھەم خاتا، چېرىك نەرسىلەرنى قەتئىي چەكلەش كېرەك.

(3) ئالدىن بېيىش بىلەن ئورتاق بېيىشنىڭ مۇناسىۋىتى. قىسمەن جايلار ۋە بىر قىسىم كىشى-لەرنىڭ ھالال ئىشلەپ، قانۇنلۇق تىجارەت قىلىپ ئازراق ئالدىن بېيىشىغا يول قويۇش پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشتىكى مۇھىم تەد-بىرى، تەرەققىياتنى تېزلىتىش ئورتاق بېيىشنىڭ ئەپلىك يولى، يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق كۆر-سەتكەن: «سوتسىيالىزمنىڭ ئەڭ چوڭ ئەۋزەللى-كى ئورتاق بېيىش» بۇ، سوتسىيالىزمنىڭ ماھى-يىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان نۇقتا. كومپارتىيە ئەزالىرى، جۇملىدىن رەھبىرلىرى كادىرلار يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ مۇناسىۋەتلىك بايانلىرىنى ئۇگە-نىپ ۋە توغرا چۈشەنچە ھاسىل قىلىپ، ئالدىن بېيىش بىلەن ئورتاق بېيىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئوبە-دان بىر تەرەپ قىلىپ، خىزمەتتە ھەر ۋاقىت تېخى بېيىمىغان نامراتلارنى ئۆزىدە تۇتۇپ، چارە - تەدبىر قوللىنىپ، ئۇلارنىڭ تېز-رەك بېيىشىغا ياردەم بېرىشى لازىم.

ئىككىنچى، جان - دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش تەرىپىسى، تارىختا ئۆتكەن ھۆ-كۈمران سىنىپلار ئارىسىدىكى ئوقۇمۇشلۇق، قو-لىدىن ئىش كېلىدىغانلارنىڭ خېلى بىر قىسمى خەلق رايىغا ئەھمىيەت بەرگەن. چۈنكى ئۇلار مۇ-شۇ نۇقتىنى ئونتۇپ قالسا، خەلقنىڭ ئىشەنچىسى-دىن مەھرۇم بولۇپ چېرىكلىكنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىش ۋەجىدىن ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قالالمايدى-غانلىقىنى بىلگەن. بۇ مەسىلىدە تارىخ بىزنى مول تەجرىبە - ساۋاقلار بىلەن تەمىن ئەتتى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاۋانگارت ئەترىتى، ئۇ باشتىن ئاخىر جان - دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى ئۇزىنىڭ تۇپ مەقسىتى ۋە ھەربىكەت مىزانى قىلىپ كەلدى. پاك - دىيانەتلىك بولۇش، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن خەلق مەنپەئىتىنى كۆزلەش — پارتىيىمىزنىڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەنلىكى، خەلققە رەھبەرلىك قىلىپ ئىنقىلاپ ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەنلىكى-نىڭ مەسئۇلى. شۇنىڭ ئۈچۈن پارتىيە ئەزالىرى جان - دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت تۇپ مەقسىتىنى ئېسىدە چىڭ تۇتۇپ، پاك - دىيانەتلىك بولۇش ئۈچۈن خەلق ئاممىسى بەرگەن ھوقۇقنى توغرا، جايىغا ئىشلىتىشى كېرەك. ھو-قۇقنى خەلقنىڭ بەرگەنلىكىنى، ئۇنى خەلقنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈنلا ئىشلىتىشكە بولىدىغانلىقىنى، ئۇنى ھەرگىزمۇ شەخسىي ياكى كىچىك گۇرۇھنىڭ پايدىغا ئېرىشىشىگە، خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزۈشكە ئىشلىتىشكە بولمايدىغانلىقىنى ھەر ۋاق-ىت ئېسىدە چىڭ تۇتۇشى كېرەك. شۇنى كۆرسەتىپ بولمايدۇكى، بەزى رەھبىرىي كادىرلار، جۇملىدىن بىر قىسىم يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ كاللە-سىدا جان - دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش دېگەن ئىدىيىدىن ئەسەرمۇ قالمىغان، ئۇلار پارتىيىنىڭ ئاممىۋى لۇشىيەندىن ئىبارەت ئېسىل ئەنئەنىسىنى يوقۇتۇپ قويغان، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھوقۇقنىڭ تايىنىپ ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىپ، ھو-قۇق، پۇل سودىسى قىلغان، بەزىلىرى ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ دۆلەت، كوللېكتىپنىڭ مال - مۇلىكە-گە چاك سالغان. بۇنداق پارتىيە ئەزالىرى ياكى رەھبىرىي كادىرلار ئىنتايىن ئاز سانىنى تەشكىل قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قىلمىشى پارتىيىمىز، ھۆكۈمىتىمىزنىڭ پاك - دىيانەتلىك بولۇش، خەلق ئۈچۈن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئوبرازىغا ئېغىر زە-يان يەتكۈزدى، شۇنىڭ ئۈچۈن تەجرىبە - ساۋاقلار-نى يەكۈنلەپ، پارتىيە ئەزالىرىغا، بولۇپمۇ رەھبە-رىي كادىرلارغا قارىتا ماركسىزملىق ئاممىۋى نۇقتىنىزەرنى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇش، ئاممىدا ئۇ-چۇن سەممىي ئىشلەش، ئاممىدىن سەممىي ئۆ-گىنىش، ئاممىدا ئارىسىغا بېرىپ تۇرۇش ۋە ئاممىدا بىلەن ئىشقۇيۇن - تاشقۇيۇن بولۇش، ئۇلارنىڭ دەردىگە ھەقىقىي يېتىش جەھەتتە يۇقىرى تەلەپ قويۇپ، توغرا ئىدىيىۋى ئىستىل، خىزمەت ئىس-تىلىنى يېتىلدۈرۈشكە ئاھمىيەت بېرىش زۆرۈر. بۇ، دۇنيا قاراشىنى ئۆزلۇكسىز ئۆزگەرتىشنىڭ، خىزمەتنى ئوبدان ئىشلەشنىڭمۇ ئېھتىياجى.

ئۈچىنچى، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش، تىرىشچان - ئىقتىسادچان بولۇش تەربىيە-سى. جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شەرەپلىك ئەنئەنىسى، پارتىيىمىزنىڭ خەلق بىلەن قويۇق مۇ-ناسىۋەت باغلىشىدىكى ئەڭگۈشتەر، شۇنداقلا كا-دىرلار، بولۇپمۇ رەھبىرىي كادىرلار جەزمەن ھا-زىرلاشقا تېگىشلىك تۇپ سىياسىي سۈپەت، پارتە-يىمىز دەل جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قە-لبىدىن تايىنىپ راۋاج تاپقان. بۇ ئەنئەنىگە ئىلگىرى

قاندا‌ق تايانغان بولسا‌ق، هازىرمۇ شۇنداق تايانماي بولمايدۇ. هالبۇكى، بىزنىڭ بەزى رەھبىرىي كا‌دىرلىرىمىز چىرىك تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە قىممەت قارىشىنى چەكلەش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قالغان. ئۇلىمىز تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەت بولغاچقا، ئىقتىسادىي سەۋىيىمىز تۆۋەنرەك، ئىرى هالاۋەتىتىن بەھرىمەن بولۇشقا شارائىتىمىز تېخى يار بېرىمەيدۇ. پەقەت مۇۋاپىق ئىستېمالدىنلا بەھرىمەن بولالايمىز، كېيىن بېيىغاندىمۇ يەنىلا جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىش ئەنئەنىسىنى تاشلىۋېتىشكە بولمايدۇ. كومپارتىيە ئەزالىرى، بولۇپمۇ رەھبىرىي كادىرلار جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىش ئىستىلىنى ئاڭلىق جارى قىلدۇرۇپ، بۈزۈپ - چېچىشقا، ئىسراپچىلىققا قارشى تۇرۇشى، ھەشەمەتلىك كۆڭۈل ئېچىشلارنى ئويۇشتۇرماسلىقى ۋە ئۇنىڭغا قاتناشماسلىقى، ئەيشى - ئىشرەتلىك چىرىك تۇرمۇش ئۇسۇلىغا تېخىمۇ بېرىلمەسلىكى لازىم.

3. باشلامچىلىق بىلەن پاك - ئىنتىزامچان بولۇش، پارتىيە ئىنتىزامىنى، دۆلەت قانۇنىنىڭ ئىناۋىتىنى قوغداش كېرەك.

رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ئۇلگە بولۇش - بولالماسلىقى پارتىيىنىڭ ئىستىل قۇرۇلۇشى ۋە پاكلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم. ئۇزى ئۇلگە بولۇشتا، ھەممىدىن ئاۋۋال پاك - ئىنتىزامچان بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار ھازىرلاشقا تېگىشلىك پەزىلەت. ئاممىا رەھبىرىي كادىرلارنىڭ سۆزىگىمۇ، ھەركىتىگىمۇ دىققەت قىلىدۇ. ئەگەر سىنىڭ سۆزۈڭ بىلەن ھەرىكىتىڭ ئوخشاش بولمىسا، ئېغىزدا چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرىمەن دەپ ھەرىكەتتە ناچار بولساڭ، ئاممىا ساڭا ئىشەنمەيدۇ. رەھبىرىي كادىرلار ئىنتىزامغا قاتتىق رىئايە قىلسا، پاك - دىيانەتلىك بولۇشتا ئۇلگە كۆرسەتسە، ئاندىن ئۆز جايى، ئۆز ئورنىدا ياخشى كەيپىيات يارىتالايدۇ، ساقلانغان مەسىلىلەرنى لايىقىدا ھەل قىلالايدۇ. پارتىيە ئەزالىرى ۋە رەھبىرىي كادىرلار مەزكەزنىڭ پاك - ئىنتىزامچان بولۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلىرىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىپ، ئۇنىڭغا سېلىشتۇرۇپ ئۆزىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشى، تۇزىتىشكە تېگىشلىكلىرىنى دەرھال تۇزىتىپ، بەزى مەسىلىلەرنى تەشكىلگە ئېنىق ئېيتىپ، تەشەببۇسكارلىقنى قولغا كەلتۈرۈشى، پاك - دىيانەتلىك بولۇشتىلا ئۇلگە بولۇپ قالماستىن، يەنە پارتىيە ئىنتىزامى، دۆلەت قانۇنىنىڭ ئىناۋىتىنى قوغداشتىمۇ باشلامچى بولۇشى كېرەك. ئۆز رايونى، ئۆز تارمىقىنىڭ خىزمەتلىرىگە ئومۇميۈزلۈك مەسئۇل بولۇشى، شۇنىڭدەك چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش ۋە پاكلىق قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل بولۇپ، بۇ جەھەتتە ساقلانغان مەسىلىلەرنى ئاڭلىق تۇردە ئوبدان ھەل قىلىشى كېرەك.

گوۋۇيۈەننىڭ چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش بويىچە 4 - قېتىملىق يىغىنىدا لى پېڭ زۇڭلى «پاكلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى قانات يايدۇرۇش دۆلەتلىمىزنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش ياكى مەغلۇپ بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش. شۇنداقلا دۆلىتىمىز ھاكىمىيىتە قۇرۇلۇشىدىكى تۇپ ۋەزىپە» دەپ ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭدىن پاك - دىيانەتلىك بولۇش، چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ئىنتايىن مۇھىملىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، بۇ كۈرەشتە پارتىيە ئەزالىرى ۋە رەھبىرىي كادىرلار كۈرەشنى ئۆزلىرىدىن باشلىشى، باشتىن ئاخىر ئاممىغا ئۇلگە بولۇشى كېرەك.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما، 3 - توم، مىللەتلەر نەشرىياتى 1994 - يىلى نەشرى.
2. 1996 - يىلى گوۋۇيۈەننىڭ چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش بويىچە 3 - قېتىملىق يىغىنىدا لى پېڭ زۇڭلىنىڭ سۆزلىگەن سۆزى.
3. مەركىزىي پارتىيە مەكتىپى 1996 - يىلى تۆزگەن پارتىيە قۇرۇلۇشىغا دائىر دەرسلىكلەر.

(پوچتا نومۇرى: 830054)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئوقۇتقۇچىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى رولى ھەققىدە

گۈلزەپەر مۇھەممەت*

قىسقىچە مەزمۇنى: سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ نۆۋەتتىكى جىددىي تەلىپى ۋە ئېھتىياجى. بۇ ماقالىدە، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتە ئىنسان روھىنىڭ ئىنژېنېرى بولغان ئوقۇتقۇچىلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要：加强社会主义精神文明建设是当前全社会的迫切需求。本文简要论述作为人类灵魂工程师的教师在精神文明建设中充分发挥作用的必要性。

Abstract: It is the urgent need of the current society to strengthen the construction of socialist spiritual values. The writer gave us a brief discription about the necessaty that teachers—engineers of the human soul should play a full part in the construction of spiritual values

ئېلىمىز ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. لېكىن دۆلىتىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ، ئىقتىسادنى تېز تەرەققىي قىلدۇرۇش ستراتېگىيىسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، خىزمەتلەرنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆتكەلگەندىن كېيىن، نۇقۇل ھالدا ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى چېكى تۆتۈش ھەددىدىن ئارتۇق تەكىتلەنىپ، بىر مەزگىل ھەممە ئادەم پۇلغا قىزىقىدىغان، ماددىي تۇرمۇشنى گۈللەندۈرۈشكىلا ئەھمىيەت بېرىپ مەنىۋى تۇرمۇشنى جانلاندۇرۇشقا سەل قارايدىغان بىر تەرەپلىمە خاتالىق يۈز بەردى، نەتىجىدە، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا ئېغىر دەرىجىدە نۇقسان يەتتى.

پارتىيىنىڭ 14 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 6 - ئومۇمىي يىغىنىدا «ئىككى قولدا تۇتۇش، ئىككىلا قول قاتتىق بولۇش»، يەنى سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىمۇ چىڭ تۇتۇش شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىمۇ چىڭ

---

* گۈلزەپەر مۇھەممەت: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

تۇتۇش توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقىرىلىپ، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى، كۆرەش نىشانى، فاڭجېنى ۋە مۇھىم تەدبىرى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلدى، بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا ئىدىيىۋى - ئەخلاق تەربىيىسى، ئىلىم- پەن، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا يۈكسەك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكى تەكىتلەندى. قاراردا يەنە نۇرغۇنلىغان ئەمەلىي مەسىلىلەر ۋە كونكرېت تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، جۈملىدىن ئىنسان روھىنىڭ ئىنژېنېرى بولغان ئوقۇتقۇچىلارغا مۇناسىۋەتلەپ قويۇلدى. ھەقىقەتەنمۇ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئىلىپ بېرىش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇھىم ۋەزىپىسى. يولداش ماۋزېدۇڭ «مەكتەپنىڭ بارلىق خىزمەتلىرى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيىسىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ ھېلىمۇھىم چىڭ تۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان ماۋارىپنىڭ يېتەكچى فاڭجېنلىرىدىن بىرى.

ئوقۇتقۇچى تەلىم - تەربىيە بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەنىۋى ئەمگەكچى. جەمئىيەتنىڭ ماۋارىپقا بولغان تەلىپى ئوقۇتقۇچى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئوقۇتقۇچىنىڭ تەربىيىلەش ئوبيېكتى ئادەم، ئادەم بولغاندىمۇ سەبىي، ئۆسۈۋاتقان، غۇبارسىز بالىلاردىن تارتىپ مەلۇم پەننىي ساۋاتقا، بىلىم قۇرۇلمىسىغا، مەلۇم دۇنيا قاراشقا ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىغا ئىگە بولۇۋاتقان ياشلاردۇر. ئوقۇتقۇچىنىڭ ۋەزىپىسى پەقەت ئوقۇغۇچىلارغا بىلىم ۋە ماھارەت يەتكۈزۈپ بېرىش، ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىشلا بولماستىن، بەلكى ئوقۇغۇچىلارغا قانداق ئادەم بولۇشنى ئۆگىتىش، جەمئىيەتنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن بولغان ئىدىيە، ئەخلاق، پەزىلەتنى ئۆگىتىش قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدا. ئوقۇتقۇچىنىڭ كەسپىي سەۋىيىسى ۋە ئەخلاق - پەزىلىتىنىڭ قانداق بولۇشى ماۋارىپنىڭ سۈپىتىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. يەنى ئوقۇتقۇچىنىڭ ئىدىيە، ھەرىكەت، ئىستىل - پەزىلەتلىرى ئوقۇغۇچىلارغا بىۋاسىتە يۇقۇدۇ، تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئەينەك بولىدۇ، ئۈرنەك بولىدۇ. ھەتتا پۈتكۈل مىللەتكە، پۈتكۈل جەمئىيەتكە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئوقۇتقۇچىنىڭ خاراكتېرى، مىجەزى، تەقى- تۇرقى، قىزغىنلىقى ھەر ۋاقىت ئوقۇغۇچىنىڭ ئالاھىدە دىققەت قىلىدىغان ئوبيېكتى بولۇپ قالىدۇ. ئوقۇغۇچىلارغا ئېسىل ئەخلاق بىلەن تەسىر كۆرسىتىش ئۈچۈن، ئوقۇتقۇچىنىڭ سۆزى توغرا، يېقىملىق، ھەرىكىتى دۈرۈس بولۇشى كېرەك، ئوقۇتقۇچى شۇنى بىلىشى كېرەككى، ئادەم ئۆز ۋۇجۇدىدا بولمىغان نەرسىلەرنى باشقىلارغا كۆرسىتەلمەيدۇ، ئۆگىتەلمەيدۇ، ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىنى ھەر ۋاقىت كۆزەتكەنىدەك، ئوقۇتقۇچىمۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆزىتىش ئوبيېكتى، نازارەت قىلىش ئوبيېكتى ھېسابلىنىدۇ.

ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىنىڭ كۈندىلىك ھەرىكىتىلىرىگە يېتەكچىلىك قىلغاندا، ئەگەر ئۆزىنىڭ ھەرىكىتىنى تەكشۈرمەي، ئازىراقلا كەتكۈزۈپ قويسا، ئوقۇغۇچىلارغا جەزمەن يامان تەسىر بېرىپ قويىدۇ. شۇڭا ھەربىر ئوقۇتقۇچى ئۆزىنىڭ ئېسىل ئەخلاق - پەزىلىتى، سۆز - ھەرىكىتىنى ئالاھىدە نەمۇنىلىككە، تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك دەپ قارىشى، ئەخلاق قارىشىنى يېڭىلاپ، توغرىلاپ تۇرۇشى لازىم. ھەر بىر ئوقۇتقۇچى ئالىجاناب كەسپىي ئەخلاقى ئارقىلىق ياش ئۆسمۈرلەردە گۈزەل قەلب يارىتىشى، مىللەتنىڭ ئېسىل ئەخلاقى- پەزىلىتىنى ئۆلارنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقۇزۇشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇتقۇچىلار تۆۋەندىكى شەرتلەرنى ھازىرلىشى كېرەك. بەرىنچىدىن، ئوقۇتقۇچى پارتىيىنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرىغا سادىق بولۇپ، ماۋارىپ خىزمىتىنى قىزغىن سۆيىشى، ئۇنىڭدا پارتىيىنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرىغا بولغان يۈكسەك قىزغىنلىق ۋە كۈچلۈك مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى، كېيىنكى ئەۋلادلارنى تەربىيىلەش ئۈچۈن تىرىشىش، يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىشتەك ئۇزىنى بېغىشلاش روھى ھەمدە

مائارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئەڭ شەرەپلىك خىزمەت دەپ تونۇيدىغان يۇكسەك ئاڭ بىلەن لۇشى كېرەك؛ ئىككىنچىدىن، ئوقۇغۇچىلارنى قىزغىن سۆيۈش، ئوقۇغۇچىلارنى چوشىنىش، زېرەكمەي - تەرىكمەي ئۆگىتىش، ئۇلار بىلەن چوڭقۇر مۇھەببەت باغلاش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلار بىلەن چوڭقۇر دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىرداش دوستى بولۇشى كېرەك؛ ئۈچىنچىدىن، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇپ، ئۇلگە بولۇش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلىشى كېرەك. كونىلارنىڭ «تەلەپچان ئۇستازدىن ياراملىق شاگىرت چىقىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزى بار، شۇڭا ئوقۇتقۇچى بۈيرۇقۇازلىقتىن ساقلىنىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئورۇنلىشىغا بۈيرۇلغان ئىشلارنى ئۆزى باشلامچىلىق بىلەن قىلىشى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ قىلىشى چەكلەنگەن ئىشلارنى ئالدى بىلەن ئۆزى قىلماسلىقى كېرەك. مەسىلەن، ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارغا تاماكا چەكمەسلىك توغرىسىدا تەربىيە بەرگەنىكەن ئۇ ئالدى بىلەن ئۆزى تاماكا چەكمەسلىكى كېرەك؛ تۆتىنچىدىن، قانۇن- ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش ھەر بىر جەمئىيەت ئەزاسىنىڭ ئورتاق ھەرىكەت مىزانى. بۇ ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا تېخىمۇ مۇھىم. ئوقۇتقۇچىلار قانۇن بىلىملىرىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىشى، ئۆزىنىڭ سۆز- ھەرىكىتىنى سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈم ئارقىلىق تىزگىنلەپ تۇرۇشى، قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلىشتا ئوقۇغۇچىلارغا ئۈلگە بولۇشى كېرەك؛ بەشىنچىدىن، ئوقۇتقۇچى ئۆز كەسپىگە پىششىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى پىداگوگىكا، پسىخولوگىيە بىلىملىرىنىمۇ مۇكەممەل ئىگىلىگەن بولۇشى كېرەك.

سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش تەكىتلىنىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ ئىدىيە- ئەخلاق تەربىيە خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇش ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ ئومۇمىي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش، ئىجتىمائىي كەيپىياتنى ساپلاشتۇرۇشتا ئىنتايىن زۆرۈر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سوتسىيالىزمنىڭ يېڭى بىر ئەۋلاد كىشىلىرىنى يېتىشتۈرۈش، ئېسىل ئىنقىلابىي ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىش، جۈڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ گۈزەل ئەخلاقىنى جارى قىلدۇرۇش، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئۇلۇغۋار پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا، دۆلىتىمىزنى ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتتە كامالەتكە يەتكەن مەدەنىيەتلىك، باي سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشتىمۇ ناھايىتى مۇھىم. شۇڭا ياش ئۆسمۈرلەرگە غايە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ پۈلپەرەسلىك، راھەتپەرەسلىك، پۈرسەتپەرەسلىكىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئۇلارنىڭ توغرا دۇنيا قاراش ۋە توغرا كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى تىكلىشىگە ياردەم بېرىش، ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزملىق تەربىيىسىنى كۈچەيتىش كېرەك. ئۇلاردا ئەمگەكچان بولۇش، تىرىشچان - ئىقتىسادچان بولۇش، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئىززەتلەش، باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىشتەك ئەنئەنىۋى گۈزەل ئەخلاقنى يېتىلدۇرۇش كېرەك.

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى، ئىجتىمائىي ئەخلاق تەربىيىسى، مارکسىزملىق مىللەت قارىشى تەربىيىسى ۋە قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسىنى كۈچەيتىش ئىنتايىن مۇھىم. ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش ئىشلىرىدا ياشلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئاڭىغا ئىگە بولۇشى تېخىمۇ مۇھىم. ئۇلارنىڭ ھەقىقىي پىشىپ يېتىلىشى ئۇلارنىڭ ئىزئولوگىيىلىك جەھەتتىكى پىشىپ يېتىلىشى بولماستىن، بەلكى ئىدىيە جە-

ھەتتىكى پىشىپ يېتىلىشى ۋە سىياسىي جەھەتتىكى پىشىپ يېتىلىشىدىن ئىبارەت. ئىدىيە جەھەتتىكى پىشىپ يېتىلىشىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ئۇلارنىڭ سىياسىي ساپاسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، سىياسىي جەھەتتىكى پىشىپ يېتىلىشى — سىياسىي يۆنىلىشى توغرا، سىياسىي مەيدانى روشەن، سىياسىي كۆز قارىشى ئېنىق، سىياسىي ئىنتىزامى قاتتىق بولۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى تەربىيىلىنىشىگە يۆكسەك ئەھمىيەت بېرىشى، ئۆزىنىڭ مۇشۇ جەھەتتە ئوقۇغۇچىلارغا بولغان تەسىرىگە دىققەت قىلىشى، ئالدى بىلەن ئۆزى ئۈلگە بولۇشنى ھەر ۋاقىت ئېسىدىن چىقارماسلىقى لازىم.

ئەگەر بىلىم ئۆگىتىش ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئۆز بىلىمى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى بويسۇندۇرۇش، تەسىرلەندۈرۈش دېيىلسە، ئۇنداقتا ئوقۇتقۇچىنىڭ ئادەم تەربىيىلىشى ئوقۇتقۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەخلاق- پەزىلىتى، ئىنسانىي قەدىر - قىممىتى جەھەتتىكى ئىجابىي كۆچى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى تەسىرلەندۈرۈش بولىدۇ. شۇڭا ئوقۇتقۇچىلار ئۆزىنىڭ ئالىيجاب ئەخلاق - پەزىلىتى، توغرا كىشىلىك تۈرمۇش قارىشى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارغا تەسىر كۆرسىتىش كۆچىنى ئاشۇرۇشى، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۆچەيتىشتە تېگىشلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئوقۇتقۇچىلار خەلقنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرىغا سادىق، ئوقۇغۇچىلارغا كۆيۈنىدىغان ۋە ئۈلگە بولىدىغان، سۆزى بىلەن ھەرىكىتى بىردەك، كۆڭلى - كۆزى كەڭ، مۇلايىم، ئوقۇغۇچىلارغا باراۋەر مۇئامىلە قىلىدىغان، خىزمەتنى ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلەيدىغان كۆچىلۈك مەسئۇلىيەتچانلىق ئېڭىغا ئىگە بولۇشى، مەسىلەرنى كۆزىتىش، تەھلىل قىلىش، ھەل قىلىش ئىقتىدارىغا، بەلگىلىك نۇتۇق قابىلىيىتىگە، تەشكىللەش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى، سىياسىي جەھەتتە بايرىقى روشەن، مەيدانى مۇستەھكەم بولۇشى، ۋەتەن، مىللەت، خەلق ئالدىدىكى شەرەپ- لىك بۇرچىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن تىرىشىشى لازىم. بۇ سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ يارىلىق ئىزباسارلىرىنى تەربىيىلەپ چىقىرىش — سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۆچەيتىپ، دۆلىتىمىزنى زامانىۋىلاشقان قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنىڭ جىددىي تەلىپى ۋە تەقەززاسى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «ئاتا - ئانىلار مەكتىپىنىڭ دەرسلىكى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1995 - يىل نەشرى

2. «ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە ھەققىدە چۈشەنچە»، قەشقەر ئويغۇر نەشرىياتى»، 1986 - يىل نەشرى

3. «جۇڭگو ھازىرقى زامان ماۋارىپ تارىخى»، خەلق ماۋارىپ نەشرىياتى، 1980 - يىل 2 - باسمىسى (خەنزۇچە)

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ۋالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە مۇلاھىزە

— ئۆتكۈر ئەپەندى ۋاپاتىنىڭ ئىككى يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن

ئازاد سۇلتان*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئاتاقلىق ئالىم، شائىر ۋە يازغۇچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ ھايات پائالىيەتلىرى ھەم ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى ۋالاھىدىلىكلىرى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى مۇھاكىمىلىك بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文简要论述著名学者、诗人、作家阿布都热伊木·乌铁库尔先生的生平、文学创作特点以及他对维吾尔当代文学的影响。

Abstract: In this article, the writer gave us a brief account of the famous scolar poet and writer Mr Abdurehim Otkur's life, his literary writing features and his influence on the current Uyghur Literature.

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىلىرىنىڭ بىرى، شۇنداقلا بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىزنىڭ بايراقدارلىرىدىن بىرى، ئۇ ئۆزىنىڭ يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ئىجادىيەت ھاياتىدا تارىخ، تىل ۋە ئەدەبىياتىنىڭ نۇرغۇن ساھەلىرىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ھەم ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئاتاقلىق يازغۇچى، شائىر، شۇنىڭدەك زامانىمىزدىكى تونۇلغان ئىجتىمائىي پەن ئالىمىدۇر.

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى 1923 - يىلى قۇمۇلدا تۇغۇلغان. 1933 - يىلى ئاتا - ئانىسى بىلەن بىرگە ئۈچتۇرپان ناھىيىسىگە كۆچۈپ بېرىپ، شۇ يەردە باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن. 1936 - يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان. 1939 - يىلىدىن 1942 - يىلىغىچە شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇغان. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۆلكىلىك قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. 1945 - يىلىدىن 1948 - يىلىغىچە «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ باش مۇھەررىرى، «ئالتاي» نەشرىياتىنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، ئۆلكىلىك 2 - سىفەن مەكتىپىنىڭ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. 1949 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت كاتىبات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان. 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1954 - يىلى 4 - ئايغىچە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قەشقەرج. خ

---

* ئازاد سۇلتان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى.

باشقارمىسى، شىنجاڭ ج. خ كادىرلار مەكتىپى، شىنجاڭ گېزىتخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا تەرجىمە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. 1963 - يىلدىن 1967 - يىلغىچە شىنجاڭ سىياسىي قانۇن كادىرلار مەكتىپىدە تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىگەن. 1978 - يىلدىن 1986- يىلغىچە ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. 1987 - يىلدىن كېيىن، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى بولغان ۋە نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائىي، ئىلمىي خىزمەتلەرنى ئۈستىگە ئېلىپ ئىشلىگەن.

ئۆتكۈر ئەپەندى 1939 - يىلدىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشكەن. 1942 - يىلدىن باشلاپ «ئۆتكۈر» دېگەن تەخەللۇسنى قوللانغان. بۇ، ياپونغا قارشى ئۇرۇش دەۋرى بولغاچقا، ئۇ مۇشۇ تېمىدا نۇرغۇن شېئىرلارنى ۋە ماقالە، سەھنە ئەسەرلىرىنى يېزىپ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ جىنايەتلىرىنى پاش قىلغان ۋە جۇڭگو خەلقىنىڭ كۈرەش غەلىبىلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلىگەن. 1940 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ «شىنجاڭ گېزىتى»، «شىنجاڭ شۆيۈەنى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «يېڭى نۇر» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان «يېڭى جۇڭگو گۈلىستانىغا» ناملىق داستانى، «تامچە قاندىن مىليون چېچەكلەر» ناملىق دراممىسى، «گاڭ قانات لاچىن»، «كۈرەش دولقۇنلىرى» ناملىق شېئىرلىرى ئۇنىڭ شۇ يىللاردىكى ئەسەرلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇ 1943 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئاتاقلىق شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن بىرلىكتە «چىن مودەن» ناملىق دراممىنى يېزىپ، فېئودال كۈچلەرنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىنى غەزەپ بىلەن پاش قىلغان، خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق قىسمەتلىرىگە چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلغان. ئۇنىڭ 1946 - يىلى لەنجودا نەشر قىلىنغان «يۈرەك مۇڭلىرى»، 1948 - يىلى «تىياншان نەشرىياتى» تەرىپىدىن نەنجىڭدە نەشر قىلىنغان «تارىم بويلىرى» ناملىق ئىككى شېئىرلار توپلىمى ۋە «قەشقەر كېچىسى» ناملىق داستانى ئەنە شۇ يىللارنىڭ مەھسۇلاتلىرىدىندۇر.

«قەشقەر كېچىسى» تەخمىنەن 3500 مىسرالىق چوڭ تېپىتكى داستان بولۇپ، ئۇ كىرىش ۋە خاتىمىدىن باشقا 11 بابقا بۆلۈنگەن. شائىر بۇ داستانىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ 30 -، 40 - يىللاردىكى ئېچىنىشلىق تۇرمۇشىنى تەسۋىرلەپ، ئەينى دەۋردىكى تارىخىي تۇرمۇشىمىزنىڭ روشەن كارتىنىسىنى سۇرەتلەيدۇ. كېرىم ۋە لەيلىدىن ئىبارەت بىر جۈپ قىز - يىگىتنىڭ ھۆرلۈك، ئەركىنلىككە ئەركىن مۇھەببەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق خەلقىمىزنىڭ ئۆز ئىزادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ئېلىپ بارغان قەھرىمانانە كۈرەشلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلەيدۇ. بۇ داستان ئۆزى ئەكس ئەتتۈرگەن ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇقى، بەدىئىي ئوبرازلىرىنىڭ چىن ۋە تەسىرلىكلىكى بىلەن ئەينى دەۋردىكى تارىخىي تۇرمۇشىمىزنىڭ بەدىئىي كارتىنىسى بولالايدۇ.

كېرىم بىلەن لەيلى ئەسەردە ئەتراپلىق يارىتىلغان يارقىن بەدىئىي ئوبرازلار بولۇپ، ئاپتور ئۆزىنىڭ ئېستېتىك غايىسىنى بۇ ئوبرازلارنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭدۈرۈپ ئۇلارنى ئۆز دەۋرىنىڭ ئىلغار ۋەكىللىرى سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن. شۇڭا كېرىم بىلەن لەيلىنىڭ ئەركىن مۇھەببەت ئۈچۈن كۆرەسىگە تىرىشچانلىقلىرى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدىكى نۇرغۇن داستانلاردىكىدەك قىز - يىگىتنىڭ شەخسىي مۇھەببىتى دائىرىسىدىلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ قاتمۇقات قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ ئېلىپ بارغان جاپالىق كۈرەشلىرى، مىللەتنىڭ تەقدىرى ۋە ئازادلىق كۈرەشلىرىگە چەمبەرچاس باغلىنىپ ئەسەرگە كۆچلۈك دەۋر روھى ئاتا قىلغان. ئېيتقاندەك، كېرىم ۋە لەيلىلەر 40 - يىللاردىكى ئىلغار ياشلارنىڭ ۋەكىلى، لېكىن ئەدەبىياتنىڭ سىرلىرىنى تولۇق چۈشىنىدىغان ئاپتور ئۆز پېرسوناژلىرىنى ئۆقۇم ۋە رامكىلار بىلەن چۈشەپ قويمىغان، بەلكى كېرىم، لەيلى، ئوبۇل قاتارلىق پېرسوناژلارنىڭ ئادەمىي خۇسۇسىيەتلىرىنى يورۇتۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنىڭ

ئىندىۋىدۇئاللىقىنى كۆچەيتكەن. ئەسەردە تەسۋىر-لەنگەندەك ئۇلارنىڭ زامان ۋە خاراكتېر چەكلىمە-لىرىدىن خالى بولالماسلىقى پېرسوناژلار ئوبرازى-نى خۇنۇكلەشتۈرمىگەن، ئەكسىچە، ئوبرازلارنىڭ چىنلىقىنى، تەبىئىيلىكىنى ئاشۇرۇپ، ئۇلارنى تۇرمۇشقا يېقىنلاشتۇرغان ۋە تەسىر كۈچىنى ئا-شۇرغان. داستاندا ۋاپادار، سەمىمىي، ئاقكۆڭۈل لەيلىنىڭ ئوبرازى ناھايىتى ئۈتۈقلۇق يارىتىلغان بولۇپ، ئۇزۇنىڭ يارقىنلىقى، جانلىقلىقى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى پېرسوناژلار قاتارىنى بېيىت-قان. ئاددىي - سادىدا، ئەمگەكچان، مۇھەببىتىگە سادىق ۋە ئاددىي دېھقان يىگىتتىن تەدرىجىي ئۆسۈپ چىنىقىپ كۆرەشچان جەڭچىگە ئايلانغان كېرىم، دوستلىرى ئۈچۈن جېنىنىمۇ ئايىمايدىغان مەرد، پىداكار يىگىت ئوبۇل، مېھرىبان، مۇلايىم، ئاد-دىي ئۇيغۇر ئايالى گۈلئايىم قاتارلىقلارنىڭ ئوبراز-لىرى، شۇنىڭدەك سەلبىي قەھرىمانلاردىن بولغان چولاق مەخسۇم، ھاجىبەگ قاتارلىقلارنىڭ ئوبراز-لىرىمۇ ئۆزلىرىدە ئىپادىلەنگەن تارىخىي مەزمۇنلە-رىنىڭ موللىقى، خاراكتېرىنىڭ روشەنلىكى، تە-پىكلىكى بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان ئوبرازلار ھېسابلىنىدۇ.

«قەشقەر كېچىسى» داستانىنىڭ يەنە بىر مۇ-ھىم مۇۋەپپەقىيىتى ئۇنىڭ شەكلى، تىلى، ئىپادە-لەش ئۇسۇلى، سىيۇژىت قۇرۇلمىسى قاتارلىق تە-رەپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەدىئىيلىكىدە كۆرۈ-لىدۇ. بىزگە مەلۇم، ئۆتكۈر ئەپەندى چاغاتاي ئەدە-بىي تىلىدىن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلىغا ئۆتۈشتە باشلامچىلىق قىلغان ، شۇنىڭدەك ئۆزلە-رىنىڭ نادىر ئەسەرلىرى بىلەن ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزغا، جۈملىدىن شېئىرىيىتىمىزگە ئا-ساس سالغان بايراقدارلىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇنىڭ بۇ داستانى شېئىرىيىتىمىزدىكى چاغاتاي ئەدەبىياتى تىل ئەنئەنىسىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ خەلق-نىڭ جانلىق تىلى ئاساسىدا ئىجاد قىلىشنىڭ ئۆر-نەكلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەرنىڭ تىلى بىز-نىڭ كلاسسىكلىرىمىزنىڭ تىلىدەك پاساھەتلىك، گۈزەل، ئىپادىلەش كۈچىگە باي، شۇنىڭ بىلەن بىرگە خەلقنىڭ جانلىق تىلىغا ناھايىتى يېقىن، ئاممىباب ۋە يېقىملىق. بۇ ھالەت ئۆتكۈر ئەپەندى-نىڭ تىل ئاساسىنىڭ پۇختىلىقىنى شۇنىڭدەك ئۇنىڭدىكى خەلقچىللىق روھىنىڭ كۈچلۈكلىكىنى كۆرسىتىدۇ. داستان ئاروز ۋەزىرنىڭ مەسنەۋى شەكلى ھەرەج بەھرىدە يېزىلغان بولۇپ، داستا-نىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئاروز ۋەزىرنىڭ بەزىلەر ئېيت-قاندەك پىكرىنى بوغۇپ قويمايدىغانلىقىنى، ئاروز ۋەزىرنىمۇ ئوخشاشلا چوڭقۇر پىكىرلەرنى راۋان يو-رۇتۇپ بەرگىلى بولمىدىغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلاپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئاروز ۋە-زىرنى يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلدى. دەرۋەقە داستاندا مەزمۇن ۋە ئىپادىلەشنىڭ ئېھتىياجىدىن، جۈملىدىن ھېسسىياتنىڭ تەقەززاسىدىن ۋەزىن شەكلىدىن ھالقىپ ئەركىن بايانغا مۇراجىئەت قىل-غان ئەھۋاللارمۇ بار. بۇنى ئاپتور قەلەمىنىڭ ئە-جادىيلىقى ۋە جانلىقلىقى دەپ چۈشىنىشكە بولە-دۇ.

«قەشقەر كېچىسى» داستانى ئۆتكۈر ئەپەندە-نىڭ پوئېزىيە ئىجادىيىتىدىكى ۋەكىللىك ئەسىرى بولۇپلا قالماي، ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئاز ئۇچراي-دىغان نادىر ئەسەرلەردىن ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا بۇ داستان مەملىكەت بويىچە تونۇلۇق قېتىملىق ئاز سا-نلىق مىللەت يازغۇچىلىرىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى-نى باھالاشتا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 1981 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۆتكۈزۈلگەن 30 يىللىق مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى باھالاشتا 1 - دەرىجىلىك مۇ-كاپاتقا ئېرىشتى ۋە كۆپ خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىندى.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىغا ئاساس سېلىشتا مۇناسىپ تۆھپە قوشقان پېشقەدەم شائىر ۋە يازغۇچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى يېڭى جۇڭ-گو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ھارماس قەلىمە-نى تاشلاپ قويمىدى. بولۇپمۇ پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىدا مول مۇئىلەرنى بېرىش بىلەن بىرگە ئەدەبىي ئىجادىيەتتىمۇ يېڭى نەتىجىلەرنى يا-راتتى. 1985 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇمۇر مەنزىللىرى» ئەنە شۇ نەتىجىلەر جۈملىسىدىندۇر. «ئۇمۇر مەنزىللىرى» تاللانغان شېئىر، داس-

تان، نەسىرلەردىن تەشكىللەنگەن توپلام بولۇپ، ئۇنى شائىرنىڭ ئىجادىيەت ھاياتىنىڭ بەدئىي ئىز-ناسى شۇنداقلا ئۇنىڭ ئەگرى - توقاي ھايات سەپ-رىدىكى تەپەككۇر دۇردانىلىرىنىڭ بەدئىي خاتىرد-سى دېيىشكە بولىدۇ. توپلامغا كىرگۈزۈلگەن ئە-سەرلەر گەرچە مۇستەقىل، ئايرىم - ئايرىم شېئىر ياكى داستانلار بولسىمۇ، ئەمما بۇ توپلامنى بىر پۈتۈنلۈكى بويىچە كۆزىتىدىغان بولساق، ئۇنىڭدا ئىنتايىن مۇكەممەل ۋە بىر پۈتۈن شېئىرىي ئوب-رازنىڭ بارلىقىنى كۆرىمىز. بۇ ئوبراز زۇلمەتلىك تۈن، جاھالەتلىك كۈنلەردە:

«بۇ قارا ھىجران تۈنىنىڭ ئىنتىھاسى يوقمە-دۇر،
ۋەسلى دىدار كۈنلىرىنىڭ ئىپتىداسى يوقمە-دۇر؟
.....

كەتمىگەي ئارماندا ئۆتكۈر كۆزدە قانلىق ياش بىلەن،
يىرتقىلى تۈن پەردىسىنى تاڭ زىياسى يوقمە-دۇر؟»

دەپ پىغان چېكىپ ناله قىلىدۇ ۋە جاھالەت پەردە-سىنى يىرتىپ، يورۇق تاڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۈ-چۈن تاڭ شامالىلىرىغا:

«يەلپۇنۈپ ئۇتۇڭ تاغلار بېشىدىن،
تاغلاردىن ئۆتكەچ جەڭچى قېشىدىن.
مەنمۇ راسلىدىم ئۆتكۈر قىلىچىم،
ئۇتەشكە تەييار ئۇلۇغ بۇرچۇم!».

دەپ مۇراجىئەت قىلىپ، ئۆز قەسىمىنى چاكارلاي-دۇ. يورۇق تاڭ، نەۋ باھارغا ئېرىشكەندە بولسا:

«دەرخ دە، مىڭ دەرخ دە، ئۆز ئۆزەڭگە،
قۇچاقلاپ ئۆتكىنىڭگە تەلۈە يىللارنى!
بۇ — ۋىجدان دەۋىتى، بىلىمىڭ ئىدىڭ سەن،
ئاقارت ئىجاد بىلەن ئەمدى كىرلارنى.»

دېگەندەك ئۆزىنىڭ ئىجاد مېۋىلىرى بىلەن پەخىر-لىنىپ تۇرمايدۇ ۋە ھېچنەرسىنى تاما قىلمايدۇ، بەلكى:

«باھار يامغۇرى ياغدى، سۈلىرى تاشتى،
كۆڭۈل كىرلىرىنى يۇيايلى كەل - كەل.
يۈرۈپ پەرھاد بىلەن تاشلار كېسىپ بىز،
ۋەتەنىنىڭ شەنىگە تىكلەيلى ھەيكەل!».

دەپ، ئۆزىنىڭ تەلۈە يىللار قوينىدا ئۆتكەن ئەھمە-يەتسىز كۈنلىرىگە ئۆكۈنىدۇ ۋە يېڭى تۈھپە گۈل-دەستىلىرىنى ۋەتەنگە تۇتماق بولىدۇ. چۈنكى ئۇ ۋەتەننى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس سەجدىگاھىم، دەپ بە-لىدۇ.

«تاۋاپگاھ ئىزدىمەسمەن ھېچ، مېنىڭ ھېچ-نەرسەم مەيلىم يوق.
مۇشۇ تۇپراق، ئانا تۇپراق مۇقەددەس سەجدىگاھىم-دۇر.»

«قىلۇرمەن ئۆز ۋەتەننى سەجدىگاھىم،
سۈرۈپ تۇپراقنى كۆزۈمگە دائىم.»

دېگەن مىسرالاردا ئىپادىلەنگەن لىرىك ھېسسىيات ئۇنىڭ تومۇرلىرىدا تىنماي شاۋقۇن سېلىپ، ۋەتەن شەنىگە ئەڭ جاراڭلىق سادالارنى ياڭرىتىدۇ.

مۇقەددەس سەجدىگاھى بولغان ۋەتەنگە سادىق بۇ ئوبراز «مەيلى ئىتلار ھاۋشىسۇن، چاقسۇن يەنە ھەرە، پاشا!»، «مەيلى چىقسۇن بورىنى، يالغسۇن ھەتتا مۆلدۈرى» ئۇ بەربىر زەپەردەست تەڭرىتاغ-دەك قىياپەت بىلەن ئۆز دۈشمەنلىرىگە «ئاق بايراق ئەمەس» لىكىنى كۆرسىتىپ قويىدۇ. «جان نېمە، جانان نېمە، ۋەتەن نېمە؟ ھەر كىشىنى ئادىمىي ئەتكەن نېمە؟ يانمىسا كۆڭۈل ئۆيىدە بىر چىراغ، گۈش، تېرە، سۆڭەك بىلەن تېرەنېمە؟» دېگەن سوئاللارنى مەزمۇن قىلغان «ئۆمۈرنىڭ ھەر كۈنى بىر ئىمتىھان» لىرىغا ئەلا جاۋاب بېرىپ، ئەل - يۇرت ئۈچۈن ھەتتا يۈرەك پارىسىدىنمۇ كېچەلەيدە-غان «ئۇلۇغ ئانا» ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇ گەر بېشىغا ئۆلۈم كەلسە، لەختە - لەختە قانلىرى-

دىن گۈل ئېچىلىشىنى خالايدۇكى، ھەرگىزمۇ «ئازغان» بولۇپ ئۆزۈن ئۆمۈر كۆرۈشكە ھېرىس قىلمايدۇ. ھاياتلا بولسا ئىجاد تۈلپارىدىن چۈشۈپ مەيلى، ئەجدادلارنىڭ «چۆللەرئارا، گاھى داۋانلاردا يەنە» قالدۇرغان ئىزلىرىنى ئىزدەپ تېپىشنى نەيەت قىلىدۇ. «نەۋائى ژارىسى» بولۇپ، ھاياتىنى ئىجاد ۋە مېھنەت بىلەن ئۆتكۈزۈشنى بەخت ھېسابلايدۇ. چىن مۇھەببەتنى، چىن ئىنسانىنى، ئانا ۋەتەننى ئۇلۇغلايدۇ. قىسقىسى، ئەلنىڭ ئوتىدا كۆيىدۇ، سۆيىدە ئاقىدۇ. ئاپتور بۇ توپلامغا كىرگۈزگەن شېئىر ۋە داستانلىرىدا مانا مۇشۇنداق شېئىرىي ئوبراز ئارقىلىق ئۆز ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلغان ۋە تەپەككۇر چوڭقۇرلۇقلىرىنى ئاشكارىلىغان.

بۇ توپلامدىكى «ئۇلۇغ ئانا ھەققىدە چۆچەك» قاتارلىق بەدىئىي كاپالەتكە يەتكەن خېلى كۆپ شېئىرلار ۋە داستانلار شۇنىڭدەك ئايرىم كىتاب قىلىپ نەشر قىلىنغان «قەشقەر كېچىسى» داستانى ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ شېئىرىيەت بابىدىكى ئۆلمەس تۆھپىلىرىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ.

ئۆتكۈر ئەپەندى يېگى جۇڭگو قۇرۇلغانداىن كېيىن، بولۇپمۇ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، خېلى كۆپ شېئىر، داستانلارنى يازغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پۈتكۈل ئىجادىيەت نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئۆز ئىجادىيىتىنى ئازادلىقتىن ئىلگىرى تولاراق شېئىرىيەتكە، ئازادلىقتىن كېيىن بولسا تولاراق پىروزىغا، ئېنىقىنى ئېيتقاندا، رومان ئىجادىيىتىگە قارىتانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. «ئىز» ۋە «ئۇيغانغان زېمىن» تېرولوگىيىسىنىڭ يېقىنقى يىللاردا ئىجاد قىلىنغانلىقى بۇ پىكىرىمىزنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى تەسۋىرلىگەن «ئىز» ناملىق تۇنجى رومانى 1984 - يىلى نەشر قىلىندى. شۇنىڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ 30-، 40 - يىللاردا ئىستىبداد مىلىتارىستلارنىڭ، يەرلىك ئەمەلدار، بەگ، پومىشچىكلارنىڭ زۇلمىغا قارشى تۇرۇپ ھۆرلۈك، ئەركىنلىك ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى تەسۋىرلەنگەن «ئۇيغانغان زېمىن» رومانىنىڭ 1 - قىسمى 1989 - يىلى، 2 - قىسمى 1994 - يىلى نەشر قىلىندى.

بۇ رومانلارنىڭ دۇنياغا كېلىشى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ساھەسىدىكى چوڭ ئىشلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ رومانلار نەشىردىن چىقىپ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشكەندىن كېيىن ئەدەبىيات ساھەسىدىلا ئەمەس، جەمئىيەتتىمۇ خېلى زور زىلزىلە قوزغىدى، خېلى كۆپ ئوبزورلار يېزىلىپ بەس - مۇنازىرىلەر بولىدى. يىغىنچاقلىغاندا تەنقىدچىلىرىمىز: بۇ رومانلار بىزنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان رومانچىلىقىمىزنىڭ يېڭى نەتىجىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، تارىخىي رومان ئىجادىيىتىمىزنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. ئىجادىيىتىمىزنى قىممەتلىك تەجرىبىلەر بىلەن تەمىنلىدى، دەپ باھا بەردى.

بىزگە مەلۇمكى، ھەقىقەتنى ئۆلچەيدىغان بىردىنبىر ئۆلچەم — ئەمەلىيەت، بىر پارچە ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ئېستېتىك قىممىتىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەممۇ ئەمەلىيەتنىڭ تارازىسىدۇر. بىز بۇ رومانلار ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن 9 ، 10 يىللىق ئىنكاس ۋە مۇھاكىمىلەرگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى ئەدەبىي ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك مېۋىسى بولغان بۇ رومانلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى نامايەندىلىرىنىڭ بىرى، دەپ ئىلمىي ھۆكۈم چىقىرىشقا ھەقلىقمىز.

ئۆتكۈر ئەپەندە قۇمۇل رايونىنىڭ، كەڭرەك قىلىپ ئېيتقاندا، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى تۇرمۇشىنى تېما قىلىپ ئەسەر يېزىش ئىستىكى خېلى بۇرۇنلا بار ئىدى. چۈنكى، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى ھەر خىل زور ۋەقەلەرگە تۇيۇنغان بولۇپ، خىلمۇخىل ئۆزگىرىش، مۇرەككەپ زىددىيەتلەرگە تولغان. ئۇنىڭدا ھەر خىل، ھەر شەكىلدىكى تارىخىي شەخسلەرنىڭ مول ھەرىكەت پائالىيەتلىرى بار. تەڭرىتاغدەك زەپەردەست باتۇرلارنىڭ تىللاردا داستان قىلىنىۋاتقان ياكى قەلەمكارلار، بەگ، پومىشچىكلارنىڭ زۇلمىغا قارشى

نىڭدەك ئىستىمبدات، پاسىق مۇناپىقلارنىڭ مەڭگۈ لەنەتلىنىشىگە تېگىشلىك رەزىللىكلىرىمۇ بار. بۇ تارىخىي ماتېرىياللار كىچىكىدىنلا ئاشۇ ئاجايىپ ھېكايىلەرنى ئاڭلاپ كەلگەن يازغۇچىنى مۇشۇ تارىخىي تۈرمۇشنى ئەدەبىي شەكىل ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىشكە ئىلھاملاندۇرغان. ئۇنىڭ مۇقىم ئىجادىيەت مۇددىئاسى بىلەن ماتېرىيال توپلاشقا باشلىغان ۋاقتى 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇ تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي شەخسلەرگە ئائىت ماتېرىياللارنى ئىزدەپ، قۇمۇل رايونىدا بىرقانچە قېتىم ئەستايىدىل تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى. ئۇنىڭ شۇ چاغلاردا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن زىيارەت قىلغان ئادەملىرى مىڭغا يېتىدۇ. ئۇ زىيارەت قىلىرىدىن نۇرغۇن خاتىرىلەرنى يېزىپ قالدۇردى. 104 ياشلىق روزى بوۋاينا ئوخشاش قوزغىلاڭنىڭ بىۋاستە ئىشتىراكچىلىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك شەخسلەرنىڭ بەرگەن ئاغزاكى ماتېرىياللىرىنى يىغىرمە نەچچە لېنتىغا ئېلىۋالدى. جەڭ بولغان نەق مەيدانلار، تارىخىي ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك تاغ - جىلغىلار، يول، ئۆتەڭ، مەنزىللەرنى كۆزدىن كەچۈردى. ئارخىپلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ ماكان دائىرىسى، ئارىلىق مۇساپىلىرى ھەققىدىكى ئېنىق مەلۇماتلارغا ئاساسەن ھەر خىل پايدىلىنىش خەرىتىلىرى، قوللانمىلارنى ئىشلەپ چىقتى. ئۇ، پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنلا ئىجادىيەتكە ھەقىقىي كىرىشكەنىدى. مەنۇي كىشىلەر پاچاقلىنىپ، «چەكلەنگەن رايون» لار بۆسۈپ تاشلانغاندىن كېيىن، ھەقىقىي رەڭدىشتە روھىي ئازادلىققا ئېرىشكەن يازغۇچى ئۇنىڭ ئار-مىنىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان پۇرسەتكە ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن قەدىمىنى تېزلىتىپ، ماتېرىيال يىغىشنى داۋاملاشتۇردى ۋە ماتېرىياللارنى ئۆگەندى، بىلىم دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ئۇنىڭ بۇ مەزگىلدە كۆرگەن - ئۆگەنگەن ماتېرىياللىرى بىر-نەچچە مىليون خەتكە يېتىدۇ. ئۇ ھەتتا شىنجاڭنىڭ تارىخىغا ئائىت ئىنگلىزچە ماتېرىياللارنىمۇ تەرجىمە قىلدۇرۇپ كۆرۈپ چىقتى. ئۇنىڭ مۇشۇنداق زور ئىشقا تۆتۈش قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان ھەر ساھەدىكى كىشىلەر ئۇنى قىزغىن قوللاپ نۇرغۇنلىغان كېرەكلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. پارتىيە - ھۆكۈمەتنىڭ ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىرىدىن تارتىپ ئاددىي دېھقان ئايالىلىرىغىچە ئۆز يارىدەمىنى ئايىمىدى. ئاددىيغىنا بىر مىسال ئالساق، «ئويغانغان زېمىن» نىڭ 1 - قىسمىدا خوجەنىياز ھاجىنىڭ سەرگەردانلىق كەچۈرمىشلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان قازاقستاندىكى ۋېلىباينىڭ ئەھۋاللىرى توغرىسىدىكى ماتېرىياللار كېرەك بولغاندا، كىشىلەر ھەتتا ۋېلىباي يارکەنتتە بىنا قىلغان مەسچىتنىڭ خەرىتىسىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ماتېرىياللارنى يەتكۈزۈپ بەرگەنىدى.

ياخشى ئەسەر يېزىش ئۈچۈن تۈرمۇش، جەمئىيەت، تارىخقا نىسبەتەن يازغۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ مۇستەقىل تونۇشى بولۇشى زۆرۈردۇر. ئۇنىڭدا ھەمىمىنى بىر خىل شتۇرۇلەيدىغان ھېسسىيات، بارلىق تۈرمۇش ھادىسىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل، چوڭقۇر ئىدىيە بولۇشى لازىم. ئۇنۇقلۇق چىققان ئەسەرلەر ئۆز مۇئەللىپىدىن ئۆزى تەسۋىرلىمەكچى بولغان تۈرمۇش مەزمۇنىنى پىششىق بىلىشىنى تەلەپ قىلىپلا قالماي، يەنە مۇئەللىپىدىن پۈتكۈل جەمئىيەت، ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى كونكرېت تۈرمۇش مەزمۇنىدىن قاڭقىپ چىقىپ دەۋر، تارىخ، پەلسەپە، سەنئەت يۇكسەكلىكىدە ۋە چوڭقۇرلۇقىدا تونۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەدەبىي ئىجادىيەتنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تولۇق چۈشىنىدىغان ئاپتور توپلىغان تۈرمۇش ماتېرىياللىرىنى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆز قاراش بويىچە كۆزىتىتى، تەھلىل قىلدى. شۇ ئاساستا ئۇنىڭ مۇستەقىل كۆز قاراشلىرىنى ھاسىل قىلدى. ئۇ مۇشۇنداق تەييارلىق باسقۇچىدىن كېيىن 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرى رەسمىي يېزىشقا كىرىشتى.

ئاپتور بۇ رومانلارنى يېزىشتىكى ئىجادىيەت مۇددىئاسى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تۈرتكىسىدە قۇمۇلدا پارتىلىغان تۆمۈر خەلپە ۋە خوجەنىياز ھاجى باشچىلىق قىلغان پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سىياسىي — ئىجتىمائىي تۈرمۇشىغا تەسىر كۆرسەتكەن دەھشەتلىك قوزغىلاڭلىرىنىڭ پارتلاش، زۇرۇرىيىتى غەلىبە قىلىش ۋە مەغلۇپ بولۇشتىن ئىبارەت تارىخىي جەريانىنى ئىپادىلەش ۋە بۇ تارىخىي جەريانىنى

دەۋر قىلغان ھالدا شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارى-
خىدىكى سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي، مەدەنى-
يەت قاتارلىق ساھەلەرنى، ھەر خىل مۇرەككەپ
ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى تەسۋىرلەپ، ئىجتىما-
ئىي تۈرمۇشنىڭ رەڭدار تارىخىي كارتىنىسىنى سۇ-
رەتلەپ بېرىشتۇر. ئاپتورنىڭ بۇ خىل ئېستېتىك
غايىسى «ئىز» رومانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە ناھايىتى
ئېنىق ئىزھار قىلىنغان، گەرچە تارىخىي تېرولو-
گىيە «ئويغانغان زېمىن»نىڭ دەسلەپكى پىلانىدىكى
3 - قىسمى ئاپتورنىڭ سالامەتلىكى تۈپەيلىدىن
يېزىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە نەشر
قىلىنغان رومانلارنىڭ مەزمۇن كۆچىگە ۋە قۇرۇلما
مۇكەممەللىكىگە قاراپ تۇرۇپ ئاپتور ئۆزىنىڭ
ئېستېتىك غايىسىنى ئاساسەن ئەمەلگە ئاشۇردى
دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

بۇ رومانلارنىڭ قايتا - قايتىلاپ نەشر قىلى-
نىشى ئۇلارنىڭ ئومۇمىي تىراژىنىڭ زور دەرىجىدە
ئېشىپ بېرىشىدىكى، شۇنىڭدەك بۇ ئەسەرلەرنىڭ
بىزنىڭ بەزى ئەسەرلىرىمىزدەك جەلپ قىلىش كۈ-
چىنىڭ بىرنەچچە يىلدىلا ئاجىزلاپ كەتمەي، ئەك-
سىچە كۈچەيىپ بېرىشىدىكى سەۋەب نېمە؟ بىز-
نىڭچە، تۆپ سەۋەب ئەسەرنىڭ ئىدىيىۋى كۆچىدە
ۋە ئېستېتىك قىممىتىدە.

بىزگە ئايانكى، ھەرقانداق يازغۇچى تۇرمۇش
چەكلىمىلىرىدىن ۋە تارىخىي چەكلىمىلەردىن ھال-
قىپ كېتەلمەيدۇ. ئۇنىڭ دۇنيادىكى شەيئىلەرنىڭ
ھەممىسىنى بىلىش، ھەممىگە ئولگۈرۈپ، ھەممە-
گە قابىل بولۇپ كېتىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس.
لېكىن، ئۇ يىراقنى يېقىنغا ئەكىلىپ، چەكسىز-
لىكنى چەكلىك دائىرە ئىچىگە سىغدۇرۇپ ئۆز ئە-
سىرىنى زامان ۋە ماكاندىن ھالقىپ كېتەلەيدىغان
ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىشقا تىرىشىشى لازىم. بىز
تۇۋەندە ئاپتورنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى ئىزدىنىشلە-
رىگە نەزەر سېلىپ باقايلى.

يازغۇچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئۆزى ئىگىلىگەن
مول تارىخىي ماتېرىياللارنى قۇمۇلدىن ئىبارەت
كونكرېت ماكاندىن خېلىلا ھالقىغان ھالدا پۈتۈن
شىنجاڭ ۋە پۈتۈن جۇڭگودىن ئىبارەت كەڭلىككە،
كونكرېت جەريانىنى نەچچە يۈز يىللىق تارىخىي
مۇساپىگە قويۇپ، بىر تارىخشۇناس، پەيلاسوپ،
ئىنسانشۇناسنىڭ كۆزىدە كۆزىتىپ، ئۇنى چىن،
جانلىق ۋە مۇرەككەپلىكى بىلەن يورۇتۇپ بەرگەن،
تارىخىي مۇقەررەرلىك ۋە ھەقىقەتنى، ھاياتلىق
پەلسەپىسىنى توغرا يەكۈنلەپ چىققان. مانا بۇ ئاپ-
تورنىڭ تارىخقا، ھاياتقا ھاسىل قىلغان پۈتۈن تە-
سىراتىنىڭ تېندۇرمىسى بولۇپ، بۇ تېندۇرما ئە-
سەرنىڭ مەزمۇن جەۋھىرى، يەنى ئەسەرنىڭ جېنى
ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر بىز خالىساق بۇ جەۋھەرنى
ئەسەردىكى كونكرېت تەسۋىر، جانلىق ئوبرازدىن،
قۇرۇلمىنىڭ چوڭقۇرلۇقلىرىدىن تاپالايمىز.

زۇلۇم بار يەردە قارشىلىقمۇ بولىدۇ، زۇلۇم
كۈچەيگەنسېرى قارشىلىقمۇ كۈچىيىدۇ. ئەمگەكچى
خەلقنىڭ شىللىسىغا چىقمۇالغان فېئودال، ۋاڭ -
غوجامىلار، ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلار ۋە ئۇلار ۋە-
كىللىك قىلغان ئەزگۈچىلەر سىنىپى ئۆزلىرىنىڭ
كەيپ - ساپالىق تۇرمۇشى، ھوقۇق مەنپەئىتى
ئۈچۈن خەلقنىڭ سۆڭىكىنى چېقىپ، يىلىكىنى
شۇمۇرۇۋاتقان ئاشۇ زۇلمەتلىك يىللاردا تۆمۈر
خەلپە ۋە خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى دېھقانلار
قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىشى خۇددى لى زىچىڭ، خۇڭ
شىيۇچۈەن باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى بە-
لەن ئوخشاشلا تارىخىي مۇقەررەرلىك بولۇپ،
ھەرگىزمۇ تاسادىپىيلىق ئەمەس. بىراق، ئىستە-
خىيىلىك قارشىلىقلاردىن قوراللىق كۈرەشكە،
يەككە ئىلىشىشلاردىن تەشكىللىك ھەربىكەتكە ئۆز-
گەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا
«ئاچچىق ساۋاقنى قالدۇرۇپ» ھەمدە «گەرچە مۇ-
رادى ھاسىل بولمىغان بولسىمۇ، كەڭ ئەمگەكچى
خەلقنى ۋاڭ ئوردىلىرى بىلەن جىيادىجۇن يامۇللىرى-
نى گۈم قىلىشنىڭ مۇمكىنچىلىكىگە ئىشەندۈ-
رۈپ» مەغلۇپ بولۇپ كېتىشىمۇ مۇقەررەرلىك-
تۇر، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا يۈز بە-
گەن تارىخىي پاجىئەلەرمۇ بۇنى چۈشەندۈرىدۇ. يا-
غۇچى ئۆز ئەسىرىدە بۇ رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈ-
رۈشكە ئەڭ باب كېلىدىغان تراگېدىيىدىن ئىبارەت
بەدىئىي شەكىلنى تاللىۋالغان.

ئىنسانىيەت تارىخى خىلمۇ خىللىقلارغا تولغان
بولىدۇ، تارىخنىڭ مەزمۇن جۇغلانمىسىدا ئوخشاش-

ماسلىقلارنىڭ بولۇشى تامامەن مۇمكىن، ئىراق، ھەرقانداق تراگىدىيىلىك ئەدەبىي ئەسەرنىڭ شەكلى ئاساسەن ئوخشاش، يەنى ھەممىسلا خۇددى لۇشۇن-نىڭ «قەدىر - قىممەتلىك نەرسىلەرنى پارە - پارە قىلىپ كىشىلەرگە كۆرسىتىدۇ» دېگەن تەبىرىدەك چىنلىق، ياخشىلىق، گۈزەللىكنىڭ نابۇت قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىش ۋە ساختىلىق، قاباھەت، رەزىللىكنى سۆكۈش ئارقىلىق كىتابخانلارغا ئىبرەتتىك زوق بېغىشلايدۇ.

بۇ ئۇچ پارچە رومانىدا تەسۋىرلەنگەندەك، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى، جۈملىدىن قۇمۇل خەلقى ئۆزلادتىن -ئەۋلادقىچە ۋاڭ -غوجاملار، باي - پومېشچىكلارنىڭ يىرتىنى تېرىپ، چارۋىسىنى بېقىپ، تۆككەن تەرىگە، قىلغان ئەجرىگە چۈشلۈق ھېچقانداق مەنپەئەتكە ئېرىشەلمىدى. فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھوقۇق - مەنپەئەتلىرىنى قوغدايدىغان ۋاڭلىق تۈزۈم، شۇنىڭدەك شا مەخسۇت ۋاڭ ۋەكىللىكىدىكى ئورداً بەگلىرى ۋە باي- غوجاملار خەلقنى ئات، ئېشەك ئورنىدا ئىشلەتكەننى ئاز دەپ ئۇلارنى ھايات خۇشاللىقلىرىدىن ۋە ئىنسانىي تۇرمۇشنىڭ ئەڭ ئەقەللىي لەززەتلىرىدىنمۇ مەھرۇم قىلدى. كۆزىدىلا ئەمەس، يۈرىكىدە قان يىغلاپ، ناله قىلىپ ھېچكىمنى تەسىرلەندۈرەلمىگەن بىچارە خەلق قوزغىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىنسانىي ئەركىنلىكى ۋە ھۆرلۈكى ئۈچۈن كۈرەش قىلدى. بىراق، كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى پەرقىنىڭ چوڭلۇقىدىن، تارىخىي چەكلىمىلەر ۋە ئۆزلىرىدىكى چەكلىمىلەر تۈپەيلىدىن قۇمۇلدىن باشلىنىپ پۈتۈن شىنجاڭغا تەسىر كۆرسەتكەن تۇنجى خەلپە ۋە خەنىياز ھاجىنىڭ دېھقانلار قوزغىلىڭى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مەغلۇپ بولدى. قوزغىلاڭلاردا ئاجايىپ باتۇرلۇقلارنى كۆرسەتكەن قەھرىمانلار جەڭ-لەردە قۇربان بولدى. جازا مەيدانلىرىدا بېشى ئۈزۈلگەن، تىلى كېسىلگەن، كۆزى ئويۇلغان جەسەتلەر قەبرىسىز قالدى. بىز ئەسەرلەردە تەسۋىرلەنگەن بۇ ئاچچىق قىسمەتتىن قايغۇرىمىز، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇلارنىڭ كۈرەشلىرىدىن، ئىزدىنىشلىرىدىن ئىلھاملىنىمىز. جاسارەت ۋە قەھرىمانلىق چاقناپ تۇرغان ئەسەر سەھىپىلىرىدىن كۆچلۈك ئېستېتىك زوققا ئېرىشىمىز. دېمەك، ئەسەرنىڭ مەزمۇن كۆچى، ئېستېتىك كۆچى بىزنىڭ قەلبىمىزنى زىلزىلىگە سالىدۇ.

تراگىدىيىلىك ئەسەرلەردە، بولۇپمۇ بۇ ئۈچ پارچە رومانغا ئوخشاش قەھرىمانلىق تراگىدىيىلىرىدە تراگىدىيە قەھرىمانلىرى ئوبرازلىرىنىڭ قانداق يارىتىلىشى ھەل قىلغۇچ ئامىللاردىن ھېسابلىنىدۇ. تراگىدىيىلىك قەھرىمانلار چوقۇم چىنلىق، ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ سىمۋولى بولۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، ئۇلارنىڭ پارە - پارە قىلىپ كۆرسىتىلىشى ھېچقانداق ئېستېتىك تەسىرات پەيدا قىلالمايدۇ. «ئىز» ۋە «ئويغانغان زېمىن»، رومانلىرىدا «ئۆلگەن يەنى پارە - پارە قىلىپ كۆرسىتىلگەن» پېرسوناژلار خېلى كۆپ. لېكىن، شا مەخسۇت ۋاڭنىڭ ئۆلۈمى، ياڭ زېڭشىننىڭ ئىككى پاي ئوق بىلەن جاجىسىنى يېيىشى، قارانىيەت توختى سەيپۇڭ، ئاغمىچى قارا بوسۇقلارنىڭ ئەبەدىيسىز ئۆلۈمى، سانتېن روزى موللا، توقسۇن فۇگەن، سايىت تۆڭچىلارنىڭ ئەتلىك ئۆلۈمى، يې شىغۇ قاتارلىق چىرىكلەرنىڭ جەھەننەمگە مېڭىشى بىزدە قىلچە ئېچىنىش تۇيغۇسى پەيدا قىلالمايدۇ. ئەكسىچە ئۇلارنىڭ جەھەننەمگە سەپەر قىلغانلىقىدىن خۇشال بولۇپ، خوپ بويتۇ دەيمىز. ئەمما، تۆمۈر خەلپىنىڭ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ، ئامانتۇل، مەڭلىك نىياز، ھەسەن دولان، مەخسۇت مۇھىتى، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىق قەھرىمانلارنىڭ ئۆلۈمى بىزدە تامامەن باشقىچە تەسىرات پەيدا قىلىدۇ. «ئويغانغان زېمىن» رومانىنىڭ 1 - قىسمىدىكى ھەسەن دولان ئەسەر مەزمۇنىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە توقۇلما قىلىنغان پېرسوناژ، ئۇ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ قوللىغۇچىسى. لېرىدىن بولغان ئىلغار پىكىرلىك پەن ياۋۇنىنىڭ ھارۋىكەشى، ئۇ پەن ياۋۇنىنى «دارىن ئىمانسىز بولغىنى بىلەن ئىنساپلىق، مۇلايىم، باشقا ئەمەلدارلارغا ئوخشىمايدىغان ئوبدان تادەم» دەپلا بىلىدۇ. شۇڭا، جىن شورىنىڭ قولچوماقلىرى پەن ياۋۇنەتنىڭ كىملەر بىلەن ئۇچرىشىپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىشكە قىستىغاندا، ئۇ ئۆز - ئۆزىگە: «تاياق ئاستىدا ئۆلسەم ئۆلىمەنكى، ئۇلارنىڭ ئىس-

ھىنى ئاغزىمغا ئالمايمەن» دەپ قەسەم قىلىدۇ، ئۇ ياكى بىر ئىلغار تەشكىلاتنىڭ ئەزاسىمۇ ئەمەس، ياكى پەن ياۋنەننىڭ شېرىكىمۇ ئەمەس، پەقەتلا ساۋاتسىز ئاددىي ھارۋىكەش. لېكىن ئۇ بىز كىنو-لاردا كۆرگەن، كىتابلاردا ئوقۇغان قەھرىمانلارغا ئوخشاش ئۆلۈم ۋەھىمىسىگە پىسەنت قىلماي، سو-راقچىنى مۇش بىلەن ئۇرۇپ، ئۆلۈمنى مەردانىلىق بىلەن كۈتۈۋالىدۇ. ساۋاتسىز، ئاددىي بىر ھارۋە-كەشنىڭ «ياخشىغا يانتاياق بولۇش» تەك سادداا، ئەمما ئۇلۇغ ئەقىدىسى بىزنى قاتتىق تەسىرلەندۈرە-دۇ. مەڭلىك نىياز بولسا، خوجىنىياز ھاجىنىڭ قوشۇنىدىكى ئاددىي بىر قوزغىلاڭچى دېھقان. ئۇمۇ ھەسەن دولانغا ئوخشاش ئەسەرنىڭ مۇھىم قەھرە-مانلىرىدىن ئەمەس. مەڭلىك نىياز ئادەتتە يۇزى تۆۋەن، نومۇسچان ئەمما جەڭدە باتۇر يىگىت. ئۇ تۇرمۇشنى قىزغىن سۆيىدۇ، ھايات گۈزەللىكلىرە-گە تەلپۈنىدۇ. ئۇزۇنىڭ مۇھەببىتىنى جېنىدىنمۇ ئارتۇق ئەتىۋارلايدۇ. لېكىن، قوزغىلاڭنىڭ سەر-دارى خوجىنىياز ھاجىغا خەۋپ تۆغۈلغاندا، ئۇ ئۆز خوۋلۇقى بىلەن ھېسابلاشماي، خوجىنىياز ھاجىنى قوغداش يولىدا قۇربان بولىدۇ. ئۇ ئەسلىدە بەخت-ساۋادەتتىن بەھرىمەن بولۇشى ، گۈزەل مۇھەببە-تىنىڭ پەيزىنى سۈرۈشى لازىم ئىدى ۋە شۇنىڭغا ھەقلىق ئىدى. لېكىن ئۇ ئون گۈلىنىڭ بىرى ئېچىلماي تۇرۇپ قازا قىلىدۇ. بىز بۇنىڭدىن ئې-چىنىمىز ۋە بۇ قەھرىمانغا قايىل بولىمىز. «ئىز» رومانىدىكى ئۇزۇنىڭ چىن مۇھەببىتىگە سادىق بو-لۇپ، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ھاۋايى ھەۋەسلىرىنىڭ ئەرمىكى بولغۇچە قىلىچ ئاستىدا پارە - پارە بولۇپ كېتىشىنى ئەۋزەل بىلگەن قەلبى گۈزەل، رەڭگىمۇ گۈزەل گۈلقىزنىڭ شامەخسۇتنىڭ ھۇجرىسىدا ئۇ-زىنى قىلىچقا ئۇرۇپ ھالاك بولۇشى بىزنىڭ قەلبى-مىزدە قاتتىق زىلزىلە پەيدا قىلىدۇ. بىز ئېچىنىش بىلەن بىللە پاك، غۇبارسىز بۇ تاغ گۈلىدىن سۆيۈ-نىمىز. راجى بالىنىڭ جازا مەيدانىدىكى قورقۇ-سىزلىقى بىزنى تەسىرلەندۈرسە، جاللاتنىڭ ئۇنىڭ كۆكرەك قەپىزىنى يېرىپ يۈرىكىنى سۇغۇرۇۋېلە-شى بىزنى قاتتىق غەزەپلەندۈرىدۇ. بۇ ياش، باتۇر يىگىتنىڭ ئاجايىپ قەھرىمانلىقىغا بولغان قايىللە-قىمىز ۋە ھۆرمىتىمىز ئاشىدۇ.

«ئىز» ۋە «ئويغانغان زېمىن» رومانلىرى ئايرىم شەخسلەرنىڭ تەزكىرىسى يېزىلغان بىئوگ-رافىك ئەسەر ئەمەس، بەلكى تارىخىي رومانۇر. شۇڭا، ئاپتور بۇ رومانلىرىدا ئەسەر مەزمۇنىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ناھايىتى كۆپ پېرسونا‌ژلارنىڭ ئوبرازلىرىنى يارىتقان. پەقەت «ئىز» رومانىدىلا خېلى مۇپەسسەل يورۇتۇپ بېرىلگەن پېرسونا‌ژلار ئوبرازى 70 كە يېقىن، تىلغا ئېلىنغا يانداش پېر-سونا‌ژلار 60 ئەترايىدا. «ئويغانغان زېمىن» نىڭ ئىككى كىتابىدا بولسا تەسۋىرلەنگەن پېرسونا‌ژلار تېخىمۇ كۆپ بولۇپ، ئاجايىپ مول ۋە رەڭدار پېرسونا‌ژلار دەھلىزىنى ھاسىل قىلغان. بۇ پېر-سونا‌ژلار قاتاردا تۇمۇر خەلپە، خوجىنىياز ھاجى، نىياز پالگان، سالى دورغا قاتارلىق قوزغىلاڭنىڭ سەركەردىلىرى؛ ئامانقۇل، راجى بالا، ئەنسارى، قاسىم قىزىق، ھۆسنارىخان، ئايقىز، مەڭلىك ند-ياز، مىرول مەرگەن قاتارلىق قوزغىلاڭنىڭ ئاك-تىپ قاتناشقۇچىلىرى، شۇنىڭدەك ئاددىي دېھقان-لار، كاسىپلار، ھۈنەرۋەن، سودىگەرلەر، ئوۋچى-لار، خوتۇن - قىزلار ۋە بالىلار بار. بۇلاردىن باشقا شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ ھاشىر تەيجى، نۇشىر-ۋان تەيجى، قىز بەگ خوجا، نورۇز ئەلەم، ئۇۋە-يىس مۇپتى، توختى دورغا قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئوردا ئەمەلدارلىرى ھەم ياڭ زىڭشىن، جىن شو-رىن، شىڭ شىسەي، ماجۇڭيىڭ، يولۋاس ... قاتارلىقلاردىن تارتىپ ئۇلارنىڭ بەي ۋېنچاۋ، چېيەن دارىن، لىيوسجاڭ، لى شۇفۇ، شۇي شىيەنجاڭ دېگەندەك قولچۇماقلىرىغىچە بولغان نۇرغۇن پېر-سونا‌ژلار ئوخشىمىغان دەرىجىدە تەسۋىرلەنگەن.

باش قەھرىمان تۇمۇر خەلپە ئوبرازى ئۇزۇنگە مۇجەسسەملىگەن تارىخىي مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇ-قى، خاراكتېرىنىڭ چىنلىقى بىلەن ئالاھىدە ئو-رۇنغا ئىگە. ئاپتور تارىخىي ھەقىقەتنى، ھاياتلىق پەلسەپىسىنى ۋە كۆز قاراشلىرىنى تىپىك ئەھمە-يىتكە ئىگە مۇشۇ ئوبراز ئارقىلىق يورۇتقان بول-غاچقا، تۇمۇر خەلپىنىڭ تارىخىي رېئاللىقتىكى پروتوتىپىنى تېخىمۇ كەڭ بەدىئىي زېمىن ئىچىگە قويۇپ تۇرۇپ ئەتراپلىق تەسۋىرلەنگەن. ئېنە-

گېلىس: «ئاساسىي پېرسوناژ مۇئەييەن سىنىپنى خاھىشچانلىقىنىڭ ۋەكىلى. ئۇلارنىڭ ھەربىرىدە پائالىيەتلىرى نوقۇل ھالدا پەقەت شەخسىي ھەۋەس، مۇددىئانىلا چىقىش نۇقتىسى قىلمايدۇ. بۇ ھەرىكەت - پائالىيەتلەر ئۇلار مەنسۇپ بولغان تارىخىي ئېقىمدىن كېلىپ چىقىدۇ» دەيدۇ. تۆمۇر خەلپە دەل مۇشۇنداق كىشى. ئۇ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تۇرتكىسىدىن تەكرىتاغ ئېتىكىدىمۇ زۇلۇمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن، بوراندا جارچى بولۇپ پەرۋاز قىلغان باتۇر بورانقۇش، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىچىدىن چىققان يول باشلىغۇچى. ئۇنىڭ مەيدانغا چىقىشى تاسادىپىيلىقتىن ئەمەس، ئۇ تارىخنىڭ، دەۋرنىڭ ئوغلانى، ئۇنىڭ نامرات ئائىلىدە تۇغۇلۇپ، يوقسۇزلۇق، غۇربەتچىلىك ئىچىدە ئۆسۈشى، تىنەپ - تەمتىرەپ ياقا يۇرتلاردا سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپ كۆپنى كۆرۈشى ۋە كۆپنى ئاڭلىشى ئۇنى باشقىلاردىن بالدۇرراق ئويغاتقان، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. دېمەك، ئىجتىمائىي بارلىق ئۇنىڭ ئېڭىنى بەلگىلىگەن. ئاپتور ئەسەرنىڭ بېشىدىلا ئۇنى ئۆتكۈر زىددىيەتلەر ئىچىگە، ھەربىرىدە ئىچىگە قويىدۇ. تۇرغۇن ھالەتكە ئەمەس، ھەربىرىدە ئىچىگە، ئۆسۈش ئىچىگە قويۇپ تۇرۇپ تەسۋىرلەيدۇ.

سىيۇژىتنىڭ غول لىنىيىسى «تورپاق يېغىلىقى» دىن باشلانغان. ئاپتور نىڭ بۇنداق يېزىشى سەۋەبسىز ئەمەس. ئۇ بۇنىڭلىق بىلەن بىرىنچىدىن، ئەسەردىكى ئاساسىي ۋەقەلىك بولغان تۆمۇر خەلپە قوزغىلىڭىنى ئۇنىڭ ئالدىدىكى كۆرەشلەرگە باغلاپ تارىخىي ئىزچىللىقنى نامايەن قىلىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق خەلق ئىنقىلابى خۇددى ئۆزۈلمەس دولقۇنلار دەك بارغانسېرى ئۇلغىيىپ بارىدۇ دېگەن كۆرەش ھەقىقىتىنى چۈشەندۈرمەكچى بولسا، ئىككىنچىدىن، ئەسەر باش قەھرىمانىنىڭ تەدرىجىي ئەقىل تېپىپ بارغانسېرى ئۆسۈپ ماڭغان يېتىلىش جەريانىنى كۆرسەتمەكچى بولىدۇ.

تۆمۇر خەلپە «تورپاق يېغىلىقى» دىن قانداق ساۋاق ئالدى؟ ئۇ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن قولىغا قورال ئالمىسا بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندى. قوراللىق كۆرەش ئېڭىنىڭ يېتىلىشى تۆمۇر خەلپىدەك دېھقان قەھرىمانىنىڭ ئېڭىدىكى ناھايىتى زور يۇكسىلىش، ئەلۋەتتە. شۇڭا ئۇنىڭ تۇنجى قەدىمى مەرگەنلەر (پالگانلار) ياشىغان «قارا مىلتىق بولسىمۇ، ھەر ھالدا مىلتىق بار» تاغدىن باشلىنىدۇ. تۆمۇر خەلپە (دەسلەپتە ئۇ تۆمۇر مۇجاڭ دەپ ئاتىلىپ كەلگەن) ئۆزىنىڭ ئەلنىڭ خۇشلۇقىغا كۆلۈپ، قايغۇسىغا يىغلايدىغان، تەڭسىزلىككە، زۇلۇمغا سۈكۈت قىلىپ تۇرالمايدىغان ئىسيانكار روھى، جەڭگاھتىكى باتۇرلۇقى، تەشكىللەش قابىلىيىتى، قوماندانلىق تالانتى، ئاددىي - سادىدا ۋە كەمتەرلىكى، چىقىشقاقلىقى بىلەن ناھايىتى تېزلا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، ئىسمى جىسمىغا لايىق خەلپە يەنى يولباشچى بولۇپ قالىدۇ. تارىخنىڭ تەرەققىياتى ئەسەر باش قەھرىمانىنىڭ تەقدىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنى بەلگىلەيدىغان بولغاچقا، يازغۇچى ئۆزىنىڭ قەلبىنى ئاستىدىكى باش قەھرىمانىنى تارىخنىڭ تەرەققىيات ئىزناسىدىن زادىلا ئايرىۋەتمىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە قوزغىلاڭنىڭ پارتلىشى، كۆچىيىشى، غەلبە قىلىشى ۋە ئاخىرىدا مەغلۇپ بولۇشىنىمۇ تارىخىي چىنلىق ئاساسىدا سۈرەتلىگەن. ئەمدى قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇبىيىتى ئۈستىدە توختالغانىدا، ئەلۋەتتە دۈشمەن كۆچلەرنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ئېگىلەپ تۇرغانلىقىدىن ئىبارەت تاشقى سەۋەبنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ. ئۇنىڭدىكى ئىچكى سەۋەب بولسا، ئاساسەن دېھقانلاردىن تەشكىللەنگەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا خاس مەنىۋى ئاجىزلىقلاردىن خالى بولالماسلىقى، ئىلغار ئىدىيىنىڭ يېتەكلىشىگە ئېرىشەلمەسلىكى، توغرا ۋە ئېنىق نىشانىنىڭ بولمىغانلىقى قاتارلىقلاردۇر. ئاپتور تارىخىي رېئاللىقنىڭ مۇشۇنداق ماھىيەتلىك تەرەپلىرىنى ئەسەر باش قەھرىمانىنىڭ خاراكتېرىگە باغلاپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ خاراكتېر توقۇنۇشلىرى ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن، بۇنىڭ بىلەن تامچە سۈدىن قۇياش نۇرىنىڭ جىلۋىسىنى كۆرگىلى بولغاندەك بەدىئىي ئۇنۇمگە ئېرىشكەن. گېگېل قەدىمكى گرېك تراگېدىيىلىرىدە زىددىيەت توقۇنۇشلىرى ئادەم بىلەن ئادەم ئارىسىدا، ئوخشىمىغان ئىككى خىل خاراكتېر ئوتتۇرىسىدىلا قانات يايدۇ.

رىدىغانلىقىنى؛ ئەدەبىياتنىڭ ئويغىنىش دەۋرىدىن كېيىنكى تراگېدىيىلەردە بولسا، زىددىيەت توقۇنۇشلىرى بىر پېرسوناژنىڭ خاراكتېرىدىمۇ ئىپادىلىنىدىغان بولغانلىقى توغرىسىدا توختالغانىدى. دېمەك، گېگېل خاراكتېر مۇرەككەپلىكىنىڭ ئىپادىلىنىش ئەھۋالىدىن ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىنى بايقىيالمىغان. بىز ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ رومان ئىجادىيىتى ئۈيغۇر پروزىچىلىقىنىڭ يېڭى نەتىجىلىرىگە ۋەكىللىك قىلالايدۇ، دېگىنىمىزدە دەل مۇشۇ نۇقتىنى نەزەردە تۇتتىمىز. يەنى ئۇنىڭ رومانلىرىدىكى پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېر مۇرەككەپلىكىنىڭ بەلگىلىك چوڭقۇرلۇق ئىچىدە يورۇتۇلغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈمىز. «ئىز» رومانىدىكى تۆمۈر خەلپە ھەممە دۇشمەنگە بولغان نەپرەت بىلەن كەڭ قوساقلىق، رەھىمسىزلىك بىلەن ئەپۇچانلىق، جەڭگىۋارلىق بىلەن پاسسىپلىق، كۆرەڭچانلىق بىلەن ئىلاھىي تەقدىرچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى ئاڭ، ئىككى خىل پۈرسەتنىڭ توقۇنۇشى ئىچىدە تۇرىدۇ. ئۇ ھۆرلۈك، ئەركىنلىككە ئېرىشىش ئۈچۈن قولىغا قورال ئېلىپ دۇشمەننى يوقىتىش لازىملىقىنى بىلىدۇ ۋە شۇنداق قىلىدۇ. لېكىن، تۇرۇپلا يەنە ئۇلارنىڭمۇ ئادەم ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ ئۇلارغا ئېچ ئاغرىتىدۇ. نەتىجىدە، خۇددى ئىت سۈدىن چىقىپلا پاقالچاقتىن ئالغاندەك تۆمۈر خەلپىنىڭ شاپائىتىگە ئېرىشكەن دۇشمەنلەر قايتا ئات مىنىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ بېشىغا قايتا كۆلپەت ياغدۇرىدۇ. ئەسەردە تۆمۈر خەلپىنىڭ جەڭدە ئەسىرگە چۈشكەن چېرىكلەرنى ھەمىشە ئانتا مىنگۈزۈپ قويۇەتكەنلىرى ھەتتا چېرىكلەرنىڭ كاتتىباشلىرىغىمۇ شۇنداق مۇئامىلىدە بولغانلىقلىرى يېزىلغان. تۆمۈر خەلپە ئۆزىنىڭ بۇ قىلغانلىرىنى «يېقىلغانىنى تەبىئەك يوق» دەپ چۈشەندۈرىدۇ. توختى سەيپۇڭنىڭ تۆمۈر خەلپىنىڭ قىزىغا ئېيتقان «يۈچۈنلا» گەپلىرى ئەملىيەتتە ئۇنىڭ قارا نىيىتىنىڭ ئاشكارىلىنىشى ئىدى. ئەمما تۆمۈر خەلپە بۇ سۆزلەرنى «ئوينىشىپ ئېيتقىنىدۇ» دەپ چۈشىنىدۇ. ئۇ توختى سەيپۇڭنى تولۇق چۈشەنگەندىن كېيىنمۇ يۈز تۇرانە سۆزلىشىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ. ھېچقانداق تەدبىر قوللانمايدۇ. ئۇنىڭ قارا بوسۇق قاتارلىق سەركەردىلەرنى ئازدۇرۇپ قوشۇننى پارچىلىشىغمۇ سۈكۈت قىلىدۇ. ھەتتا توختى سەيپۇڭ خائىنلىق قىلىپ ئۆزىنى ئاتقان چاغدىمۇ رەھىم قىلىپ ئۇنىڭ گۇناھىدىن كېچىدۇ. خېلى كۆپ ھاللاردا ئۆز ئىرادىسىگە، مەقسىتىگە خىلاپ ھالدا ئىش قىلىدۇ. مەسىلىلەرنى كۆزەتكەندە نۇرغۇن سەۋەنلىكلەرگە يول قويغانلىقىنى غۇۋا سەزسىمۇ، بىراق ئېنىقىدىكى تەقدىرچىلىك قارىشى باش كۆتۈرگەن ھامان مەغلۇبىيەتنىڭ ئوبيېكتىپ ۋە سۈبيېكتىپ سەۋەبلىرىنى قېزىشتىن دەرھال ۋاز كېچىپ، ھەممىسىنى تەقدىردىن كۆرۈپ روھىي تەڭپۇڭلۇقىنى ئېرىشمەكچى بولىدۇ. لېكىن، رەھىمسىز رېئاللىق ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا تۇرغاچقا، ئۇ بەربىر روھىي ئازابتىن، قايغۇدىن قۇتۇلالمايدۇ. قىسقىسى، ئۇ بۇ سەۋەبلەرنىڭ تېگىنى تولۇق چۈشىنىپ يەتكۈدەك سەۋىيىگە ئىگە بولمىغاچقا، ئۆزىدىكى چەكلىملەردىن ھالقىپ كېتەلمەيدۇ، ئۇنىڭ تراگېدىيىلىك خاراكتېرى پۈتكۈل قوزغىلاڭنىڭ تراگېدىيىلىك ئاقىۋىتىگە زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەسەردە تۆمۈر خەلپە ئوبرازى مۇشۇنداق جانلىق تەسۋىرلەنگەنلىكى ئۈچۈن تېپىك مۇھىتتىكى بەدىئىي تىپ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن.

خوجىنىياز ھاجى «ئىز» رومانىدا، بولۇپمۇ «ئويغانغان زېمىن» رومانىدا ئەتراپلىق ۋە جانلىق تەسۋىرلەنگەن يەنە بىر ئاساسلىق قەھرىمان. ئۇنىڭ ئوبرازى «ئىز» رومانىدا تۆمۈرخەلپىگە يادداشتۇرۇلۇپ، قوشۇمچە ئورۇندا تەسۋىرلەنگەن بولسا، «ئويغانغان زېمىن» رومانىدا ئاساسلىق قەھرىمان سۈپىتىدە تېخىمۇ كەڭ يورۇتۇلغان.

ئۇنىڭ ئوبرازى ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان تارىخىي شەخس خوجىنىياز ھاجىنىڭ پىروتوتىپىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، شۇ ئاساستا بەدىئىي چىنلىق بويىچە ئەتراپلىق تەسۋىرلىنىپ، بەدىئىي تىپ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. تارىخىي شەخس خوجىنىياز ھاجىنىڭ تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرى بەك مول، ھەركەت قىلغان تۇرمۇش سەھنىسى بەك كەڭ، بېسىپ ئۆتكەن ھايات مۇساپىسى ئۇزۇن بولغاچقا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى دېھقانلار

قوزغىلىڭى پەقەت قۇمۇل بىلەنلا چەكلەنمەي، پۈتـ
كۈل شىنجاڭغا تەسىر كۆرسەتكەن زور تارىخىي
ۋەقە بولغانلىقى ئۈچۈن ئەسەردە ئۇنىڭ بەدىئىي
ئوبرازىنى يورۇتۇشى مۇقەررەر ھالدا شىنجاڭنىڭ
يېقىنقى زامان تارىخىدىكى نۇرغۇنلىغان مۇرەككەپ
زىددىيەتلەرنىڭ چىگىشىنى چىقىرىشنى، خىلمۇ
خىل سىياسىي، ھەربىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرـ
نى توغرا تونۇش ۋە توغرا بىر تەرەپ قىلىشنى
تەلەپ قىلىدۇ. بولۇپمۇ زور تارىخىي ۋەقەلەرگە
چېتىشلىق بولغان خوجىنىياز ھاجىدەك تارىخىي
شەخسكە توغرا باھا بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەدەـ
بىي ئىجادىيىتىنى ۋىجدان ئىشى دەپ بىلىدىغان
ئۆتكۈر ئەپەندى تارىخقا شۇنىڭدەك خەلققە بولغان
مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى بىلەن ئىجادىيەتكە يۈزـ
لەنگەن بولۇپ، بەزى ئاپتورلاردەك ئۆتكۈر ۋە نا-
زۇك زىددىيەتلەردىن ئەگىپ ئۆتۈپ كەتمىگەن.
چۈنكى، بۇنداق قىلغاندا ئەسەرنىڭ مەزمۇن كۆچـ
گە تەسىر يېتىپلا قالماي، ئوبرازنىڭ مۇكەممەللـ
كى ۋە چوڭقۇرلىقىغمۇ يەتكىلى بولمايتتى. ئۆتـ
كۈر ئەپەندى خېلى بىر مەزگىل چەكلەنگەن رايونـ
لارنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن شىنجاڭ تارىخ تەتقىقا-
تىنىڭ تولىمۇ تېيىزلىقىغا قارىماي، قەھرىمانلىق
ياراتقان تارىخىي مۇھىت ۋە شارائىتىنى تەتقىق
قىلىدۇ. مارکسىزملىق نۇقتىئىنەزەر ئارقىلىق
شەيئىلەرنى كۆزىتىپ، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق
كۆزقاراش بىلەن تارىخىي ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى
تەھلىل قىلدى. شۇنداق قىلغانلىقى ئۈچۈنلا ھادـ
سىلەرنىڭ يۈز كۆرۈنۈشلىرىدىن شۇڭغۇپ ئۆتۈپ
ماھىيىتىگە يېتەلىدى، خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىنـ
قىلابىيلىق، ئىلغارلىقتىن ئىبارەت ئاساسىي تەرـ
پىنى كۆرۈش بىلەن بىللە ئۇنىڭدىكى تارىخىي
چەكلىمىلىك ۋە خاراكتېر چەكلىمىلىكلىرىنى،
شۇنىڭدەك ئەجەللىك ئاجىزلىقلىرىنىمۇ قەلەمگە ئا-
لالىدى. گىرەلەشمە زىددىيەتلەرگە تويۇنغان تېپىك
ۋەقەلەرنىڭ تەسۋىرلىرى ئارقىلىق ئۇنىڭ گۈش
ۋە ئۈستىخىنىمۇ بار، تومۇرلىرىدا ئىسسىق قېنى
ئۇرغۇپ تۇرىدىغان جانلىق يارقىن بەدىئىي ئوبرازـ
لارنى يارىتىپ چىقالىدى.

خوجىنىياز ھاجى تاغدا ئۆسكەن قورقۇمسىز،
قەيسەر، توز كۆچكۈل ئادەم. ئۇنىڭ مۇھەببەتـ
نەپرىتى ئىنىق بولۇپ، ھەرگىزمۇ ناھەقچىلىككە
چىداپ تۇرالمايدۇ. شۇڭا ئۇ تۆمۈر خەلپىنىڭ باشـ
چىلىقىدا قۇمۇل تاغلىرىدا پارتىلىغان قوزغىلاڭغا
قاتناشقان ۋە ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى، پالۋانلىقى بىلەن
دەسلىپىدىلا تونۇلغان. دېمەك، ئېزىلگەن، خورـ
لانغانلارغا يار - يۆلەكتە بولۇش، بايلارغا ئۆچ بوـ
لۇش ۋە باتۇرلۇق جەھەتلەردە ئۇ تۆمۈر خەلپە ۋە
باشقا قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە. لېـ
كىن، ئۇنىڭ ئالاھىدە كەچۈرمىشلىرى ئۇنىڭدا
ئۆزگىچە سۈپەتلەرنى يېتىلدۇرگەن. ئۇ تۆمۈر
خەلپە قوزغىلىڭىغا قاتناشقانىدا تېخى ياش بالا ئىـ
دى. جەڭلەردە پىشتى، تاۋلاندى، مۇھىم سەرـ
كەردىلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى، بۇ قېتىمقى قوزغىـ
لاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن شامەخسۇت ۋاڭنىڭ
زىيانكەشلىكىدىن قېچىپ، يۇرتمۇ - يۇرت سەرـ
گەردان بولۇپ يۈردى. خېلى ئۇزاق مەزگىللىك
سەرگەردانلىق ھايات ئۇنىڭ كۆپىنى كۆرۈشى، كۆپـ
نى چۈشىنىشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاپ ئۇنىڭغا
بىر مەكتەپ بولدى. ئۇ ھەممىلا يۇرتتا كەمبەغەل،
يوقسۇللارنىڭ ئېزىلىپ، خارلىنىپ غۇربەتچىلىكتە
ئۆتۈدىغانلىقى، خۇددى جاھاندىكى قاغىلارنىڭ ھەمـ
مىسىلا قارا بولغىنىدەك، ھەممىلا يەردىكى باي -
غوجاملارنىڭ ئاچكۆز، زومىگەر، ئىكەنلىكىنى،
ئۇلارنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمەت بىلەن ئاپاق -
چاپاق بولۇۋېلىپ، خەلقنىڭ يىلىكىنى شوراپ،
سۆڭىكىنى چېقىپ يەيدىغانلىقىنى كۆردى. بولۇپمۇ
چېگرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆرگەن
ئاڭلىغانلىرى ئۇنىڭ ئېڭىنىڭ بىر بالداق كۆتۈرۈـ
لۈشىگە تۈرتكە بولدى. مەخسۇت مۇھىدى، ھەيدەر
ئەپەندى، خوخول گېرىگورى قاتارلىق ھەر مىللەتـ
تىن بولغان ئىنقىلابچىلار، ئىلغار زاتلار بىلەن
تونۇشقاندىن كېيىن زۇلۇمدىن قۇتۇلۇشنىڭ بىرـ
دىنبىر يولى ئىنقىلاب قىلىش ئىكەنلىكىنى چوڭـ
قۇر چۈشىنىپ يەتتى. شۇنىڭدەك ئىنقىلابنى قانـ
داق قىلىش مەسىلىسىدىمۇ بەلگىلىك چۈشەنچە ھاـ
سىل قىلدى. مانا مۇشۇنداق زۇرۇر بولغان چېنـ
قىش ۋە ئىدىيىۋى تەييارلىق ھازىرلانغانلىقى ئۈـ
چۈنلا ئۇنىڭ يول باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار

قوشۇنى قۇمۇل تاغلىرىدا قۇمۇل دېياردا قايتىدىن يانغان ئىنقىلاب ئۇچقۇنلىرىنى ئۇلغايتىپ، پۈتۈن شىنجاڭ مىقياسىدىكى زۇلۇمغا قارشى خەلق ئىنقىلابىنىڭ غايەت زور گۈلخانىغا ئايلاندۇرالىدى.

ئاپتور خوجىنىياز ھاجىنى مانا مۇشۇنداق كەڭ كۆرەش سەھنىسىگە خىلمۇ خىل زىددىيەتلەر، نىك مەركىزىگە قويۇپ تۇرۇپ ئەتراپلىق تەسۋىرلىگەن. ئۇنىڭ ژۇجۇدىدا چاقناپ تۇرغان داھىيانە سۈپەتلەردىن بولغان ئەينى دەۋردە كەم تېپىلىدىغان ئەقىل ۋە تەجرىبە، مەردۇ مەردانىلىق، پىداكارلىق روھ، ئىنسانىي پەزىلەت قاتارلىقلارنى دىنا- لېكتىك ماتېرىيالىزم نۇقتىسىنەزەرى بويىچە تەرەقىيات ئۇستىگە قويۇپ تۇرۇپ تەسۋىرلىگەن، يەنى تەسۋىرنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئۇنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىگە ئەمەس، بەلكى قانداق قىلىپ ئاددىي بىر تاغلىق يىگىتتىن قەلبىگە مىللەتنىڭ غېمىنى سىغدۇرۇپ، يەلكىسىگە ئەلنىڭ يۈكىنى يۈكلىگەن يول باشچىغا ئايلانغانلىقىدىن ئىبارەت مەركىەت جەريانىغا قويغان. ئاپتور ئۆز ئەسەرلىرىدە مۇشۇداق بىر پرىنسىپقا ئىز چىل بويسۇنغانلىقى ئۈچۈن بىز خوجىنىياز ھاجى ئوبرازىدىكى ئۈلۈغۋارلىق ئىچىدىكى كەمتۈكلۈكنى، باتۇرلۇق ئىچىدىكى قاراملىق ۋە تەۋەككۈلچىلىكنى ئەقىل ۋە تەجرىبە ئىچىدىكى كالتە پەملىكلىكنى، يىراقنى كۆرەرلىك ئىچىدىكى ئامالسىزلىقنى، ئىنسانپەرۋەرلىك ئىچىدىكى دىن ئەقىدىچىلىكنى، چىقىشقاقلىق، كەمتەرلىك ئىچىدىكى ئۆز سۆزلۈكلۈك، چوڭچە- لىقنى ئېنىق كۆرۈمىز. شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئوبرازىدىكى مۇرەككەپلىكلىكنى ھاسىل قىلىۋاتقان تارىخىي تۇرمۇش ۋە جەڭگىۋار كۆرەشلىرىنى سۈرەتلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. ئاپتور ئېستېتىكا ۋە ئەدەبىياتنىڭ قانۇنىيەتلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولغاچقا، زىددىيەت توقۇنۇشىنى پەقەت دوست - دۇشمەنلەر ئارىسىدىلا بولىدۇ، دەيدىغان سەپسەتىگە زىت ھالدا خاراكتېرنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى (مەنىۋى توقۇنۇشلىرىنى) ئىچكىرىلەپ قازغان. ھەمىشە پىسخىك تەسۋىرلەرنى ھەركەت - پائالىيەتلىرىنىڭ تەسۋىرلىرىگە گىرەلەشتۇرۇپ، ئوبرازلارنى تېخىمۇ مۇكەممەللىككە ۋە چوڭقۇرلۇققا ئېرىشتۇرگەن. نەتىجىدە تارىخىي چىنلىق بىلەن مۇشىنىڭ شۇنىڭدەك ھەر خىل سىورۇن ۋە ھەر خىل ئادەملەر بىلەن بولغان تۇرلۇك سۆھبەت، ئۇچرىشىشلارنىڭ ئاددىي كۆرۈنۈشلىرىنى گىرەلەشتۇرۇشكە ئەھمىيەت بەرگەن. ئاپتورنىڭ غوجىنىياز ھاجىنىڭ ئوبرازىنى يارىتىشتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۇستىدە توختالغاندا، تۆۋەندىكى بىرنەچچە نۇقتىنى بىزنىڭ ئوگىنىشىمىزگە ئەرزىيدىغان قىممەتلىك تەجرىبە سۈپىتىدە تىلغا ئىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ بولسىمۇ، ئاپتور ئۆز قەھرىمانىنىڭ ئوبرازىنى ئىزچىل تۇرۇدە تېپىك مۇھىت، تېپىك شارائىت ئۇستىگە قويۇپ يورۇتۇشقا ئەھمىيەت بەرگەن. بەزى ئەسەرلەردەك تارىخىي ۋەقەلەر بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، قەھرىمانلار پەقەتلا تارىخىي ۋەقەلەرنى يېزىشنىڭ ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قالمىدى- غان ياكى قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازىنى ئۇلارنىڭ سۆز - ھەرىكەت، پائالىيەتلىرى، يەنى ئۇلار قاتناشقان ۋەقە - ھادىسىلەر زىممىسىدە ئەمەس، بەلكى ئاپتورنىڭ بايانى، شۇنىڭدەك قەھرىمانىنىڭ ئۆزىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگەن ئىزاھاتلىرى ئارقىلىق تەسۋىرلەيدىغان ئادەتلەردىن ساقلانغان. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن «ئىز» رومانى «ئويغانغان زېمىن» رومانلىرىدىكى تارىخىي تۇرمۇش تۇمۇر خەلپە، خوجىنىياز ھاجىدىن ئىبارەت باش قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازلىرىنى ھەمدە بىرمۇنچىلىغان يانداش قەھرىمانلارنىڭ ئوبرازلىرىنى يورۇتۇشتىكى سەھنە سۈپىتىدە بىر تەرەپ قىلىنغان. بۇ بىر تۇركۈم پىرسوناژلارنىڭ ئوبرازلىرى بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە شىنجاڭ خەلقىنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى تارىخىي تۇرمۇش ۋە جەڭگىۋار كۆرەشلىرىنى سۈرەتلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. ئاپتور ئېستېتىكا ۋە ئەدەبىياتنىڭ قانۇنىيەتلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولغاچقا، زىددىيەت توقۇنۇشىنى پەقەت دوست - دۇشمەنلەر ئارىسىدىلا بولىدۇ، دەيدىغان سەپسەتىگە زىت ھالدا خاراكتېرنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى (مەنىۋى توقۇنۇشلىرىنى) ئىچكىرىلەپ قازغان. ھەمىشە پىسخىك تەسۋىرلەرنى ھەركەت - پائالىيەتلىرىنىڭ تەسۋىرلىرىگە گىرەلەشتۇرۇپ، ئوبرازلارنى تېخىمۇ مۇكەممەللىككە ۋە چوڭقۇرلۇققا ئېرىشتۇرگەن. نەتىجىدە تارىخىي چىنلىق بىلەن

بەدئىي چىنلىقغا ئۇيغۇن، دەۋر خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن تىپىك ئەھمىيەتكە ئىگە تۆمۈر خەلپە ۋە خوجىنىياز ھاجىلارنىڭ ئوبرازلىرىنى يارىتىپ چىققان.

ئاپتور ئەسەر قۇرۇلمىسىغمۇ كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن بولۇپ، بۇ ئىككى رومان ۋەقەلىك جەھەتتە نىسپىي تۇرغۇنلۇقتا ئىگىدەك كۆرۈنسە-مۇ، ئەمما بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ، كۆچەيتىدۇ. «ئىز» رومانىدىكى سيۇژېتنىڭ ئاساسلىق لىنىيە-سى تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭىنىڭ باشلىنىشى، راۋاجلىنىشى، مەغلۇپ بولۇشىدىن ئىبارەت تارىخىي جەريانغا بېغىشلانغان بولۇپ، بۇ غول لىنىيە «ئوي-غانغان زېمىن» دىكى خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقى-دىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا بېرىپ تۇتىشىدۇ ۋە شۇ ئىزنا بويىچە ئىلگىرىلەيدۇ. ئەسەردە يەنە ھۆ-كۈمران گۇرۇھلار ئارىسىدىكى ھوقۇق - مەنپەئەت تالىشىش، ئۆزەكتىگە سوقۇشتۇرۇشلار ۋە شۇنىڭدەك قوزغىلاڭچىلار ئىچىدىكى ھەر خىل ئىختىلاپلاردىن شەكىللەنگەن سيۇژېتنىڭ كېسىك لىنىيىلىرى بار. ئۇلار غول لىنىيە ئىچىگە خۇددى سىمفونىيە-نىڭ قىسقۇرما كۇيلىرىگە ئوخشاش تەبىئىي كىر-گۈزۈۋېتىلگەن بولۇپ، خىسمو خىللىق، رەڭدار-لىق ۋە كەڭلىكىنى شەكىللەندۈرىدۇ. دېمەك، سيۇژېتنىڭ غول لىنىيىسى بىلەن كېسىك لىنىيە-لىرى ئۆزئارا كېسىشىپ ۋە گىرەلىشىپ، ئەسەرنى غايەت زور تورسىمان قۇرۇلمىغا ئىگە قىلغان.

ھەممىمىزگە مەلۇم، رومان يېزىش ھېكايە يېزىشقا ئوخشىمايدۇ، رومان ئىجادىيىتى يازغۇچى-دىن يېزىقچىلىق ماھارىتىدىن باشقا ناھايىتى پۇختا ئىدىيىۋى تەييارلىق، مول ۋە ئەتراپلىق بىلىم تە-يارلىقىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ئىككى رومانىنىڭ ئاپتورى ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىدا كۆرۈنەرلىك نەتىجىلىرى بار ئالىم بولسىمۇ، ئەمما ئۇ رومان ئىجادىيىتىگە كىرىشىشتىن بۇرۇن ئۆزىنىڭ پۇختا بىلىم ئاساسى، بىلىم قۇرۇلمىسىغا قانائەت قىل-ماي، خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ئۆگەنگەن بە-لىمىنى تولۇقلىغان. ئۇ ئۆزى بۇ ھەقتە توختە-لىپ: مەن يېنىمدىن كىچىك دەپتەرچەمنى ئايرىد-ماي يۈرگىلى يىگىرمە يىل بولۇپ قالدى، دەيدۇ. دېمەك، ئاپتور مۇشۇنداق مول بىلىم جۇغلانمىسىغا تايىنىپ ئىجادىيەتكە كىرىشكەن بولغاچقا، بۇ ئە-سەرلەر بىزگە ناھايىتى كۆچلۈك تارىخىي تۇيغۇ بېرىدۇ، ئۇنى شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى تۇرمۇشىنىڭ بەدئىي كارتىنىسى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ رومانلار شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، سودا، قاتناش، مەدەنە-يەت، بىناكارلىق، دېھقانچىلىق، ھۈنەرۋەنچە-لىك، چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق، ئېتنوگرافىيە، دىنىي ئېتىقاد، كىشىلىك مۇناسىۋەت، ئۆرپ - ئادەت، ۋەھاكازالاردىن خېلىلا ئىشەنچلىك مەلۇمات-لارنى بېرىدۇ. بىرلا مىسال ئالساق، ئاپتورنىڭ ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، تاتار، رۇس قاتارلىق ھەرقايسى مىللەت، ھەر خىل تەبىقە، ھەرقاتلام ۋە ئوخشىمىغان جىنىس، ئوخشىمىغان ياش قۇرامىدىكى ئادەملەرنىڭ ئاشۇ دەۋرلەردە كىيە-گەن كىيىملىرىنى شۇ قەدەر ئىنچىكە ۋە دۇرۇس قىلىپ تەسۋىرلىشىمۇ بىزنى قايىل قىلىدۇ. شۇڭا بىز ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ چوڭ ھەجىملىك بۇ ئىككى رومانىنى نۇرغۇن ساھەلەردە بىزنى تەمىنلىگەن ئۇ-چۇرلىرىغا، بىلىم ۋە تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن ئىنسكلوپېدىيىلىك قىممەتكە ئىگە، دەپ قارايمىز.

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى ئەدەبىي ئىجادە-يەتنىڭ پۈتۈنىيە، پىروزا ساھەلىرىدە يۇقىرىدا شەرھلەنگەندەك ئۆچمەس تۆھپىلەرنى يارىتقاندىن تاشقىرى ئەدەبىي تەرجىمە ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇ-غۇللىنىپ، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇ-شىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناپ كەلدى. ئۇ ئىلگە-رى - كېيىن بولۇپ لى بەي، دۇفۇ قاتارلىق مەشھۇر كلاسسىك شائىرلارنىڭ بىر قىسىم نادىر شېئىرلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ كىتاب-خانلارغا تونۇشتۇردى. «لىيۇخۇلەن»، «سەي ۋېن-جى»، «لى زىچىڭ»، «قىزىل راۋاقتىكى چۈش» قاتارلىق ھەر خىل ژانىردىكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئۆزى مۇستەقىل ياكى باشقىلار بىلەن بىرلىكتە تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇردى.

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى داڭلىق شائىر، يازغۇچى، ئەدەبىي تەرجىمان بولۇيلا قالماي، يەنە زامانىمىزنىڭ يېتۈك ئالىملىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇ-

نىڭ «ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى ئارزۇ ئەزىز»، «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ھەققىدە»، «ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە روبائىي ۋە ئۇنىڭ سيۇژىتى» قاتارلىق يۇقىرى سەۋىيىلىك ئىلمىي ماقالىلىرى مەملىكىتىمىز ۋە چەت ئەل ئىلىم ساھەسىدە كەڭ تەسىر قوزغىدى. ئۇ 1986 - يىلى ئامېرىكا-نىڭ لوس - ئانژېلىس شەھىرىدە ئېچىلغان دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ تىل - ئەدەبىياتى، تارىخى توغرا-سىدىكى خەلقئارا ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتناشتى. ئۇنىڭ يىغىندا ئوقۇغان «قۇتادغۇبىلىك، نىڭ جۇڭگودا تەتقىق قىلىنىشى» ناملىق ماقالىسى چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشتى. ئۇتكۇر ئەپەندى «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ يەشمىسىنى ئىشلەش، ئۇلارنى نەشر قىلىشقا تەييارلاپ ئىلىم دۇنياسىغا قايتىدىن تونۇشتۇرۇش ئىشلىرىغا كۆپ ئەجر سىڭدۈردى. ئۇنىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇ ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى مەركەز قىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرى ئالاھىدە گەۋدىلىكتۇر. ئۇنىڭ يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە نەتىجىلىرى مىللىي مەدەنىيەت، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى قاتارلىق ساھەلەردىكى بىر قىسىم بوشلۇقلارنى تولدۇرۇپ، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇردى، ئىلگىرى سۈردى.

ئابدۇرېھىم ئۇتكۇر ئەپەندىنىڭ يېرىم ئەسىر-دىن ئارتۇقراق ئىجادىيەت ھاياتىدا قولغا كەلتۈر-گەن غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئىچىدە ئۇنىڭ مەشھۇر جامائەت ئەربابى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىشلىگەن ئەھمىيەتلىك خىزمەتلىرىمۇ بار. ئۇتكۇر ئەپەندى مەشھۇر دېموكراتىك زات، شۇنداقلا پارتىيىمىزنىڭ يېقىن دوستى ئىدى. ئۇ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قىزغىن ھىمايە قىلىپ كەلدى. ۋەتەننىڭ بىرلىكى، ئىشلىرىمىزنىڭ گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن ئەجر سىڭدۈردى، ئۇ پارتىيىنىڭ يېقىن دوستلىرى قاتاردا ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ 5-، 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتلىرىغا ئەزا بولۇش جەريانىدا سىياسىي كېڭەشنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىكسەپ پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ، مىللىي مائارىپنى تېز تەرەققىي قىلدۇرۇش، جەمئىيەتنىمىزدە ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىرگە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىمۇ كۈچەيتىش قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا ھۆكۈمەتكە كۆپ قېتىم تەكلىپ لايىھىلەرنى سۇنۇپ، شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشى، جەمئىيەت ئەخلاق-قىنىڭ ساغلام بولۇشى ئۈچۈن تېگىشلىك ھەسسە قوشتى. ئۇ ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسىنى بىجانىدىللىق بىلەن قېتىرقىنىپ ئىشلىدى. ئۇنىڭ زىممىسىگە ناھايىتى كۆپ ئىلمىي خىزمەتلەر ۋە ئىجتىمائىي ئىشلار يۈكلەنگەنىدى. بىراق ئۇ زادىلا ھاردىم - تالدىم دېمىدى، ھاياتى-نىڭ ئاخىرىغىچە ئۆزىنىڭ بۇرچىنى ئادا قىلىپ كەلدى. ئۇ ھايات چېغىدا ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ 5 -، 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتلىرى-نىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تارىخ - مەدەنىيەت ئىلىم يۇرتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقات چىسى، جۇڭگو يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ پەخرى مۇدىرىيەت ئەزاسى، جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخ - مەدەنىيەت تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ئىشلار مۇدىرىيەت ئەزاسى، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى ئىلمىي جەمئىيىتى-نىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى، جۇڭگو قەدىمكى يېزىق تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى، «قۇ-تادغۇبىلىك» تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رە-ئىسى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەم-ئىيىتىنىڭ دائىمىي ئىشلار مۇدىرىيەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرى-يالىلىرىنى تۈزۈش - تەھرىرلەش ھەيئىتىنىڭ ئەزا-سى، شۇنىڭدەك «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، «بۇلاق» مەجمۇ-ئەسى، «تارىم» ژۇرناللىرىنىڭ تەھرىر ھەيئەت ئەزاسى قاتارلىق ئىلمىي ۋە ئىجتىمائىي خىزمەت-

لەردە بولۇپ، يۇكلەنگەن ۋەزىپىلەرنى ياخشى ئو-
رۇنداپ كەلگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتكۈر ئەپەن-
دىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ۋە ئىلمىي تەتقىقات بە-
لەن شۇغۇللانغانلىقىغا 50 يىل بولغانلىقى مۇناسە-
ۋىتى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش،
ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىر-
لەشمىسى ۋە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمە-
يىسى 1993 - يىلى 7 - ئايدا ئۈرۈمچىدە ئويۇش-
تۇرغان كاتتا يىغىلىشتا، يىغىنغا قاتناشقان 150
تىن ئارتۇق ئالىم، مۇتەخەسسىس ۋە ھەر ساھە ۋە-
كىللىرى ئۆتكۈر ئەپەندىنىڭ مەنىلىك ئۆتكەن ئە-
جادىي ھاياتى ۋە غايەت زور نەتىجىلىرىگە يۇقىرى
باھالار بېرىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭ خەلق ئۈچۈن
ئىشلەش روھىنى، جان كۆيدۈرۈپ ئىشلىگەن ئىج-
تىمائىي خىزمەتلىرىنى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئاددىي -
سادىدىلىقى، سەمىمىيلىكى، كەمتەرلىكى، كول-
لېكتىپنىڭ ئىشلىرىغا ئۆزىنى بېغىشلىشى قاتار-
لىق ئېسىل پەزىلەتلىرىنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ
مەدھىيىلىگەنىدى. ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي
كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئىبراھىم روزى ئۆز
سۆزىنى خۇلاسىلەپ: «قىسقىسى، ئۇ ۋەتەنپەرۋەر
زاتلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ۋەتەننى سۆيۈش، مىل-
لەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ھىمايە قىلىش، ھۆكۈمەت
ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ۋە ھۆكۈمەت بىلەن خەلق
ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناشتىن ئىبارەت
شەرەپلىك تارىخىي بۇرچىنى مەسئۇلىيەتچانلىق بە-
لەن ئادا قىلدى.»[1] دىدى.

دەرۋەقە، ئۆتكۈر ئەپەندى ئاخىرقى تىنىقلە-
رىغىچە ئەنە شۇنداق ياشىغان ۋە شۇنداق ئىشلىگە-
نىدى. ئۇ ھەتتا سەكراتقا چۈشۈپ قالغان چېغىدىمۇ
ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئۇنتۇپ قالماي، يوقلىغىلى
كەلگەن ياش يازغۇچىلارنى مىللەتنىڭ مۇنەۋۋەر مە-
دەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ،
بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە زىچ ئىتتىپاقلىشىپ،
ئەدەبىياتىمىزنى يەنىمۇ گۈللەندۈرۈشكە دەۋەت قىل-
غانىدى. بىراق شۇم ئەجەل خەلقىنىڭ بۇ سۆيۈملۈك
ئوغلانىنى يۇتۇپ كەتتى. بۈيۈك ئالىم، ئاتاقلىق
شائىر ۋە يازغۇچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى
1995 - يىل 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئۈرۈمچىدە
كۆزىنى مەڭگۈلۈككە يۇمدى. بۇ ئەلۋەتتە ئەدەبىيا-
تىمىز ئۈچۈن شۇنداقلا ئىلمىي تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن
تولدۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان زور يوقىتىش. بىز
قايغۇردۇق ۋە ئۆزىمىزنىڭ سېغىنىش ھېسسىياتە-
مىزنى ئىپادىلىدۇق. بىراق ئەڭ ياخشى خاتىرە-
لەش — قايغۇنى كۈچكە ئايلاندۇرۇشتۇر. بىز ئۆتە-
كۈر ئەپەندىدىن مىراس قالغان تەۋەرۈكلەرنى كۆ-
ڭۈل قويۇپ تەتقىق قىلىشىمىز، ئۇلاردىن ئەستايە-
دىللىق بىلەن ئۆگىنىشىمىز لازىم. ئۆتكۈر ئەپەن-
دىدىن بىزگە تەۋەرۈك بولۇپ قالغان نەرسىلەر ئاز
ئەمەس، لېكىن ئەڭ قىممەتلىكى ئۇنىڭ تىنماي
ئىزدىنىش روھىدۇر. مانا مۇشۇ روھ تومۇرلىرى-
مىزدا شاۋقۇنلايدىغان بولسا، بىز جەزمەن ئىلمىي
تەتقىقات ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەتتە تېخىمۇ زور نەتە-
جىلەرنى قولغا كەلتۈرەلەيمىز، ئىلىم - پەننىڭ
تىك داۋانلىرىغا يامىشىپ چىقالايمىز.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «تارىم» ژۇرنىلى 1993 - يىللىق 9 -
سانىدىكى ئۆتكۈر ئەپەندى ئىجادىيىتىنىڭ 50 يىل-
لىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن يىغىن توغ-
رىسىدا بېرىلگەن خەۋەر.

2. ئەنۋەر ئابدۇرېھىمنىڭ: «قەشقەر كېچە-
سى» داستانى توغرىسىدىكى ماقالىسى، «تارىم»
ژۇرنىلى 1993 - يىللىق 9 - سان.

3. ئازاد سۇلتان: «ئۇيغۇر بۇگۈنكى زامان
ئەدەبىياتى توغرىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
1997 - يىل نەشرى.

4. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»
ژۇرنىلى، 1995 - يىللىق 4 - سان.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

① «تارىم» ژۇرنىلى 1993 - يىلى 9 - سانى، 160 -
بەت.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇھىت بۇلغىنىش ئەھۋالى، سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش چارىلىرى ھەققىدە

قاھارجان ئىبراھىم*

قىسقىچە مەزمۇنى: يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئېشىشىغا، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، تەبىئىي بايلىقلا قارىتا تەرتىپسىز ئېچىش ۋە ئۇنۇمىدىن تۆۋەن دەرىجىدە پايدىلىنىش ئەھۋالى يۈز بەردى. بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ھەر تۈرلۈك مۇھىت بۇلغىنىش ۋە ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى ئېغىر بولدى. بۇ ماقالىدە، يۇقىرىقى مەسىلىلەرنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ چارە - تەدبىرلىرى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要：近几年来，随着新疆人口的增长、经济建设规模不断扩大，出现了对资源的无序开发和低效利用的情况，由此引发的环境污染和生态平衡的破坏日益严重。本文论述上述问题产生的原因及预防的措施。

Abstract: In recent years, with the rapid increasing of the population of Xinjiang. the scale of economic construction is extending continuously and the resources have been exploited irregularly and inefficiently. So the pollution of the environment and the destroying of ecology become more and more serious. This article expounded the reasons and prevention measures of the problems above

يولداش جياڭ زېمىن «سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا دائىر مۇھىم مۇناسىۋەتلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە» نامىلىق ئەسىرىدە «زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا ئىزچىل تەرەققىياتنى زور ستراتېگىيە قىلىش لازىم. نوپۇسنى تىزگىنلەش، بايلىق مەنبەسىنى تېجەش، مۇھىتنى قوغداشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ماسلاشتۇرۇپ، ياخشى خاراكتېرلىك دەۋر ھاسىل قىلىش لازىم». دەپ كۆرسەتتى. بۇ مۇھىم يوليورۇق تېز مۇددەتتە ئېلىمىزدە خەلق ئىگىلىكىنى داۋاملىق، مۇقىم، تېز سۈرئەتتە، ماس قەدەمدە راۋاجلاندۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم كاپالىتى.

* قاھارجان ئىبراھىم: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىگىلىك باشقۇرۇش فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

لىتى، شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ تەبىئىي بايلىق ئەۋ-
زەللىكى ستراتېگىيىسىنى قوللىنىپ، «9 - بەش
يىللىق» پىلان ۋە 2010 - يىلىغىچە بولغان يىراق
كەلگۈسى نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرۇشىدىكى مۇھىم
تەدبىرىدۇر.

شىنجاڭنىڭ بايلىق ئەۋزەللىكى ستراتېگىيە-
سى ئېلىمىزنىڭ كېيىنكى ئەسىردىكى ئىقتىسادىي
گەۋدە تەرەققىيات ستراتېگىيىسىنىڭ مۇھىم تەر-
كىبىي قىسمى. مەركەز شىنجاڭنى مۇشۇ ئەسىر-
نىڭ ئاخىرى ۋە كېيىنكى ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى
تەبىئىي بايلىقنى ئېچىش ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش-
نىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ بەلگىلىدى. شىنجاڭ
كەلگۈسىدە نېفىت، تەبىئىي گاز، خىمىيە سانائە-
تىنى ئاساس قىلغان دۆلەت دەرىجىلىك ئۇنۇمۇر-
سال زامانىۋىلاشقان خىمىيە سانائىتى بازىسى، ئون
مىليون مولىق دۆلەت دەرىجىلىك ئاشلىق بازىسى
ۋە مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ تاۋار پاختا بازىسى،
ئاساسلىق تاتلىق كۆكتاتتىن شېكەر ئىشلەش بازا-
سى، چارۋىچىلىق بازىسى ۋە ئەلا سۈپەتلىك قو-
غۇن- تاۋۇز، مېۋە بازىسى قىلىپ قۇرۇپ چىقىلە-
دۇ. بۇنىڭدىن كېيىنكى 15 يىلدا شىنجاڭ ئىسلا-
هات، ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاش-
تۇرۇش قۇرۇلۇشى جەھەتتە ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ
باقمىغان تارىخىي پۇرسەتكە يۈزلىنىدۇ. چۈنكى،
سانائەت ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ مۇھىم نۇق-
تىسىنىڭ بۇرۇلۇشى بىلەن مەبلەغ، تېخنىكا،
ئىقتىساس ئىگىلىرى يۇرۇشتۇرۇلىدۇ ۋە ئۇچۇر
زور مىقدارىدا ئېقىپ كىرىدۇ ھەمدە قۇرۇلما دەرە-
جىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. بۇنىڭ بىلەنلا قال-
ماي، بەلكى كۆچمە مەركەزلەشتۈرۈپ، ئەلالىرە-
نى توپلاش، ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈش، ئۆزئارا ياردەمە-
نى كۈچەيتىش قاتارلىق فۇنكسىيەلەر جارى قىلا-
دۇرۇلىدۇ. بۇ ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي
قۇرۇلۇشى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىش ئىمكانە-
يىتىگە ئىگە قىلىنىپ، ئېلىمىزنىڭ XXI
ئەسىردىكى ئىقتىسادىنى داۋاملىق ماس قەدەمدە تە-
رەققىي قىلدۇرىدىغان كۈچلۈك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ
كۈچ شەكىللەندۈرۈلىدۇ.

لېكىن، بىز شۇنى سەگەكلىك بىلەن تونۇپ
يېتىشىمىز كېرەككى، شىنجاڭ ئاسىيانىڭ مەركە-
زىي قىسمىغا جايلاشقان، دېڭىز - ئوكيانىدىن خې-
لىلا يىراق، كىلىماتى قۇرغاق، ياز پەسلى ئىسـ-
سىق، قىش پەسلى قاتتىق سوغۇق ھەم ئۇزۇن،
ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، بوستانلىق - يېشىللىق
كۆلىمى كۆپ ئەمەس. يەرلەرنىڭ قۇملىشىپ كې-
تىش ئەھۋالى ئېغىر، تەبىئىي پاكىزلىنىش ئىقتى-
دارى تۆۋەن، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ناھايىتى
ناچار. شۇڭا، بۇنىڭدىن كېيىنكى 15 يىلدا، ھەتتا
تېخىمۇ ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە شىنجاڭنىڭ
ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى مەيلى قايسى سۈرئەتتە تە-
رەققىي قىلمىسۇن، كان بايلىقلىرى قانچىلىك كۆ-
لەمدە ئېچىلمىسۇن، جەزمەن نوپۇسنىڭ كۆپىيە-
شىنى تىزگىنلەش، مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ ئالدىنى
ئېلىش كېرەك. ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ئاسـ-
راشنى بىرىنچى دەرىجىلىك چوڭ ئىش ۋە ستراتې-
گىيىلىك ۋەزىپە ئورنىدا كۆرۈشمىز، «كۆز ئال-
دىمىزدىكى تەرەققىياتنى ياخشى توتۇش بىلەنلا قال-
ماي، يەنە كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن باش قاتۇرۇ-
شىمىز، ھەرگىزمۇ ئەجدادلارنىڭ ئېشىنى يەپ،
ئەۋلادلارنىڭ يولىنى ئۇزۇپ قويماسلىقىمىز، تەبـ-
ئىي بايلىقنى ئىسراپ قىلىش ۋە ئاۋۇال بۇلغاپ،
ئاندىن دۇالاش - تۇزەش يولىدا ماڭماسلىقىمىز»
كېرەك. داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىدا
تەۋرەنمەي مېڭىشىمىز لازىم. بۇ كېيىنكى ئەۋلاد-
لارنىڭ بىزدىن كۆتكەن ئۈمىدى ۋە بىزگە قويغان
تەلىپى بولۇپلا قالماي، بەلكى شىنجاڭ، ھەتتا پۈ-
تۈن مەملىكەتنىڭ جەمئىيەت مۇقىملىقىنىڭ، ئىق-
تىسادىنىڭ تېز سۈرئەتتە داۋاملىق، ماس قەدەمدە
تەرەققىي قىلىشىنىڭ زۆرۈر شەرتى ۋە ئىشەنچە-
لىك كاپالىتى.

ئەمما، رېئاللىق كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە
باقمايدۇ. يېقىنقى بىرقانچە يىللاردىن بۇيان شىن-
جاڭ نوپۇسىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئېشىشىغا، ئىقتى-
سادىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنىڭ ئۇزلۇكسىز كېڭىيە-
شىگە ئەگىشىپ، چەكلىك تەبىئىي بايلىققا قارىتا
زور كۆلەملىك تەرتىپسىز ئېچىش ۋە ئۇنۇمىدىن
تۆۋەن دەرىجىدە پايدىلىنىش ئەھۋالى يۈز بەردى،
بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ھەر تۈرلۈك مۇھىت بۇل-

غىنىشى ۋە ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى ئىنتايىن ئېغىر بولدى. بۇ ئاساسەن تۆۋەندە-

كىدەك بىر قانچە تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

1. تېرىلغۇ يەرنىڭ ئازىيىپ كېتىشى، تۇپراق مۇنبەتلىكىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى ۋە شورلىشىپ كېتىش ئەھۋالىنىڭ ئېغىر بولۇشى

ئىككىنچى قېتىملىق يەر تەكشۈرۈش نەتىجە-سىگە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭ تۇپرىقىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 1 مىليون 663 مىڭ 100 كۋادرات كىلو-مېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، بوستانلىق كۆلە-مى پەقەتلا 4.6% بولۇپ، ئېچىشقا بولىدىغان بوز يەر 7 مىليون 330 مىڭ گېكتار، ئىشلىتىلۋاتقان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 4 مىليون 125 مىڭ گېكتار كېلىدۇ. يېقىنقى بىر قانچە يىلدا نوپۇس-نىڭ تېز سۈرئەتتە ئېشىشى، شەھەر قاتناش، ئېنېرگىيە قاتارلىقلار قۇرۇلۇشى كۆلىمىنىڭ كېڭە-يىشى، بولۇپمۇ، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە يېزا ئولتۇراق ئۆيى قۇرۇلۇ-شىنىڭ جانلىنىشى بىلەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ ئازىيىپ كېتىش ۋەزىيىتىنى ئۇنۇملۇك تىزگىن-لەش مۇمكىن بولماي قالدى. دېھقانچىلىق يەرلە-رىگە سۇ باشلاپ، سۇغىرىش كۆلىمىنىڭ كېڭىيە-شىگە ئەگىشىپ، تۇپراقنىڭ شورلىشىپ كېتىشى تەدرىجىي كۆپەيىپ، تەكشۈرۈلگەن يەر كۆلىمە-نىڭ 32.8% نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى تەخمىنەن 60% ى يېقىنقى 15 يىل ئىچىدە شە-كىللەنگەن. سانائەتتىن چىقىرۇۋېتىلگەن «ئۈچ كە-رەكسىز» نەرسە ۋە زور مىقدارداۋ ئىشلىتىلگەن دېھقانچىلىق دورىلىرى ھەمدە خىمىيىلىك ئوغۇت-لارنى مۇۋاپىق ئىشلەتمەسلىك قاتارلىقلار تۇپراق-نىڭ بۇلغىنىشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبى. 1994-يىلى شىنجاڭنىڭ سانائەت قاتتىق جىسىملىرى كە-رەكسىز مادداىرى مىقدارى 4 مىليون 950 مىڭ تونىا (تارىختىن بۇيان توپلانغان مىقدارى 19 مىل-يون 420 مىڭ تونىا)، ئۇنۇۋېرسال پايدىلىنىش نىسبىتى 34.7%، يەر مەيدانىدىن ئېگىلگەن كۆلىمى 931 كۋادرات مېتىر، كېرەكسىز سۇنىڭ قويۇلۇش مىقدارى 179 مىليون 450 مىڭ تونىا، كېرەكسىز سۇنىڭ قويۇۋېتىلىش كۆرسەتكۈچىكە يە-تىش نىسبىتى 32.3% بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە مۇتلەق زور مىقداردىكىسى يەر ۋە دېھقانچىلىق يەر-لىرىگە ئېقىپ كىرگەن.

2. يەرنىڭ قۇملىشىپ كېتىش ئەھۋالىنىڭ ئېغىر بولۇشى

شىنجاڭنىڭ چۆل - قۇملۇقلا ئايلانغان ئومۇ-مىي يەر كۆلىمى 995 مىڭ 900 كۋادرات كېلومې-تىر بولۇپ، پۈتۈن ئاپتونوم رايون ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 62% نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە قۇملۇق 430 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتىرنى چۆل 326 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتىرنى ئىگە-لەيدۇ. تارىم ئويمانلىقىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى قۇربان تۈڭغۇت قۇملۇ-قى ئېلىمىزدىكى بىرىنچى، ئىككىنچى چوڭ قۇم-لۇقلاردۇر. يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان تارىم ۋە جۇڭغار نېفىت، تەبىئىي گاز مەنبەلىرىنىڭ قە-زىلىشى بىلەن يەر ئاستى سۇيى ئىشلىتىلىپ، بىر قىسىم قۇملۇقلارغا جايلاشقان دەريا ئېقىنلارنىڭ تۆۋەن ئېقىنلىرى قۇرۇپ كەتكەن. نەتىجىدە، قۇملۇقلار ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ قۇرغاقلىشىپ كېتىشى، يىپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قاغجىراپ كېتىشى، شامال كۈچىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشى قا-تارلىق ھادىسىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بولۇپ-

مۇ، چۆللۇك ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز تۈر-
ده كېسىلىشى، قېزىلىشى شۇ يەرلەردىكى قۇم ۋە
قۇم تۆپىلىكلىرىنىڭ كۆچۈشىنى تېزلەتكەن. يەنە
قارىغۇلارچە، ئاڭسىز هالدا يەر ئېچىش قاتارلىق
سەۋەبلەر قۇملۇق بىلەن بوستانلىقلار تۇتۇشىدىغان
جايلاردا قۇم ئاپىتىنىڭ كۈنسېرى ئېغىرلىشىپ
كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. تارىم دەرياسى-
نىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى ئالاقان دېگەن يەرنىڭ
قۇملىشىش كۆلىمى 1978 - يىلدىن 1983 - يىل-
غىچە هەر يىلى 2.23% تېزلىك بىلەن كۆپە-
يىپ، شىنجاڭدا تەخمىنەن 200 گېكتار تېرىلغۇ
يەر ۋە ئۇچتىن بىر قىسىم تەبىئىي يايلاق قۇملە-
شىش تەهدىتىگە ئۇچرىغان.

3. ئورمانلىق كۆلىمى ئازىيىپ، ئوتلاق مەيدانلىرىنىڭ تارىيىپ كېتىشى

شىنجاڭ ئېلىمىزدىكى ئورمان كۆلىمى ئەڭ
ئاز رايونلارنىڭ بىرى، ئورمان بىلەن قاپلىنىش
نىسبىتى 1.57% بولۇپ، مەملىكەتنىڭ 13.4%
لىك سەۋىيىسىدىن خېلىلا تۆۋەن. يايلاق كۆلىمى
57 مىليون 250 مىڭ گېكتار بولۇپ، ئۇنىڭ
ئىچىدە پايدىلىنىش ئۇنۇمىگە ئىگە يايلاق كۆلىمى
48 مىليون گېكتار. بۇ پۈتۈن مەملىكەتتىكى پاي-
دىلىنىش قىممىتىگە ئىگە يايلاق كۆلىمىنىڭ
20.4% نى ئىگىلەيدۇ. يېپىنچا ئورمان يەر شا-
رىنىڭ ئېكولوگىيىلىك سىستېمىسىدىكى هەل
قىلغۇچ ئامىل، شۇنداقلا يەر شارىنىڭ ساغلاملىق
ئەھۋالىنىڭ مۇهىم بىر كۆرسەتكۈچى. مۇتەخەس-
سىسلەرنىڭ مۆلچەرلىشىچە، هەربىر ئادەمگە ئون
كۇۋادرات مېتىر كۆلەمدە ئورمان بولغاندا، ئاندىن
هاۋانىڭ بۇلغىنىشىغا ئۈچرىمايدىكەن، ئورمان بە-
لەن قاپلىنىش نىسبىتى ئادەتتە 30% دىن يۇقىرى
بولغاندا، ئاندىن بىر قەدەر ياخشى ئېكولوگىيىلىك
مۇهىتنى ساقلاپ قالغىلى بولىدىكەن. هازىر ياپو-
نىيىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى
67%، فىنلاندىيىنىڭ 69%، بىرازىلىيىنىڭ
65.8% ئىكەن، ئېلىمىزدە بولسا، پەقەت يەتتە
ئۆلكە، ئاپتونوم رايوندلا 30% لىك ئۆلچەمگە
يېتىدۇ. شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ تېز سۈرئەتتە كۆپە-
يىشى، شەهەر ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش كۆلىمە-
نىڭ ئۆزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، هەدە-
دىن ئارتۇق قېزىش، كېسىش، ئورمانلارنى يوقە-
تىپ بوز يەر ئېچىش، ئوتلاقلارنى تېرىلغۇ يەرگە
ئايلاندۇرۇش، ئورمان ئوت ئاپىتى قاتارلىق سەۋەب-
لەر تۈپەيلىدىن شىنجاڭنىڭ ئورمان ۋە يايلاق كۆ-
لىمى تەدرىجىي ئازىيىپ، هاۋارايى مۇهىتنى ياماز-
لاشتۇرۇۋېتىپلا قالماستىن، يەنە سۇ - تۇپراقنىڭ
ساقلىنىشىنى ئاجىزلىتىپ ئوزۇقلۇق سۈپىتىدىكى
سۇ ۋە هاۋانىڭ ئىقتىدارىنى يوقاتماقتا.

4. سۇ بايلىقى بۇلغىنىشىنىڭ ئېغىر بولۇشى

فېزىلما بايلىقلار ۋە سانائەت كۆلىمىنىڭ ئۆز-
لۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، سانائەتتىن چىقە-
رىۋېتىلگەن كېرەكسىز سۇ مىقدارىمۇ ئۆزلۈكسىز
ئاشقان. 1994 - يىلى شىنجاڭنىڭ سانائەتتىن
چىقىرىۋېتىلگەن كېرەكسىز سۇ مىقدارى 179
مىليون 430 مىڭ تونىنا بولغان، كېرەكسىز سۇ
قويۇپ بېرىش كۆرسەتكۈچى 32.3% گە يەتكەن.
پاكىزلىنىشتىن ئۆتمىگەن كېرەكسىز سۇ بىۋاسىتە
تەبىئەتكە تارقىلىپ، تېرىلغۇ يەر، دەريا ئېقىنى،
كۆل، يەر ئاستى سۇيى مەنبەسى قاتارلىقلارغا ئې-
قىپ كىرىپ، سۇ بايلىقى قاتارلىق ئېكولوگىيە-
لىك مۇهىتنى قاتتىق بۇلغىنىشقا ئۇچراتقان. مۇ-
ناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ پۈتۈن ئاپتونوم رايون-
لىرىدىكى 18 دەريا ئېقىنىنىڭ سۇ سۈپىتىنى تەك-

شۇرۇشىگە ئاساسلانغاندا، شەھەرلەردىن كېسىپ ئۆتىدىغان دەريا ئېقىنلىرىدا ئومۇميۈزلۈك ھالدا روشەن بۇلغىنىش بەلىبغى مەۋجۇت بولۇپ، ئاساسلىق بۇلغىغۇچى نەرسە ئوكسىگېن سەرپ قىلىدىغان ئورگانىك ماددا ئىكەن. شۇيمۇ دەريا‌سى (توگمەنلىك ئېقىنى)، كۆنچى دەريا‌سى قاتارلىقلاردا بۇلغىنىش بىر قەدەر ئېغىر بولۇپ، سۇ سۈپىتىنىڭ پېرمانگانات كۆرسەتكۈچ سانى، ئامونياكلىق ئازوت، نىتىرىتلار قاتارلىق كۆپ خىل كۆرسەتكۈچلىرى دۆلەتنىڭ يەر ئۈستى سۈيى مۇھىتى 2- دەرىجىلىك ئۆلچىمىدىن ئېشىپ كەتكەن. 11 شەھەرنىڭ يەر ئاستى سۈيى سۈپىتىنى تەكشۈرگەندە، يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئومۇمىي قاتتىقلىقى ئورتاق ھالدا بىر قەدەر يۇقىرى چىققان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۈرۈمچى، كورلا، ئالتاي قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئومۇمىي قاتتىقلىقى ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتكەن. بولۇپمۇ ئۈرۈمچىنىڭ يەر ئاستى سۈيىنىڭ بۇلغىنىشى نىسبەتەن ئېغىر، ئومۇمىي قاتتىقلىق دەرىجىسىدىن باشقا، نىتىرىتلار، تۇز سۇلفات قاتارلىق كۆرسەتكۈچلىرىمۇ دۆلەت بەلگىلىگەن تۈرمۇشقا، ئىستېمالغا ئىشلىتىلىدىغان سۇ ئۆلچىمىدىن ئېشىپ كەتكەن. شىنجاڭدىكى يەتتە كۆل، سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ سۈپىتىنى تەكشۈرگەندە، ئومۇميۈزلۈك ھالدا ئوكسىگېن سەرپ قىلىدىغان ئورگانىك ماددا بىلەن بۇلغىنىش مەۋجۇت ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. بۇنىڭ ئىچىدە موگۇ كۆلىنىڭ بۇلغىنىشى ئېغىر، سەيۋۇپۇ كۆلىنىڭ سۇ سۈپىتىدە خىمىيىلىك ئوكسىگېن سەرپ قىلىدىغان مىقدارى ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتكەن. ئىلە‌مىزدىكى ئاق چوڭ ئېچكى قۇرۇقلۇق تاتلىق سۇ كۆلى باغراش كۆلىنىڭ بۇلغىنىش مەسىلىسى كۇنسېرى ئېغىرلىشىپ بارماقتا. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ ئۆلچەپ ھېسابلىشىغا قارىغاندا، ھەر يىلى بۇ كۆلگە چىقىرىلىدىغان سانائەت، يېزا ئىگىلىكى كېرەكسىز سۈيى 200 مىليون كۇپ مېتىرغا يەتكەن. يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان ئەۋژال تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتكەن. ئەگەر بۇ ئەۋژال ئۆز ۋاقتىدا تىزگىنلەنمىسە، باغراش كۆلى كەلگۈسىدە لوپنۇر كۆلىگە ئوخشاش قۇرۇپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كېلىشى مۇمكىن.

5. ئاتموسفېرا بۇلغىنىشىنىڭ ئېغىر بولۇشى

ئاتموسفېرا بۇلغىنىشىنى ئاساسەن كۆيدۈرۈشكە ۋە كان مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشكە ئىشلىتىدىغان يېقىلغۇلار كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئاتموسفېرا بۇلغىنىشىنىڭ تۈرلىرى كۆپ، ئاساسلىقى چاڭ - توزان قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. 1994 - يىلى شىنجاڭنىڭ سانائەتتىن چىقىرىۋېتىلگەن كېرەكسىز گاز ئومۇمىي مىقدارى 1584 يۈز مىليون كۇپ مېتىر بولۇپ، پاكىزلاپ بىر تەرەپ قىلىش نىسبىتى 20.67% بولغان. شىنجاڭدىكى 16 شەھەرگە قارىتا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، شىنجاڭدا ئاتموسفېرا بۇلغىنىشىنىڭ بەلگىلىك ئېپادىلىرى چاڭ - توزان، كۆمۈر ئىسى ئارىلاشقان نەرسىلەر ۋە ئىسسىنى مەزگىلىدە كۆمۈر ئىسى تېپىدىكى نەرسىلەر ئارقىلىق بۇلغىنىشتا كۆرۈلىدۇ. ئىسسىنىمايدىغان مەزگىلىدە چاڭ - توزاننىڭ بۇلغىنىشى ئېغىرراق بولىدۇ. 1994 - يىلى تەكشۈرۈش ئارقىلىق شىنجاڭدىكى 16 شەھەر ئىچىدە ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ ئاتموسفېرا بۇلغىنىشى ئەڭ ئېغىر. ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. ئاتموسفېرا دانچىلىرى كاربون (N) ئوكسىدىدىن تەركىب تېپىپ، كۇنىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا 501 مىكروگرام / كۇپ مېتىر، 113 مىكرو گرام / كۇپ مېتىر ۋە 107 مىكروگرام / كۇپ مېتىردىن توغرا كەلگەن. بۇنىڭ بىلەن دۆلەتنىڭ ئاتموسفېرا مۇھىت سۈپىتى 2 - دەرىجىلىك ئۆلچىمىدىنمۇ ئېشىپ كېتىپ، ئىس - تۈتەك بىلەن بۇلغانغان تېپىك شەھەر بولۇپ قالغان. بۇ كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان خەلىنىڭ ھاياتى، مال - مۈلكىنىڭ زىيانغا ئۇچرىشى ۋە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ بۇزۇلۇشىنى مۆلـ

چەرلەش تەس.

6. شاۋقۇن - سۇرەن بىلەن بۇلغىنىشنىڭ كۆنسېرى ئېغىر بولۇشى

قېزىلمىغان كان بايلىقلىرىنى ئېچىش، شەھەر تاش يول قاتنىشى ۋە سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ھەممىسى ئوخشاشمىغان دەرىجىدە شاۋقۇن - سۇرەن بىلەن بۇلغىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شاۋقۇن - سۇرەن بىلەن بۇلغىنىش ھەمىشە بىر قىسىم ھايۋانات، جانلىقلارنى ماكانلىرىدىن يوتكىلىشكە مەجبۇر قىلىپ، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇققا تەسىر يەتكۈزىدۇ. مەسىلەن، يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان قۇشقاچ، قاغا قاتارلىق قۇشلار زور دەرىجىدە ئازىيىپ كەتتى. شاۋقۇن - سۇرەن بۇلغىنىشى ئېغىرلاشسا، ئادەم بەدىنىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك قانۇنىيىتىگە ۋە نېرۋا سىستېمىسىغا تەسىر يېتىپ كېسەل پەيدا قىلىدۇ. پوتون ئاپتونوم رايونىمىزدىكى 14 شەھەرنىڭ تاش يول قاتنىشى شاۋقۇن - سۇرىنىنى تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا 60% شەھەرنىڭ يوللىرىدا قاتناش شاۋقۇنى ئۇلچەمدىن ئېشىپ كەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈرۈمچى (80 دېتسىبېل)، قۇمۇل (77 دېتسىبېل)، قەشقەر (74 دېتسىبېل) قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ نىسبەتەن ئېغىرراق.

7. رادىئوئاكتىپلىق بۇلغىنىش

مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ شىنجاڭدىكى رادىئوئاكتىپلىق ئىزوتوپ ئىشلىتىدىغان 52 ئورۇنغا قارىتا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشىدىن ئىسپاتلىنىشچە، رادىئوئاكتىپلىق ئىزوتوپ ئىشلىتىش ئومۇمىي مىقدارى82 .100536 (كېيۈرى 1015 × 3. 72) بولۇپ، دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرىدىكى ئۇلچەمگە ئاساسەن ئۆيغۇن بولغان. ئەمما، كۆمۈر قاتارلىق كان بايلىقلىرىنى ئېچىش جەريانىدا بىر قەدەر ئېغىر رادىئوئاكتىپلىق بۇلغىنىش مەسىلىسى مەۋجۇت، مۇھىت تەكشۈرۈش تارماقلىرىنىڭ ئۈرۈمچى جەنۇبىي تاغ كان رايونىدىكى قاتۇق قېزىلمىلار ئورنىنىڭ رادىئوئاكتىپلىق بۇلغىنىش نۇقتىسىدىن سىرت رايونلارنى تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، «ئۈچ بۇرجەكلىك ئورمان بەلبېغى» بۇلىكىدە تەخمىنەن 5000 كۋادرات مېتىر سىرتىغا چۈشكەن رادىئوئاكتىپلىق ئىزوتوپ مىقدارى نىسبىتى ئۇلچەمدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن. 1994 - يىلى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ كۆپ قېتىم ھەمكارلىشىپ تىزگىنلىشى ئارقىلىق ھازىر «ئۈچ بۇرجەكلىك ئورمان بەلبېغى» نىڭ رادىئوئاكتىپلىق بۇلغىنىش بۇلىكىنىڭ رادىئوئاكتىپلىق سېيىلىنىش سەۋىيىسى دۆلەت بەلگىلىگەن چەك ئۇلچىمىدىن تۆۋەن بولماقتا.

ھازىرقى مۇھىت بۇلغىنىش ئومۇمىي ئەھۋالىدىن قارىغاندا، شىنجاڭنىڭ مۇھىت سۈپىتى يەنىلا ياخشى. لېكىن قىسمەن ھالدىكى بىر قەدەر ئېغىر بولغان مۇھىت بۇلغىنىشى ۋە ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇش مەسىلىسى مەۋجۇت. بىز جەزمەن پۈرسەتنى تۇتۇپ، تەرەققىيات ۋە ئېچىۋېتىش قەدىمىنى تېزلىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى قوغداش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلىشىمىز، ھەرگىزمۇ قول قوشتۇرۇپ قاراپ تۇرماسلىقىمىز لازىم.

شىنجاڭنىڭ مۇھىت بۇلغىنىشىنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ تەرەپلىك، بەزىلىرى ئىلگىرىدىن قېپقالغان، بەزىلىرى بولسا يېقىنقى بىرقانچە يىللاردىن بۇيان تەدرىجىي پەيدا بولغان مەسىلىلەردۇر. يەنە ئېيتقاندا تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپلەردىكى سەۋەبلەردىن ئىبارەت:

1. نوپۇسنىڭ ھەددىدىن زىيادە تېز كۆپىيىشى، شەھەر كۆلىمىنىڭ ئۇزلۇكسىز كېڭىيىشى.

شىنجاڭنىڭ زېمىنى كەڭ، لېكىن ئىنسانلار ئولتۇراقلىشىشقا بولىدىغان بوستانلىق كۆلىمى ئاران ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 4.6% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ چەكلىك يەر بايلىقىنىڭ نوپۇسنى سىغدۇرۇش ئىقتىدارى ئىنتايىن تۆۋەن. 1994 - يىلى شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 16 مىليون 327 مىڭ بولۇپ، تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى 13.39‰ كە يەتكەن، بۇ جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ 8.95‰ لىك سەۋىيىسىدىن يۇقىرى. شەھەر ئاھالىسىنىڭ زىچلىقىمۇ بارغانسېرى ئۆرلىمەكتە. 1990 - يىلى قەشقەر شەھىرى نوپۇسىنىڭ زىچلىقى ھەر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 2329 كىشىدىن، ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ ھەر بىر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 1386 كىشىدىن توغرا كەلگەن. بۇ ئىلىمىزنىڭ مەشھۇر شەھىرى تېيەنجىنىنىڭ ھەر بىر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 1350 كىشىدىن، ئىقتىسادى ئالاھىدە رايون شېنجېنىنىڭ ھەربىر كۋادرات كىلومېتىر يەرگە 1205 كىشىدىن توغرا كېلىدىغان سەۋىيىسىدىن يۇقىرى. نوپۇسنىڭ تېز سۈرئەتتە كۆپىيىشى ۋە شەھەر كۆلىمىنىڭ ئۇزلۇكسىز كېڭىيىشى شىنجاڭنىڭ تېرىلغۇ يەر، سۇ، ئېنېرگىيە، ئاشلىق، تۇرالغۇ ئۆي، ئىشقا ئورۇنلىشىش، قاتناش - ئالاقە، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇق، جەمئىيەت ئامانلىقى قاتارلىق تەرەپلەرگە بارغانسېرى زور بېسىم پەيدا قىلماقتا.

2. كارخانىلارنىڭ تېخنىكا ئەسلىھەلىرىنىڭ كونا، ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ قالاق، خام ئەشيا ماتېرىيال ۋە ئېنېرگىيە سەرپىياتىنىڭ يۇقىرى، باشقۇرۇش سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى.

شىنجاڭنىڭ سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئاساسىي ئەسلىھە، تېخنىكا ئىقتىدارى 80 - يىللار ۋە 90 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى سەۋىيىسىگە يېتىدىغانلىرى 8.28% نى، دۆلەت ئىچىدىكى ئىلغار سەۋىيىگە يېتىدىغانلىرى 27.8% نى، ئاتتىكى سەۋىيىدىكىلىرى 30.29%نى، ئەنئەنىۋى قالاق پىششىقلاپ ئىشلەش ھۈنەر - سەنئىتىدىكىلىرى 70% تىن يۇقىرىنى ئىگىلەيدۇ. شىنجاڭنىڭ ئېنېرگىيە ئىشلەش، يەتكۈزۈپ بېرىش ئۇنۇمى ناھايىتى تۆۋەن. 1994 - يىلى ئېنېرگە ئىشلەش، يەتكۈزۈپ بېرىش ئومۇمىي ئۇنۇمى 66.4%، توك تارقىتىش ۋە توك ئارقىلىق ئىسسىقلىق بىلەن تەمىنلەش ئۇنۇمى 22.6%، كۆس كۆيدۈرۈش مىقدارى 61.9%، نېفىت ئايرىش ئۇنۇمى 88.5% بولغان، مەملىكەتلىك 1992 - يىلىدىكى ئوتتۇرىچە سەۋىيىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 66.00%، 37.80%، 92.7%، 96.80% بولغان. زور مىقدارلىق بايلىقتىن توغرا لۇق پايدىلىنىلماي، ئەكسىچە كېرەكسىز ماددىلار قاتارىدا مۇھىتقا چىقىرىۋېتىلگەچكە، ناھايىتى چەكلىك بولغان ئېنېرگىيە ئىسراپ بولماقتا، شۇنداقلا مۇھىتنى بۇلغىماقتا. بولۇپمۇ، يېزا - بازار كارخانىلىرىدا خادىملارنىڭ ساپاسى تۆۋەن، مەبلەغ كەمچىل، ئەسلىھەلەر كونا، ئاددىي، تېخنىكا ۋە باشقۇرۇش قالاق بولغاچقا، زاۋۇتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق بولماي، ئىشلەپچىقىرىش - تىجارەت قىسقا مەزگىل داۋاملىشىدىغان ئېغىر ئەھۋال كېلىپ چىقىپ، ئېغىر دەرىجىدە بايلىقنى بۇزۇش ۋە مۇھىتنى بۇلغاش مەسىلىلىرى يۈز بەرمەكتە.

3. ئېنېرگىيە قۇرۇلمىسىنىڭ مۇۋاپىق بولمىغانلىقى، كۆمۈرنى ئاساس قىلغان ئېنېرگىيە سەرپ قىلىش قۇرۇلمىسىنىڭ مۇھىتنى ئېغىر بۇلغىشى.

1994 - يىلى شىنجاڭنىڭ ئېنېرگىيە سەرپ قىلىش ئومۇمىي مىقدارىدا كۆمۈر 67.9% نى، نېفىت 26.6% نى، تەبىئىي گاز 4.5% نى، سۇ ئېنېرگىيىسى 1.0% نى ئىگىلىگەن. بۇنداق ئېنېرگىيە سەرپ قىلىش قۇرۇلمىسى شىنجاڭنىڭ مۇھىتنى ئاسراشقا ئىنتايىن پايدىسىز، كۆمۈردىن ئىبارەت بۇ «پاسكىنا» ئېنېرگىيە ناھايىتى ئېغىر مۇھىت بۇلغىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شىنجاڭدا ئومۇمىيۈزلۈك ساقلىنىۋاتقان ئاتموسفېرا بۇلغىنىشىنى ئاساسىي جەھەتتىن كۆمۈر كۆيدۈرۈش كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

4. شەھەر تەرەققىياتى پىلانىنىڭ تېز ئۆزگىرىشى، سانائەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنىڭ مۇۋاپ-

پىق بولماسلىقى.

شىنجاڭنىڭ كۆپىنچە شەھەرلىرىدە شەھەر تەرەققىياتى پىلانىنىڭ رايون خاراكتېرلىكى، ماسلىشىنچانلىقى، سىستېمىچانلىقى، نۇراقلىقلىقى ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىكلىكىدە پرىنسىپاللىق كەمچىل، شەھەر پىلانىنىڭ رەھبەرلەرنىڭ ئالمىشىشى ۋە سىياسەتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن تەڭ ئۆزگىرىش ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. بۇ شىنجاڭنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك جەمئىيەت ئىقتىسادىي تەرەققىيات ستراتېگىيىسى ۋە تەرەققىيات نىشانى بىلەن ماس كەلمەيدۇ، شۇنداقلا، مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى قوغداشقا ئىنتايىن پايدىسىز. يەنە بىر جەھەتتىن، سانائەتلىشىڭ ئور ۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق ئەمەس. تەخمىنەن 60% سانائەت كارخانىسى ئۇرۇمچىنى مەركەز قىلغان شىمالىي شىنجاڭ شەھەرلىرىگە ۋە رايونلىرىغا جايلاشقان. بولۇپمۇ، بۇلغىنىش ئېغىر بولىدىغان نۇرغۇن كارخانىلار مەسىلەن، كانچىلىق، سىمونت ئىشلەپچىقىرىش، توقۇمىچىلىق، كۆن - خۇرۇم، تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش، قەغەز ياساش، خىمىيە، تېببىي دورا سانائىتى قاتارلىق كارخانىلار شەھەرلەرنىڭ يېقىن ئەتراپىغا، ئاھالىلار زىچ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا، سۇ مەنبەسى يۇقىرى ئېقىنلىرىغا، مەنزىرىلىك رايونلارغا، مەدەنىيەت - مائارىپ رايونلىرىغا، مەشھۇر تارىخىي شەھەر رايونلىرىغا جايلاشتۇرۇلغاچقا، مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ زىيىنى ئېغىر بولماقتا.

5. بايلىق مەنبەسىنى ئېچىش تەرتىپىنىڭ قالايمىقان، مۇھىتنى ئونۇبۇرسال باشقۇرۇشنىڭ كەمچىل بولۇشى.

ئۇزۇندىن بۇيان، دۆلەت تەبىئىي بايلىقنى ئېچىشقا قارىتا تارماقلار ۋە رايونلارغا ئايرىپ باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى يولغا قويۇپ كەلگەچكە، مەركەزگەقاراشلىق كارخانىلار، ئاپتونوم رايونىنىڭ كارخانىلىرى، يەرلىك كارخانىلار، بىكتۇەن كارخانىلىرى ۋە يېزا - بازار كارخانىلىرى ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا ئايرىم گەۋدە قۇرۇۋېلىپ، كەسىپلەشكەن ھەمكارلىشىش سەۋىيىسى تۆۋەن بولۇش، كۆلەملىك ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى قولغاشماسلىق، ئىقتىسادىي مەنپەئەتنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا پەقەت ئۆز تارمىقىنىڭلا مەنپەئىتىنى، يەرلىكنىڭ مەنپەئىتى ۋە كارخانىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەپ، دۆلەت مەنپەئىتى، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك مەنپەئىتىنى كۆزلىمەسلىك قاتارلىقلار تەبىئىي بايلىقنىڭ زور دەرىجىدە ئىسراپ بولۇش ۋە زىيانغا ئۇچرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. يەنە بىر جەھەتتىن، تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىش ۋە مۇھىتنى ئونۇبۇرسال باشقۇرۇشقا دائىر قانۇن، قائىدە- تۈزۈملەرنىڭ ئوكەمەل بولمىغانلىقى، يۇرۇشلەشمىگەنلىكى، قانۇن بار تۇرۇپ ئىجرا قىلىنمىغانلىقى سەۋەبلىك بەزى كارخانىلار، بولۇپمۇ كىچىك تېپتىكى كارخانىلار قانۇنسىز كان ئېچىپ، قالايمىقان قېزىپ، تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىش تەرتىپىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، دۆلەتنىڭ چەكلىك تەبىئىي بايلىقىنى زور دەرىجىدە ئىسراپ قىلىپ، ئۇنى زىيانغا ئۇچرىتىپلا قالماي، بەلكى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ئېغىر دەرىجىدە بۇلغىماقتا.

مۇھىت سۇپىتىنىڭ ياخشى ياكى يامان بولۇشى بىر دۆلەتنىڭ ياكى رايونىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى دەرىجىسىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم بەلگە- دۇر. مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى قوغداش سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا، تەبىئىي بايلىقلارنى ئونۇملۇك ئېچىش ۋە داۋاملىق پايدىلىنىشقا پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خەلقنىڭ سالامەتلىكى ۋە كېيىنكى ئەۋلادلارغا بەخت يارىتىش، سوتسىيالىستىك مەنۇي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ۋە ھەر مىللەت خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق، ئىتتىپاقلىقلىقا پايدىلىق. ئېلىمىزنىڭ مۇھىت قۇرۇلۇشىدىكى ئاساسىي يېتەكچى ئىدىيىسى — «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، شەھەر - يېزىلار قۇرۇلۇشى ۋە مۇھىت قۇرۇلۇشىنى ماس قەدەمدە پىلانلاپ، ماس قەدەمدە ئىجرا قىلىپ، ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىقتىسادىي ئۇنۇم، ئىجتىمائىي ئۇنۇم ۋە مۇھىت ئۇنۇمىدە بىر دەكلىكنى ئەملگە ئاشۇرۇش»، مۇشۇ

يېتەكچى ئىدىيىگە ئاساسەن، «جۇڭگونىڭ XXI ئەسىر پروگراممىسى» دا ئېلىمىزنىڭ «9 - بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدىكى مۇھىتنى تىزگىنلەش نىشانى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: سانائەتنىن چىقىرىۋېتىلگەن كېرەكسىز سۇ مىقدارىنى 30 مىليارد تونىنا ئەتراپىدا تىزگىنلەش، سانائەتنىن چىقىرىۋېتىلگەن كېرەكسىز سۇنى بىر تەرەپ قىلىش نىسبىتىنى 84% كە يەتكۈزۈش، كاربون (IV) ئوكسىدى چىقىرىش مىقدارىنى 21 — 23 مىليون تونىنا ئەتراپىدا تىزگىنلەش، سانائەت كېرەكسىز گازىنى بىر تەرەپ قىلىش نىسبىتىنى 90% كە يەتكۈزۈش، سانائەتنىن چىقىرىۋېتىلگەن كېرەكسىز قاتتىق جىسىملارنى ئونئوبرسال پايدىلىنىش نىسبىتىنى 45% - 50% گە يەتكۈزۈش، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتىنى 15% - 16% يەتكۈزۈش. مۇشۇ باش نىشانىنى ئاساس قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ، مۇھىتنى قوغداش خىزمىتىنىڭ يېقىنقى مەزگىللىك نىشانىنى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 2000 - يىلىغا بارغاندا، سانائەتنىن بولىدىغان بۇلغىنىشنىڭ تەرەققىيات ۋەزىيىتى يەنمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا تىزگىنلىنىدۇ، نۇقتىلىق شەھەرلەرنىڭ مۇھىت سۈپىتىدە بەلگىلىك ياخشىلىنىش بولىدۇ. قىسمەن رايونلاردىكى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنىڭ يامانلىشىپ كېتىش ۋەزىيىتى توختىتىلىدۇ. بازار ئىگىلىكىگە ماس كېلىدىغان مۇھىتنى نازارەت قىلىش سىستېمىسى قۇرۇلىدۇ. بۇ نىشانلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە جەھەتلەردىكى تەدبىرلەرنى قوللىنىش زۆرۈر.

1. پىلانلىق تۈغۈت سىياسىتىنى قاتتىق ئىجرا قىلىپ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كونترول قىلىش كېرەك.

1949 - يىلى شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 4 مىليون 333 مىڭ 400، 1970 - يىلى 9 مىليون 765 مىڭ 800 ئىدى، 1995- يىلىغا كەلگەندە 17 مىليونغا يەتكەن. تەخمىنەن ھەر 20 يىل ياكى 25 يىلدا بىر ھەسسە كۆپەيگەن، مۇشۇ كۆپىيىش سۈرئىتى بويىچە بولغاندا يەنە 25 يىل ئۆتكەندە يەنى 2020 - يىلى ئەتراپىدا شىنجاڭنىڭ نوپۇسى 30 مىليونلۇق ئۆتكەلنى بۆسۈپ ئۆتىدۇ. مۇندىن كېيىنكى ئېغىر نوپۇس ۋەزىيىتىگە نىسبەتەن مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەر چوقۇم كەسكىن، كۈچلۈك تەدبىر قوللىنىشى، كۆپ بالىلىق بولۇشنى قەتئىي توسۇشى، بالدۇر توي قىلىپ، بالدۇر پەرزەنت كۆرۈشنى چەكلىشى، ئاقما نوپۇس، ۋاقتىلىق نوپۇس، شىنجاڭغا كەلگەن خەلق ئىشچىلىرى ۋە قانۇنسىز كۆچمەنلەرنى باشقۇرۇشنى يەنمۇ كۈچەيتىپ، تۈرلۈك ئامال - چارىلەر بىلەن نوپۇس ئومۇمىي مىقدارىنىڭ كۆپىيىشىنى كونترول قىلىشى لازىم. بۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سالامەتلىكى ۋە بەخت - سائادىتىگە، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ ئىستىقبالى ۋە تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى قوغداپ، «9 - بەش يىللىق پىلان» ۋە 2010 - يىلىغىچىلىك بولغان يىراق كەلگۈسى نىشانىنى ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى ئىلمىي تەدبىردۇر.

2. كۆمۈرنى ئاساس قىلغان ئېنېرگىيە سەرپىياتى قۇرۇلمىسىنى تىرىشىپ ئۆزگەرتىپ، پاكىز ئېنېرگىيە ۋە يېڭى ئېنېرگىيىنى ئاكتىپ تۈردە ئېچىش ۋە ئونئىدىن پايدىلىنىش لازىم.

نۆۋەتتە، شىنجاڭنىڭ كۆمۈرنى ئاساس قىلغان ئېنېرگىيە سەرپىياتى قۇرۇلمىسى بىلەن شىنجاڭنىڭ ئۆزىدىكى نېفىت، تەبىئىي گاز بايلىقىنى زاپاس ساقلاش مىقدارى ۋە ئېچىش مىقدارى ئونتۇرىسىدا ئۆزئارا ماسلىشالماسلىق مەسىلىسى مەۋجۇت. باشقا ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە پاكىز ئېنېرگىيە مەسىلەن، قۇياش ئېنېرگىيىسى، يەر ئىسسىقلىق ئېنېرگىيىسى ۋە شامال كۈچى ئېنېرگىيىسى قاتارلىقلاردىنمۇ ئونئوملۇك پايدىلىنىش ئىمكانىيىتى بولمايۋاتىدۇ. سۇ كۈچى بايلىقىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى ئاران ئېچىپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان مىقدارىنىڭ 20% نى ئىگىلەيدۇ. دېمەك، سۇ بايلىقى ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىدە ئىسراپ بولۇاتىدۇ. «9- بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە تىرىشىپ كۆمۈر سەرپىياتىنى تۆۋەنلىتىپ، ئونئوبرسال پايدىلىنىش نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، تەدرىجىي

هالدا كۆمۈرنىڭ ئېنېرگىيە سەرپىياتىدىكى سالمىقى تۆۋەنلىتىش، ھەر يىلى 2 - 3 پرسەنت ئەتراپىدا تۆۋەنلىتىشنى قولغا كەلتۈرۈش، تەدرىجىي ھالدا تەبىئىي گاز، سۇ ئېنېرگىيىسى ۋە شامال كۈچى ئېنېرگىيىسى قاتارلىق پاكىز ئېنېرگىيىلەرنىڭ سالمىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش. 2000 - يىلى تەبىئىي گاز سەرپىياتى سالمىقىنى 10 — 15 پرسەنت ئەتراپىدا كۆپەيتىشنى قولغا كەلتۈرۈش، سۇ ئېنېرگىيىسىنى 4 — 5 پرسەنتكە كۆتۈرۈش ھەمدە قۇياش ئېنېرگىيىسى، يەر ئىسسىقلىق ئېنېرگىيىسى ۋە شامال كۈچى ئېنېرگىيىسى قاتارلىق قايتا ھاسىل قىلغىلى بولىدىغان ئېنېرگىيە بايلىقلىرىنى ئاكتىپ ھالدا ئېچىش لازىم. «10 - بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدا بىردىن يادرو ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇشنى ئويلىشىپ كۆرۈش، شىنجاڭنىڭ ئېلېكتر كۈچى سانائىتىدىكى ئېغىر قالاقلىق ھالىتى ۋە مۇھىت بۇلغىنىش ئەھۋالىنى ئىمكانقەدەر تېزلىكتە ئۆزگەرتىش كېرەك.

3. كارخانىلارنىڭ كەسپىي تېخنىكىسىنى ئۆستۈرۈشنى تېزلىتىش، ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش كېرەك.

سانائەتتە تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئېشىش ئامىللىرىدا پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ ئىلگىرىلەش سالمىقى 80% تىن يۇقىرى تۇرىدۇ. لېكىن، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىدا پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ ئىلگىرىلەش سالمىقىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى مەملىكەتنىڭ 25% لىك ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىنمۇ تۆۋەن. خام ئەشيا ماتېرىيال ۋە ئېنېرگىيىدىن پايدىلىنىش سەۋىيىسى سانائەت تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەردە 70% تىن يۇقىرى، لېكىن، شىنجاڭنىڭ ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى مەملىكەتنىڭ 27% لىك ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىنمۇ تۆۋەن. ئەگەر شىنجاڭ ئۈزۈن مۇددەت مۇشۇ سەۋىيىنى ساقلاپ قالىدىغان بولسا، مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا «ئۇچ كېرەكسىز» نىڭ مىقدارى ھەسسىلەپ كۆپىيىپ، بۇلغىنىشنى تىزگىنلەشكە زۆرۈر بولىدىغان خىراجەتمۇ زور كۆلەمدە ئېشىپ كېتىپ، كارخانىلارنىڭ خام ئەشيا ۋە ئېنېرگىيە سېتىۋېلىشى ۋە مۇھىت بۇلغىنىشنى ئۆزگەرتىشى تەسكە توختايدۇ. شۇڭا، كارخانىلارنىڭ كەسپىي تېخنىكىسىنى ئۆستۈرۈشنى زور كۈچ بىلەن كۆچەيتىپ، يېڭى تېخنىكىنى، يېڭى ھۈنەر - سەنئەتىنى، يېڭى ئەسلىھەلەرنى قوللىنىپ، خام ئەشيا ۋە ئېنېرگىيىنى مۇكەممەل پىششىقلاپ ئىشلەش، تەبىئىي بايلىقتىن ئۇنۇمۇبرسال پايدىلىنىش سەۋىيىسىنى ئۆزلۇكسىز ئۆستۈرۈش، ئومۇميۈزلۈك ھالدا پاكىز ئىشلەپچىقىرىشنى ئومۇملاشتۇرۇش، تېخنىكىغا تايىنىپ ئىلگىرىلەش يولىدا مېڭىش، بايلىقنى تېجەپ، بۇلغىنىشنى ئازايتىپ، ئۇنۇمنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت ئۇنۇمدارلىقنى ئاشۇرۇش لازىم.

4. تەبىئىي بايلىقنى ئۇنۇمۇبرسال باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، تەبىئىي بايلىقنى داۋاملىق ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

كۈچلۈك ئومۇميۈزلۈك ھەرىكەتلەندۈرۈپ، كۈچلۈك تەدبىر قوللىنىش، قانۇن، قائىدە - نىزام ۋە سىياسەتنىڭ قۇدرىتىنى ھەمدە زۆرۈر بولغان ئىقتىسادىي ۋاستە ۋە مەمۇرىي ۋاستىلەرنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ۋە تەدبىرلاپ ئىشلىتىش، تەبىئىي بايلىقنى ئېچىشنى تەرتىپلەشكەن، مۇناپىقلاشقان ۋە قانۇنلاشقان ئىزغا سېلىش. مۇناسىۋەتلىك تارماقلار تەبىئىي بايلىقنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتىن كېلىپ چىقىدىغان مۇھىت بۇلغىنىش، ئېكولوگىيىلىك بۇزۇلۇش، مۇھىت بۇلغىنىشنىڭ تۈرلىرى، تارقىلىش دائىرىسى، بۇلغىنىش دەرىجىسىنىڭ تەسىر كۆرسىتىش دائىرىسى ۋە ئىقتىسادىي زىيىنى قاتارلىقلارنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشى، مۇھىتقا نازارەتچىلىك قىلىش تەدبىرلىرى ۋە مۇھىت تەسىرىنى باھالاش تۈزۈملىرىنى يەنمۇ ياخشىلىشى، قانۇننى قاتتىق ئىجرا قىلىپ، تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىش جەريانىدىكى بيۇروكراتلىق ۋە ناتوغرا ئىستىللارنى سۈپۈرۈپ تاشلىشى، «مۇھىتنى بۇلغاش جىنايەت» دېگەن ئۇقۇمنى تىكلەپ، ئېغىر بۇلغىنىشنىڭ سەۋەبىگە مەسئۇل كىشىلەرنىڭ ۋە يەرلىك مەمۇرىي رەھبەرلىرىنىڭ

لەرنىڭ قانۇنىي مەسئۇلىيىتىنى سۈرۈشتە قىلىشى لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، دۆلەتنىڭ تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىشقا بۈرگۈزىدىغان مالدىلىرىدىكى تارماقلار، رايونلارغا ئايرىپ باشقۇرىدىغان تۈزۈلمىسىنى بىرلىكتە ئۆزگەرتىش، تەبىئىي بايلىقلارنىڭ ئىگىدارچىلىق هوقۇقى دۆلەتكە مەنسۇپ دېگەن ئۇقۇمنى كۈچەيتىش، تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىش هوقۇقى ۋە پايدىلىنىش هوقۇقىنى ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەك. مەركەزگەقاراشلىق كارخانىلار، ئاپتونوم رايونغاقاراشلىق كارخانىلار، يەرلىكنىڭ كارخانىلىرى، بىكتۇەننىڭ كارخانىلىرى ۋە يېزا-بازار كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كەسىپلەشكەن هەمكارلىقنى ۋە ئىقتىسادىي بىرلىشىشنى كۈچەيتىپ، هەسسىدارلىق، گۈرۇهلاشقان تەرەققىيات يولىدا مېڭىش، كان ئاچقۇچى كارخانىلار ۋە هەمكارلاشقۇچى كارخانىلارنىڭ كۆلەملىك ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى تېرىشىپ ئەملگە ئاشۇرۇپ، تەبىئىي بايلىقلارنى ئۇنۇملۇك ئېچىش ۋە داۋاملىق پايدىلىنىشقا كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

5. شەهەرلەرنىڭ تەرەققىيات ئومۇمىي گەۋدە پلانىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا بېكىتىپ، سانائەتنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك.

40 -، 50 - يىللاردا ئەنگلىيەنىڭ لوندون، گېرمانىيەنىڭ رۇر، ئامېرىكىنىڭ لوس - ئانژېلىس ۋە ياپونىيەنىڭ يوكوخاما قاتارلىق شەهەرلىرى دۇنيادىكى سانائەت بۇلغىنىشى ئەڭ ئېغىر شەهەرلەر ئىدى. 60 - يىللاردىن كېيىن، بۇ دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتىنىڭ مول مەبلىغى ۋە تېخنىكىسىغا تايىنىپ، مۇناسىۋەتلىك قانۇن، قائىدە - تەرتىپلەر بويىچە شەهەر پىلانى ۋە سانائەتنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا يېتەكچى قارىتا يېڭى تەڭشەش - تۈزەشلەرنى ئېلىپ بارىدى. بولۇپمۇ، بۇلغىنىش ئېغىر بولىدىغان كارخانىلارغا نىسبەتەن تاقاش، توختىتىش، قوشۇۋېتىش، ئالماشتۇرۇش، يۆتكەش قاتارلىق چارىلەرنى قوللانىدى. بۇنىڭ بىلەن مۇهىت بۇلغىنىش دەرىجىسى تۆۋەنلەپ، مۇهىت سۈپىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. ئەملىيەت ئىسپاتلىدىكى، ئەگەر شەهەر پىلانى ۋە سانائەتنى ئورۇنلاشتۇرۇش مۇۋاپىق بولمايدىكەن، ئۇ هالدا گەرچە مۇهىت بۇلغىنىشى ئالدىنى ئالىدىغان كۆچلۈك تېخنىكا ۋە تەدبىرلەر قوللىنىلسىمۇ، ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ. شىنجاڭنى سانائەتتە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن هەرقايسى شەهەرلەرنىڭ ۋە شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي گەۋدە پلانىغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، تەرەققىيات يۆنىلىشى ۋە تەبىئىي شارائىتقا قارىتا مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىش كېرەك. زاۋۇتلارنىڭ ئورنىنى بېكىتىشتە ۋە تاللاشتا چوقۇم تەبىئىي شارائىتنى، قاتناش قولايلىقى ۋە ئىستېمال سەۋىيىسىنى كۆزدە تۇتۇش، يەنە ئۇنۇمۇبرسال جەهەتتىن مۇهىت بۇلغىنىشى ۋە ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىئويلاپ كۆرۈش كېرەك. بۇلغىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى قوغداشنى ئۆز ۋاقتىدا كارخانىنىڭ تەرەققىيات پىلانىغا كىرگۈزۈپ، ئوتتۇرا، كىچىك تېپتىكى كارخانىلار، بولۇپمۇ يېزا-بازار كارخانىلىرىنى يېتەكلەش ۋە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، بۇلغىنىش تېپىدىكى كارخانىلارنى شەهەر - بازارلارنىڭ شامال ئۇرۇلىدىغان تەرەپلەرگە، سۇ مەنبەلىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا، ئاهالىلەر زىچ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا، مەنزىرلىك سايا‌هەت رايونلىرىغا ۋە مەدەنىيەت - ماۋارىپ رايونلىرىغا، يەنى مۇهىت تەلىپى يۇقىرى رايونلارغا قۇرماسلىق، ئېغىر بۇلغىنىش كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سېلىنغاندىن كېيىنمۇ مۇهىت سۈپىتى ئۆلچىمىگە يېتىشى تەس بولغان كارخانىلارغا قارىتا تاقاش ۋە ۋەيران قىلىش تەدبىرىنى قوللىنىش، مەهسۇلاتى ۋە هۈنەر - سەنئىتى ئوخشىمايدىغان، تارقاق ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى بۇلغىنىشى ئېغىر كارخانىلارغا قارىتا كارخانىنىڭ كۆلىمىنى مۇۋاپىقلاشتۇرۇش، كەسىپلەشكەن هەمكارلىققا قولايلىق بولۇش ۋە بۇلغىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا پايدىلىق بولۇش پرىنسىپى بويىچە ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ياكى قوشۇۋېتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش، يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان، ئۆزگەرتىلىدىغان ۋە كېڭەيتىپ قۇرۇلىدىغان تۈرلەرگە نىسبەتەن مۇهىت تەسىرىنى باهالاش تۈزۈمىنى قاتتىق ئىجرا قىلىش لازىم.

6. پائال هەرىكەتكە كېلىپ، شىنجاڭنىڭ

ئەھلىيەتىگە ھەقىقىي ئۈيغۇن كېلىدىغان داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇش يولى ئۈستىدە ئىزدىنىش لازىم.

نۆۋەتتە، شىنجاڭ زور كۆلەمدە تەبىئىي بايلىقنى ئېچىشتىن ئىبارەت تارىخىي خاراكتېرلىك تەرەققىيات پۈرسىتىگە يۈزلەنمەكتە، شۇنداقلا ئېكولوگىيىلىك مۇھىتتىن كېلىدىغان تەھدىت ۋە سىناقنىمۇ دۇچ كەلمەكتە. شۇڭا، بىز كۆچلۈك مەسئۇلىيەتچانلىق ۋە تەخىرسىزلىك تۈيغۇسىنى تىكلەپ، بىر مەيدان داغدۇغىلىق ئاممىۋى خاراكتېرلىك مۇھىت ئاسراش پائالىيىتىنى قوزغىشىمىز، تېز مۇددەتتە ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار ۋە ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ مۇھىت ئاسراش ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، قانۇن كۆز قارىشىنى كۆچەيتىشىمىز ھەمدە ئىمكانقەدەر تېزلىكتە كۆچ ئۈيۇشتۇرۇپ «شىنجاڭنىڭ XXI ئەسىر پروگراممىسى»نى تۈزۈپ چىقىشىمىز ۋە ئۇنى كەلگۈسىدە قانۇنچىلىق ئىزغا سېلىپ ئەملىيلەشتۈرۈشنى ئەستايىدىل تەشكىللىشىمىز، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالىي مەكتەپلەر ۋە پەن - تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ كارخانىلار بىلەن بولغان ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى كۆچەيتىپ، پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشىمىز لازىم. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنى دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق ئالىي مەكتەپلىرىنىڭ بىرى قىلىپ قۇرۇپ چىقىپ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدە داۋاملىق تەرەققىيات يولىدا مېڭىش نەزەرىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك پەنلەرنى ۋە يېڭى كەسىپلەرنى تەسىس قىلىپ، مۇھىتشۇناسلىق ۋە ئېكولوگىيە ئىقتىسادىي نەزەرىيىسىنى بەلىدىغان مەخسۇس ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەپ چىقىش ھەمدە ھازىر بار بولغان نوپۇس تەقسىمات ئورنى، ئىقتىساد تەقسىمات ئورنى ۋە ئېكولوگىيىلىك قۇرغاقچىلىق تەقسىمات ئورنى ئاساسىدا شىنجاڭنى داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تەقسىم قىلىش مەركىزىنى قۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ نوپۇس، تەبىئىي بايلىق، مۇھىت، ئېكولوگىيە، ئىقتىساد، تېخنىكا، قانۇن ۋە جەمئىيەت قاتارلىق تەرەپلەرگە قارىتا سىستېمىلىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىش، داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئائىت سانلىق مەلۇماتلار ئامبىرى ۋە ئۇچۇر تورىنى قۇرۇپ چىقىشىمىز زۆرۈر. بۇ ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ بۈيۈك تەدبىرىنى تۈزۈش ئۈچۈن ئىلمىي ماتېرىيال، ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەش ھەمدە تىرىشىپ شىنجاڭدا داۋاملىق تەرەققىيات يولىدا مېڭىشقا ماسلىشالايدىغان، ئەسىر ھالقىيدىغان ھەر مىللەت مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا خادىملىرى ۋە باشقۇرغۇچى ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرۇپ چىقىشىمىز لازىم.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. جياڭ زېمىن: «سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا دائىر مۇھىم مۇناسىۋەتلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە»

2. «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانى ۋە 2010 - يىلىغىچە بولغان كەلگۈسى نىشانى توغرىسىدىكى تەكلىپ».

3. «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانى ۋە 2010 - يىلىغىچە بولغان كەلگۈسى نىشانى توغرىسىدىكى تەكلىپ»

4. «شىنجاڭ ستاتىستىكا يىللىق توپلىمى» 1995

5. «شىنجاڭ ستاتىستىكا يىللىق توپلىمى» 1991

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدا

رازىيە مۇھەممەت*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىككى خىل ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنىڭ مەزمۇنىنى شەرھلەش ئاساسىدا ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى يېرىكلىك تېپىدىن ئۇنۇمدارلىق تېپىغا ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文在阐述振兴两种经济的基础上，简要论述振兴经济的方法由粗放型向效益型变化的必要性。

Abstract: In this article, based on the explanation of vitalizing the two kinds of economy the writer gave us an explanation about the importance of the method of citalizing economy from extendive to beneficial.

پارتىيە 14 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 5 - ئومۇمىي يىغىنى ماقۇللىغان «تەكلىپ»تە ئېلىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ يۇزلىنىشى ئومۇميۈزلۈك تەھلىل قىلىنىپ، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى يېرىكلىك تېپىدىن ئۇنۇمدارلىق تېپىغا ئۆزگەرتىش ئۇتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ ئېلىمىزنىڭ خەلقئارا رىقابەت ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ غەلبە قىلىش ياكى مەغلۇپ بولۇشىنى بەلگىلەيدىغان، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئىزچىل، تېز، ساغلام راۋاجلىنىشىغا، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ كېلەر ئەسىردىكى ئىستىقبالى ۋە تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان تۆپ مەسىلە.

1. ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈشنىڭ ئىككى خىل ئۇسۇلى

ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنى بىرلەشتۈرۈش ۋە ئىشلەتىش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى ئەمگەك، كاپىتال (يەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، پەن - تېخنىكا ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنى نىسبەتەن ياخشى بىرلەشتۈرۈپ ئىشلىتىش مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈشنىڭ ئاساسىي ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇ ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ.

* رازىيە مۇھەممەت: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىگىلىك باشقۇرۇش فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

سەلدۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى. ئىقتىسادنى يۆكسەلدۈ-
رۈشنىڭ ئىككى خىل ئۇسۇلى بار: ئۇنىڭ بىرى،
يىرىكلىك تېپىدىكى يۆكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى بو-
لۇپ، ئۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ مىق-
دارىنى ئاشۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە
تايىنىپ، ئىقتىسادنى يۆكسەلدۈرۈش ئىشقا ئاشۇ-
رۇلىدۇ، ئۇنىڭدا زور مىقداردا ئۇستىلەپ كاپىتال
سېلىش ئىقتىسادنى يۆكسەلدۈرۈشتىكى ھەل قىل-
غۇچ ئامىل بولىدۇ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى
نىسبەتەن قالاق دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادنى يۆكسەل-
دۈرۈشتىكى ئاساسىي يولى ۋە ئۇسۇلى بولۇپ ھې-
سابلىنىدۇ. يەنە بىرى، ئۇنۇمدارلىق تېپىدىكى
يۆكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى بولۇپ، بۇنىڭدا ئىشلەپچە-
قىرىش ئامىللىرىنىڭ تېخنىكا ۋە باشقۇرۇش مە-
ۋنىنى ئۆزگەرتىش، سۈپەتنى ئۆستۈرۈش، كەس-
پىي قۇرۇلمىنى تەڭشەش ئاساسىدا ئىشلەپچىقە-
رىش ئامىللىرىنىڭ ئىشلىتىلىش ئۇنۇمىنى ئۆس-
تۈرۈش، سەرپىياتنى تۆۋەنلىتىشكە تايىنىپ ئىق-
تىسادنى يۆكسەلدۈرۈش ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. بۇ
ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى نىسبەتەن تەرەققىي قىل-
غان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادنى يۆكسەلدۈرۈشتىكى
ئاساسىي يولى ۋە ئۇسۇلى.

ئىقتىسادنى يۆكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆز-
گەرتىش ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى راۋاجلاندۇ-
رۇشنىڭ يولى ۋە ئۇسۇلىغا بولغان زور تەڭشەش
بولۇپ، ئۇ ماھىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى
قانداق راۋاجلاندۇرۇش مەسىلىسى بولۇپ ھېسابلە-
نىدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئېلىمىز
ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى تەرەققىيات ئەھۋالىغا
ماس ھالدا يىرىكلىك تېپىدىكى ئىقتىسادنى يۆك-
سەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، دۆلەتنىڭ سانا-
ئەتلەشتۈرۈش ئاساسىنى تىكلەپ، خەلقنىڭ يېمەك-
ئىچمەك، كىيىم - كېچەك مەسىلىسىنى ئاساسىي
جەھەتتىن ھەل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ خىل
ئۇسۇلنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا بولغان رولى
چەكلىك بولۇپلا قالماي، يەنە نۇرغۇن مەسىلىلەر-
نىمۇ پەيدا قىلدى. ئۇ بولسىمۇ، مەھسۇلاتلارنىڭ
سۈپىتى ناچار بولۇش، ناچار سېلىنما كۆپ بو-
لۇش، ئۇنۇمى تۆۋەن بولۇش، قۇرۇلما مۇۋاپىق
بولماسلىق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئەگەر ئىقتە-
سادنى يۆكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۇنۇمدارلىق تە-
پىغا ئۆزگەرتسەك، ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى تېزدىن يۇ-
قىرى كۆتۈرمىگەندە زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبا-
رەت تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنلاش مۇمكىن ئەمەس.

2. ئىقتىسادنى يۆكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى

1) ئىقتىسادنى يۆكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش ئەسىر ھالقىيدىغان ئۇلۇغۋار نىشاننى ئەملگە ئاشۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى. «تەكلىپ» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى مەركەز قىلىپ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي سۈپىتى ۋە ئۇنۇمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئىشلەپچىقىرىش كۆچ-
لىرىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ستراتېگىيىلىك ۋەزىپىنى ئورۇندىشىنىڭ ئاچقۇچى -- ئىقتىسادنى يۆكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەر-
تىشتە. چۈنكى بىرىنچىدىن، ئىقتىسادنى يۆكسەل-
دۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتكەندىلا، ئاندىن مەبلەغ-
نى ئۇنۇملۇك، مۇۋاپىق ئىشلىتىپ، ئاز مەبلەغ سېلىپ، كۆپ مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىپ، بۇنىڭ-
دىن كېيىنكى 15 يىللىق كۆرەش نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ناۋادا ئىق-
تىسادنى يۆكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتمەي، ھازىرقى ھالەتتىكى مەبلەغ سېلىپ ئىشلەپچىقىرىل-
غان ئۇنۇم بويىچە ھېسابلىغاندا، ئېھتىياجلىق بول-
غان مەبلەغ زور دەرىجىدە ئاشىدۇ. ئەلۋەتتە ماس ھالدا مالىيە كىرىمىمۇ ئېشىشى كېرەك. 2000

- يىلغا بارغاندا يىللىق ئېھتىياجلىق بولغان مالىيە كىرىمى بىر تىرلىيۇن يۈەن بولىدۇ. ناۋادا بۇنچە- لىك كۆپ كىرىم بولمىسا، 600 مىليارد يۈەن زايۇم تارقىتىپ قىزىل رەقەمنى تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ. تېخنىكا ئۆزگەرتكەن كارخانىلار بىلەن يېڭى قۇرۇلغان كارخانىلارنى سېلىشتۇرغاندا، 1984 - يىلىدىن 1994 - يىلىغىچە ئېلىمىز تېخ- نىكا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىپ، بىر يۈەن مەبلەغ سېلىپ ئىككى يۈەنلىك مەھسۇلات ئىشلەپچىقا- رىپ، يېڭى قۇرۇلغان ئوخشاش كۆلەمدىكى كارخا- نىلارغا سېلىشتۇرغاندا مەبلەغنىك يېرىمىنى تېجە- گەن، پايدا بېجى بىر ھەسسىدىن ئارتۇق ئاشقان. بۇ ئەھۋالنىڭ مەبلەغ كەمچىللىكى مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ، 15 يىللىق تەرەققىيات نىشانىنى ئە- مەلگە ئاشۇرۇشنىڭ تۈپ يولى ئونۇمدارلىق تېپىدە- كى ئىقتىساد يولىغا مېڭىش كېرەكلىكىنى كۆر- سەتتى. ئىككىنچىدىن، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتكەندىلا، ماددىي بايلىقلاردىن ئۇ- نۇملۇك، مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ، مۇھىتنى ئاسراپ، كېيىن- كى 15 يىللىق كۆرەش نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇ- رۇشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى يەنىلا يىرىكلىك تېپىدە بولۇپ، ماددىي سېلىنما كۆپ، پايدىلىنىش نىسبىتى تۆۋەن، ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار ئاز، قوشۇلىدىغان قىممەت ۋە ئىقتى- سادىي ئۇنۇم تۆۋەن، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى- نىڭ سەرپىياتى كۆپ، ئېنېرگىيە، خام ئەشيا ئىسراپچىلىقى ۋە ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بۇلغى- نىش ئىنتايىن ئېغىر. پۈتۈن مەملىكەتتىكى 500 دىن ئارتۇق شەھەر ئىچىدە ئاتموسفېرا مۇھىت سۈ- پىتى 1 - دەرىجىلىك ئۆلچەمگە ئۇيغۇن بولغانلىرى 1% گە يەتمەيدۇ. ئېلىمىزنىڭ ئاھالىسى كۆپ، بايلىقى نىسبەتەن كەمچىل. نۇرغۇن بايلىقلارنىڭ كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان مىقدارى دۇنيانىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن زور دەرىجىدە تۆۋەن. تېرىلغۇ يەر ۋە سۇ بايلىقى دۇنيانىڭ ئوتتۇ- رىچە سەۋىيىسىنىڭ $\frac{1}{4}$ گە، نېفىت $\frac{1}{8}$ گە، تەبىئىي گاز $\frac{1}{20}$ گە توغرا كېلىدۇ. ئېلىمىز1993- يىلى نېفىت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتكە ئايلاندى. ھا- زىرقى ماددىي بايلىق سەرپىياتى بويىچە ھېسابلىغاندا «9 - بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدىكى 8% لىك ئېشىش سۈرئىتىنى ساقلىغاندا، 2000 - يىل- غا بارغاندا ئېھتىياجلىق پولات مەھسۇلاتى 130 مىليون تونىغا ، كۆمۈر مەھسۇلاتى 200 مىليارد تونىغا يېتىشى كېرەك. بۇنى مەبلەغ ياكى بايلىق شارائىتىدىن بولسۇن ئەمەلگە ئاشۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. بىرىنچى ھەل قىلىش ئۇسۇلى ئىقتىساد- نى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ ئىقتىسا- دىي ئۈنۈمنى ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. مەسىلەن، ئامېرىكىنىڭ 1963 - يىلىدىكى پولات مەھسۇلاتى 100 مىليون تونىدىن ئاشقان. ئۈنىڭدىن كېيىنمۇ مۇشۇ سەۋىيىنى ساقلىدى. لېكىن ئۇلار تېخنىكا يېڭىلاپ، ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈپ مىللىي ئىشلەپچىقا- رىشى ئومۇمىي قىممىتىنى 10 ھەسسە ئاشۇردى. ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ سېلىنما ۋە سەرپىياتنى ئازايتقاندىلا، پۈتۈن جە- ئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈپ، دۆلەت ئىچىدىكى بايلىقتىن مۇۋاپىق، ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ خەلقئارا بازاردىكى بايلىقلار- نى قولغا كەلتۈرۈپ، 8% لىك ئېشىش سۈرئىتىگە كاپالەتلىك قىلىپ، 15 يىللىق پىلاننى ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشۇرالايمىز.

ئۈچىنچىدىن، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇ- سۇلىنى ئۆزگەرتكەندىلا، پەن - تېخنىكىنى يېتەك- چى قىلىپ تېخنىكا يېڭىلاپ، ئاز سېلىنما بىلەن كۆپ مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىپ، مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ كېيىنكى 15 يىللىق كۆرەش نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردەپەن- تېخنىكىنىڭ ئىقتىسادنى ئاشۇرۇشقا قوشقان تۆھ- پىسى 60% — 70% نى ئىگىلەيدۇ. مەھسۇلاتلار- نىڭ ئۆلچەمگە يېتىش نىسبىتى يۇقىرى. ئېلىمىز- دە پەن - تېخنىكىنىڭ ئىقتىسادنى ئاشۇرۇشقا قوش- قان تۆھپىسى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ يېرىمە- غا يەتمەيدۇ. (مەسىلەن، 1993 - يىلى يۇقىرى

تېخنىكىلىق كەسىپلەرنىڭ مەسئۇلات قىممىتى 50 مىليارد يۈەن بولۇپ، سانائەت مەسئۇلات قىممىتى-نىڭ ئاران 8% نى ئىگىلىگەن) . ئىلمىزدە مەسئۇلاتلارنىڭ ئۆلچەمگە توشۇش نىسبىتى ئاران 60% نى ئىگىلەيدۇ. بۇنى ئىلمىز كاراخانىلىرى-نىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىش ۋە ئۇسكۇنىلەرنى يېڭى-لاشقا سەل قارىغانلىقتىن ئىشلەپچىقىرىش ئەسلى-ھەلىرى ۋە تېخنىكىسىنىڭ قالاقلىقى، كارخانىلار-دىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرىنىڭ مىقدارى تەرەق-قىي تاپقان دۆلەتلەر كارخانىلىرىدىكى پەن - تېخنى-كا خادىملىرىنىڭ $\frac{1}{2}$ گە توغرا كېلىدىغانلىقى، پەن- تېخنىكا نەتىجىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچ-لىرىگە ئايلاندۇرۇش ئىقتىدارى تۆۋەن بولۇپ، تە-رەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ ئاران $\frac{1}{4}$ گە توغرا كېلىدىغانلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇڭا بىز پەن- تېخنىكىنى ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈشنىڭ بە-رىنچى ئامىلى قىلىپ، پەن - تېخنىكا سېلىنما-سىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇپ، پەن - تېخنىكا كەشپىياتى ۋە تېخنىكا ئۆزگەرتىشنى، پەن - تېخ-نىكا نەتىجىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلاندۇرۇشنى كۈچەيتىش بىلەن بىرگە، ئىلمىي باشقۇرۇش سەۋىيىسى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر-نىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈ-رۈش ئۈسۈلىنى ئۆزگەرتىپ، زور مىقدارداكى مەبلەغ، خام ئەشيا، ئېنېرگىيىنى تېجەپ ئەسىر ھالقىيدىغان ئۇلۇغۋار نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرۇشقا پايدىلىق شارائىت يارىتىشىمىز لازىم.

تۆتىنچىدىن، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇ-سۇلىنى ئۆزگەرتكەندىلا، كەسىپنى قۇرۇلمىنى مۇ-ۋاپىقلاشتۇرۇش ئاساسىدا بايلىق ئورۇنلاشتۇرۇپ پۈل پاخاللىقىنى تىزگىنلەپ، كېيىنكى 15 يىللىق تەرەققىيات نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرۇشقا كاپالەت-لىك قىلغىلى بولىدۇ. كۆپ يىللاردىن بۇيان ئىلىم-مىز ئىقتىسادنى تەرەققىياتتا بىر تەرەپلىمە ھالدا مەسئۇلات مىقدارى ۋە سۈرئەت قوغلىشىپ، ئۇنى كادىرلارنىڭ سىياسىي تۆھپىسىنى تەكشۈرۈشنىڭ ئۆلچىمى قىلغانلىقتىن، دۆلەتنىڭ مالىيە ماددىي كۈچىدىن ھالقىغان ھالدا ئاساسىي قۇرۇلۇش كۆ-لەمنى كېڭەيتىش، يېڭا ئىگىلىك ۋە ئاساسىي سانائەت سېلىنمىسىنى قىسقىش ياكى ئىگىلەۋە-لىش، تەكرار قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ھادىسىلە-رى كېلىپ چىقىپ، كۆلەملىك ئىقتىسادىي ئۇنۇم ناھايىتى تۆۋەن بولدى. مەسىلەن، نۆۋەتتىكى ئە-لىمىزنىڭ ماشىنا ياساش زاۋۇتلىرىنىڭ سانى پۈ-تۈن دۇنيادىكى ماشىنا ياساش زاۋۇتلىرى سانىنىڭ يەتتىدىسىغا توغرا كېلىدۇ. لېكىن پۈتكۈل ماشىنا مەھسۇلاتىنىڭ ئومۇمىي يەتتىدىسى چەت ئەلدىكى بىر داۋالىق ماشىنا ياساش زاۋۇتىنىڭ مەھسۇلات مىقدارىغا توغرا كەلمەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يىرىك-لىك تېپىدىكى ئىگىلىكتە زور مىقدارداكى سېلىن-مىغا تايىنىپ يۇقىرى سۈرئەت قوغلىشىلغانلىقى-تىن، بانكا نورمىدىن تاشقىرى پۇل تارقىتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. يېڭا ئىگىلىك ئاساسىي سانائەت قۇربان قىلىنىپ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ تەڭپۇڭ-سىزلىقىنى پەيدا قىلىدۇ، يېڭا ئىگىلىك ئاساسىي سانائەتنىڭ قالاقلىقى مال باھاسىنىڭ ئۆزلىشىگە تۈرتكە بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن پۇل پاخاللىقى پەيدا بولۇپ، ئىقتىسادنىڭ ساغلام، ئۇدا راۋاجلىنىشىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. بۇلارمۇ ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈ-رۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

بەشىنچىدىن، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇ-سۇلىنى ئۆزگەرتكەندىلا، يېڭا ئىگىلىكنىڭ ئۇ-نۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىقتىدارىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، يېڭا ئىگىلىكنىڭ ئاساسلىق ئورنىنى ھەقىقىي كۆچەيتىپ، كېيىنكى 15 يىللىق كۈرەش نىشانىنى ئەملگە ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. كونا تۈزۈلمىدە جۇڭ-گونىڭ سانائەتتىكى قالاق ھالىتىنى تېزدىن ئۆز-گەرتىپ، سانائەتلەشتۈرۈش مۇساپىسىنى تېزلە-تىشتە يېڭا ئىگىلىك تەمىنلىگەن جۇغلانمىغا تايە-نىپ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. لېكىن، ئۆزاق مۇددەت يېڭا ئىگىلىك مەنپەئىتىنى قۇربان قىلىپ، سانائەت تەرەققىياتىنى قوللاش ئىقتىسادىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىدىن چەتنىگەنلىك بولۇپ، يېڭا ئىگىلىكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇ-مىنى تۆۋەنلىتىپ، يېڭا ئىگىلىكنى ئۆزاق مۇد-

دەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ ئارقىدا قالدۇرۇپ، ئاخىرى خەلق ئىگىلىكىنىڭ بىر ئىزدا توختاپ قېلىشىغا سەۋەب بولدى. ھازىر ئېلىمىز نوپۇسى 1 مىليارد 200 مىليوندىن ئاشقان بولۇپ، مۇلچەرلىنىشىچە 2010 - يىلغا بارغاندا 1 مىليارد 400 مىليونغا يېتىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا، ئاشلىق ئوزۇقلۇقى مەسىلىسى 1995 - يىلدىكى 910 مىليارد جىڭدىن 1 تىرىليون 200 مىليارد جىڭغا يېتىشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاشلىقنى ھەر يىلى ئوتتۇرىچە 20 مىليارد جىڭدىن ئاشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنى پەقەت يېرىكلىك تېپىدىكى ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىغا تايىنىپلا ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدۇ. يەنىلا ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇپ، پەن - تېخنىكا ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش ستراتېگىيىسىنى يولغا قويۇپ يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىش كېرەك.

2) ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشنىڭ تەلىپى. ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى ئىقتىسادي تۈزۈلمىدىن ئايرىلالمايدۇ. يېرىكلىك تېپىدىكى ئىگىلىكنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى ئەنئەنىۋى پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنىڭ مەھسۇلى، پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىدە ھۆكۈمەت بىلەن كارخانا ئايرىلمىغان بولىدۇ، ھۆكۈمەت مەمۇرىي ۋاسىتە ئارقىلىق بايلىق ئورۇنلاشتۇرىدۇ. كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقى ۋە كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت كەمچىل، كارخانىلاردا پايدا قوغلىشىدىغان ئىچكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ ۋە ئىقتىسادي ئۇنۇمنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ تاشقى بېسىمى كەمچىل بولۇپ، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشتا مەھسۇلات مىقدارى ۋە سۈرئەتكىلا ئەھمىيەت بېرىپ، سۈپىتى ۋە ئۇنۇمگە سەل قارىدى. نەتىجىدە ئۇنۇم بارغانسېرى تۆۋەنلەپ ئىسراپچىلىق ئېغىرلاشتى. شۇڭا بۇ خىل ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى بازار ئىگىلىكى قانۇنىيىتى بىلەن سىغىشمايدۇ.

ئۇنۇمدارلىق تېپىدىكى ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى. بازار ئىگىلىكىدە ھۆكۈمەت بىلەن كارخانا ئايرىلغان بولىدۇ، ھۆكۈمەت ئىقتىسادي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق ماكرو-لۇق تەڭشەش - تىزگىنلەشنى كۈچەيتىپ، ھەرقايسى ئىقتىسادي سۇبيېكتلارنىڭ ئاشكارا رىقابىتىنى قانات يايدۇرۇپ، قۇرۇلمىنى ياخشىلاپ ئۇنۇمنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە ئىقتىسادي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىپ بېرىدۇ. بازار ئىگىلىكى رىقابەت ئىگىلىكى، ئۇنىڭدا كارخانىلار نىسپىي مۇستەقىل ۋە مۇستەقىل ئىقتىسادي سۇبىتانسىيە بولۇپ ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىنى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن تۆۋەنلىتىپ، بازاردا پايدىلىق ئورۇنغا ئىگە بولۇشقا تىرىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن رىقابەت مەۋجۇت بولىدۇ. كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت مەركەزلىك ھالدا پەن - تېخنىكا، سۈپەت، ئۇنۇم، ئىلمىي باشقۇرۇش جەھەتتىكى كۈچ سىنىشىشتا ئىپادىلىنىدۇ. كارخانىلار بازاردىكى كەسكىن رىقابەتتە پايدىلىق ئورۇندا تۇرۇش ئۈچۈن بازار ۋەزىيىتى، بازار ئېھتىياجىنى تەتقىق قىلىپ، پەن - تېخنىكا، باشقۇرۇش ۋە ئەمگەكنى تەشكىللەشكە ئەھمىيەت بېرىپ، مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتىنى ۋە ئۇنۇمنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈپ، مەھسۇلاتلارنىڭ تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىپ، قوشۇلىدىغان قىممەت ۋە بازار ئىگىلەش نىسبىتىنى ئاشۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇ ئۇنۇمدارلىق تېپىدىكى ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش يولىدا مېڭىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

3) ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش سوتسىيالىزم ماھىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى. سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوقىتىش، ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى تۈگىتىش، ئاخىردا ئورتاق بېيىش

يىشقا يېتىشتىن ئىبارەت. بۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنۇمدارلىق تېپىدىكى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىپ، خەلقنىڭ كۈنسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجىنى ئەڭ ياخشى ۋە ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنى پەقەت يىرىكلىك تېپىدىكى ئىقتىسادنى يەكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىغا تايىنىپلا ئەملگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ.

ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى كىشىلەرنىڭ ئارزۇسى تەرىپىدىن بەلگىلەنمەستىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتى سەۋىيىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. قانداق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بولسا، شۇنداق ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلى بولىدۇ. بۇ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى.

ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ تەلىپى. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن 18 يىلدىن بۇيان ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى زور دەرىجىدە مۇستەھكەملىنىپ، ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچى زور دەرىجىدە ئاشتى. پەن - تېخنىكا ئۇچقۇنىدەك تەرەققىي قىلىپ، بەزى تۈرلەردە خەلقئارادىكى ئالدىنقى سەۋىيىگە يەتتى. مەھسۇلات زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسى تىكلەندى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىكى بۇ تەرەققىياتلار ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

4) ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش ئېچىۋېتىشنى كېڭەيتىش، ئېلىمىزنىڭ خەلقئارا رىقابەت كۈچىنى ئاشۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى ئېچىۋېتىش تېپىدىكى ئىگىلىك بولۇپ، بىكىنمىچىلىكنى بۇزۇپ تاشلاپ، تاشقى ئىقتىسادىي ئالاقىنى كۈچەيتىش ئېلىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تۇپ دۆلەت سىياسىتى. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك سىرتقا ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان ئېلىمىزنىڭ خەلق ئارا ئىقتىسادىي ئالاقىسى بارغانسېرى كۈچەيمەكتە، ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىدا كۆنسېرى خەلقئارالىشىش تەرەققىيات يۆزلىنىشى شەكىللىنىپ، ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ئېلىمىزنىڭ ئىمپورت، ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتىنىڭ مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى 1978 - يىلدىكى 9.9% دىن 1994 - يىلدىكى 46.6% گە كۆتۈرۈلۈپ، دۇنيا سودىسىدىكى 32 - ئورۇندىن 11 - ئورۇنغا ئۆتتى. 1994 - يىلى ئەمەلىي پايدىلانغان چەت ئەل مەبلىغى دۆلەت ئىچى جۇغلانما نىسبىتىنىڭ 18% دىن يۇقىرىسىنى ئىگىلىدى. لېكىن ئېلىمىز مەھسۇلاتلىرىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىنىش دەرىجىسى، سۈپىتى، تېخنىكا تەلىپى تۆۋەن، رىقابەت كۈچى ئاجىز بولغانلىقتىن، مەھسۇلاتلارنىڭ خەلقئارا بازاردىكى سېلىنتىشى ئاستا، بازار ئىگىلەش نىسبىتى تۆۋەن بولۇپ كەلدى. بازار رىقابىتىنىڭ قانۇنىيىتى «ئالالىرى تاللىنىپ، ناچارلىرى شاللىنىش»، نۆۋەتتىكى خەلقئارا بازار رىقابىتى، پەن-تېخنىكا رىقابىتى ۋە مەھسۇلاتلار رىقابىتى، يەنى، مەھسۇلاتلارنىڭ تۈرى، پەن - تېخنىكا تەلىپى، سۈپىتى ۋە ئۇنۇمدىكى رىقابەت بولۇپ، ئۇ ئېلىمىز ئېكسپورت مەھسۇلاتلىرىغا تېخىمۇ يۇقىرى تەلەپ قويماقتا. ئېلىمىز مەھسۇلاتلىرىنى خەلقئارا رىقابەتتىكى تەشەببۇسكار ئورۇندا تۇرغۇزۇش، رىقابەت كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىقتىسادنى يۆكسەلدۈرۈش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، ئەڭ ئاز سەلىنما بىلەن يۇقىرى تېخنىكىلىق، يۇقىرى سۈپەتلىك، يۇقىرى ئۈنۈملۈك مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «ئىسلاھات ۋە ئەزەرىيە» خەنزۇچە، 1996 - يىل 6 - سان.
2. «ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1996 - يىللىق 1-، 3 - سان.
3. «مالىيە ئىقتىساد مەسىلىلىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1996 - يىللىق 1-، 3 - سان.
4. «جۇڭگونىڭ ئىسلاھاتى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1996 - يىللىق 6 - سان.
5. «نۇر گېزىتى»، 1996 - يىل 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىكى سانى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ھىرقەتنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرى توغرىسىدا

ھەنىپە سالىھوۋا

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ھىرقەتنىڭ ئىشق - مۇھەببەت ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ناملىق ئەسىرى ۋە ئۇنىڭ بەدئىي ئالاھىدىلىكى، ئىلمىي قىممىتى تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىنغان بولۇپ، مەزكۇر ئەسەر ئاپتورنىڭ نەۋائى ۋە لۇتفىلاردىن كېيىن يېتىشىپ چىققان لېرىك شائىر ئىكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

摘要：本文论述赫尔克提以爱情为内容的长诗《爱情与劳动》的艺术特点、学术价值，说明长诗的作者是继纳瓦依和鲁提菲之后出现的又一位抒情诗人。

Abstract: In this article, the author described the artistic features, academic value of Hirkat's Love epis《Love and Labour》, and explained that the author of the epic is the next lyril poet after Nawa'yi and Lutfil

مۇھەممەد ئىمىن غوجامقۇلى ئۇغلى ھىرقەتى XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئىستېدادلىق ئۇيغۇر شائىرى. بىزگە ھىرقەتنىڭ 1670 - يىلى يازىتىلغان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرى يېتىپ كەلگەن. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئۆز مەزمۇنى، كومپوزىتسىيىلىك قۇرۇلۇشى ۋە ئوبرازلار سىستېمىسىدىن قارىغاندا، ئەينى دەۋر ئەدەبىي ھاياتىنىڭ مۇھىم بىر ھادىسىسى سۈپىتىدە كۆزگە تاشلىنىدۇ. داستان ئاللاھ، مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە چاھارىيارلار تەرىپىگە بېغىشلانغان ئەنئەنىۋى مۇقەددىمە بىلەن باشلىنىدۇ. بىراق مۇئەللىپ شۇ مۇقەددىمىنىڭ ئۆزىدە مۇھەببەت ۋە مېھنەتنى («مېھنەت» سۆزى بۇ ئورۇندا بۇگۈنكى مەنىسىدىن تاشقىرى رەنج ۋە مۇشەققەت مەنىلىرىنىمۇ بېرىدۇ) ئىسلام دىنى ۋە تەسەۋۋۇف تەلىماتى زەمىنىدە تۇرۇپ شېئىرىي شەكىلدە كەڭ شەرھلەپ بېرىدۇ. ئەسەرنىڭ ئەنە شۇ خۇسۇسىيىتىنى ھېسابقا ئالغاندا، ئۇنى مەلۇم مەنىدە «ھەيرەتۇل ئەبرار» ئۇسلۇبىدىكى پەلسەپىي - ئەخلاقىي داستان سۈپىتىدە باھالاشقا بولىدۇ.

مەلۇمكى، ئۆزبېك، فارس، تاجىك ۋە ئازەربەيجان ئەدەبىياتلىرىدا مەۋجۇد بولغان كۆپتىن - كۆپ پەلسەپىي - ئەخلاقىي مەزمۇنلاردىكى ئەسەرلەردە مۇئەللىپلەر ئۆزلىرىنىڭ مۇھەببەت، مېھنەت، ئادالەت، قانائەت توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى

---

* ھەنىپە سالىھوۋا: ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى ئەنجان دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى ئۆزبېك ئەدەبىياتى كافېدراسىنىڭ پروفېسسورى، فىلولوگىيە پەنلىرى دوكتورى.

بايان قىلغانلىرىدىن كېيىن، شۇ ئىجتىمائىي ـ ئەخلاقىي مەۋزۇنى ئوبرازلار ۋاستىسىدە گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىشكە قارىتىلغان ھېكايەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. مەسىلەن، «ھەيرەتنۇل ئەبرار» داستانىدا «سەلاتىن بابىدە كىم، ...» دەپ باشلىنىدىغان ماقالەتتە پادىشاھلار، ئۇلارنىڭ تاجۇ ـ تەخت، مۇلكۇ مەملىكەت ساھىبلىرى سۈپىتىدىكى جاۋابكارلىقلىرى، ئادالەت قانۇنلىرىغا رېئايە قىلىشلىرى خۇسۇسىدىكى چوڭقۇر مۇشاھىدىلەردىن كېيىن، شۇ ماقالات تەركىبىدە «شاھ غازىي قەھرىنىڭ سەرسەرى بىر سەركەش خوشەنى بەرباد ئېتىپ، ئەدلىنىڭ سۇيى ئۇل خوشە بۇتىگەن بۇزۇغ مەزارەنى ئاباد قىلغانى» ھېكايەتى كەلتۈرۈلىدۇ. «كەرەم ۋەسفى» دىكى يەتتىنچى ماقالات تەركىبىدە بولسا، «ئۆز كەرەمۇ ساخاۋىتى بىلەن خەلق ئاغزىغا چۈشۈكەن ھاتەمى تايى» ھېكايەتىگە كۆزىمىز چۈشىدۇ.

ھىرقەتى ئۆز داستانىنى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇنى «ھەيرەتنۇل ئەبرار» نىڭ «ئىشق ئوتى» تەرىپىگە بېغىشلانغان توققۇزىنچى ماقالاتىغا سېلىشتۇرۇپ ئۆگىنىش ھىرقەتىنىڭ ئۇستازلار ئەنئەنىلىرى بىلەن نەقەدەر مۇستەھكەم ئالاقىدە بولغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ھىرقەتىنىڭ داستانى ئىشق ۋە ئىشق مېھنىتىگە بېغىشلانغان مۇقەددىمە بابى بىلەن باشلىنىدۇ. شائىر ئىشق تەرىپىنى باشلىغىنىدا، ئىلاھىي ئىشق ھەققىدە ناھايىتى تەسىرلىك مىسرالارنى يېزىدۇ. ئىشق لاۋۇلداپ تۇرغان ئوت، ئىشق بۇستانىنىڭ گۈللىرىگە ئېرىشمەك مۇشكۈل، ئىشق سەھراسى پايانسىز، ئۇنىڭغا كىرمەكچى، ئۇنى بېسىپ ئۆتمەكچى بولغانلارنى تۇرلۈك ـ تۈمەن مۇشەققەتلەر كۈتۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭغا كاملىققا يولى بىلەن، ئۇنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىش بەلىنلا ئېرىشىش مۇمكىن. ھىرقەتى ئەنە شۇ ئىلاھىي ئىشقنىڭ لەززىتى ۋە مېھنەتلىرى توغرىسىدا سۆز ئېچىپ «ئاشىق مۇھەببەتسىز بولماس، مۇھەببەت مېھنەتسىز. لۇقما تۇزسىز بولسا، بولۇر لەززەتسىز. مۇھەببەت تاتلىق ئېرۇر، مېھنەت ئاچچىق» دېگەن ھېكمەتلىك مىسرالارنى يېزىدۇ.

ھىرقەتى مۇھەببەت بار يەردە ئۇنىڭ مېھنىتىمۇ بار دېگەن غايىنى ئىلگىرى سۈرگىنىدە، مېھنەت ۋە مۇھەببەتنىڭ دائىملىق ھەمدەملىكىنى، دېمەك چىن ئاشىق ئىشق زەخمەتلىرىگە بەرداشلىق بەرگىنىدىلا يارانقۇچىنىڭ ۋەسلىگە يېتىشى مۇمكىنلىكىنى تەسەۋۋۇف پەلسەپىسىدىن چىقىپ ماھىرلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بېرىدۇ.

«ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسەردە ھىرقەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىنىڭ غايىۋى ـ بەدىئىي ئەھمىيىتى توغرىسىدا خېلىلا مۇھىم قاراشلارنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىغا كۆزىمىز چۈشىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، ئۇشبۇ «تارىخ» تا ھىرقەتى داستانىنىڭ ھازىرقى مەزمۇنىغا كۆپرەك دىققەت قىلىنىدۇ.① بىز بۇ كىتابتىكى بۇنداق چۈشەندۈرۈشكە قوشۇلغىنىمىز ھالدا مەسىلىنى ماھىيەت جەھەتتىن ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن تەتقىقات دائىرىسىنى يەنمۇ كېڭەيتىش كېرەك، دېگەن پىكىردىمىز. گەپ شۇنىڭدىكى، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، ھىرقەتى ئۆز ئەسىرىدە ئىشق مەۋزۇسىنى سوپىلىق پەلسەپىسى نېگىزىدە يورۇتۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. شۇ غايىۋى نىيەت زېمىنىدا تۇرۇپ، شائىر «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىنىڭ مۇقەددىمىسىدە ئىشق مەۋزۇسىنى مەخسۇس بىر بۆلۈمدە يورۇتۇپ، ئۆزىنىڭ شۇ مۇشاھىدىلىرىنىڭ بەدىئىي تەسۋىرى ئۈچۈن «شام ۋە پەرۋانە»، «گۈل ۋە بۈلبۈل» ھېكايەتلىرىنى يارىتىدۇ.

ھىرقەتى تەسەۋۋۇف ئىلمىدىكى ئىشق پەلسەپىسىنىڭ ماھىيىتىنى ئۆزىگە خاس يول بىلەن يورۇتۇش مەقسىتىدە ئاجايىپ چۈشەندۈرۈشلەرنى ئىشلىتىدۇ. ئۆز ئوقۇرمەنلىرىگە ئىشقنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىش نىيىتىدە ھاياتىي قىياسلارنى ئىزلەيدۇ ۋە ئۇلارنى تاپىدۇ. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق ئەسەردە داستاندىكى مۇنۇ مۇشاھىدىلەرگە توغرا دىققەت قىلىنغان: «مۇھەببەتتىن نە ئىشلار تەۋەللۇد قىلۇر. مېھنەت نە ئىشقا ئائىد بولۇر ۋە ئۇل سىرنى ئەيان ۋە ئۇل سۆزنى بەيان قىلماقدا، بىلىڭكىم، تۆرت ھەرف لەفزى مۇھەببەت، ھەر ھەرف بولۇر

يەتتى قىسمەت»②. بۇ ئورۇندا شائىر مۇھەببەت سۆزىنىڭ ئەرەب ئىملاسى بويىچە تۆت ھەرپ «محبت»تىن تۈزۈلۈشىگە ئىشارە قىلىپ، ئۇنىڭ ھەربىر ھەرپىدە يەتتىدىن قىسمەت يوشۇرۇنغان دەيدۇ ۋە ئۇلارنى بىر - بىرلەپ شەرھلەشكە باشلايدۇ. مەسىلەن، «محبت» سۆزىنىڭ «م» ھەرپىدە مىمچىماق، مۇڭاپىقلىق، مۇنسىلىق ۋە مۇستەسىل قىسمەتلىرى يوشۇرۇنغان. خۇددى شۇ يوسۇندا شائىرنىڭ مۇلاھىزىلىرىگە كۆرە «محبت» سۆزىنىڭ «ح» ھەرپىدىمۇ ھايات، ھىلم، ھايا، ھەسرەت، ھەقىرلىق... قاتارلىق مەنىلەر يوشۇرۇنغان. بۇ ئاتالغۇلارنىڭ ھەممىسى مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك تۈردە تەسەۋۋۇف ئىشقىنىڭ شەرت ۋە تەلەبلىرى بىلەن ئىزاھلىنىدۇ.

ھىرقەتنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرى يۇقىرىدا ئېيتىلغىنىدەك ئۆزىدىكى ئىشق ۋە ئىشق مېھنىتى مۇلاھىزىلىرى بىلەن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «ھەيرەتۇل ئەبرار» ئەسىرىدىكى تۇققۇزىنچى ماقالات مەزمۇنىغا يېقىنلىشىپ كېتىدۇ. بىز ئەلۋەتتە «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىنى نەۋائىنىڭ «ھەيرەتۇل ئەبرار» ئەسىرى بىلەن تەڭلەشتۇرۇش پىكرىدىن پۈتۈنلەي يىراقمىز. بىز يۇقىرىدا ھىرقەتى ئەسىرىدە باشتا پەلسەپىۋى - ئەخلاقىي قاراشلار بايان قىلىنىپ، كېيىنچە شۇ غايىۋى نىيەتنى ئىپادىلىگۈچى ھېكايىلەر بىلەن تولدۇرۇلۇپ بېرىشنى شەرق پەلسەپىۋى - ئەخلاقىي داستانلىرى، جۈملىدىن «ھەيرەتۇل ئەبرار» ئۇسلۇبىغا قىياس قىلغانىدۇق. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «ھەيرەتۇل ئەبرار» ئەسىرىدە ئىجتىمائىي - سىياسىي ۋە ئەخلاقىي مەۋزۇلار ناھايىتى چوڭ بىر تىزمىنى تەشكىل قىلغان بولسا، ھىرقەتى ئۆز ئەسىرىدە نەۋائى ئەسىرىدە قەلەمگە ئېلىنغان ئىشق مەۋزۇسى توغرىسىدىلا بەھس قىلىدۇ، خالاس. دېمەك، ھىرقەتى داستانى ئۆزىنىڭ شۇ مۇھىم بىر تەرىپى بىلەن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «ھەيرەتۇل ئەبرار»ى بىلەن يېقىنلىقنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇ تەرەپتىن ھىرقەتنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىدە ئىشق ۋە كامىل ئاشىقلىقنىڭ مۇشەققەتلىرى توغرىسىدا بايان قىلىنغان پىكىر - مۇلاھىزىلەرنى ئەلىشىر نەۋائى «ھەيرەتۇل ئەبرار»نىڭ ئىشق تەرىپىگە بېغىشلانغان توققۇزىنچى ماقالاتىنىڭ «شۇئىلەسى بىلا سەھراسىنىڭ لالىلەرى ۋە ئەختەرى بىلاكەش كۆڭۈل پەرگالەلەردۇرۇر ۋە مېھنەت قارا شامى ئانىڭ تۈتۈنى ۋە شامنىڭ مۇھتەرىق كەۋكەبىلەرى ئانىڭ ئۇچقۇنىدۇرۇر»③ دېگەن سەرلەۋھەسىگە قىياس قىلىش ئورۇنلۇق.

تۆۋەندىكى مىسرالاردىكى ھەمئاھاڭلىققا دىققەت قىلايلى:

ئەلىشىر نەۋائى:

ئاشىق ئانى بىلكى، ئېرۇر دەردناك،
ھەم تىلى، ھەم كۆزىيۇ، ھەم كۆڭلى پاك.
ئارقاسىدىن ئىشقكى يۈز غەم ئۆكۈب،
ھەرگىزىھى بىر غەم ئاياغىن تۆگۈب.
دەرد يۈكىدىن بولۇبان ھەم قەدى،
دەرددەغى «دال» ئانىڭ ھەم قەدى.
چەرخ كەبى جىسمى سەراسەر تۆغان،
مېھنەتى شامىغا تانۇق ھەر تۆغان.
كۆكسى شىگافى بولۇپ ئاتەش فىشان،
شام بەلاسىغە سەھەردىن نىشان④

ھىرقەتى:

مۇھەببەت بولماسا مېھنەت كېرەكمەس،
شەجەردە مېۋە يوقتۇر شاخ ئېگىلمەس.
مۇھەببەتنى تۆھفەش مەئشۇق ئېرۇر،
ئاشىققا مېھنەت لۇقما مەتلۇب ئېرۇر.
ئىچەر مېھنەت شەرابىن نېچە ئاچچىق،
بولۇپ‌تۇز ئۇستى ئاچچىق، تەگى تاتلىق⑤.

«ھەيرەتۇل ئەبرار»دا ئەلىشىر نەۋائى «ئىشق تەرىپى...» ماقالاتىدا ئىشقى ھەقىقىينىڭ قۇدرىتىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن «شەيخى ئىراقىي شامدا ھۇسن شەمئى گۈلىنى كۆرگەچ، پەرۋانەدەك تۆتاشقانى ۋە شۇئىلەسى ئىنكار تىكەنلەرنى كۆيدۈرۈپ مۇنكىرلەر باشىغە ئاشقانى» ھېكايىتىنى كەلتۈرىدۇ. ھىرقەتى بولسا ئۆز ئەسىرىدە ئىشقى ھەقىقىينىڭ شەۋقى ۋە ئىزتىرابلىرى توغرىسىدىكى پەلسەپىۋى - ئەخلاقىي قاراشلىرىنىڭ بايانىدىن كېيىن، ئۇنى قۇۋۋەتلىگۈچى «شام ۋە پەرۋانە» ھېكايىتىنى كەلتۈرىدۇ. «گۈل ۋە بۇلبۇل» ھېكايىتىنى كەلتۈرىدۇ.

ئۇشبۇ هېكايەتلەردىن بىرىنچىسى، يەنى «شام ۋە پەرۋانە» نىسبەتەن مۇجەز، يەنى پاساھەت ۋە بالاغەتتە خېلى يۇقىرى دەرىجىدە يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەنئەنىۋى شام ۋە پەرۋانە ئوبرازلىرى ئارقىلىق مۇھەببەتنىڭ يالقۇنلۇق كۈچىگە ئاپىرىنلار ئوقۇلىدۇ.

«شام ۋە پەرۋانە» داستانلىرى شەرقتە خېلى كەڭ تارقالغان ئەنئەنىۋى مەۋزۇلارغا ئاساسلىنىدۇ. بىز XVI ئەسىر تۈرك شائىرى لامىينىڭ «شام ۋە پەرۋانە» داستانىنى بىلىمىز. بۇ مەۋزۇدىكى ئەسەرلەر باشقا خەلقلەر ئەدەبىياتىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ھىرقەتنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىدىكى «شام ۋە پەرۋانە» ھېكايىتى بولسا شائىرنىڭ ئۆز ئەسىرىنىڭ مەركىزىگە قويغان مۇھەببەت ۋە مېھنەت مەۋزۇسىنى ئوبرازلىق يورۇتۇش مەقسىتىدە كەلتۈرگەن كىچىك بىر لەۋھەدىن ئىبارەتتۇر. ھىرقەتى «شام ۋە پەرۋانە» ھېكايىتى ئارقىلىق مۇھەببەتنىڭ يالقۇنلۇق كۈچى ۋە ئۇنىڭ چەكسىز مېھنەت، مۇشەققەتلىرى توغرىسىدىكى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي - ئەخلاقىي قاراشلىرىغا بىر مىسال كەلتۈرىدۇ ۋە مەۋزۇنى تەدرىجىي داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانىغا كۆچىدۇ.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىدىكى «شام ۋە پەرۋانە» ھېكايىتى ھىرقەتنىڭ ئۆزىگە خاس ماھارىتىدىن دېرەك بېرىدۇ.

شەرق شېئىرىيىتىدە كۆيلىنىپ كېلىنىشىچە، شام قاراڭغۇ كېچىنى يورۇتىدۇ، ئاشىقلارنىڭ سۆھبىتىگە زىننەت بېرىدۇ. شام غەزەللەردە قەلەر بەزمىسىدە نۇر تارقىتىپ ئولتۇرغان مەشۇقىغا قىياس قىلىنىدۇ. بىراق شام ۋە پەرۋانە مەجازىي مەشۇقە ۋە ئاشىق رەمزى سۈپىتىدە شەرق ئەدەبىياتىدا، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىمۇ چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ئوبرازلارغا ئايلانغان. بۇنىڭغا ھاياتنىڭ ئۆزىدە شامنىڭ مەپتۇنكار ياغدۇسى، پەرۋانىنىڭ شۇ ياغدۇغا ئۆزىنى قۇربان قىلىشقىچە بولغان پىدائىيلىقى ماتېرىيال بەرگەن. ھىرقەتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىدە ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى ئوبرازلارغا مۇراجىئەت قىلغىنىدا، ئۆزىگە خاس مۇلاھىزىلەر بارلىققا ھەرىكەت قىلىدۇ⑧.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە تۇندە ئۇيۇشتۇرۇلغان بىر سۆھبەت ئولتۇرۇشىدا! شام ئولتۇرۇشنى يورۇتۇپ تۇراتتى. شام ئۆزىنى ئۆزى ئۇرتەش بەدىلىگە نۇر تارقىتىپ ئولتۇرۇشتىكىلەرگە خۇشۇاقلىق بەخش ئېتەتتى. لېكىن ئۇنىڭ «ئاتەشۇ ئاب» ئىچىدىكى ھالىتىدىن ئولتۇرۇشتىكىلەر پۈتۈنلەي غاپىل ئىدى. دېمەك، ھەركىم ئۆز خىرىدارىنى دەردىشىنى، غەمگۇزارىنى تېپىشى كېرەك ئىدى. ئەمىلىيەتتىمۇ شۇنداق بولىدۇ، ئۆزاقتىن شام شولىسىنى كۆرگەن پەرۋانە ئۇنىڭ يېنىغا يېتىپ كېلىدۇ.

بەناگاھ بولدى بىر پەرۋانە پەيدا،
ئۇ بولدى شامنىڭ ھۇسنىگە شەيدا⑦.

شۇ شەيدالىق تۈپەيلى پەرۋانە ئۆزىنى ئوتقا تاشلاشقا، ھايات تارلىرىنى كۆيدۈرۈپ تاشلاشقىمۇ تەييار تۇرار ئىدى.

ئۇرۇپ شام ئوتىغا گاھى قاناتىن،
ئۆزەي دەپ دۇنيادىن تارى ھەياتىن⑧.

ھىرقەتى مۇھەببەتنىڭ ئەنە شۇنداق ھاياتىنى ئۆرتىگۈچى، جاننى كۆيدۈرگۈچى شەرارى (ئوتى) بارلىقىنى تەكىتلەپ، نەپىس تەسۋىرلەر يارىتىدۇ.

بولۇپ پەرۋانە شام ئوتىغا ۋاسىل،
قۇچۇپ مەشۇق، ئېتىپمەقسۇدھاسىل⑨.

پەرۋانە ئاتەشىن ئىشق (رەمزەن يېنىپ تۇرغان شام) يولىدا ئۆزىنى نابۇد قىلىدۇ.

نىگارى جىلۋەگەر بولسا كۆزىگە،
قالۇرمۇ يېچىشگە بەدىل ئۆزىگە.
شەرارىدىن تۇشۇپ پەرۋانەگە ئوت،
مۇھەببەت ئوتى بىرلەقويدىساۋۇت⑩.

ھىرقەتى پەرۋانىنىڭ پىدائىيلىقى تەسۋىرلىرىدە غايەت تەسىرچان ئوبرازلارنى ئىشلىتىدۇ.

تۆكۈلدى جان سۇۋۇى، تەنزەربىتەندى⑪.

ھىرقەتى مۇھەببەت ۋە مېھنەتنىڭ ھەمدەملىكى توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى نامايىش قىلىش مەقسىتىدە كەلتۈرگەن يۇقىرىدىكى ئىخچام - كىچىك ھېكايىتى بىلەن ئۆز ئوقۇرمەنلىرىنى مۇھەببەت، شۇ مۇھەببەتنىڭ سىناقلىرى، ۋىسال

پەيتلىرىنىڭ تەڭداشسىز لەززىتىنى يەنمۇ كەڭ-
رەك رىجە ئاساسىدا تەسۋىرلىگەن يېڭى بىر داستان-
نى ئاڭلاشقا تەييارلايدۇ. بۇ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھ-
نەتكام» ئەسىرىنىڭ نېگىزىنى تەشكىل قىلغان
«گۈل ۋە بۇلبۇل» داستاندۇر.

گۈل ۋە بۇلبۇل ۋەسفى شەرق خەلقلىرى ئاغ-
زاكى ئەدەبىياتى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ قە-
دىمكى مەۋزۇلىرىدىندۇر. بۇ ئىككى نام ئاشىق ۋە
مەشۇقلارنىڭ رامىزى ئوبرازلىرى سۈپىتىدىمۇ ئە-
دەبىياتتا ناھايىتى بۇرۇندىنلا ئىشلىتىلىشكە باشلە-
غان ۋە دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بارلىققا كەلگەن
كۆپلىگەن ئەسەرلەرنىڭ مەۋزۇسى بولۇپ قالغان.
ئۆزبېك ئەدەبىياتشۇناسى پروفېسسور ب. ۋەلىخو-
جايېۋ ئۆزبېكنىڭ ئۆزبېك ئېپىك شېئىرىيىتى تارە-
خىغا بېغىشلىغان تەتقىقاتىدا توغرا تەكىتلىگىنە-
دەك «ھەربىر مۇئەللىپ ياراتقان «گۈل ۋە بۇل-
بۇل» دا ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەر، ئوبرازلارنى
چۈشەندۈرۈشتە ئورىگىناللىق كۆزگە تاشلىنىپ تۇ-
رىدۇ. شۇ جەھەتتىن قارىغاندا، بىر خىل ناملانغان
ياكى قەھرىمانلىرى ئوخشاش بولغان ئەسەرلەرنى
تەھلىل قىلغاندا ئەنە شۇ خۇسۇسىيەتلەرنى، ئەسەر
يارىتىلغان دەۋر، ئاپتور كۆزلىگەن مەقسەتنى، ئۇ-
نىڭ ئەدەبىي - ئېستېتىك پرىنسىپلىرى ۋە ئومۇ-
مەن دۇنياقارىشىنى ئېتىبارغائېلىش‌شەرت»⑫.

تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتلىرىنىڭ كۆپچىلە-
كىدە «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانلىرىنى ئۇچرىتىشلى
بولىدۇ. بۇ مەۋزۇغا يېقىن ئەسەرلەردىن بىرى
مەۋلانا لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدۇر.
كېيىنچە تۈركمەن ئەدەبىياتىدا شابەندەنىڭ (XVIII
ئەسىر) «گۈل — بۇلبۇل» ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا
بولسا ھېرقەتى ۋە سەلاھىلارنىڭ «گۈل ۋە بۇل-
بۇل» مەۋزۇسىدىكى داستانلىرى بارلىققا كەلدى.
بۇ ئەسەرلەر سىيۇژېت قۇرۇلۇشى، ئوبرازلارنىڭ
تاللىنىشى جەھەتتىن بىر - بىرىگە بەلگىلىك دەرە-
جىدە يېقىن تۇرسىمۇ، يۇقىرىدا تەكىتلەنگىنىدەك
ئۇلارنىڭ ھەربىرى ئۆزىگە خاس بىر بەدىئىي ئالەم-
دۇر. شۇ قاتاردا ئۇيغۇر شائىرلىرى قەلىمىگە مەن-
سۇپ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانلىرى، بىر تەرەپ-
تىن شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ئەنئە-
نىلىرى بىلەن يېقىندىن ئالاقىدارلىقى، يەنە بىر
تەرەپتىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى، ئەدەبىياتىدا
مۇھىم بىر ھادىسە سۈپىتىدىكى خۇسۇسىيەتلىرى
بىلەنمۇ ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

ئۆزبېك ئەدەبىياتشۇناسلىقىدا «گۈل ۋە بۇل-
بۇل» داستانلىرى توغرىسىدا سۆزلەنگەندە بۇ مەۋ-
زۇدىكى تۇنجى ئەسەر سۈپىتىدە لۇتفىنىڭ «گۈل
ۋە نەۋرۇز» داستانى تىلغا ئېلىنىدۇ. كېيىنچە
بارلىققا كەلگەن ئەسەرلەر، جۈملىدىن سەلاھىنىڭ
«بۇلبۇل ۋە گۈل» داستانى لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە
نەۋرۇز»ى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تەھلىل قىلىنىپ،
سەلاھىنىڭ لۇتفى داستانىنىڭ تېما ۋە ئوبرازلىرى-
دىن بەھرىمەن بولغىنى ھالدا، ئۆز ئەسىرىدە مۇس-
تەقىل يول تۇتقانلىقى تەكىتلىنىدۇ. ب. ۋەلىخو-
جايېۋ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن مونوگرافىيە-
سىدە ئۇيغۇر شائىرى ھېرقەتىنىڭ «گۈل ۋە بۇل-
بۇل» داستانى توغرىسىدىمۇ قىسقىچە توختىلىپ
ئۆتۈپ، ئۇنىڭ لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز»دىن
كۆپ جەھەتلەردە ئايرىلىپ تۇرىدىغانلىقىنى قەيت
قىلىدۇ⑬. دەرھەقىقەت، ھېرقەتىنىڭ «گۈل ۋە
بۇلبۇل» داستانىنى كۆزەتكەندە ئۇنىڭدا مەجازىي
ئوبرازلارنى قوللىنىش جەھەتتىن «گۈل ۋە نەۋ-
رۇز» بىلەن مەلۇم باغلىنىش بارلىقى كۆزگە تاش-
لىنىدۇ. ئىلمىي ئەدەبىياتلاردا ھېرقەتى ئەسىرد-
نىڭ مەۋزۇ ۋە ئوبرازلار جەھەتتىن ئىلىشىرنەۋائى
ئەسەرلىرىگە يېقىنلىقى ھەققىدىمۇ قەيتلەر مەۋ-
جۇد. ئۇيغۇر ئەدەبىياتشۇناسى روزى قادىرى ھېر-
قەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرى بە-
لەن نەۋائىنىڭ «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانى ئوت-
تۇرىسىدىكى ئاھاڭداشلىق توغرىسىدا سۆزلەپ، بۇ
ھالنى ئۇيغۇر شائىرىنىڭ ئۇستاد سۆز ئۇستىسى-
دىن ئىلھاملىنىشى دەپ ناھايىتى توغرا كۆرسەتكە-
نىدى⑭. لېكىن بىزنىڭ قارىشىمىزچە، «مۇھەب-
بەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىنى پەقەت «فەرھاد
ۋە شېرىن» ئەنئەنىلىرى بىلەنلا چەكلەش ئىككى
شائىر ئىجادىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلەرنى خې-
لىلا تارايتىپ قويىدۇ. ب. ۋەلىخوجايېۋ يۇقىرىدا
ئېيتىپ ئۆتۈلگەن تەتقىقاتىدا «گۈل ۋە بۇلبۇل»
تېمىدىكى ئەسەرلەرنى مەسەل - داستان سۈپىتىدە

خاراكتېرلەيدۇ ۋە لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز»، ئەلشىرنەۋائىنىڭ «لىسانۇتتەير»، سەلاھىنىڭ «بۇلبۇل ۋە گۈل»، نىشاتنىڭ «مۇسىن ۋە دىل» قاتارلىق ئەسەرلىرى مەسىل - داستانغا ياخشى مىسال بولالايدۇ، دەپ يازىدۇ⑮. شۇنداق ئىكەن، ھىرقەتنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا نەۋائىنىڭ باشقا ئەسەرلىرى، جۈملىدىن «لىسانۇتتەير» داستانى ئەنئەنىلىرى ھەققىدىمۇ بەھس قىلىش مۇمكىن بولىدۇ. ئەپسۇسكى، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىغا ئائىت ئىشلاردا، ئايرىم ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ ماقالىلىرىدە تىلغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ئۇ تېخى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنمىدى.

بىز تۆۋەندە داستانغا ئائىت بۇگۈنگىچە مەۋجۇت بولغان قاراشلارنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىللە، ئۇنىڭ نەۋائى ئىجادىيىتى بىلەن باغلىنىشلىق تەرەپلىرىگە كەڭرەك توختىلىشنى مەقسەت قىلىپ ئالدۇق. چۈنكى، ھەرقانداق ئەسەرنىڭ تەھلىلىدە مەۋزۇ تارىخىنى يېتەرلىك يورۇتماسلىق شۇ ئەسەرنىڭ ھەممە غايىۋى - بەدىئىي پەزىلەتلىرىنى، دېمەك ئۇنىڭ مۇئەللىپى ماھارىتىنى ئەتراپلىق ئۆگىنىشكە توسقۇنلۇق قىلىدۇ.

گۈل ۋە بۇلبۇل. بۇلارنىڭ بىرى باھارنىڭ ھۆسنۈ لاتاپىتى، ئىككىنچىسى بولسا شۇ مەپتۇنكار تەبىئەت مۆجىزىسىنىڭ كۆيچىسىدۇر. باھارنىڭ كېلىشى، باھار يامغۇرىدىن بەھىرلەنگەن كۆكاتلارنىڭ يەرگە خىلمۇ خىل گىلەملەر سېلىنغاندەك تاۋلىنىشى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تىن ئورۇن ئالغان شېئىرلاردىمۇ كۆيلەنگەندى. كۆكلەم كۆركىنى رابغوزىمۇ، لۇتفىمۇ ئىنتايىن گۈزەل مىسرالىرى بىلەن كۆيلىگەندى.

باھار كېلىشى بىلەن ئاجايىپ چىرايلىق گۈللەرنىڭ ئېچىلىشى، ئۇنىڭغا مەپتۇن بۇلبۇلنىڭ سايراشلىرىنى ئەلشىرنەۋائى بولۇپمۇ مول مەزمۇنلۇق ۋە ئاجايىپ كۆركەم مىسرالىرىدا ماھارەت بىلەن تەسۋىرلەپ بېرىدۇ. نەۋائى «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدا «جاھان بېغى كۆپ دىلكەشتۇر» دەپ يېزىپ بۇ باغدىكى گىياھلارنىڭ چىن تەبىئىتىنى نامايىش قىلغىنىغا ئوخشاش، ئۇ يەردىكى ھەربىر گۈل گۈزەللەرنى ئەسلىتىدۇ. يالقۇنەك شۇلا چېچىپ تۇرغان قىزىلگۈلنى كۆرۈپ بۇلبۇل بىچارە سەمەندەر كەبى كۆيۈپ يانىدۇ. ئۇ يېنىپ، شولىلىنىپ تۇرغان گۈل ئەمەس، بۇلبۇل ئۇۋىسىغا چۈشكەن ئوتتۇر، ياق، ئۇۋىسىغا ئەمەس، جىنغا چۈشكەن ئاتەشتۇر⑯. گۈل بىلەن بۇلبۇلنىڭ بىر - بىرىگە ئۇيغۇنلۇقى توغرىسىدىكى بۇ تەسۋىرلەر بۇ مەۋزۇدىكى بۇيۇك داستانلارنىڭ بىخىدەك كۆزگە تاشلىنىدۇ. نەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدا ئىسكەندەر ئوبرازى توغرىسىدىكى شەرھ داۋامىدا مەخسۇس تۇردە «بۇلبۇل ھېكايەتكىم، ....» دەپ باشلىنىدىغان كىچىك باب بار. بۇنىڭدا ھېكايە قىلىنىشىچە، بىر باغدا بۇلبۇل كۆيۈپ - يېنىپ پىغان چېكىۋاتقىنىدا ئۇنى كۆزىتىپ تۇرغان قاغا يېقىنلىشىپ كېلىپ، بۇلبۇلنى ئەزىلكتە، مۇرادسىزلىكتە ئەيىبلەيدۇ ۋە مۇنداق دەيدۇ: «ئەي بۇلبۇل، سەن باغدا بىر ئاي جۇش ئۇرۇپ كۆيلەپ، ئون بىر ئاي غەم - قايغۇدا يۇرىسەن، بۇ ئىشلىك ئۇچۇن چىمەن گۈللىرىدىن ئۇ يالمامسەن؟» شۇ چاغدا بۇلبۇل ئۇستىدىكى لىباس كەبى ئىچكى ئالەمنى ھەم قارا بولغان قاغىغا قارىتا ئاچچىق - ئاچچىق سۆزلەپ ئۇنىڭ ئاغزى - بۇرنىنى تىكىپ قويغاندەك قىلمۇېتىدۇ، بۇلبۇل ئۆزىنىڭ غەم - قايغۇلىرىنىڭ سەۋەبىنى ئىزاھلىغىنىدا، چىمەندە گۈل بىر ئايلا يۇز كۆرسىتىدۇ ۋە قايتا باھار كەلگىچە مەن ئون بىر ئاي جۇدالىققا مەھكۇمەمەن. ئاھۇ پىغانلىرىمنىڭ بائىسى شۇنىڭدىنۇر. ئىشق - مۇھەببەتتىن خەۋەرسىز سەن نېمىنى بىلەتتىڭ، دەپ ئېيتىدۇ. بۇ جاۋابتىن قاغا تېخىمۇ قاريىپ كېتىدۇ ۋە خامۇش قالىدۇ⑰.

ئەلشىرنەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدىكى بۇلبۇل قەلبىگە ئوت سالغان گۈل ۋە گۈل شەۋقىدە ھەمىشە ئاھ ئۇرۇپ يىغلايدىغان بۇلبۇل توغرىسىدىكى پارچىلار بىلەن تونۇشتۇرمىدا، بولۇپمۇ ئۇ يەردىكى بۇلبۇل بىلەن قاغىنىڭ سوئال - جاۋابىدىن ئىبارەت ھېكايەتكە قۇلاق سالغىنىمىزدا، نەۋائىنىڭ بۇ تەسۋىرلىرى بىلەن ھىرقەتنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانى ئوتتۇرىسىدا بىر مەنتىقىي باغلىنىش بارلىقىغا ئىشەنچ ھاسىل

قىلىمىز. شۇبھىسىزكى، ھىرقەتى تۇركىي تىلدا-
كى ئەدەبىياتتا، جۇملىدىن ئۆز ئانا تىلىدىكى ئەدە-
بىياتتا ئۆزىگىچە مەۋجۇد بولغان ئەنئەنىلەر بىلەن
تونۇش ئىدى. شائىر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىجا-
دىي ئەسىرلىرىدىنمۇ ئىجابىي تەسىرلەنگەن بولۇشى
مۇقەررەر. مۇھەممەد ئىمىن ھىرقەتىگە يېقىن بىر
دەۋردە ياشىغان غۇربەتتى تەخەللۇسلۇق بىر شائىر-
نىڭمۇ «گۈل ۋە بۇلبۇل» نامى بىلەن داستان يارات-
قانلىقىنى شائىر سەلاھىنىڭ «بۇلبۇل ۋە گۈل»
داستان مۇقەددىمىسىدە كەلتۈرۈلگەن مەلۇماتلار-
دىن بىلىمىز. سەلاھى ئەنە شۇ شائىر ئەسىرى
توغرىسىدا يىكىر يۈرگۈزۈۋاتقاندا:

بولۇپ فەيز بەھارى كاشغەردىن،
تاپىپ تەبئىم سەفا بۇ سۆزلەردىن.

مىسرالىرىنى كۆيلەيدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، يۇقا-
رىدا ئېيتىلغان غۇربەتتىنى قەشقەرلىك ئۇيغۇر شا-
ئىرى دەپ ھېسابلاشقا ئاساس بار. مۇھەممەد ئى-
مىن ھىرقەتىنىڭ بۇ شائىر بىلەن مۇناسىۋىتى
توغرىسىدا يەنە قوشۇمچە مەلۇماتلار ئېنىقلانغۇچە
بىر نەرسە يىكىر ئېيتىش قىيىندۇر.

شۇنداق قىلىپ، ھىرقەتى ئۆز داستانىدا
شەرق مۇھەببەتنامىلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى ئەنئەنىلە-
رىنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بۇلبۇل ۋە گۈل رەم-
زىي ئوبرازلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ جەمئى-
يەت ۋە تەبىئەت ھاياتىغا ئائىت قاراشلىرىنى شېئى-
رىي يوسۇندا ئىپادىلەشنى مەقسەت قىلدى.

داستان ۋەقەلىرى بۇلبۇل، گۈل ۋە ساباۋ-
رازلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئەساسىدا
راۋاجلىنىپ بارىدۇ.

سابا — تاڭنىڭ ئارامبەخش مەيىن شامىلى —
شەرق ئەدەبىياتىدا ئاشىقنىڭ مەشۇقەگە ۋە ئۆز نۇ-
ۋىتىدە مەشۇقەنىڭ سۆيگىنىگە دۇئايۇ سالاملىرىنى
يەتكۈزۈش يولىدا ۋاستىچى رولىنى ئادا قىلىپ
كەلگەن پىدائىي سىمۋولىدىكى بىر ئوبراز سۈپىتى-
دە شۆھرەت قازانغان. ساباغا خىتاپ ھاقىز ۋە
سەئدى، لۇتفى ۋە نەۋائىي غەزەللىرىدە كۆپ ئۇچرايـ
دۇ. فۇرقەتنىڭ «ساباغا خىتاپ» ناملىق مەخسۇس
مەسنەۋىي مەكتۇبى بار. شۇنداق قىلىپ، دەسلەپ
لىرىكىلىق ئەسەرلەرگە كىرىپ بارغان ساباۋ ئاستا-
ئاستا ئېپىك ئەسەرلەرنىڭ قەھرىمانى دەرىجىسىگە
كۆتۈرۈلگەن. جۇملىدىن ساباۋ گۈل ۋە بۇلبۇل ئوبـ
رازلىرى ئاساسىي ئوبرازنىڭ ئىگىلىگەن ئەسەرلەر-
نىڭ ھەممىسىدە قاتناشقان. بۇ ئەسەرلەردىكى ساباۋ
ۋەقەلەر داۋامىدىكى غايىۋى ۋەزىپىسىگە قارىغاندا
لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدىكى بۇلبۇل
ئوبرازىغا يېقىن تۇرىدۇ. ئۇشبۇ ئەسەردىكى بۇل-
بۇل رەمزىي ئوبرازى نەۋشاد شاھزادىسى نەۋرۇز
ۋە فەرخار مەلىكىسى گۈلنىڭ مۇھەببەت كەچمىش-
لىرى داۋامىدا نەۋرۇز تەرىپىدە تۇرۇپ ئاشىق -
مەشۇقلار ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك قىلىدۇ.

جۇملىدىن، نەۋرۇز چۈشىدە گۈلنى كۆرۈپ،
ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ، فەرخارغا ئىزلەپ كەلگىنـ
دە، قوشاقچى بۇلبۇل ئۆز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلـ
دۇ. گۈلنىڭ ئالدىغا بېرىپ نەۋرۇز نامىدىن غە-
زەل ئوقۇيدۇ. نەۋرۇزنىڭ گۈلگە بۇلبۇل ئارقىلىق
يوللىغان دۇئايى سالىمى ۋە سۆيگۈ تۇيغۇلىرى ئىز-
ھارىغا جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن كۆپىنچە گۈلنىڭ
ئىنىكئاننىسى سەۋسەن مەيدانغا چىقىدۇ.

ھىرقەتى داستانىدا بولسا «گۈل ۋە نەۋرۇز»
دىكى بۇلبۇل ئوبرازى ۋەزىپىسىنى ساباۋ ئاتقۇرىدۇ.
شۇ يەردە تەبىئىي بىر سوئال تۇغۇلىدۇكى، ھىر-
قەتى ئەسىرىدە بۇلبۇلنىڭ گۈلگە بولغان سۆيگۈ
ماجراسى ھېكايىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان
تۇرۇقلۇق، گۈلنىڭ مەڭگۈلۈك ئاشىقى بولغان
بۇلبۇل نېمىشقا گۈلگە ئۆزى توغرىدىن توغرا مۇرا-
جىئەت قىلمۇھرمەيدۇ؟ ۋە بۇ ئالىپتە ئاشىقنىڭ
سۆزلىرىنى گۈلگە يەتكۈزۈشتە ساباۋ ۋاستىچىلىك
قىلىدۇ؟ مېنىڭچە، ھىرقەتى ئۆزىنىڭ «مۇھەببەت-
نامە ۋە مېھنەتكام» دىن ئورۇن ئالغان «گۈل ۋە
بۇلبۇل» ھېكايىتىدە ئەنئەنىۋى ئىشقىي داستانلاردا
مۇستەھكەم ئورۇن ئېلىپ كەلگەن ئاشىق - مە-
شۇقلار كەچۈرمىشلىرىنى بىر - بىرىگە باغلىغۇ-
چى، شۇ سەۋەبلىك ئەسەر كومپوزىتسىيىسىدە ھەم
بەلگىلىك ئورۇنغا ئىگە بولغان ئۈچىنچى ئوبراز —
ۋاستىچى ئوبرازىدىن پايدىلانغان. «مۇھەببەتنامە
ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىدىن ئورۇن ئالغان ۋە بىز
يۇقىرىدا توختىلىپ ئۆتكەن «شام ۋە پەرۋانە» ھې-
كايىتىدە بۇنداق ۋاستىچى ئوبرازىغا زۆرۈرىيەت

يوق ئىدى. شاپۇر (نەژائى)، بۇلبۇل (لۇتفى) ۋە ساۋا (ھىرقەتى) تېپىدىكى ئوبرازلار كۆپىنچە چوڭ ئېپىك ئەسەرلەردە ئۇچرايدۇ. ساۋا ئوبرازىنىڭ ئەنئەنىۋى مەنبەلىرى توغرىسىدا سۆزلىگەندە ئەنە شۇنى كۆزدە تۇتۇش كېرەك. لېكىن ھىرقەتى ئۇنى سىيۇژېتتا مۇھىم ئورۇنغا ئېگە بولغان كاتتا ئوبراز سۈپىتىدە ياراتقان. شۇ جەھەتتىن قارىغاندا ھىرقەتى ئۆزىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا ساۋا ئوبرازىنى ئېپىك قەھرىمان دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش ئارقىلىق ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى يېڭى بىر ئوبراز بىلەن بېيىتتى.

ھىرقەتنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» ھېكايىتى توغرىسىدىكى تەھلىلنى باشلاشتىن ئىلگىرى ساۋا ئوبرازىنىڭ مەنبەلىرى، ئۇنىڭ داستاندىكى ئورنى توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەرگە مەخسۇس توختىلىشىمىزنىڭ سەۋەبى، ئەسەر ۋەقەسى سىيۇژېتتا ساۋا ئوبرازىنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن باشلىنىدۇ.

ساۋا ياخشىلىق، ئېزگۈلۈك ئەلچىسى. ئۇ سۈبھى سادىقتىن باشلاپ تاغۇ تاشلارنى، باغۇ بوستانلارنى، گۈلشەنلەرنى كېزىدۇ، ئادەملەرنىڭ قەلبىگە ئارامىلىق بېغىشلايدۇ. شەرق خەلقلىرى ئېغىز ئىجادىيىتى ۋە يازما ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدە كۆيلەنگىنىدەك، ئاشىقلارنىڭ قەلبىنى قەلبىگە باغلايدۇ. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا ھۇ شۇ ئەنئەنىگە مۇناسىپ ئورۇن بېرىلگەن. ساۋا ئۆزىنىڭ دائىملىق ئادىتى بويىچە گۈلشەنلەرنى كېزىپ يۈرگىنىدە، تۇرلۇك - تۈمەن گۈللەر بىلەن زىننەت تاپقان بىر باغنىڭ ئوستىدىن چىقىپ قالىدۇ، بۇ گۈلشەننىڭ رەڭگارەڭ گۈللىرى شۇ قەدەر گۈزەل ۋە تازا ئىدىكى، بۇ ئېرەم بېغىغا ھەممە ھەۋەس قىلسا ئەرزىيتتى. ساۋا بۇ باغنىڭ لالىلىرى، گۈللىرىنى تاماشا قىلىپ، قۇشلارنىڭ شوخ، چاق - چاق سايراشلىرىغا قۇلاق سېلىپ سەپرىنى داۋاملاشتۇرۇۋېتىپ، بىردىن لاتاپەت زاراپەت رەمزى بولغان قىزىلگۈلگە كۆزى چۈشۈپ قالىدۇ. ھەمىشە ياخشىلىقنى، ئېزگۈلۈكنى ئارزۇ قىلىپ يۈرگەن ساۋا قىزىلگۈلگە يېقىنلىشىپ، ئۇنىڭغا سىنچى كۆزلىرى بىلەن نەزەر سېلىپ، «بۇ گۈلگە مۇھەببەت يولىدا بىر سادىق كېرەك ئىكەن» دېگەن پىكىرگە كېلىدۇ. ئۇ قىزىلگۈلنىڭ يېنىغا بېرىپ، ساڭا مۇناسىپ يار تاپقايمەن، دەپ سۆز بېرىدۇ⑱.

داستان سىيۇژېتىدا شۇ نۇقتىدىن باشلاپ گۈل ئوبرازى پەيدا بولىدۇ. مەجازەن تولىمۇ گۈزەل، ئەينى چاغدا تەڭداشسىز ئېپىپەت تىمسالى بولغان گۈل مۇھەببەت تىمسالىدۇر. گۈل گۈلشەندە ئەڭ گۈزەل بولۇشىغا قارىماي، ئۆز كۆركىنى كۆز - كۆز قىلمايدۇ. گۈل ئۆزى بىلەن ئۆزى مەشغۇل. تاڭ ئېتىشى بىلەن ئۆزىنىڭ غۇنچە بەرگلىرىنى ئىختىيارسىز يېزىشقا باشلايدۇ. كۆپ ئۆتمەي ئۇلار مەي بىلەن كەيپلەنگەن كىشىلەردەك ئۆزلىرىنى ھەر تەرەپكە تاشلاشقا باشلايدۇ، ساۋا بۇ گۈزەللىك خەۋىرىنى ئېلىپ يەنە باغۇ راغلار ئارا سەير قىلىۋېتىپ، بىر مەنزىلدە توپ - توپ گۈللەر ۋە ئۇلارغا پەرۋانە بولغان يېقىملىق كۈيچى قۇشلارنى ئۇچرىتىدۇ. ساۋانىڭ ئەنە شۇ يەردە چاق - چاق قىلىپ يېقىملىق سايراۋاتقان بۇلبۇلغا كۆزى چۈشىدۇ. ساۋا زېرەكلىك بىلەن كۆزىتىپ بىلدىكى، بۇلبۇل شۇ يېقىندىكى گۈلىقەھقەھگە مەيل بىلدۇرۇپ، ئىختىيارسىز ھۇشسىزلىنىشقا باشلىغان. بۇنى سەزگەن ساۋا بۇلبۇلنىڭ قېشىغا بېرىپ، دۇنيادا نېمە كۆپ، گۈل كۆپ — چىمەن كۆپ، لېكىن «مەھرەم» ۋە «ھەمدەم» تېپىش ناھايىتى قىيىن. بۇنداق ئالىيجاناپ جۈپ تېپىش ئۈچۈن زەھمەت دەشتلىرىدىن ئۆچۈپ ئۆتۈش، ۋاپا ۋە ساداقەت سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىش كېرەك، دەپ ئېيتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئۆزى قوشنا بىر گۈلشەندە كۆرۈپ كەلگەن قىزىلگۈلنى تەرىپ ۋە تەۋسىپ قىلىدۇ:

ئېرۇر بىسيار گۈلى رەئنا ۋە زىبا،
قىزىلگۈلدۇر بۇ گۈللەر ئىچىدە يەكتا.
يەنە گۈللەردە بولسا رەڭ ئىلە روي،
نەزاكەتتە قىزىلگۈل تۇرفە خۇشبوي⑲.

خەلقتە «چىمەندە گۈللەر كۆپ بولغىنى بىلەن بۇلبۇلنىڭ سۆيگىنى قىزىلگۈلدۇر» دېگەن نەقىل بار. داستاندا خۇددى شۇنداق ۋەقە يۈز بېرىدۇ. بۇلبۇل سابادىن قىزىلگۈلنىڭ تەرىپىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭدا بۇ گۈلنى كۆرۈش ئىشتىياقى پەيدا بولۇ-

دۇ.

ھىرقەتى داستان ۋەقەلىرىنى ئەسۇرلەشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقىنىدا بۇلبۇلنى گۈلگە، ياكى گۈلنى بۇلبۇلغا ئاسانلا ئېرىشتۇرۇپ قويمايدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا، يەنى بۇلبۇل بىلەن گۈل ئوتتۇرىسىدا سىناقلار باشلىنىدۇ. سابا ئۇلارنىڭ بىر - بىرلىرىگە يوللىغان نامىلىرىنى يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ. ھىرقەتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىنى مەسنەۋى شەكلىدە ياراتقان. بىراق ئەسەردە بۇل- بۇل بىلەن گۈل ئوتتۇرىسىدىكى نامىلەر غەزەل ئۇسلۇبىدا بولۇپ، بۇ ھال ھىرقەتنىڭ غەزەلنە- ۋىسلىكتىمۇ خېلىلا ياخشى ئىقتىدار ئىگىسى ئىكەن- لىكىنى كۆرسىتىدۇ. داستاندا ۋەقەلەرنى ھېكايە قىلغۇچى مەسنەۋى قايسى بەھرە بولسا، غەزەللەر- مۇ ئاساسىي جەھەتتىن شۇ ئۇلچەمدە يارىتىلغان. شۇنىڭدىن كېيىپ چىققان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھ- نەتكام» مەسنەۋىسى ھەجەزى مۇسەددەسى مەھزۇف (مەفائىلۇن مەفائىلۇن فائۇلۇن) ۋەزنىدە يېزىلغە- نىغا ئوخشاش، داستاندىن ئورۇن ئالغان غەزەللەر- مۇ شۇ ئۇلچەمدە يېزىلغان، دەپ ئېيتالايمىز.

ھىرقەتى داستانىدىكى مەسنەۋى ۋە غەزەللەر- نىڭ شەكلىي خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدىكى مەسە- لە دىققىتىمىزنى تارتىدۇ. بىزنىڭ بۇ يەردىكى گې- پىمىز ئەسەر ۋەقەلىرىنىڭ تەدرىجىي رەۋىشتە را- ۋاجلىنىپ بېرىشىدا بۇلبۇل ۋە گۈل ئوبرازلىرىنىڭ ھېس - ھاياجانلىرى، سۆيگۈ ۋە ساداقەت كەچۈر- مىشلىرىنى ناھايىتى نەپىس ئىپادىلەپ بەرگەن نامە- لەر توغرىسىدا بارىدۇ. بۇلبۇل سايادىن گۈلنىڭ ۋەسپىنى ئىشتىكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا دىل ئىزھا- رى سۆيىتىدە غەزەل شەكلىدە نامە يوللايدۇ:

سېنى ئەي گۈل، كەمالىڭنى ئىشتىتىم،
قىزىل ئوتتەك جەمالىڭنى ئىشتىتىم.
ئەدەتسىز ۋەسىڭ ئالغلاپ مەن سەبادىن،
جەھاندا يوق مىسالىڭنى ئىشتىتىم.
سۆچۈك بولدى مېنىڭ جىسمۇ جانىم،
ئۇشۇل دام شەھرى بالىڭنى ئىشتىتىم.
سىنانى ئىشق بۇ جانىمغە تەگدى،
بۇ رەڭ نازۇك نىھالىڭنى ئىشتىتىم.
بولۇپ قۇل خىزمەتىڭ قىلماققا بارسام،
غۇلام ئىستەر خىيالىڭنى ئىشتىتىم⑳.

گۈل بۇلبۇلنىڭ مەكتۇبىدىن غايەت تەسىرلە- نىپ، ئۇنىڭغا جاۋاب قىلىشقا تۇتۇنىدۇ. گۈلنىڭ نامەسىمۇ باشتىن - ئاياق ئاشىقانە بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەنئەنىۋى غەزەللەر تېماتىكىسى، ئوبرازلار سىستېمىسى نېگىزىگە قۇرۇلغاندۇر. لېكىن ھىرقەتنىڭ گۈل ۋە بۇلبۇل ئوبرازلىرى مەنىۋى ئالىمىنى يورۇتۇشقا بېغىشلانغان غەزەلل- ىرى ئۈزىدە نامەلەرگە خاس خۇسۇسىيەتلەرنى ئىپا- دىلەپ كېلىدۇ. مەسىلەن، بۇلبۇلنىڭ نامەسى مۇ- ھەببەتلىك دىل ئىزھارىدىن ئىبارەت بولسا، گۈل- نىڭ مەكتۇبى شۇ مۇھەببەت تۇغيانىغا مۇناسىپ بىر جاۋاب تەرزىدە كەلگەن. گۈلنىڭ بۇلبۇلغا جا- ۋابنامىسىدە شۇ ھال كۆزگە ئېنىق تاشلىنىدۇ:

دېدى گۈل: ئاڭلىدىم ۋەسىڭنى بۇلبۇل،
نېچە يولدۇم مۇئەككەن سەنگە مەن قۇل.
ئىشىت نامەمنى، كەل ئەندىشە قىلماي،
ئۇمىدىڭ تارىدىن بوينۇمداۋۇر غۇل...
مەنى دەپ سەن كېلەر بولساڭ بۇ يەرگە،
فىدا ئەيلەي دىلۇ جانىمنى بىلكۇل㉑.

شۇ ئورۇندا بۇلبۇل ۋە گۈل ئوتتۇرىسىدىكى نامەلەرنىڭ لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستان- دىكى ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ نامىلىرىگە يېقىنلىقى توغرىسىدا سۆزلەشكە توغرا كېلىدۇ. دۇرۇس، لۇتفى داستاندا نەۋرۇز ۋە گۈلنىڭ ئۆزئارا يېزىش- قان نامىلىرى ئۆزىگە خاس بىر تەرزدە قۇرۇلغان. داستاندا بىز «بۇلبۇل نەۋرۇز تىلىدىن غەزەل ئو- قۇغانى» كەبى ئىپادىلەرگە دۇچ كەلسەكمۇ، ئە- سەردە بىزەر ئورۇندا مەسنەۋىدىن چەتلىشىش كۆز- گە چېلىقمايدۇ㉒. دېمەك، ئۇ يەردە «غەزەل» ئىبارىسى ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، نامە مەسنەۋى يولى بىلەن بېرىلىدۇ. ھىرقەتى داستاندا بولسا، غەزەللەر ئۆز مەزمۇنى ۋە شەكلىي خۇسۇسىيىتى بىلەن غەزەلدۇر. لېكىن ئۇلار غايىۋى يۆنىلىشى جەھەتتىن ھەر ئىككى ئەسەردە ئوخشاشلا ئاشىق - مەشۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى مەكتۇبلار بولۇپ قېلىۋە- رىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئۇلارنى XIV — XV ئەسىرلەر ئەدەبىياتىدا كەڭ ئورۇن ئالغان «مۇھەب-

بەتنامە» (خارەزمى) ، «دەھنامە» (ئەسرى) ئە-
سەرلىرىگە قىياس قىلىش مۇمكىن. بۇ نامەلەردە
ئۇزئارا مۇھەببەتلەشكەنلەرنىڭ بىر - بىرىدىن ۋاپا
ئۇمىدى، ۋەسىل ئىشتىياقى، جاپا سىز قالغان
سۆيگۈ تۇيغۇسى ئۇچۇن تەنە - يالۋۇرۇشلار ۋە باشقا
كەچۇرمىشلەر شارقىرىسى رەڭمۇرەڭ دىلكەش
تەسۋىرلەر ۋاستىسىدە ئىپادەقىلىنىدۇ. داستانلاردا
بولسا، ئىپىكىلىق يېتەكچى ئورۇن تۇتۇشى بىلەن
باغلىق ھالدا لىرىك پېرسونازلار ئادەتتىكى تەدرى-
جىي ھەرىكەتتە بولغان شەخسلەرنىڭ تىمسالى سۈ-
پىتىدە ھەرىكەت قىلىشىدۇ. ئۇلار بىر - بىرى
بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى
نامەلەر بولسا، شۇ قەھرىمانلارنىڭ سەرگۈزەشتلە-
رى تەپسىلاتى دائىرىسىدە بولىدۇ. ھىرقەتى داستا-
نىدا بۇلبۇل ساباىنىڭ رەھنامەلىكى بىلەن گۈلنىڭ
قېشىغا كەلگىنىدە، ئۇلار بىر - بىرىنى ساداقەت
بابىدا سىناشقا باشلايدۇ. گۈلنىڭ سىنىغۇچى سۆز-
لىرىگە بۇلبۇل «سېنى دەپ دىيارىمدىن كەچتىم-
مەن» ، «جانى زارىمدىن كەچتىممەن» ، «يولۇڭدا
ئىختىيارىمدىن كەچتىممەن» دەپ پىدائىيلىق بە-
لەن جاۋاب بېرىدۇ. ھىرقەتى داستانىدىكى بۇلبۇل-
نىڭ بۇ سۆزلىرى لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز»
داستانىدىكى نەۋرۇز غەزەللىرىنى ئەسلىتىدۇ. نەۋ-
رۇز نەۋشادتىن گۈلنى ئىزلەپ فەرخارغا بارغىنىدا
ئۇنىڭغا قارىتا: — «يانار ئوت ئىچرە ئۆرتەپ خاد-
لىقمىنى، قۇلۇڭبولدۇمقويۇپ سۇلتانلىقمىنى» ،
«ئەگەرچى شاھ ئىدىم، ئەمدى گەدامەن» ، «غەرب-
لىق دەردى بىرلە مۇبتەلامەن» ، دەيدۇ㉓. ئۇزئارا
مۇھەببەتلەشكەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەكتۇبلاردا
ھىرقەتى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «فەرھاد ۋە شېرىن»
داستانىدىكى فەرھاد بىلەن شېرىن ئوتتۇرىسىدىكى
مەكتۇبلاردىنمۇ بەھرىمەن بولغانلىقى شۇبھىسىز.

ھىرقەتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستا-
نىدا نەۋائىنىڭ «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىغا بۇ-
يۇك سۆز سەنئىتى ئەسىرى سۈپىتىدە قاراپ، ئۇ-
نىڭدىكى ئۇستاز ماھارەت مەكتىبىدىن بەھرىمەن
بولغانلىقىنى داستان ھېكايىسى داۋامىدىكى يەنمۇ
بىر قاتار پارچىلاردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. شۇ-
لاردىن بىرى بۇلبۇل بىلەن گۈل ئوتتۇرىسىدا ئۇ-
زاق داۋاملاشقان سوئال - جاۋابلار ئېيتىشىشدۇر.
ساباا ئۆز ساياھەتلىرى داۋامىدا گۈلشەندە قىزىلگۈل
بىلەن تونۇشۇپ، ئۇ يەردىن چىقىپ بۇلبۇل ئاشىيان
قۇرغان چىمەنگە بارىدۇ ۋە ئۇنىڭغا قىزىلگۈل توغ-
رىسىدا سۆزلەپ بېرىدۇ. بۇلبۇل بولسا، ساباادىن
ئاڭلىغان تەرىپ - تەۋسىپلەرگە مەھلىيا بولۇپ شۇ
ئان يولغا چىقىپ كەتمەيدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن گۈل-
نىڭمۇ خاھىش - ئىرادىسىنى بىلمەكچى بولىدۇ.
گۈلنىڭ ئىللىق ۋ سەممىي سۆزلىرىنى ئىشتىكەن-
دىن كېيىنلا، ئاندىن ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا يولغا چىقى-
دۇ. ھىرقەتىنىڭ ھېكايە قىلىشچە، گۈلمۇ بۇل-
بۇلغا بىردىنلا ئىشەنچە - ئىختىيارىنى بىرىپ قوي-
مايدۇ. ئۇلارنىڭ دەسلەپكى ئۇچرىشىشلىرى جىد-
دىي، لېكىن سەممىي سوئال - جاۋابلار بىلەن
ئۆتىدۇ. شۇ ئەسنادا بۇلار بىر - بىرىنى يېقىندىن
چۈشىنىشكە باشلايدۇ، مۇھەببەت يۇكسەك سىناق-
تىن ئۆتىدۇ.

ھىرقەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام»
داستانىدىكى دىئالوگلار نەۋائىنىڭ «فەرھاد - شې-
رىن» داستانىدىكى فەرھاد ۋە خۇسرەۋ سوئال -
جاۋابلىرىنىڭ تەسىرىدىن يېزىلغانلىقى روشەن كۆ-
رۈنۈپ تۇرىدۇ. ھىرقەتى ئەسىرىدە بۇنداق سوئال
- جاۋابلار ئىككى قېتىم ئۇچرايدۇ. ئۇلاردىن بىرى
دەسلەپ ساباا بۇلبۇل ياشاۋاتقان گۈلزارغا بارغىنىدا
يۈز بېرىدۇ. بۇلبۇلنىڭ چىمەندىكى خۇشئىلھام،
بىراق ئاشقانە سايراشلىرىنى ئاڭلىغان ساباا ئۇنى
ئۇزاق سوئالغا تۇتىدۇ.

ھىرقەتى بۇ دىئالوگنى يارىتىشتا نەۋائى داس-
تانىدىكى ئېيتىشىشنىڭ تاشقى مۇزاپىقلىقىنىلا ئە-
مەس، شۇنىڭ بىلەن بىرگە مەزمۇن ئاھاڭداشلىقى-
نىمۇ ساقلاپ قېلىشقا، ۋە ئەينى چاغدا ئورىگىنال
(ئۇزبەك خاس) گۈزەل بىر مەنزىرە يارىتىشقا تە-
رىشقان ۋە بۇنىڭغا ئېرىشكەن.

مەلۇمكى، نەۋائى داستانىدا خۇسرەۋنىڭ بە-
رىنچى سوئالى فەرھادنىڭ ۋەتىنى - ماكانىنى سو-
راشتىن ئىبارەت بولىدۇ، دەيدى: قايدىنسەن، ئەي
مەجنۇنى گۈمراھ؟ فەرھاد خۇسرەۋنىڭ بۇ سۇئالىغا
«ئەخمەق بولمىساڭ شۇنداق سوئال بېرەرمىدىڭ»
دېگەندەك زەھەرخەندىلىك بىلەن جاۋاب بېرىدۇ:

دېدى: مەجنۇن ۋەتەندىن قايدا ئاگاھ㉔.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدىمۇ ساباننىڭ بۇلبۇلغا دەسلەپكى سوئالى نەۋائى تەلقىنلىرىگە ئاھانگداشتۇر:

دېدى: قايدىن بولۇرسەن مۇرغى خۇشخان؟

بۇلبۇلنىڭ جاۋابىمۇ نەۋائىچە:

دېدى بۇلبۇل: مەكانىنىڭبەرمەس ئەيان㉕.

تۆۋەندىكى سېلىشتۇرۇشمۇ ھەر ئىككى ئەسەر ئوتتۇرىسىدىكى يېقىنلىقنى كۆرسەتكۈچى مۇھىم دەلىللەردۇر.

نەۋائى:

دېدىكىم، ئىشق ئوتىدىن نە فەسانە،

دېدى: كۆيمەي كىشى تاپماس نىشانە㉖.

ھىرقەتى:

دېدى: شەرھ ئەيلەگىل ھالىڭ خەرابى،

دېدى: ئىشق ئوتىدىن باغرىم كەبابى㉗.

نەۋائى:

دېدى: بۇ ئىشقدىن ئىنكار قىلغىل،

دېدى: بۇ سۆزنى ئىستىغفار قىلغىل㉘.

ھىرقەتى:

دېدى: بۇ ئىشق ئوتۇن جاندىن ئۆچۈرگىل،

دېدى: بۇ سۆزنىكۆڭۈلدىنكۆچۈرگىل㉙،

نەۋائى:

دېدى: فاي چاغدىن ئولدۇڭ ئىشق ئارا مەست،

دېدى: رۇھئەرمەس ئەردىتەنگەپەيۋەست㉚.

ھىرقەتى:

دېدى: شەرھ ئەت مەي پەيمانەسىدىن،

دېدى: ئىچتىم ئەزەل مەيخانەسىدىن㉛.

بۇ پارچىلاردىكى پەرق شۇنىڭدىكى، نەۋائى داستاننىدا بىر - بىرى بىلەن ھەر تەرەپلىمە مۇخالىف پەتتە بولغان كۆچلەر ئۆچراشسا، ئۇلار خۇددى ئات ئۈستىدە تۇرغان قىلىچبازلاردەك بىر - بىرىگە ئەسلا يان بەرمەي سۆز تىغى بىلەن ھەمله قىلىشىنى داۋاملاشتۇرسا، ھىرقەتى داستاننىدا ساباى سۆئال - جاۋاب ئەسناسىدا بۇلبۇلنىڭ سىررۇ ئەسرارىدىن تولۇق خەۋەردار بولىدۇ. شۇ سەۋەبلىك ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى سوئال - جاۋابلارمۇ كۆپىنچە نازاكەتلىك سۆزلەر بىلەن داۋاملىشىدۇ. مەسىلەن، سابانىڭ:

... نە ۋەجھدىن ئەيلەرسەن ئەفغان،—

دېگەن سوزىغا بۇلبۇل:

بىر گۈل ئۈچۈن باغرىم مېنىڭ قان㉜

دەپ جاۋاب بېرىدۇ...

سابا بۇلبۇلغا قارىتا:

...ئەي قۇش مەنگە ۋەسفى بەيان ئەت،—

دەپ بەرگەن سوزىغا بۇلبۇل:

...چېھرىمنى كۆر، سىررىم ئەيان ئەت، ㉝

دەپ خەلقىنىڭ «چىراي كۆرۈپ، ھال سورا» ئىبارىسىگە ئىشارە قىلىدۇ.

ھىرقەتى داستانىدىكى بۇلبۇل بىلەن سابا ئوتتۇرىسىدا بولغان تۆۋەندىكى سوئال - جاۋاب مىسرالار كىشىدە ئاشىقلارنىڭ مۇڭداشقىنىدەك تەسىرات قالدۇرىدۇ. جۇملىدىن سابانىڭ بۇلبۇلغا قارىتا: سېنىڭ دەردىڭ ئالەمنى ئۆرتەيدۇ، چۈشكۈن ھالىڭنى ماڭا چۈشەندۈرۈپ بەرگىن، — دېگەن سوئالىغا ئۇ: —سەنبىلەرمەنلىك بىلەن سۆزلىدىڭ، باغرىم ئىشق ئوتى بىلەن كاۋابتۇر، — دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

ھىرقەتى ئۆز قەھرىمانلىرىنىڭ مەنىۋى ئالىمىنى ئېچىپ بېرىدىغان ساددا، ئەينى چاغدا پەۋقۇلئاددە شېئىرىي تەپسىلاتلار ئىزلەپ تاپىدۇ ۋە بۇنىڭ بىلەن سوئال - جاۋابلارنىڭ تەسىر كۈچىنى، ئۇنىڭ بەدىئىي سالمىقىنىمۇ ئاشۇرىدۇ، شۇ جەھەتتىن تۆۋەندىكى مىسرالار ناھايىتى خاراكتېرلىكتۇر.

سابا:

دېدى: ئەي خەستە، ھالىڭ نە كېچەدۇر.

بۇلبۇل:

دېدى: غەمدىن مەنگە كۈندۈزكېچەدۇر㉞.

سابا ئۆزىنى بىلمەسلىككە سېلىپ يەنە سوئال سورايدۇ:

دېدى: جانىڭغە بۇ ئوتنى نە ياقتى.

بۇلبۇلمۇ ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىپ مۇددىئاغا كۆچىدۇ:

دېدى: بۇ كۆز بىنەگاھ گۈلگە باقتى㉟

سابا بۇلبۇلنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشىگە ئىشارەت قىلىپ ئېيتىدۇ:

دېدى: نە ۋەجدىن كۆكدۇر بۇ پەيكەر㊱.

بۇلبۇلمۇ ئۇنىڭغا ناھايىتى تاپقۇرلۇق بىلەن جاۋاب قىلىدۇ:

دېدى: ئوتدۇر ئىچىم، بىل، تاشىم ئەخگەر㊲.

داستاندا ئاشۇ ئېيتىشىش لەۋھەلىرىدە تۆۋەندىكى مىسرالارغا كۆزنىمىز چۈشىدۇ.

دېدى: جىسمىمنىڭ نەدىندۇر پەچ - تابى،

دېدى: جامىمدەدۇر مېھنەت شەرابى.

دېدى: كۆيدۇردى تەسىرى فىغانىڭ،

دېدى: ئىشقئوتىدىندۇرئەسلى ئانىڭ㊳.

بۇ پارچىدا «جىسمىدىكى پەچۈتاپ جاندىكى مېھنەت ئازابى تۈپەيلىدۇر، پىغانىڭ كۆيدۇرگۈچى تەسىر كۈچى ئىشق سەۋەبىدىندۇر» دېيىلىشى ھىرقەتنىڭ پۈتۈن داستان روھىغا سىڭدۈرۈلگەن

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» سۆزلىرىنىڭ مەزمۇنىنى يەنمۇ يارقىنراق ئېچىپ بېرىشكە خىزمەت قىلىدۇ.

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىدىكى ئىككىنچى ئېپىتىشىش (سوئال - جاۋاب) بىۋاستە تۇردە گۈل بىلەن بۇلبۇل ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. ئىلگىرى گۈلنەھەتھە ۋە باشقا گۈللەرگە ئاشىق بولۇپ، ئۇلارنى ۋەسپ ئېيتىپ يۈرگەن بۇلبۇل چىن ئاشقىلىقىنىڭ كەيپىياتىنى ئەندىلا سېزىشكە باشلايدۇ.

تۆۋەندىكى مىسرالاردا شۇ ھال كۆزگە تاشلىنىدۇ.

دېدى: نەدىن بولۇبدۇر رەڭگى زەردىڭ،
دېدى: جانىمنى ئۆرتەر ئىشق دەردىڭ.
دېدى: نەدىن تۇشۇندۇر جىسمى زارىڭ،
دېدى: سانچىلدى ھەردەمتەنگەخارىڭ(39).

سوئال - جاۋاب ئەسناسىدىكى:

دېدى: نوش ئەتمەيىنشېرىنزۇلالىڭ(40).

دېيىلىشى ۋە گۈلنىڭ «نېمىشقا كۆز ياشلىرىڭ لەئلگە ئوخشاش قاندەك قىزىل» دېگەن سوئالىغا بۇلبۇلنىڭ «چۈنكى جىگىرىم قاندۇر» دەپ جاۋاب بېرىشى بۇلبۇلنىڭ ھاياتىنىڭ نافاسەت گۈلىگە ئاشىقلىقى بەلگىسى بولۇپ قالغان باتىندا شائىر باتىنى مەزمۇن بىلەن ئاللاھقا بولغان بۈيۈك ئىشقىنىڭ زەۋقى ۋە مۇشەققىتىنى كۆيلەيدۇ. بىز بۇ ھەقتە ھىرقەتى داستانىنىڭ ۋەقەددىمە بابىدىكى مۇھەببەت مېھنىتى (سۆيگۇ جاپاسى) توغرىسىدا بايان قىلىنغان پىكىرلەرگە تايىنىپ مۇلاھىزە ئېلىپ بارغان ئىدۇق. بۇ يەردە يەنە شۇ مۇلاھىزىنى ئوتتۇرىغا قويىمىز. ھىرقەتى داستانىنىڭ غايىۋى مەزمۇنى توغرىسىدا سۆزلىگەندە بۇ ھالەتلەرنى تەكىتلەش ئەسەرگە بىر تەرەپلىمە يانداشقانلىق بولىدۇ. ھىرقەتى ئۆز ئەسىرى ۋەقەلىرى داۋامىدا بۇ مەسىلىلەرگە دىققەت قىلىشىنمۇ ئۇستاز نەۋائىدىن ئۆگەنگەن. بۇ خۇسۇستا نەۋائى داستانىدىكى «دېدى: قاي چاقدىن ئولدۇڭ ئىشق ئارا مەست، دېدى: رۇھ ئەرمەس ئەردى تەنگە پەيۋەست.» مىسرالىرىنىڭ ھىرقەتى داستانىدىكى «دېدى: شەرھ ئېت مەي پەيمانەسىدىن، دېدى: ئېچتىم ئەزەل مەيخانەسىدىن.» بېيتى بىلەن سېلىشتۇرۇش ياخشى مىسال بولالايدۇ.

يۇقىرىدىكى چېكىنىشلەردىن كېيىن يەنە ئەسەر ۋەقەلىرى تىزمىسىنىڭ تەھلىلىگە ئۆتىمىز. ئەسلىنى ئالغاندا يۇقىرىدا سابا ۋە بۇلبۇل، گۈل ۋە بۇلبۇل ئوتتۇرىسىدىكى ئېپىتىشىلاردىن كېيىن چىقىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىر - مۇلاھىزىلەر مەزمۇنىدىن چەتلىشىش ئەمەس، بەلكى داستاندا مۇ-ئەللىپ تەرىپىدىن ئىلگىرى سۈرۈلگەن غايىۋى نەتىنى روشەنلەشتۈرۈش، ئۇنى شەرھلەشتىن ئىبارەت. ئەسلىدە، داستان ھېكايىسىنىڭ راۋاجلىنىپ بېرىشىمۇ شۇ پىكىرنى ئاساسلاشقا خىزمەت قىلىدۇ.

داستان ۋەقەلىرىنىڭ كېيىنكى ئېقىمىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇلبۇلنىڭ چىن ئاشىقلىقى، ئۆز ئىشقىدا پىدائىيلىقىنى چۈشەنگەن گۈل ئۇنىڭغا خەيرخاھلىق بىلەن قاراشقا باشلايدۇ. بۇلبۇلنى «مېھرىبانىم» دەپ ئاتايدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا ئەھدلىشىشلەر باشلىنىدۇ. لېكىن كۆپ ئۆتمەي بۇلبۇلنىڭ چىدامسىزلىقى، قىيىنچىلىقلار ئالدىدا ئاجىزلىقى بىلىنىدۇ. ئۇ قىزىلگۈلنىڭ تىكىنىنى باھانە قىلىپ ئۇنىڭ يېنىدىن كېتىدۇ. «زىمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل قىزىلگۈل قەدرىگە يەتمەس» دېگەن ماقال مەزمۇنىدىكى ھالەت يۈز بېرىدۇ. گۈلگە يېتىشمەكنىڭ ئۆزى مۇشەققەت. ئەمدى ئۇنىڭ تىكىنى زەخمەتلىرىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن بۇلبۇل ھەقىقىي ئاشىق ئەمەس، بەلكى ھەردەمخىيال-دۇر. بۇلبۇلنىڭ ئۆزىنى بۇنداق تۇتۇشى، ئۇنىڭ ئىش - ھەرىكىتىدىكى يەكلىتەكلىك گۈلنى قاتتىق رەنجىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا گىناخانلىق - ئۆچەكىشىش باشلىنىدۇ، بىر بىرىنى كەمسىتىدىغان گەپ - سۆزلەر بولىدۇ. مانا شۇ ئۆتە زىددىيەتلىك، كۆڭۈلنى ئۆرتىگۈچى جۇدالىق دەملىرىدە سابا يەنە ۋەقەگە ئارىلىشىدۇ. ئۇ بۇلبۇل بىلەن گۈلنى بولار - بولماس ھەۋەسلەردىن ۋاز كېچىشكە، پىدائىي ئاشىقلىققا يولىدا-قىيىنچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرىشكە دەۋەت قىلىدۇ. سابانىڭ پەند - نەسىھەتلىرى ۋە ئورنىنى تېپىپ «دوست يىغلىتىپ سۆزلەيدۇ» مەزمۇنىدىكى خىتابلىرىدىن ئۈيىلىپ قالغان بۇلبۇل گۈلنىڭ ئالدىغا يەنە قايتىپ كېلىدۇ.

بۇلبۇلنىڭ قىزىلگۈل ھۆزۈرىغا قايتا كېلىپ قىلغان يالۋۇرۇش - ئۆتۈنۈشلىرىدە سۆيگۈگە ئېتىقاد، ۋاقىتلىق ئاراز ۋە ئادەتتىلىرىغا بولغان پۇشايمان، ۋەسىل دەملىرى ئۈچۈن جانپىدالىق كۆرسىتىش بىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇلبۇلنىڭ شۇ دەملەردىكى ئەرزىنامىسى بىۋاستە تۇردە نەۋائى داستانىدىكى فەرھاد ۋە شېرىن مەكتۇبلىرىنى ئەسلىتىدۇ.

گۈلنىڭ يۇرەك خىتابلىرىغا قۇلاق سالايلى:

دېدى: ئەي بۇلبۇلى زارىم، نېچۈكسەن،
فىراق ئىلكىدە ئەفگارىم، نېچۈكسەن؟
مەنگە ئەردىڭ جەھاندە يارى دىلدار،
جەمالىم بەيئىگە ئەردىڭ خەرىدار.
فىراق ئىچرە سەنىڭ ھالىڭ نە كەپتى،
غەمىم بىرلە مەھۇ سالىڭ نە كەپتى؟(41)

بۇلبۇلنىڭ مۇنۇ سۆزلىرى بەئەينى فەرھاد-
نىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ:

كېچە - كۈندۈز قىلىپ ھەجرىڭدە زارى،
كۆڭۈلنىڭ يوق ئىدى سەبرۇ قەرارى.
خىيالىڭ تىغ ئۇرۇپ، جاندىن ئاقتى قان،
نەزەرگاھىمدە بولدى ئۇل گۈلىستان.
مەنگە سەندىن بۆلەك جانان كېرەكمەس،
بۇ كۆڭلۈم تەختىگە سۇلتان كېرەكمەس.
ئاياغىڭ تۆپراغى گەۋھەردىن ئارتۇق،
غەمىڭ زەھرى مەنگە كەۋسەردىن ئارتۇق(42)

داستان بۇلبۇل ۋە گۈلنىڭ ھىجرانلىق كۈنلىرىدىن كېيىنكى خۇشبەختە دەملىرى تەسۋىرلەنگەن بىلەن ئاياغلىشىدۇ.

بۇلبۇلنىڭ پۈتكۈل شەرق شېئىرىيىتىدە گۈلنىڭ پىداكار ئاشىقى سۈپىتىدە كۆيلىنىپ كەلگەنلىكى، ئىشقىي - رومانتىك داستانلارنىڭ قەھرىمانلىرىنى بۇلبۇلغا ئوخشىتىشى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ئەنئەنىدۇر. لېكىن شۇ گۈلگە ئاشىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قونغىنىچە تاڭنى كۈتۈۋالغۇچى سايرىغۇچى بۇلبۇلغا تىل ئاتا قىلىنغان بولسا، ئۇ ئۆز مەشۇقەسى گۈل ھۆزۈرىدا قەلبىنى قانداق ئىزھار قىلار ئىدى، نېمىلەر دېگەن بولۇر ئىدى؟ سۆيگۈ ھەسرەتلىرىنى، ۋىسال زەۋقلىرىنى قانداق ئىپادە قىلار ئىدى؟ شەرق ئەدەبىلىرى بۇلبۇلنىڭ مەجازىي ئوبرازىنى يارىتىپ، ئۇنىڭ قەلبىگە تەرجىمانلىق قىلدى. ئەگەر لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» داستانىدا بۇلبۇل ئوبرازى ئادەمىيلىك شەنىنى يۇكسەك بىلىپ، خەيرلىك ئىشلارغا ئۆزىنى بېغىشلىغان بىر پىدائىي دوست سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلسا، كېيىنچە ئۇ «گۈل ۋە بۇلبۇل» ئوخشاش ئەسەرلەردە مەركىزىي قەھرىمان سۈپىتىدە گەۋدىلەنمىشكە باشلىدى. ئىستېداتلىق ئۇيغۇر شائىرى ھىرقەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىنى شۇ مەۋزۇدىكى باشلاپقى ئەسەرلەردىن بىرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

بۇلبۇل «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، تەدرىجىي تاكامۇللاشىش يولىنى بېسىپ ئۆتىدۇ. ئوقۇرمەن باشتا ئۇنى ئۆزى ماكانلىغان چىمەندىكى گۈلىقەھقەھگە مەپتۇن بولغان ھالدا ئۇچرىتىدۇ. بۇلبۇل گۈلەقەھقەھنى گۈللەرنىڭ شاھى دەپ چۈشىنىدۇ، ئۇنىڭ كۆركىنى ھەممىدىن ئەلا دەپ بىلىدۇ. ئۇ ساباب بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىنلا چىمەننىڭ ئەڭ گۈزەل ۋە خۇشبۇي گۈلى قىزىلگۈل ئىكەنلىكىگە قانائەت ھاسىل قىلىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، قىزىلگۈل بىلەن دەسلەپكى ئۇچراشقان چاغلىرىدا ئۇنىڭ قەدرىگە يەتمەيدۇ. نازاكەتلىك قىزىلگۈلنىڭ نازۇ تاغالىقلىرىنى، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، مۇھەببەتنىڭ - جاپاسىنى كۆتۈرۈشكە ئاجىزلىق قىلىدۇ.

شۇ ئورۇندا ئۇلۇغ ئازەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجەۋىنىڭ «خۇسرەۋ ۋە شېرىن» داستانىدىكى خۇسرەۋ ئوبرازى يادىمىزغا كېلىدۇ. داستانىڭ مەركىزىدە خۇسرەۋ بىلەن شېرىننىڭ ئىشقىي كەچۈرمىشلىرى تۇرىدىغىنى كىتابخانلارغا مەلۇم. لېكىن گەپ شۇنىڭدىكى، شاھزادە خۇسرەۋ پەرۋىز يۇسۇپ سۈپەت گۈزەل يىگىت بولۇشىغا قارىماي، خاراكتېر جەھەتتىن زەئىپ، شەخسىيەتچى - مەنپەئەتپەرەست ۋە مۇھەببەتتە تۇراقسىز - ئوجمە كۆڭۈل شەخس سۈپىتىدە تونۇلىدۇ. ئۇ ئۆز يېقىنلىرىدىن بولغان شاپۇردىن تاغلار مەملىكىتىدە يۈز شەخسىي ناھايىتى گۈزەل شېرىننىڭ خەۋىرىنى ئاڭلايدۇ ۋە ئۇنىڭغا غايىبانە ئاشىق بولىدۇ. نەھايەتتە ئۇلار ئۇچرىشىدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا سۆيگۈ ۋە ساداقەت ئەھدىلىشىشلىرى بولىدۇ. شۇنىڭغا قارىماي، خۇسرەۋ ئاتا تەختىنى ئىگىلەش يولىدىكى كۈرەشلەردە بوشاڭلىق قىلىپ، مەملىكەتتىن قېچىپ كېتىدۇ. ئۇ يارەدەم تىلەپ رۇم پادىشاھىنىڭ ھۆزۇرىغا بارىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئالغان چوڭ يارەدەم بەدىلىگە ئۇنىڭ قىزى مەريەم بىلەن تويلىشىپ قايتىپ كېلىدۇ. خۇسرەۋ كېيىنچە يەنە شېرىنغىمۇ ۋاپاسىزلىق قىلىپ، ئىسفاھان مەلىكىسى شەكەرگە ئۆيلىنىدۇ ۋە كۆپ ئۆتەمەي ئۇنىمۇ تاشلاپ كېتىدۇ. داستاندا تەسۋىرلىنىشىچە، ئەنە شۇ ئۆز قارىشىلىرىدا ئىككىلىنىپ تۇرغۇچى، ئوجمە كۆڭۈل خۇسرەۋنى شېرىن ئۆزاق داۋاملاشقان ئىشقىي سەرگۈزەشتىلەر داۋامىدا قايتا تەربىيىلەيدۇ. يەنىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، يارقىن مۇھەببەت خۇسرەۋنى ھەممە زىددىيەتلەردىن خالى قىلىدۇ. ئۇ دۆلەت ئىشلىرىدىمۇ، شېرىنغا بولغان مۇناسىۋەتتىمۇ بىر يېگى ئادەمگە ئايلىنىدۇ. ھىرقەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدىمۇ خۇددى شۇنىڭغا يېقىن بىر غايىۋى نىيەت ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. يۇقىرىدا داستان تەھلىلى داۋامىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇلبۇلنىڭ باشتا گۈلىقەھقەھگە مەيىل بىلەن قاراپ، كېيىن قىزىلگۈلنى ئىزلەپ كېتىشى، كۆپ ئۆتەمەي قىزىلگۈلنىڭ تىكىنىنى باھانە قىلىپ ئۇنى تاشلاپ كېتىشى ھەققىدىكى بايانىنى ئەسلەڭ. بۇ ئورۇنلاردا بۇلبۇلدىكى ئاغمىچىلىق، چىدامسىزلىق، يەڭگىلتەكلىك خۇسرەۋ ئوبرازىنى ئەسلىتىدۇ. ئاقىۋەتتە «خۇسرەۋ ۋە شېرىن» داستانىدىكى شېرىن ئوبرازىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، قىزىلگۈلنىڭ مۇھەببىتى غالىب كېلىدۇ. باشقىچە

ئېيتقاندا، قىزىلگۈلگە بولغان مۇھەببەت بۇلبۇلنى قايتا تەربىيىلەيدۇ. مۇھەببەتنىڭ مېھنىتى ئۇنى يۇكسەك مەقسەتلەرگە باشلاپ ماڭىدۇ.

دېدىكىم گۈلگە: ئەي رۇخسارى ئاتەش،
باشىڭدىن ئۆرگىلەي، ئەي نۇتقى دىلكەش.
مېنىڭ سەن ئىككى ئالەم دىلنەۋازىم،
سېنىڭ ئۈچۈن دۇرۇر سۆزۈ گۇدازىم.
سېنىڭ دەردىڭ مەنگە دەرماندىن ئارتۇق،
سېنىڭ ئۈلتۇرگەنىڭدۇر جاندىن ئارتۇق(43)

ھىرقەتى بۇلبۇل ئوبرازىنى ياراتقىنىدا، ئىشق ئوتىدا ئۆرتىنىپ، ئاشىقلىق كۆيلىرىنى كۆيلەش ئۈنىڭ ھاياتىنىڭ مەزمۇنىدۇر دېگەن غايىنى بەدىئىي رەڭدار تەسۋىرلەر ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈشكە تىرىشىدۇ. شائىر بۇلبۇلنىڭ كۆلرەڭ تېنىگە ئىشارە قىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدە يالقۇن، چوغ بار، يوزى، تېنى بولسا شۇ چوغ ئوستىدىكى كۈلدۇر، دەيدۇ.

قۇرئان ۋە ئىنجىللاردا ئېيتىلىشىچە، داۋۇد پەيغەمبەر ناھايىتى يېقىملىق يۇقىرى ئاۋاز ئېگىسى بولغانىكەن. ئۇ ئۆزىگە ئاللاھ تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن «زەبۇر» كىتابىنى ئوقۇغان چېغىدا ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قۇشلارمۇ ھۇشىدىن كېتىپ يېقىلار ئىكەن. ھىرقەتى بىر ئورۇندا بۇلبۇل تىلىدىن ئەنە شۇ داۋۇد پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ يېقىملىق ئاۋازىنى ئەسلەيدۇ. بۇلبۇل گۈلگە ئۆز سۆيگۈ ھېسلىرىنى بايان قىلغىنىدا، مېنىڭ ئىشىم سېنىڭ ئۈچۈن كۆيلەش ۋە ناله قىلىشتۇر. مەن شۇ داۋۇد سازىم بىلەن جاھان خەلقىنى سۇ قىلىپ ئېرىتمەكتىمەنۇ، ئەما سېنىڭ كۆڭلۈڭ يۇمشىمايدۇ، دەپ تەسۋىرلەيدۇ. داستاندىكى بۇ تەپسىلاتلار كىتابخانىنىڭ كۆز ئالدىدا بۇلبۇل ئوبرازىنىڭ يارقىن جانلىنىشىغا خىزمەت قىلىدۇ.

قىزىلگۈل گۈزەل مەشۇقە تىمسالىدۇر. ھىرقەتى ئۇنىڭ گۈزەل ۋە زىبالىقىنى تەسۋىرلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. بىراق قىزىلگۈل مەنە-ئۈي ئالەمى بىلەنمۇ گۈزەل، زىبا ئىدى. ئۇنىڭ يۇقىرىدا ئەسلەنگەن بۇلبۇل بىلەن بولغان سوئال - جاۋابلىرىدا ئۇنىڭ ئېپەتىنى يۇكسەك بىلىپ، ئەقىل ۋە تەدبىر بىلەن ئىش كۆرۈشى، بۇلبۇلنىڭ سۆيگۈ ھېسلىرىنى قەدىرلەشنى بىلىشى ئايان بولىدۇ. گۈلنىڭ ئۆز قەلبىنى ئۆزى ئېچىشى، يوشۇرۇن ھېس - تۇيغۇلىرىنى سۆيگىنىگە تۆكۈپ سېلىشى ئۈنى لۇتفىنىڭ «گۈل ۋە نەۋرۇز» ىدىكى گۈل، نەۋائىنىڭ «فەرھاد ۋە شېرىن» داستانىدىكى شېرىن ئوبرازلىرىغا مەلۇم دەرىجىدە يېقىنلاشتۇرىدۇ. «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا تەسۋىرلىنىشىچە، گۈل بۇلبۇل بىلەن ساباۋاسىدىسىدە ئۆچرىشىپ، كېيىنچە ئىككى ئوتتۇرىدا ئازازلىشىشلار، كېتىپ قېلىپ قايتا كېلىشىلەر يۈز بەرگەن چاغلاردا چوڭقۇر كۆزىتىش بىلەن ئىش كۆرىدۇ. ئىككى ئوتتۇرىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار ئۆچۈن بۇلبۇلنىلا ئەمەس، ئۆزىنىمۇ ئەيىبدار ھېسابلايدۇ. ئۇ بۇلبۇلغا يازغان نالىسىدە «قېشىمدا بولغان چاغلىرىڭدا قەدرىڭگە يەتمىدىم، ئەرزىمنى ئىشت، ماڭا بولغان گىنالىرىڭنى ئۇنۇت» دەپ ئەرز قىلىدۇ ۋە يەنە داۋام قىلىپ «سەن گۈلشەنگە كېلىپ مەي ئىچمەكچى بولساڭ، مەن ساڭا ساقىي-لىق قىلاي» دەپ ئۈمىد سۆزلىرىنى ئېيتىدۇ.

شۇ يوسۇندا ھىرقەتى ئۆز داستانىدا بۇلبۇل ۋە گۈل ئوبرازلىرىنى ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسى تەسۋىرلىرى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈش يولىدىن بارىدۇ. ساباۋا ئوبرازى ھەققىدىمۇ شۇنى ئېيتىشقا بولىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ھىرقەتى ئۆزىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا بۇلبۇل ۋە گۈل ئوبرازلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت كەچۈرمىشلىرى تەسۋىرى ئارقىلىق يۇكسەك ئەخلاقىي پەزىلەتلەرنى كۆيلەيدۇ. سۆيگۈ ۋە ساداقەتنى، دوستلۇقتا پىدائىيلىقنى ئۇلۇغلايدۇ. شائىر ئۆز ئەسىرى مەركىزىگە مۇھەببەت ئالىمىنىڭ مېھنەت ۋە مۇشەققەتلىرىدىن ئىبارەت سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىش، بۇ يولدىكى توسۇق ۋە داۋانلارنى چىدام ۋە غەيرەت بىلەن بۆسۈپ ئۆتۈش زۆرۈرلۈكى غايىسىنى قويىدۇ. بۇ غايىۋى نىيەت ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XVI ئەسىردىكى ھاياتى شارائىتىدا غايەت مۇھىم ئىدى. شۇ سەۋەبلىك، بۇلبۇلمۇ، گۈلمۇ ئۆزلىرىنىڭ يۇكسەك مەقسەتلەر يولىدىكى ئىش - ھەرىكەتلىرى بىلەن، يەنى ئېزگۈلۈكنى قەدىرلەشلىرى، ياخشىلىققا ئىنتىلىشلىرى، يۇكسەك ئەخلاق ۋە پەزىلەتلەرگە يۈزلىنىشلىرى بىلەن ئۇقۇرمەنلەر ئۈچۈن ئوبرازلىق ئىدى. ھىرقەتى «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا ئەنە شۇ ھاياتىي غايىلەرنى رەڭگارەڭ ئوبرازلار ۋاستىسىدە ئىپادىلەپ بېرىشتە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە» داستانلىرىدىن پايدىلانىدى، نەۋائى ماھارىتىدىن مەدەت ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا ئەنئەنىلەرگە زور ئېتىقاد بىلەن قارىغان ھىرقەتىنىڭ ئىجادىي ئىزلىنىشلىرىنىڭ مېۋىسى بولغان ئۆزىگىلا خاس ئوبرىگىنال قەلەمىنىڭ قۇدرىتى كۆزگە روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. شائىر ئۆزىنىڭ ئىزلىنىشلىرىدە نەۋائى ئەنئەنىلىرى بىلەن بىر قاتاردا ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى موتىپلىرىدىنمۇ ئۇنۇملۇك پايدىلانىدى. ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى ئۆلمەس مەجازىي ئوبرازلار بىلەن بېيىتىدۇ.

تى. مەجازىي ئوبرازلار تىزمىسىغا ئىگە بولغان قوشتى.
داستانچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا مۇناسىپ ھەسسە

ئىزاھلار.

①② «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، ئۇيغۇرچە، ئالمۇتا، 1983 - يىل نەشرى، 72 -، 74 - بەت.
③④ ئەلىشىر نەۋائى «تولۇق ئەسەرلەر توپلىمى» ، ئۆزبېكچە، VII توم، «ھەيرەتۇل ئەبرار» ، تاشكەنت، 1991 - يىل، 193 - بەت.
⑤⑥⑦⑧⑨⑩⑪ «شىنجاڭ ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى» ژۇرنىلى، ئۈرۈمچى، 1957 - يىللىق 4 -، 5 - سانلار.
⑥ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، ئۇيغۇرچە، ئالمۇتا، 1983 - يىل، 75 - بەت.
⑫ ۋەلىخوجايېۋ، ب. «ئۆزبېك ئېپىك پوئېزىيىسى تارىخىدىن» ، ئۆزبېكچە، تاشكەنت، 1974 - يىل، 57 - بەت.
⑬ ۋەلىخوجايېۋ ب. «ئۆزبېك ئېپىك پوئېزىيىسى تارىخىدىن» ، ئۆزبېكچە، تاشكەنت 1974 - يىل، 58 - بەت.
⑭ قادىرى ر. «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا نەۋائى ئەنئەنىلىرى» ، «ئەدەبىي مىراس» تاشكەنت، 1968 - يىل، 1 توم، 53 - بەت.
⑮ ۋەلىخوجايېۋ ب. «ئۆزبېك ئېپىك پوئېزىيىسى تارىخىدىن» ، تاشكەنت، 1974 - يىل، 57 - بەت.
⑯⑰ ئەلىشىر نەۋائى، «تولۇق ئەسەرلەر توپلىمى» ، XI توم، تاشكەنت، 1993 - يىل، 405 - 406 - بەتلەر.
⑱ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، ئالمۇتا، 1983 - يىل، 76 - بەت.
⑲ «ئەسىرلەر ساداسى» ، كونا ئۇيغۇر ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى، ئۇيغۇرچە، ئالمۇتا، 1963 - يىل، 65 - بەت.
⑳ «ئەسىرلەر ساداسى» ، كونا ئۇيغۇر ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى، ئالمۇتا، 1963، 83 - بەت.
㉑ «ئەسىرلەر سارايسى» ، 87 — 86 - بەتلەر.
㉒㉓ لۇتفى: «سەنسەن سېۋەرىم» ، ئۆزبېكچە، تاشكەنت، 1987 - يىل، 378 - بەت.
㉔ ئەلىشىر نەۋائى. «تولۇق ئەسەرلەر توپلىمى» ، VII توم، «فەرھاد ۋە شىرىن» ، تاشكەنت، 1991 - يىل، 323 - بەت.
㉕ «ئەسىرلەر ساداسى» ، ئالمۇتا، 1963 - يىل، 70 - بەت.
㉖ ئەلىشىر نەۋائى، «تولۇق ئەسەرلەر توپلىمى» ، VII توم، 323 - بەت.
㉗ «ئەسىرلەر ساداسى» ، 72 - بەت.
㉘ ئەلىشىر نەۋائى ، «تولۇق ئەسەرلەر توپلىمى» ، VII توم، 323 - بەت.
㉙ «ئەسىرلەر ساداسى» ، 72 - بەت.
㉚ ئەلىشىر نەۋائى، «تولۇق ئەسەرلەر توپلىمى» ، VII توم، 323 - بەت.
㉛ «ئەسىرلەر ساداسى» ، 73 - بەت.
㉜ يۇقىرىقى ئەسەر، 70 - بەت.
㉝ يۇقىرىقى ئەسەر، 71 - بەت.
㉞㉟㊱㊲㊳ «ئەسىرلەر ساداسى» 72 - بەت.
㊴ ئەسىرلەر ساداسى، 99 - بەت.
㊵ ئەسىرلەرساداسى، 98 - بەت.
㊶ «ئەسىرلەر ساداسى» ، 117 - بەت.
㊷ يۇقىرىقى ئەسەر، 122 - بەت.
㊸ «ئەسىرلەرساداسى» ، 124 - بەت.

(پوچتا نومۇرى: 710032)
تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يۇرتى ھەققىدە

پەرھات جىلان*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» ۋە مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يۇرتى ۋە ئۇ پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلار ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：本文以《突厥语大词典》和此领域的相关研究资料为据研究马赫穆德·喀什噶里的籍贯及其活动的区域。

Abstract: In this article, based on the《Big Dictionary of Turkish Language》and the relative researching materials, the writer made a study on the native place and nationality of Mahmut. Kashkari

«شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ ئۇيغۇرچە (پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1997 - يىللىق 1 - سانىدا «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» نىڭ ئىنگلىزچە تەرجىمىسىنىڭ نەشرىيات مۇقەددىمىسى ئېلان قىلىندى. (تۆۋەندە قىسقارتىپ «ئىنگلىزچە مۇقەددىمە» دەپ ئاتىلىدۇ). ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرى يازغان بۇ قىممەتلىك ئىلمىي ئەسەرنىڭ ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى دۇنياۋى تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدىكى، جۈملىدىن «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» تەتقىقاتىدىكى يەنە بىر قېتىملىق كاتتا ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ. ئىنگلىزچە مۇقەددىمىدە دىۋاننىڭ قول يازمىسىدىكى كېيىنكى دەۋرلەردە يېزىپ قالدۇرۇلغان تۈرلۈك خەت ئىزلىرى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان ۋە شەرھلەنگەن. دىۋان ئەسلى نۇسخىسىنىڭ بوش ئورۇنلىرىغا يېزىپ قالدۇرۇلغان ئەنە شۇ قىسقىچە خاتىرىلەر، ھەقىقەتەنمۇ، دىۋان تەتقىقاتىدىكى يېڭىلىقلار بۇ ساھەدىكى ئىلمىي خىزمەتلەرنى يەنمۇ ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن يېڭى ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەرگۈسى.

ۋەھالەنكى، دىۋان تەتقىقاتى مۇنداق ئىككى چوڭ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك: 1) دىۋاننىڭ تولۇق تېكىستى (كېيىنكىلەر تەرىپىدىن قالدۇرۇلغان خەت ئىزلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)؛ 2) دىۋان ئاپتورىنىڭ سالاھىيىتى ۋە دىۋاندا ئىپادىلەنگەن تىلنىڭ تەۋەلىكى مەسىلىسى. ئىنگلىزچە مۇقەددىمىدە 1 - مەزمۇنغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلگەن، بىراق 2 - مەزمۇن نېمە ئۈچۈندۇر تەتقىقات خاراكتېرىدە ئەمەس، بەلكى خەۋەر ياكى ئادەتتىكى بايان تەرىقىسىدە قىسقىچىلا تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈلگەن.

بىز بۇ ماقالىدە ئىنگلىزچە مۇقەددىمىدىكى دەل ئاشۇ ئاجىز ھالقا ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتۇق.

---

* پەرھات جىلان: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ كاندىدات تەتقىقاتچىسى.

ئىنگلىزچە مۇقەددىمە ئاپتورلىرى دېۋان ئاپ-
تورىنىڭ يۇرتى توغرىسىدا چۈشەنچە بەرگەندە «ئۇ
(مەھمۇد قەشقەرى) XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرى-
مىدىكى مەلۇم بىر ۋاقىتتا ئىسسىق كۆل بويىدىكى
بارسغان شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن» دېگەن بىر
جۈملە سۆز بىلەنلا چەكلىنىدۇ. ئەپسۇسكى، بۇ
ئاپتورلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ خىل كۆز قارىشىنى ئىل-
مىيلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن ھېچقانداق
دەلىل - ئىسپات كەلتۈرمەيدۇ. ئىنگلىزچە مۇقەد-
دىمىگە بېرىلگەن 5 - ئىزاھتا يەنە «(الكاشغرى)
دېگەن تەخەللۇس تىتۈل بېشىدىلا ئۇچرايدۇ. بۇ-
نىڭدا بىر ئاز گۇمان بار. چۈنكى ئاپتور قەشقەردىن
بولماستىن، بارسغاندىنىدۇر» دېيىلمىدۇ. دېمەك،
بۇ ئىزاھتىمۇ ئىنگلىزچە مۇقەددىمە ئاپتورلىرى
ئۆزلىرىنىڭ يۇقىرىدىكى ئىسپاتلانمىغان كۆز قار-
ىشىنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلايدۇ. شۇ ئىزاھنىڭ
ئاخىرىغا يەنە: «ئاپتورنىڭ (مەھمۇد قەشقەرىنىڭ)
ھاياتى ھەققىدە ئومۇمىلىشىپ پىرىنسىپنىڭ
... (مەھمۇد قەشقەرى كىمدۇر؟) دېگەن ماقالە-
سىگە قارالسۇن» دېگەن بىر جۈملە قوشۇپ قويۇل-
غان.

ئۇنداقتا بىز ئەنە شۇ «مەھمۇد قەشقەرى كىم-
دۇر؟» دېگەن ماقالىنى كۆرۈپ باقايلى.

ئو. پرىنسىپ «قاراخانىلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»
ناملىق ئەسەر ۋە ئەرەب تارىخچىسى ئىبن ئەل -
ئەسىرنىڭ قاراخانىلار سۇلالىسى ھەققىدىكى تار-
ىخىي خاتىرىلىرىگە ئاساسلىنىپ، XI ئەسىردىكى
قەشقەر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ نەسەبلىك باغلىنىش
مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ ۋە
ئاخىرى: «بۇنداق بولغاندا، ماۋارائۇننەھرىنىڭ
دەسلەپكى ئىستىلاچىسى (يۈسۇپ قادىرخاننى دە-
مەكچى — ئاپتور) نىڭ نەۋرىسى بولغان بارسغان
ئەمىرى ھۈسەيىن بىن مۇھەممەد مەھمۇد قەشقەر-
ىنىڭ ئاتىسى بولۇپ چىقتى» دەپ يەكۈن چىقىر-
دۇ. ئو. پرىنسىپ يەنە ھۈسەيىن بىن مۇھەممەد-
نىڭ XI ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا «ئارسلان ئە-
لىك خان» ئۇنۋانى بىلەن قەشقەردىن بېرىپ،
بارسغانغا ھاكىم بولغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ. قىس-
قىسى، بۇ ماقالىدە، مەھمۇد قەشقەرىنى ياكى ئۇ-
نىڭ ئاتىسىنى بارسغانلىق دەيدىغان پىكىر تىلغا
ئېلىنمىغان. دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ قەش-
قەرلىك ئىكەنلىكى قاراخانىلار تارىخىدىن ئېلىنغان
پاكىتلار ئاساسىدا مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

تۈركىيە ئالىمى شاكىر ئۇلكۇ تاشىرنىڭ «بۇ-
يۇك تۈرك تىلچىسى قەشقەرلىك مەھمۇد» ناملىق
ئەسىرىدە بۇ مەسىلە بىر قەدەر كېڭەيتىپ سۆزلەن-
گەن بولۇپ، ئۇنىڭدىمۇ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەش-
قەردە تۇغۇلغانلىقى چۈشەندۈرۈلمىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ ئاتاقلىق ئالىمى گېلىك شىمىننىڭ
«قاراخانىلار تارىخى ھەققىدە قىسقىچە بايان» ① -
ناملىق ماقالىسىدە، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەشقەر-
دىكى خان جەمەتىنىڭ ئەزاسى ئىكەنلىكى نەسەب
تەرتىپى بويىچە سخېمىلاشتۇرۇپ كۆرسىتىلگەن،
يەنى — يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغلى مۇھەممەد بۇغ-
راخان، ئۇنىڭ ئوغلى ھۈسەيىن ئارسلان ئىلىك
خان، ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇد قەشقەرى.

ئېلىمىز تارىخچىسى ۋېي لياڭتاۋنىڭ «قاراخا-
نىلار سۇلالىسىنىڭ تارىخى» ناملىق مەخسۇس ئە-
سىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئورنىدىمۇ يۇقىرىقىدەك
كۆز قاراش تەكىتلەنگەن.

شۇنداق قىلىپ، «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» دىكى
مەلۇماتلار بىلەن قاراخانىلار تارىخىنى بىرلەشتۇ-
رۇپ تەھلىل قىلغاندا ۋە بولۇپمۇ بۇ خانلىقنىڭ XI
ئەسىردىكى خانلىرىنىڭ نەسەبلىك باغلىنىشىنى ئې-
نىقلىغاندا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يۇرتى بارسغان
بولماستىن، قەشقەر ئىكەنلىكى ئايدىڭلىشىدۇ. ئە-
قەللىسى، «قەشقەرى» دېگەن تەخەللۇسنىڭ ئۇزۇن
دېۋان ئاپتورىنىڭ يۇرتىنى ھېچقانداق مۇنازىرە تە-
لەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ. بۇ
تەخەللۇس «تىتۈل بېشىدىلا ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدا
بىر ئاز گۇمان بار. چۈنكى ئاپتور قەشقەردىن
بولماستىن، بارسغاندىنىدۇر» دېگەن پىكىرنى چۈ-
شىنىش تەس. ئەجەبا، ئاپتورنىڭ ئىسمى ۋە تەخەل-
لۇسى تىتۈلدا بىر قېتىملا يېزىلغانلىقى يېتەرلىك
ئەمەسمۇ؟ بارلىق پاكىتلار، يۇقىرىدا كۆرسىتىل-
گىنىدەك، دېۋان ئاپتورىنىڭ قەشقەرلىق ئىكەنلە-
كى توغرىسىدىكى نۇقتىئىنەزەرنى كۈچلۈك ئىلمىي
ئاساسقا ئىگە قىلىپ تۇرماقتا.

ئەمدى بىز مەھمۇد قەشقەرىنى بارسغانلىق دې-
گەن كۆز قاراشنى تەھلىل قىلىپ كۆرەيلى. ئالدى
بىلەن شۇنى قايتا تەكىتلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلە-
دۇكى، دېۋان ئاپتورى شەرقىي قىسىم قاراخانىلار
خان جەمەتىنىڭ ئەزاسى. بۇ نۇقتىنى مۇشۇ ساھە-
دىكى بارلىق تەتقىقاتچىلار، جۈملىدىن ئىنگلىزچە
مۇقەددىمە ئاپتورلىرىمۇ بىردەك ئېتىراپ قىلىدۇ.
تارىخىي پاكىتلار ئەينى دەۋردىكى خان جەمەتىنىڭ
قەشقەردە تۇرغانلىقى ياكى قەشقەردىن چىقىپ باشقا
جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ

تۇرىدۇ. شۇنداق بولغانلىقى تامامەن چۈشىنىشلىك بولۇپ، كىشىنى قايىل قىلىدۇ، چۈنكى قەشقەر شەھىرى دەسلەپتە پۈتۈن خانلىقنىڭ، كېيىنچە شەرقىي قاراخانىلارنىڭ ئاساسلىق ئاستانىسى بولغانىدى. ۋەھالەنكى، بارسغان شەھىرى ھېچقانداق خانلىقنىڭ ۋە ياكى بىرەر مەمۇرىي رايونىنىڭ سىياسىي - مەدەنىي مەركىزى بولغان ئەمەس.

بىز ئەمدى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بارسغان ھەققىدە ئېيتقانلىرىنى كۆرۈپ باقايلى. «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» تە بارسغان ھەققىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: «بارسغان ئەفراسىياپنىڭ ئوغلىنىڭ ئېتى. بارسغان شەھىرىنى شۇ بىنا قىلدۇرغان. بۇ مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنىڭ شەھىرىدۇر». ②

بۇ تەبىر ھەرگىزمۇ مەھمۇدنىڭ ياكى ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ بارسغانلىق ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرمايدۇ، بەلكى «مەھمۇدنىڭ ئاتىسى ئىگىدارچىلىق قىلىپ باشقۇرغان شەھەر» دېگەن مەنىنى خېلى روشەن ئىپادىلەپ تۇرىدۇ.

«دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» تە يەنە مۇنداق بىر ماقال خاتىرىلەنگەن:

قۇشنىڭ ئەسكىسى سېغىزخان،
ياغاچنىڭ ئەسكىسى ئازغان.
يەرنىڭ ئەسكىسى قازغان،
خەلقنىڭ ئەسكىسى بارسغان.

مەھمۇد قەشقەرى بۇ ماقالنى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ، مۇنداق دەيدۇ: «... ئادەملەرنىڭ ئەڭ ئەسكىسى بارسغانلىقتۇر، چۈنكى ئۇلارنىڭ خۇيى ئەسكى ۋە ئۆزلىرى بېخىل كېلىدۇ». ③

بۇ ماقال ۋە ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى دىۋان ئاپتورىنىڭ ئەسلا بارسغانلىق ئەمەس ئىكەنلىكىنى ناھايىتى ئېنىق دەللىلەپ تۇرىدۇ. مۇبادا مەھمۇد قەشقەرى بارسغانلىق بولغىنىدا، ئۆز يۇرتى ۋە يۇرتداشلىرىنىڭ ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۈرىدىغان بۇنداق ماقالنى مىسالغا ئالمىغان ۋە بۇنداق چۈشەندۈرمىگەن بولاتتى. خۇسۇسەن، كىشىلەرنىڭ ئەدىيىسىدە قەبىلىۋازلىق ۋە يۇرتۇازلىق ئەقىدىلىرى ھۆكۈمرانلىق ئورۇنىنى ئىگىلەپ تۇرغان ئۇنداق ئەسىردىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇش شارائىتىدا ياشىغان بىر شەخسنىڭ بۇنداق غەيرىي پىكىرلەرنى بايان قىلىشى مۇمكىن ئەمەس.

ھالبۇكى، مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ دىۋانىدا «ئوپال» ① ۋە «ئازىخ» ⑤ دېگەن يەر ناملىرىغا «بىزنىڭ يۇرتىنىڭ نامى» دەپ تەبىر بېرىدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» تە كەلتۈرۈلگەن باشقا ھېچقانداق يەر - جاي ناملىرىغا بۇنداق تەبىر بېرىلمىگەن. دېمەك، بۇ ئىككى تەبىرمۇ دىۋان ئاپتورىنىڭ قەشقەرلىق ئىكەنلىكىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، چۈنكى ئازىخ (ھازىر - ئازىق) ئوپالدا، ئوپال قەشقەردە.

بىز «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» تىنمۇ ۋە باشقا ھەر قانداق مەنبەدىنمۇ «قەشقەرلىق» تەخەللۇسىنى قوللانغان مەھمۇدنىڭ بارسغانلىق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان بىرەرمۇ پاكىت تاپالمايمىز. ئەكسىچە، بارلىق پاكىتلار بۇ زاتنىڭ قەشقەرلىق ئىكەنلىكىنى دەللىلەپ تۇرىدۇ.

ئىنگلىزچە مۇقەددىمىدە يەنە مۇنداق بىر جۈملىنى كۆرىمىز: «مەھمۇد قەشقەرى شۇ يەردە (بارسغاندا) ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋارائۇننەھىرگە ھۆكۈمران بولغان قاراخانىلار سۇلالىسى جەمەتىگە مەنسۇپ». مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «قاراخانىلار سۇلالىسى جەمەتىگە مەنسۇپ» بولغانلىقىدا شەك يوق، لېكىن «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ماۋارائۇننەھىرگە ھۆكۈمران بولغان» شۇ قاراخانىلارنىڭ چوڭ خاقانلىرى بارسغاندا ئەمەس، بەلكى قەشقەر ۋە بالاساغۇندا تۇرغان. مىلادى 1042 - يىلى قاراخانىلار خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملارغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن شەرقىي قىسىمدىكى «ھۆكۈمرانلار» قەشقەردە، غەربىي قىسىمدىكىلىرى سەمەرقەنتتە تۇرغان. بارسغاندا بۇنداق ئالىي «ھۆكۈمرانلار» ئەمەس، ئىككىنچى دەرىجىلىك خانلاردىن ئىبارەت بولغان ئىلىك خانلار ئىش باشقۇرغان.

ئىنگلىزچە مۇقەددىمە ئاپتورلىرى «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» تە ئىپادىلەنگەن تىل ھەققىدە توختالغاندا مۇنداق دەيدۇ: «ئاپتور (مەھمۇد قەشقەرى) ئۆزى تەسۋىرلىگەن تىلنى (تۈركىي) دەپ ئاتايدۇ. بەزى سۆزلەرگە (خاقانىيە) تىلى دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. بۇ (قاراخانىلار ئوردىسى) غا خاس سۆزلەر دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئاساسەن قاراخانىلار قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى چىگىل قەبىلىسىنىڭ تىلى ئاساس قىلىپ ئېلىنغان». ئەپسۇسكى، بۇ كۆز قاراشمۇ ھېچقانداق تارىخىي پاكىت ياكى تىل ماتېرىياللىرى بىلەن ئىسپاتلانمىغان.

رۇس تۈركولوگ ن. ئا. باسكاكوۋنىڭ «تۈركىي تىللار» نامىلىق ئىلمىي ئەسىرىدە دىۋاندىكى تىل توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك نۇقتىئىنەزەرلەر بايان قىلىنىدۇ:

«مەھمۇد قەشقەرى سېلىشتۇرما ئاساستا ئۇيغۇر تىلىدىن مىساللارنى كەلتۈرىدۇ. بۇ تىل دەۋاندا تۈركىي تىل ياكى خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى دېگەن ئاتالغۇ بىلەن تەرىپلەنگەن. شۇنداقلا، قىپچاق، ئوغۇز تىللىرىدىن ماتېرىياللار كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ تىللار ئۆزئارا يېقىنلاشتۇرۇلىدۇ ۋە ئۇيغۇر تىلىغا قارشى قويۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇلىدۇ...

ئۇ زامانداشى ئەدەبىي تىل ئۇيغۇر تىلى ئىدى، ياكى ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تىللار تىزىملىكىدە يېزىلىشىچە، ئۇيغۇر - قارلۇق قەبىلىلىرىدىن ۋە ئۇرۇقلىرىدىن تەركىب تاپقان خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى ئىدى»⑥.

بىز ئەمدى تۈركىي تىللارنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى چىقىش قىلىپ، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئىككى خىل نۇقتىئىنەزەر ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ كۆرەيلى.

XI — XII ئەسىرلەر تۈركىي تىللار تەرەققىياتىدىكى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان ئۆتكۈنچى دەۋردىن ئىبارەت. XI ئەسىردىن ئىلگىرى بارلىق تۈركىي تىللار ئۇيغۇر - ئوغۇز ئەدەبىي تىلىنى مەركەز قىلاتتى. XI ئەسىردىن باشلاپ ئىككى مەركەز، يەنى ئىككى خىل ئەدەبىي تىل شەكىللىنىپ چىقىشقا باشلىدى. بۇلارنىڭ بىرى ئۇيغۇر - قارلۇق تىلى، ئىككىنچىسى ئوغۇز - تۈركمەن تىلىدىن ئىبارەت. XI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن ئېتىبارەن ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ غەربكە كۆچۈپ، يېڭى بىر سىياسىي - ئىجتىمائىي گەۋدىنى تەشكىل قىلغان سالجۇقلار سۇلالىسىنى شەكىللەندۈرۈشى نەتىجىسىدە بۇ خىل بۆلۈنۈش تۈركىي تىللار قۇرۇلمىسىدا يەنمۇ مەركەزلىك ئىپادىلەندى. بۇ دەۋردە ئوغۇز تۈركۈمى ئىچىدىن يەنە قىپچاق تىلى ئايرىلىپ چىقىشقا باشلىغان بولسىمۇ، كېيىنكىسى تېخى رەسمىي ئەدەبىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلمىگەنىدى.

روسىيە ئالىمى ئا. ساموىلوۋىچ XI ئەسىردىكى تۈركىي ئەدەبىي تىلنى «قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىلار تىلى» دەپ ئاتايدۇ.⑦ ئاتاقلىق قازاق تىلشۇناس ئا. قايداروۋ ئۆزىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتى» سەرلەۋھىلىك ئىلمىي ئەسىرىدە ئۇيغۇر - ئوغۇز ئاساسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا «ئالتۇن يارۇق» تۈرپان تېكىستلىرى قاتارلىق يادىكارلىقلارنىڭ تىلى ۋە كىلاسسىك قىلىدىغانلىقىنى، خاقانىيە (ئۇيغۇر - قارلۇق) ئەدەبىي تىلىغا بولسا، «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» ۋەكىلىك قىلىدىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ئاتاقلىق رۇس تىلشۇناس ئا. م. شېربىاكمۇ يۇقىرىقىدەك پىكىرلەرنى قۇۋۋەتلەپ، قاراخانىلار تىلىنى« XI — XII ئەسىرلەردىكى قەشقەرنى مەركەز قىلغان قارلۇق - ئۇيغۇر تىلى» دەپ ئاتايدۇ.⑧ «ئۆزبېك تىلىنىڭ تارىخىي گرامماتىكىسى» نىڭ كىرىش قىسمىدىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن يۇقىرىدىكىلەرگە ئوخشاش پىكىر بايان قىلىنىپ: «قاراخانىلار دەۋرىدە ماۋاراائۇننەھىر ۋە قەشقەردە قارلۇق - ئۇيغۇر ۋە قىسمەن قىپچاق - ئوغۇز ئۇرۇقلىرى تىللىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىي ئەدەبىي تىل مەۋجۇت ئىدى» دېيىلگەن.

«دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» نىڭ سۆزبېكچە تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ مۇقەددىمىسىدە ئوتتۇرىغا قويغان. ئىنگلىزچە مۇقەددىمە ئاپتورلىرى ئېھتىمال شۇنىڭغا ئاساسلانغان بولسا كېرەك.

دەرۋەقە چىگىل قەبىلىسى ئەسلىدە قارلۇق قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ بىر ئەزاسى ئىدى. شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، قارلۇق تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلى ناھايىتى يېقىن تۇغقان تىللار ئىدى. XI ئەسىردە قارلۇق ئىتتىپاقى بىلەن ئۇيغۇر ئىتتىپاقى بىرلىشىپ، ئىلىم ساھەسىدە «ئۇيغۇر - قارلۇق ئومۇمىيلىقى» دەپ ئاتالغان زور ھەم قۇدرەتلىك سىياسىي - ئىجتىمائىي تۈركۈمنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. بۇ تۈركۈم ئىچىدە يەنىلا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يېتەكچىلىك رولىنى ئويناپغانلىقى ئۈچۈن «قارلۇق» ئاتالغۇسى كېيىنكى ۋاقىتلاردا تەدرىجىي ھالدا ئىستېمالدىن چۈشۈپ قالدى. ئەكسىچە، «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نام بۈگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە «چىگىل تىلى» ياكى «چىگىل تىلىغا تەئەللۇق ماتېرىياللار» ئىلىم دۇنياسىغا تېخى مەلۇم ئەمەس. لېكىن ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت يادىكارلىقلار ناھايىتى كۆپ، بۇ ھال، شۈبھىسىزكى، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى تارىخىدا ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى ھەمدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىز سۆزلەۋاتقان ئاشۇ XI ئەسىردە

(باشقا دەۋرلەر توغرىسىدا سۆزلىمەي تۇرايلى) ھەرقايسى تۈركي قەبىلىلەر ئورتاق قوللانغان ئە-دەبىي تىل بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇڭا بىز ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرىدە تەسۋىرلىگەن تىل ئەينى دەۋردىكى ئۇي-غۇر ئەدەبىي تىلى ئىدى دەپ تولۇق ئىشەنچ بىلەن ئېيتالايمىز⑨.

«خاقانىيە تۈركچىسى» دېگەن ئاتالغۇغا كەل-سەك، بۇ ئىنگلىزچە مۇقەددىمىدە ئېيتىلغاندەك، «ئوردا تىلى» ئەمەس، بەلكى قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قاراخان-لارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىنىڭ شېۋىسى ئىدى. تەتقىقاتچىلارنىڭ بۇ ھەقتىكى بايانلىرىنى يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتتۇق⑩. «خاقانىيە» سۆزى ھەرگىزمۇ «ئوردا» مەنىسىنى بىلدۈرمەيدۇ. توغرا، بۇ سۆز-نىڭ سىمانتىكىلىق مەنىسىدىن قارىغاندا «خاقان تۇرىدىغان ئورۇن، جاي» دېگەندەك مەنىسى بار دەپ پەرەز قىلىش مۇمكىن. لېكىن بۇ يەردە دېيىلىۋاتـ-قان «خاقان تۇرىدىغان ئورۇن» ئوردا بولماستىن، كەڭ مەنىدىكى جۇغراپىيىلىك يەر نامىنى ئىپادە-لەيدۇ. «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» نىڭ بىرمۇنچە ئو-رۇنلىرىدا «خاقانىيە تۈركلىرى»، «خاقانىيە بەگ-لىرى»، «خاقانىيە خانلىرى»، «خاقانىيىلىك-لەر» دېگەن سۆز - ئىبارىلەرنى ئۇچرىتىمىز. بۇ پاكىتلار «خاقانىيە» سۆزىنىڭ خانلىقنى ياكى بەل-گىلىك بىر مەمۇرىي رايونىنى ئىپادىلەيدىغانلىقىنى ئوقتۇرىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، بۇ سۆز-نىڭ ئاخىرىدىكى «-يە» قوشۇمچىسى مەمۇرىي بىرلىك ناسىنىڭ گرامماتىكىلىق - مورفولوگىيە-لىك شەكىلىدىن ئىبارەت.

شۇنداق قىلىپ، تىلشۇناسلىق ساھەسى بويـ-چە تەھلىل - تەتقىق قىلغاندىمۇ، تارىخىي پاكىتلار بويىچە تەكشۈرگەندىمۇ «دىۋانۇ لۇغاتت تۈرك» تە تەسۋىرلەنگەن تىلنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ شەرقىي قىسىم قاراخانىلار خان جەمەتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، مەزكۇر خانلىق-نىڭ ئاساسلىق ئاستانىسى قەشقەردە دۇنياغا كەل-گەنلىكى ئايدىڭلىشىدۇ. بۇ، ئېلىمىز ۋە چەت ئەل-لەردىكى بىر قاتار مۇتەخەسسىسلەرنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشى ۋە تەتقىقاتلىرى نەتىجىسىدە خېلى بۇ-رۇنلا ئىسپاتلىنىپ، مۇقىملىشىپ بولغان مەسلە ئىدى. ھالبۇكى، «ئىنگلىزچە مۇقەددىمە» دىكى مەزكۇر تېمىدا سۆزلەنگەن دەلىلسىز بايانلار بىزنى بۇ ھەقتە يەنە بىر قېتىم ئېغىز ئېچىشقا مەجبۇر قىلدى.

ئىزاھلار:

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1982 - يىللىق 1 - سان، 61 - بەت.

② «تۈركي تىللار دىۋانى»، 1984 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، Ⅲ توم 569 - بەت.

③ «دىۋان»، 1981 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، Ⅰ توم، 571-، 572 - بەتلەر.

④ «دىۋان» Ⅰ توم، 99 - بەت.

⑤ «دىۋان»، Ⅰ توم، 87 - بەت.

⑥ ن. ئا. باسكاكوۋ «تۈركي تىللار»، ئۇيغۇرچە، 1986 - يىلى نەشرى، 2 - 3 - بەتلەر.

⑦ ئا. بوروۋكوۋ «Ⅺ — ⅩⅢ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا تەپسىرىنىڭ لېكسىكـ-سى»، رۇسچە.

⑧ ئا. م. شىربىاك «ئوغۇزنامە. مۇھەببەتنامە»، رۇسچە، 113 - بەت.

⑨ ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر - قارلۇق تىلى ئاساسىدا ھازىرقى ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرى شەكىللىنىپ چىقتى. مۇشۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىلنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرىنىڭ نەسەبلىك ئەجدادى دېيىشكە بولىدۇ. ن. ئا. باسكاكوۋنىڭ كلاسسىفىكاتسىيىسىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرى ئەڭ يېقىن تۇغقان تىللار تەرىقىسىدە تونۇشتۇرۇلۇپ، تۈركي تىللارنىڭ «ئۇيغۇر - قارلۇق تارماق گۇرۇپپىسى» غا كىرگۈزۈلگەن.

⑩ خاقانىيە تىلىنىڭ تەپسىلاتى توغرىسىدا ئىبراھىم مۇتىئىنىڭ «(تۈركي تىللار دىۋانى)» دا ئاساس قىلىنغان ئەدەبىي تىل -- خاقانىيە تىلى ھەققىدە» ناملىق ئەسىرىگە قارالسۇن. («ئىبراھىم مۇتىئى ماقالىلىرى»، توپلام، 110 - بەت).

(پوچتا نومۇرى: 830011)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

گۆھەر زېمىن — شىنجاڭ

3. شىخەنزە شەھىرى

مۇھەممەت ئوسمان*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «چۆلدىكى نۇرلۇق مەرۋايىت» دەپ تەرىپلىنىدىغان يېڭى شەھەر — شىخەنزە شەھىرىنىڭ بارلىققا كېـلىش تارىخى، جۇغراپىيىلىك شارائىتى، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىن ئىبارەت ئومۇمىي ئەھۋالى سىستېمىلىق بايان قىلىنىدۇ.

摘要：系统叙述石河子市的历史、地理环境、社会结构和经济发展等重要情况。

Abstrast: In this article, the writer made a systematic description about how Shihezi Came into being and he also described its geographie environment, Social structure, economic development and Some other important aspects.

شىخەنزە شەھىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا بىۋاستە قاراشلىق شەھەر. ئۇ، تەڭرىتاغ ئوتتۇرا بۆلىكى ئىلانقابىر تاغلىقىنىڭ شىمالىي ئېـتېكىگە، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە ۋە ماناس دەريالىسىنىڭ غەربىگە جايلاشقان. شەھەرنىڭ شەرق تەرىپى ماناس دەريالىي ئارقىلىق ماناس ناھىيىسى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، شىمال، غەرب ۋە جەنۇب تەرەپلىرى چۆرىدەپ ساۋەن ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. شەھەرنىڭ غەربتىن شەرققە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 19 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 36 كىلومېتىر بولۇپ، يەر مەيدانى 460 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

ھازىر شىخەنزە شەھىرىگە تۆت مەھەللە ئىش بېجىرىش ئورنى (يېڭى شەھەر، قىزىلتاغ، شاڭـياڭ، كونا بازار)، بىر يېزا (شىخەنزە) قارايدۇ. شەھەر تەۋەسىدە يەنە شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش — قۇرۇلۇش بىڭتۇەننىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدىكى شىخەنزە باش مەيدانى، يېزا ئىگىلىك پەنلىرى تەتـقىقات ئورنى، يېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتى، مەدىنسىنا ئىنىستىتۇتى قاتارلىق مەكتەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شىخەنزە ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە يېزا ئىگىلىك 8 ـ دىۋىزىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى 152- پولك مەيدان ۋە نۇرغۇنلىغان سانائەت، قاتـناش، سودا كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار بار. يېزا ئىگىلىك 8 ـ دىۋىزىيە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى 7529 كۋادرات كىلو-

* مۇھەممەت ئوسمان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى.

مبتىر بولۇپ، شىخەنزە شەھىرىنىڭ مەيدانى ئۇ-
نىڭ %11.6 تىنى ئىگىلەيدۇ.

شىخەنزىنى مەركەز قىلغان يېزا ئىگىلىك 8
- دۆنزىيە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى بېكىدىن
ئېچىلغان جاي. قىسقىسىنە 47 يىل ئىچىدە، بوز
يەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە يېڭى شەھەر قۇرۇلۇشى ئىش-
لىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، نوپۇسنىڭ
كۆپىيىشى ناھايىتى تېز بولدى. شەھەرنى ئۆز ئە-
چىگە ئالغان بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ
1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئومۇمىي نوپۇسى
552 مىڭ 509غا يېتىپ، 1949 - يىلىدىكىدىن
1381 ھەسسە ئاشتى. بۇ ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە
شىخەنزە شەھىرىنىڭ نوپۇسى 242 مىڭ 700 گە
يېتىپ، 1949 - يىلىدىكىدىن 607 ھەسسە ئاش-
تى. شىخەنزە شەھىرىنىڭ نوپۇسى ئومۇمىي نو-
پۇسنىڭ %43.93 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. شە-
خەنزە شەھىرى كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان را-
يون. يېزا ئىگىلىك سەككىزىنچى دۆنزىيە بوز يەر
ئۆزلەشتۈرۈش رايونى ۋە شىخەنزە شەھىرى نوپۇ-
سىنىڭ مىللەت تەركىبى بويىچە ئالغاندا، خەنزۇلار
526 مىڭ 264، ئويغۇرلار 5780، قازاقلار
2931، خۇيزۇلار 12 مىڭ 558، مانجۇ، موڭ-
غۇل، روس، قىرغىز، شۇۋە، ئۆزبېك، تاتار قا-
تارلىق مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 4 مىڭ
976. ئومۇمىي نوپۇستا خەنزۇلار %95.25 نى،
ئويغۇرلار %1.05نى، قازاقلار %0.53نى،
خۇيزۇلار %2.27نى، باشقا مىللەتلەر %0.90
نى تەشكىل قىلىدۇ. غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى
شەھەر ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %70.05 تىنى تەش-
كىل قىلىدۇ. شەھەر نوپۇسىنىڭ زىچلىقى ئەڭ
يۇقىرى بولۇپ، ھەر كۋادرات كىلومېتىرغا 6.
527 ئادەمدىن توغرا كېلىدۇ.

شىخەنزە ئەتراپى قەدىمدە كۆچمەن چارۋىچە-
لارنىڭ يايلىقى بولۇپ «يېپەك يولى» شىمالىي
تارماق يولىنىڭ بېسىپ ئۆتمىدىغان يولى ئىدى. X
VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ھەربىي
جەھەتتىكى ستراتېگىيىلىك ئورۇننىڭ مۇھىملىقى
ۋە ئەتراپىدىكى قوشنا رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى باغ-
لىنىشنىڭ ئېھتىياجى بىلەن شىخەنزە (تاشلىق
جىلغا) گە ئاھالىلەر كۆچۈرۈپ كېلىنىپ، بوز يەر
ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، يېزا - قىشلاقلار بارلىققا كە-
لىشكە باشلىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ 10-
يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇ-
لۇپ، بىر تۇتاش مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى
يولغا قويۇلغاندا، شىخەنزە ماناس ناھىيىسىگە قا-
راشلىق يېزىلارنىڭ بىرى بولغان. كېيىنچە شىما-
لىي شىنجاڭ تاش يول قاتنىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا
ئەگىشىپ مۇھىم ئۆتەڭلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى.
40 - يىللىرىغا كەلگەندە، شىخەنزىنىڭ دائىرىسى
كېڭىيىپ، ئويغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىل-
لەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاتمىشتىن ئارتۇق ئا-
ئىلە جايلاشقان، يېزا - بازار ئىگىلىكى بىر قەدەر
راۋاجلانغان رايونغا ئايلاندى. 1945 - يىلى 9 -
ئايدا ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى بۇ جايغا ئو-
رۇنلاشقاندىن كېيىن، شىخەنزە رايونى ساۋەن نا-
ھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى بازارلىق مەمۇرىي
باشقۇرۇش ئورنى قىلىپ بېكىتىلدى. يېڭى جۇڭگو
قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىلى 10 - ئايدا
دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بارغان-
دا، ساۋەن ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى بەش بـا-
زار (يېزا) ئۈچ رايونغا ئۆزگەرتىلدى، شىخەنزە
3 - رايون بولدى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ
شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش قە-
سىملىرى 1950 - يىلىدىن باشلاپ بۇ يەردە يېڭى
شىخەنزە شەھىرىنى قۇرۇشقا كىرىشتى. 40 نەچچە
يىل قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق بۇرۇنقى
شىخەنزە بازىرى ئاساسىدا يېزا ئىگىلىكىنى تايانچا،
يېنىك سانائەتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، سانائەت
بىلەن يېزا ئىگىلىكى ۋە شەھەر بىلەن يېزا قىش-
لاق بىرلەشكەن يېڭى تىپتىكى شەھەر بارلىققا كەل-
دى. شىخەنزە ئۆزاقتىن بېرى ئىشلەپچىقىرىش-
قۇرۇلۇش بىكىتۈنى يېزا ئىگىلىك 8 - دۆنزىيەسـ-
نىڭ دۆنزىيە شتابى تۇرۇشلۇق جاي بولۇپ كەلگە-
نىدى. 1976 - يىلى 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى
گوۋۈيۈەننىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق شىخەنزە ۋىلا-
يىتى تەسىس قىلىنىدى. شىخەنزە ۋىلايىتىگە شە-
خەنزە شەھىرى ۋە ساۋەن، ماناس ناھىيىلىرى قا-
رايدىغان بولدى. 1979 - يىلى 2 - ئايدا شىخەنزە

ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شىخەنزە شەھىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا بىۋاسىتە قارايدىغان بولدى، ساۋەن ناھىيىسى يەنىلا تارباغاتاي ۋىلايىتىگە، ماناس ناھىيىسى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىغا قارىدى. شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش — قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيىسىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشى ئەسلىگە كېلىپ، شىخەنزە شەھىرى شەھەر بىلەن يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيىسى بىرلەشكەن باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. 1984 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «شىخەنزىنىڭ تۈزۈلمىسى، ئاپپاراتى ۋە شتاتى مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشى» غا ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيە پارتكومى بىلەن شىخەنزە شەھەرلىك پارتكوم بىرلا ئاپپارات تەسىس قىلىپ، ئىككى ۋىۋىسكا ئېسىپ دىۋىزىيە ۋە شەھەرلىك پارتكومىنىڭ ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى، مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمى جەھەتتە يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيە باش شتابى ۋە شىخەنزە شەھەرلىرىگە بۆلۈنۈپ باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. شۇندىن ئېتىبارەن شىخەنزە شەھىرى يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيە بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، پەن - تېخنىكا ۋە ئۇچۇر مەركىزىگە ئايلاندى. ئۇ يەنىلا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا بىۋاسىتە قارايدىغان ناھىيە دەرىجىلىك شەھەر بولۇپ قالدى.

شىخەنزە شەھىرى ماناس دەريا سىنىڭ ئېقىندىن تىنىما تۈزلەڭلىكىگە جايلاشقان، يەر ۋەزىيىتى تەكشۈرۈك بولۇپ، شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا قاراپ پەسىيىپ بارىدۇ، ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 420 — 520 مېتىر غىچە كېلىدۇ. بۇ يەلپۈگۈچسىمان ئېقىندى تىنما تۈزلەڭلىكنىڭ چەتلىرى يەر - ئاستى سۇيىنىڭ ئېقىپ چىقىدىغان ئورۇنلىرى بولۇپ، بۇ يەردە نۇرغۇنلىغان بۇلاق سۇ جىلغىلىرى شەكىللەنگەن، سۇ ۋە ئوت - چۆپلىرى مول، پېرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۆزلەشتۈرۈلگەن.

شىخەنزە شەھىرىنىڭ كىلىماتى تىپىك مۆتىدىل بەلباغ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى قۇرغاق كىلىماتقا كىرىدۇ. كىلىماتىنىڭ ئالاھىدىلىكى، قۇرغاق، ھۆل - يېغىنى ئاز، تۆت پەسلى ئېنىق، تەقسىملىنىشى تەكشىسىز، ئەتىياز - كۈز پەسلى قىسقا، ياز پەسلى بولۇپمۇ قىش پەسلى ئەك ئۇزۇن؛ ئەتىياز پەسلى كۆپ، بورانلىق، ياز پەسلى ئىسسىق، قىش پەسلى قاتتىق سوغۇق؛ قىش بەلەن يازنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى ناھايىتى چوڭ؛ يىللىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 6.6℃، 1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 16.8℃، ئەڭ تۆۋەن ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 42.8℃، 7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 24.8℃، ئەڭ يۇقىرى ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 43.1℃؛ يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 201 مىللىمېتىر، پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1538 مىللىمېتىر؛ سوتكىلىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 10℃ قا تەڭ ۋە ئۇنىڭدىن يۇقىرى بولىدىغان جۇغلانما تېمپېراتۇرا 3428.5℃؛ يىلىق ئوتتۇرىچە قىروسىز مەزگىلى 171 كۈن؛ قۇياشنىڭ ئوتتۇرىچە يورۇتۇش ۋاقتى 2798 سائەت؛ ئەڭ زور توپلانما قار قېلىنلىقى 40 سانتىمېتىر، مۇز تۇتۇش قېلىنلىقى 50 سانتىمېتىر بولۇپ، يەرنىڭ توڭلاش چوڭقۇرلىقى 70 - 140 سانتىمېتىرغىچە؛ سەككىز بالدىن ئارتۇق بوران چىقىدىغان ۋاقىت ئەڭ كۆپ بولغاندا، 48 كۈنگە بارىدۇ.

ماناس دەريا سىنىڭ شىخەنزە شەھىرىنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى. يېزا ئىگىلىكىدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سۇ ئىشلار نازارىتىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ماناس دەريا سىنى باشقۇرۇش ئورنىنىڭ بىر تۇتاش نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىپ بەرگەن سۈيىنى ئىشلىتىدۇ، سانائەت ۋە تۇرمۇشقا كېرەكلىك سۇ يەر ئاستى سۈيىدىن ئېلىنىدۇ.

شىخەنزە شەھىرى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 8 - دىۋىزىيىسىنىڭ پولىك - مەيدانلىرىنى تايانچ قىلىپ، يېنىك سانائەتنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، ھەربىيلەرنىڭ بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، يېزا - قىشلاق بىلەن شەھەر ۋە سانائەت بىلەن يېزا ئىگە-

لىكى بىرلەشكەن، يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، سودا، قۇرۇلۇش ۋە مۇلازىمەت ساھەلىرى ئۈنۈمى بىرلەشمە كارخانىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېڭى تىپتىكى ئىقتىسادىي رايون. شۇنداقلا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا يېڭى سانائەت بولۇپمۇ توقۇمىچىلىق سانائىتى بويىچە ئۇرۇمچى شەھىرىدىن قالسا 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان ئوتتۇرا دەرىجىلىك شەھەر. خەلق ئىگىلىكىدە سانائەت ئاساسىي ئورۇندا، يېزا ئىگىلىكى 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. ھازىر يۇقۇ توقۇمىچىلىق، پاختا توقۇمىچىلىق، بوياش - توقۇش، شېكەر ئىشلەش، يېمەكلىك، قەغەز ئىشلەش، كېيىم - كېچەك، ماشىنىسازلىق، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، ئېلېكتىر قۇۋۋىتى، سېمونت ئىشلەش، خىمىيە سانائەت ۋە ئىچىملىكلەر سانائىتىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مۇكەممەل سانائەت سىستېمىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. شەھەر رايونىدا يېزا ئىگىلىك 8 - دۈنيالىسى ۋە شەھەرگە قاراشلىق سانائەت كارخانىلىرى 306 گە يېتىپ، ئۇلارنىڭ يارىتىلغان مەھسۇلات قىممىتى پۈتۈن ئاپتونوم رايون سانائەت ئۇمۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 2.82% تېنى ئىگىلىدى. بۇ كارخانىلار ئىچىدە چوڭ تىپتىكى كارخانىدىن ئۈچى، ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانىدىن يەتتىسى، يۇقىرى دەرىجىلىك كارخانىلاردىن 14ى بار. يۇقىرى دەرىجىلىك كارخانىلار ئاساسەن ئوسكۇنىلىرى ئېڭى يېڭى، سەۋىيىسى ئىلغار بولغان، مەملىكەت ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك زامانىۋى كارخانىلار ھېسابلىنىدۇ، ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى يېرىك كارخانىلار يەنىلا يېتەكچى ئورۇندا تۇرماقتا. 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتتىن قارىغاندا، شىخەنزە شەھىرىنىڭ سانائەت ئۇمۇمى مەھسۇلات قىممىتى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئۇمۇمى مەھسۇلات قىممىتىدە سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى 84.16% كە يەتكەن. سانائەت ئۇمۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليارد 270 مىليون 910 مىڭ يۈەن گە يېتىپ، 1994 - يىلىدىكىدىن 5.89% ئاشقان. شىخەنزە شەھىرىنىڭ يېنىك سانائىتى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان، سانائىتىنىڭ ئۇمۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە يېنىك سانائەت 78.66%نى، ئېغىر سانائەت 21.34% نى ئىگىلەيدۇ. يېنىك سانائىتىدە توقۇمىچىلىق، يېمەكلىك سانائەتىنىڭ سالمىقى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن. دېمەك، يېنىك سانائەت شىخەنزە شەھىرى سانائەت ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىگە ۋە مالىيە كىرىمىنىڭ مۇھىم مەنبەسىگە ئايلانغان.

شىخەنزە شەھىرىنىڭ يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇنى 8 - دۈنيالىسى باش مەيدانى ۋە شىخەنزە يېزىسىنى مەركەز قىلغان، يېزا - ئىگىلىك قۇرۇلمىسى بىر قەدەر مۇۋاپىق تەڭشەلگەن، بەلگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىگە ئىگە كۆپ خىل يېزا - قىشلاق كەسىپي ساھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ماشىنىلىشىش ۋە مەخسۇسلىشىش دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان ئۈنۈملۈك يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي سىستېمىسى ھەل قىلىشتا شىخەنزە شەھىرى، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئۆزەل تەبىئىي شارائىتىدىن ئىبارەت ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئاساسىدا، شىخەنزە شەھىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك قۇرۇلمىسى ئۈستىدە تەڭشەش ئېلىپ بېرىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىلگىرىكى ئاددىي قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتتى، كەسىپي قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ، ئەڭ ئېھتىياجلىق كەسىپي ساھەلەرنى كۆچەيتىپ، ئۇنى شىخەنزىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تەلىپى بىلەن مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ، ناھايىتى زور ئىقتىسادىي ئۈنۈم ھاسىل قىلدى. يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى، سانائەت، بىناكارلىق، قاتناش - تىرانسپورت ۋە سودىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇمۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 427 مىليون 300 مىڭ يۈەنگە يېتىپ،

1994 - يىلىدىكىدىن 17.87% ئاشقان، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى شۇ يىلىدىكى شەھەر شەھەرلىنىڭ سانائەت — يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە 15.84% نى ئىگىلىگەن. كەسىپىي قۇرۇلمىسى تەڭشىلگەن بەش كەسىپي سانائەت مەھسۇلات قىممىتى شەھەر شەھەرلىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە بەلگىلىك نىسبەتنى، يەنى دېھقانچىلىق 80.38% نى، ئورمانچىلىق 2.46% نى، چارۋىچىلىق 9.64% نى، قوشۇمچە كەسىپ 7.30% نى، بېلىقچىلىق 0.22% نى ئىگىلىگەن. دېمەك، شەھەرلىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلىگەن.

شەھەر شەھەرلىنىڭ يەر مەيدانى كىچىك، تېرىلغۇ يېرى چەكلىك بولۇپ، يېرى مۇنبەت، سۈپىتى ئۆپراق شارائىتى ياخشى بولغاچقا، دېھقانچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان يەرلىرى ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈلۈپ بولۇنغان. يېزا ئىگىلىك 8 - دۆلەتلىشىشلىنىڭ شەھەر شەھەرلىنى تەۋەسىدىكى ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەرلىرىنى قوشۇپ هېسابلىغاندا، شەھەر شەھەرلىنىڭ تېرىلغۇ يېرى 32 مىڭ 790 گېكتار بولۇپ، شەھەر يەر مەيدانىنىڭ 71.28% تىنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە شەھەرگە قاراشلىق كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى شەھەر يېزىسىنىڭ تېرىلغۇ يېرى 7367 گېكتار بولۇپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرىنىڭ 22.47% تىنى، يېزا ئىگىلىك سەككىزىنچى دۆلەتلەشتۈرۈشتىن كېيىنكى قاراشلىق ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى تېرىلغۇ يەر 77.53% نى ئىگىلەيدۇ. دېھقانچىلىقىدا ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتىغا كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا زىرائەت قۇرۇلمىسىنى تەڭشەپ، كېڭەز، قىزىلچا، مايلىق دان قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. 1995 - يىلى 13 مىڭ 160 گېكتار (ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرىنىڭ 13.40%) يەرگە ئاشلىق زىرائىتى، 12 مىڭ 620 گېكتار (38.43%) يەرگە ئىقتىسادىي زىرائەت، 7010 گېكتار (21.44%) يەرگە كۆكتات، قوغۇن - تاۋۇز ۋە باشقا زىرائەتلەر تېرىلىپ، 80 مىڭ تونىنا ئاشلىق، 89 مىڭ 200 تونا قىزىلچا، 8573 تونىنا پاختا، 6642 تونىنا مايلىق دان ۋە 73 مىڭ 100 تونىنا هەر خىل كۆكتات ئىشلەپچىقارىدى.

شەھەرنىڭ شەھەرلىنىڭ يەر مەيدانى كىچىك، ئونىڭ ئۈستىگە ئۆزلەشتۈرۈلگەن دېھقانچىلىق رايونى بولۇپ، ئوتلاق بايلىقى چەكلىك بولغاچقا، چارۋىچىلىقى دېھقانچىلىق بىلەن بىرلەشكەن هەر خىل شەكىلدىكى باقمىچىلىق ئاساسىدىكى ئىگىلىك. چارۋا مالىلىرىنىڭ سانى 80 مىڭ 801 تۇياق، چارۋىچىلىقىدا قويچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. 1995 - يىلى شەھەرنىڭ شەھەرلىنىڭ چارۋا ۋە باقمىچىلىق كەسىپلىرى 2902 تونىنا گۆش، 6102 تونىنا سۈت، 1263 تونىنا ئوي قۇشلىرى توخۇمى، 1454 تونىنا سۇ مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىپ، شەھەر ئاھالىسىنى قوشۇمچە يېمەكلىكلەر بىلەن تەمىنلەشتە مۇهىم رول ئوينىدى.

شەھەرنىڭ شەھەرلىنىڭ ئورمان مەيدانى 8860 گېكتار بولۇپ، شەھەر ئومۇمىي مەيدانىنىڭ 19.26% تىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ تەبىئىي ئورمانلار بولماستىن، بەلكى ئۆزلەشتۈرۈلگەن دېھقانچىلىق رايونىدا قايتىدىن ئۆسۈپ چىققان ۋە سۈنئىي ئۆستۈرۈلگەن ئورمانلارنى ئاساس قىلىدۇ. شەھەرنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرى پۈتۈنلەي ئورمانلاشتۇرۇلغان، شەھەرنىڭ كۆكەرتىلىش مەيدانى 730 گېكتارغا يېتىپ، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كۆكەرتىلگەن يەر 40.87 كۋادرات مېتىرغا، شەھەر رايونى كۆكەرتىلىشىنىڭ قاپلاش نىسبىتى 41% گە يەتكۈزۈلۈپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى 16 شەھەر ئىچىدە كۆكەرتىلىش مەيدانى ئەڭ كۆپ شەھەرگە ئايلىنىپ، مەملىكەت بويىچە كۆكەرتىلىشتە ئىلغار شەھەرلەر قاتارىغا ئۆتتى.

شەھەرنىڭ شەھەرلىرى شىمالىي شىنجاڭ تاش يولى غول لىنىيىسىدىكى مۇهىم ئورۇن، ئۈرۈمچى — ئىلى، ئۈرۈمچى — ئالتاي تاش يولى ۋە شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈر يولى بېسىپ ئۆتىدىغان جاي. شۇنداقلا يېزا ئىگىلىكى 8 - دۆلەتلىشىشلىنىڭ ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىكى هەرقايسى پولىك - مەيدانلارنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ، ئۇلارنى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرى بىلەن باغلاپ تۇرىدىغان

قاتناش تۇگۇنى. بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونى ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شىخەنزە- نىڭ قاتناش - ترانسپورت ئىشلىرى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى، شەھەر رايونىنىڭ قاتناش - ترانس- پورت شارائىتى ياخشىلىنىپ، تۇرمۇ ا قولايلاش- تۇرۇلدى. شىخەنزە شەھىرى تەۋەسىدە ئاپتوموبىل قاتنايدىغان تاش يوللارنىڭ ئۇزۇنلىقى 272 كىلو- مېتىر بولۇپ، يېزا ئىگىلىك 8 - دۆنزىيە بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىدىكى ئومۇمىي تاش يول ئۇ- زۇنلىقى (2341 كىلو مېتىر) نىڭ 11.62% تە- نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدە- كى ئۇرۇمچى — ئىلى تاش يولى شىخەنزە بۆلۈكە- نىڭ ئۇزۇنلىقى 25 كىلومېتىر، سوتكىلىق ئوت- تۇرىچە قاتناش مىقدارى 5849 ئاپتوموبىل قېتىم- دىن ئاشىدۇ. تاش يولنىڭ قالغان قىسمى شىخەنزە شەھىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، كۇنىگە 35 تاش يول قاتناش لىنىيىسىدە دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە خۇسۇسىلار ئىگىلىكىدىكى ھەر خىل قاتناش ئاپتو- موبىللىرى شىخەنزىدىن ئۇرۇمچى، 8 - دۆنزىيە بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىدىكى پرلىك - مەيدا- لار ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا قاتناپ، شىخەنزە شەھىرىنى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرى بىلەن باغلاپ تۇرىدۇ. 1995 - يىلى ئاپ- توموبىللاردا شىخەنزىدىن توشۇلغان يۈكنىڭ مىق- دارى 4 مىليون 681 مىڭ تونناغا، يولۇچى 3 مىليون 496 مىڭ ئادەم قېتىمغا يەتتى. ھازىر يېزا ئىگىلىك 8 - دۆنزىيىسى بۇز يەر ئۆزلەشتۇ- رۇش رايونىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان شىخەنزە رايونىدا، 18 پولىك - مەيدان. 787 روتا دەرىجە- لىك ئىشلەپچىقىرىش ئورنى ۋە شىخەنزە يېزىسى- نىڭ 24 كەنتى تاش يوللار بىلەن تۇتاشتۇرۇلۇپ، شىخەنزە شەھىرىنى مەركەز قىلغان ناھايىتى زور قاتناش تورى شەكىللەندى. قاتناش شارائىتى ياخ- شىلىنىپ، قاتناش - ترانسپورت ئىشلىرى راۋاج- لاشتى. بۇ، شىخەنزە شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى يې- زا - ئىگىلىك 8 - دۆنزىيىسى قاراشقىدىكى پو- لىك - مەيدان، شىخەنزە تەۋەسىدىكى يېزا - بازار ۋە قوشنا ناھىيىلەر بىلەن بولغان باغلىنىشىنى كۈچەيتىپ، شىخەنزە شەھىرىنىڭ ئىقتىسادىي تە- رەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇقى 2 - كۆۋرۈكىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بۆلىكى — شىمالىي شىن- جاڭ تۆمۈر يولى شىخەنزە شەھەر رايونىدىن ئۆتە- دۇ، ئۇزۇنلۇقى 33 كىلومېتىر. 1995 - يىلى بۇ تۆمۈر يولدا شىخەنزىدىن 160 مىڭ 300 تونىنا يۈك، 136 مىڭ 400 ئادەم قېتىم يولۇچى توشۇل- دى. ئاپتوموبىل ترانسپورتىنىڭ بىسىمىنى يەڭ- گىللەشتۇرۇپ، ماددىي ئىشلار توشۇلۇش ئۇنۇمە- نى ئاشۇرۇپ، زور ئىقتىسادىي ئۇنۇم ھاسىل قىل- دى. بۇ تۆمۈر يول شىخەنزە ئىقتىسادىنىڭ سىرتقا يۈزلىنىشىدە مۇھىم رول ئويناپدۇ.

شىخەنزە شەھىرىنىڭ پوچتا - تېلېگراف ئالاقە ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، كەسپىي دائىرىسى ئۇزلۇكسىز كېڭەيدى، مۇلازىمەت تۈرى كۆپەيدى، ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرى زامانىۋىلاشتى. ئۇ، ھا- زىر يېزا ئىگىلىك 8 - دۆنزىيە بۇز يەر ئۆزلەشتۇ- رۇش رايونىدىكى ھەرقايسى پولىك - مەيدانلارنى ۋە شىخەنزە ئىقتىسادىي تەرەققىيات رايونىنى ھەمدە بارلىق يېزا - قىشلاقلارنى ئۆزئارا باغلاپ تۇرىدى- غان پوچتا - تېلېگراف ئالاقە تورىنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. ھازىر شەھەر ۋە يېزا ئىگىلىك 8 - دۆنزىيىسى دائىرىسىدە 50 دىن ئارتۇق پوچتا - تېلېگراف ئورگانلىرى بار. 1995 - يىلىنىڭ ئا- خىرىدا ئورنىتىلغان تېلېفونلارنىڭ سانى 31 مىڭ 803 گە يېتىپ، تېلېفون سىغىمى ئاشۇرۇلدى، ئۇزۇن يوللۇق بۆاستە تېلېفون يولغا قويۇلدى. شىخەنزە شەھىرىنىڭ مەملىكىتىمىزدىكى ھەرقاي- سى چوڭ شەھەر ۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر- قايسى يېزا ئىگىلىك دۆنزىيىلىرى بىلەن ئالاقىسى زور دەرىجىدە كۈچەيتىلدى.

بازار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە شەھەر — يېزا ئاھالىسى ئىستېمالىنىڭ جىددىي ئۆسۈپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، شەھەرنىڭ سودا - سېتىق ئىشلىرىدا، سودا - سېتىق كۆلىمى چوڭىيىۋاتقان، ئىجتىمائىي تاۋار تۈرى كۆپەيىۋاتقان، تاۋار ئوبو- روتى جانلىنىۋاتقان ۋە مۇلازىمەت دائىرىسى ئۇز- لۇكسىز كېڭەيىۋاتقان يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەل- دى. ھازىر يېزا ئىگىلىك رايونىنى ئۆز ئىچىگە

ئالغان شىخەنزىدە شائىياك سودا دۆكىنى، قىزىل بايراق سودا سارىيى، بوستان سودا سارىيى، ئىتتىپاق سودا دۆكىنى، بەخت سودا سارىيى ۋە شۇ خەنزە شەھىرى سودا سارىيى قاتارلىق ئوتتۇرا تىپتىكى ئۇنىۋېرسال سودا سارىيىنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ، دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە يەككە ئىگىلىك تەۋەلىكىدىكى 6696 سودا، مۇلازىمەت ئورۇنلىرى نى ئۆز ئىچىگە ئالغان سودا - سېتىق، مۇلازىمەت تۈرى شەكىللەندى. بۇنىڭ ئىچىدە سودا - سېتىق ئورۇنلىرى 57.54 % نى، يېمەك - ئىچمەك تىجارەت ئورۇنلىرى 03.20 % نى، ھەر خىل مۇلازىمەت ئورۇنلىرى 40.25 % نى ئىگىلەيدۇ. يەنە 22 گە يېقىن بەلگىلىك كۆلەمگە ئىگە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئاساس قىلغان مۇقىم سودا بازىرى (بەشى شەھەردە، 17 سى يېزا ئىگىلىك - دېھقانچىلىقنىڭ پولىك - مەيدانلىرىدا) قۇرۇلغان. بۇ سودا مۇلازىمەت ئورۇنلىرى شىخەنزىنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا ئىگىلىك رايونلار بىلەن بولغان ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىپلا قالماي، يەنە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرى ۋە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى ئولكىلىرى بىلەن باغلاپ، بازارنى ئاۋاتلاشتۇرماقتا. 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى 575 مىليون 690 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئالدىنقى يىلدىكىدىن 35.21 % ئاشتى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئىگىلىكنىڭ سىرتقا يۈزلىنىش قۇرۇلمىسى كۈچەيتىلىپ، تاشقى سودا قەدىمى تېزلەشتى، خەلقئارا ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق دائىرىسى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ، سودا شىركەتلىرى كۆپەيدى. ھازىر پاختا ۋە يۇك توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئاساس قىلغان، خەلقئارادا رىقابەتلىشىش كۈچىگە ئىگە ئەلا سۈپەتلىك 24 خىل مەھسۇلاتى 26 دۆلەت ۋە رايونغا ئېكسپورت قىلىنىدى. تاشقى ئىقتىسادىي سودىدا ئېكسپورت قىلىنغان تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 7 مىليون 300 مىڭ دوللارغا، ئىمپورت ئومۇمىي سوممىسى 5 مىليون 340 مىڭ دوللارغا يەتتى (1995 - يىلى).

شىخەنزە شەھىرى ئاپتونوم رايونىمىزدا پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت ۋە مائارىپ ئىشلىرى بىر قەدەر راۋاجلانغان شەھەرلەرنىڭ بىرى. شۇنداقلا شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش — قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى بويىچە پەن - تېخنىكا تەتقىقات ئورۇنلىرى ئەڭ كۆپ مەركەزلەشكەن جاي. تەتقىقاتى يېزا ئىگىلىك ۋە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، تەتقىقات كەسىپلىرى بىر قەدەر يۇرۇشلەشكەن. شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش — قۇرۇلۇش بىڭتۈەنىگە ۋە شەھەرگە قاراشلىق كەسىپىي تەتقىقات ئورۇنلىرى 14 كە، كەسىپىي تېخنىك ۋە تەتقىقاتچى خادىملار 5224 كە يەتتى. ئالدىنقى ئون نەچچە يىل ئىچىدە پەن - تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن تەتقىقات نەتىجىلىرى 415 تۈردىن ئېشىپ كەتتى، بۇنىڭغا ئاجراتقان سېلىنما مەبلەغ 3 مىليون 450 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇ تەتقىقات نەتىجىلىرى ئىچىدە 15 تۈر دۆلەت دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 53 تۈر ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 27 تۈر بىڭتۈەن دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 85 تۈر دېھقانچىلىق - شەھەر دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. بۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمى 237 مىليون يۈەنگە يېتىپ، پەن تەتقىقاتى سېلىنمىسىدىن 70.68 ھەسسە ئېشىپ كەتتى. 1995 - يىلى باھالاپ تەكشۈرۈپ تاپشۇرۇۋېلىشتىن ئۆتكەن پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى ئىچىدە بىر تۈر مەملىكەتلىك ئەڭ ئىلغار سەۋىيىگە، بەش تۈر مەملىكەتلىك ئىلغار سەۋىيىگە، 10 تۈر ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئىلغار سەۋىيىگە يەتتى. يەنە 61 تۈر ھەر دەرىجىلىك پەن - تېخنىكا ئىلغارى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. بۇ پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى شىخەنزە رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك ۋە سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى.

ھازىر شەھەر بويىچە بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن بالىلار مائارىپى، باشلانغۇچ مائارىپ، ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسىپىي مائارىپ، ئالىي مائارىپ ۋە چوڭلار مائارىپىدىن ئىبارەت كۆپ قاتلاملىق ئۇنىۋېرسال راۋاجلىنىۋاتقان مائارىپ سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. 1995 -

يىلى شخەنزە شەھىرىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 30 (مىللىي مەكتەپ ئۇچ)، ئوقۇغۇچىسى 16 مىڭ 100 (مىللىي ئوقۇغۇچىلار 1485)؛ ئوتتۇرا مەكتەپ 29 (مىللىي مەكتەپ بىر)، ئوقۇغۇچى-سى 12 مىڭ 400 (مىللىيئوقۇغۇچىلار815)؛ كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپ ئۇچ، ئوقۇغۇچىسى 1373؛ ئالىي مەكتەپ ئۇچ، ئوقۇغۇچىسى 8653؛ تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى بىر، ئوقۇغۇچىسى 535؛ گاس - گاچىلار مەكتىپى بىر، ئوقۇغۇچى-سى 80 گە يەتتى. بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونى ۋە يېڭى شەھەر قۇرۇلۇشىنىڭ ئۆزلۈكسىز كېڭە-يىشىگە ئەگىشىپ، شخەنزىنىڭ سەھىيە ئىشلىرى تېز راۋاجلاندى. 1995 - يىلى شەھەر تەۋەسىدە ئىشلەپچىقىرىش — قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى ۋە شەھەر-گە قاراشلىق سەھىيە ئورگانلىرى 115 (بۇنىڭ ئىچىدە دوختۇرخانا 15) كە، كېسەل كارۋاتلىرى 2642 گە، تېببىي تېخنىكا خادىملىرى 3923 (بۇنىڭ ئىچىدە دوختۇر 1860) كە يېتىپ، ئوتتۇ-را ھېساب بىلەن ھەر مىڭ شەھەر ئاھالىسىغا 9. 10 كېسەل كارۋىتى، 2. 16 تېببىي تېخنىكا خادە-مى توغرا كەلدى.

يېزا ئىگىلىك 8 - دۆنزىيە ۋە شەھەر ئىقتە-سادىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شەھەرنىڭ مە-دەنىيەت ئىشلىرى ۋە مەدەنىيەت ئەسلىھەلىرى مۇ-ناسىپ ھالدا راۋاجلاندى. ھازىر شەھەر بويىچە ئام-مۇي سەنئەت سارىيىدىن بىر، كۈتۈپخانىدىن بىر، كەسپىي سەنئەت ئۆمىكىدىن ئىككى، كىنو - تىياتىرخانىدىن يەتتە، تەنتەربىيە سارىيىدىن بىر ۋە رادىئو ئىستانسىسى، تېلېۋىزور ئىستانسىسى، گېزىتخانا بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەرقايسىسىدىن بىرى بار. ئاھالىسىنىڭ رادىئو ۋە تېلېۋىزورلار بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 100% گە يەتتى.

شخەنزە شەھىرى يېڭىدىن ئېچىلغان بوز يەر ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىدا، ماناس دەريا-سىنىڭ بويىدىكى كونا شخەنزە (تاشلىق جىلغا) بازىرى ئورنىدا بارلىققا كەلگەن، زامانىۋى يېزا ئىگىلىكىگە ئىگە، توقۇمىچىلىق، يېمەكلىك ۋە شېكەر ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت يېنىك سانائەت-نى گەۋدە قىلغان سانائەت شەھىرى، بوز يەر ئۆز-لەشتۇرۇش رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مە-دەنىيەت، پەن - تېخنىكا ۋە ئۇچۇر مەركىزى بو-لۇپ، ستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زاما-نىۋىلىشىش قۇرۇلۇشى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجە-غا ماسلىشىش ئۈچۈن شەھەرنىڭ شەرقىي رايونە-دىكى شىمالىي شىنجاڭ غول تاش يولى بىلەن شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ ئارىلىقىدا مەيدا-نى 2. 11 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان شخەنزە ئىقتىسادىي تېخنىكا تەرەققىيات رايونى قۇرۇلۇشى باشلاندى، بۇنىڭغا 120 مىليون يۈەن مەبلەغ ئاج-رىتىلدى. ھازىر ئىقتىسادىي تېخنىكا تەرەققىيات رايونىنىڭ 1 - باسقۇچلۇق 4. 9 كۋادرات كىلومې-تىردىكى قۇرۇلۇشى تاماملىنىش ئالدىدا تۇرماقتا. بۇ، شخەنزە شەھىرىنىڭ ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش دەرىجىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئىقتىسا-دىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلىنىش قەدىمىنى تېز-لىتىدۇ، ئۇزاققا بارمىغان بىر مەزگىل ئىچىدە شخەنزە يېنىك سانائەتنى ئاساسىي گەۋدە، كۆپ خىل ئىگىلىكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، شەھەر فۇنكـ-سىيىسى تولۇق، مۇھىتى گۈزەل يېڭى تىپتىكى سانائەت شەھىرى بولۇپ قالىدۇ. بۇ شىنجاڭدا يېزا ئىگىلىكىنىڭ شەھەرلىشىشكەقاراپراۋاجلىنىشىنىڭ تىپىك ئۈلگىسى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. 农八师垦区石河子志，新疆人民出版社，1994. 8
2. 石河子市地名图志，石河子市地名委员会，1986. 12
3. 新疆年鉴 1994，新疆人民出版社，1994. 8
4. 新疆年鉴 1996，新疆人民出版社，1996. 8
5. 新疆统计年鉴 1992，中国统计出版社，1992. 7

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

«ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» دىكى ئايال تەسۋىرى توغرىسىدا

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلەنگەن ئايال ئوبرازلار ئارقىلىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاياللارغا چوقۇنۇش ئىدىيىسى ئۇستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلىدۇ

摘要：本文通过对维吾尔史诗《乌古斯汗传》中妇女形象的分析，提出对维吾尔先民女性崇拜思想的看法。

Abstract: In this article, by analysing the images of women in Uyghur historical epic《Oghuzhan》, the author advanced her view on the feminine worsipping ideology of Uyghur ancestors.

ھەممىمىزگە مەلۇم ئىنسانلار پەيدا بولۇپ ھاياتنىڭ زىرغا قەدەر ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي جەريانىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇ جەريانىدا بىرنەچچە خىل جەمئىيەتنى باشتىن كۆچۈرۈپ، ئېلىكتىرون دەۋرىگە قەدەم قويدى. تارىختىن بۈيان تەبىئەت دۇنياسىدا ئاجايىپ ـ غارايىپ ھادىسىلەر دائىم بولۇپ تۇرغان. بۇ ھادىسىلەرنىڭ بەزىلىرى ئىنسانلارغا بالايى. ئاپەت ئېلىپ كەلسە، بەزىلىرى بەخت ئېلىپ كەلگەن. قەدىمكى ئىنسانلار بۇ ھادىسىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ساددا تەپەككۇرى بويىچە كۆزىتىپ، ئۇنىڭدىن قورقتى، ئۇنى ئۇلۇغلىغان ياكى ئۇنى ئۆزىنىڭ ھامىيىسى دەپ تونىغان. شۇنىڭ بىلەن ھەر خىل دىنلار، ھەر خىل توتېملار بارلىققا كەلگەن. ھەر خىل ئەرسىلەرگە تېڭىنىشمۇ قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئەنە شۇ ساددا تەپەككۇرىنىڭ مەھسۇلىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلار قەدىمكى، مەدەنىيەتلىك مىللەت، ئۇيغۇرلارنىڭمۇ خۇددى باشقا ئىنسان توپلىرىغا ئوخشاشلا ئۆزىگە خاس توتېمى، ئېتىقاد قىلغان دىنلىرى بولغان، ياكى تېڭىنىدىغان نەرسىلىرى بولغان. «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» ئەجدادلىرىمىز بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن، ھازىرچە ئەڭ قەدىمى بولغان بىر يادىكارلىق بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ توتېمچىلىق دەۋرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەندىن باشقا يەنە ئاياللارنى ئۇلۇغلاش ۋە ئايال جىنسقا تېڭىنىشنىڭ قىسمەن ئىپادىلىرى ئۇچرايدۇ.

ئىپتىدائىي ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ئاياللار ئەڭ ھۆرمەتلىك ئورۇنغا — ئىلاھىي ئورۇنغا ئىگە ئىدى. ئاياللارنى ئىلاھلاشتۇرۇش ئەرلەردىن بۇرۇنراق بولغان. «مېتال پىششىقلاپ ئىشلەشتىن باشقا سەنئەت ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكتىكى بىرىنچى تۈركۈم ئىجادىيەتلەرنىڭ تۆھپىسى ئەر ئىلاھلارغا

---

* قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ مۇھەررىرى.

ئەمەس، بەلكى ئايال ئىلاھلارغامەنسۇپبولغان».

تارىختا ئاياللارنىڭ ئورنى ئوخشاش بولماي كەلدى، باشلانغۇچ ئۇرۇقداشلىق دەۋرىدە، ئانا جەمەت ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، ئاياللار جەمئىيەتتە ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغانىدى. «تارىخ بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا ئاساسىي رول ئويناپغان ۋە ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئىگىلىگەن سىنىپ ياكى ئىجتىمائىي گۇرۇھ مەلۇم ۋاقىت ئۈتكەندىن كېيىن، مۇقەررەر ھالدا بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىگىسى بولۇپ قالىدۇ». ①دەمەك، باشلانغۇچ جەمئىيەتتە ئاياللار ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانلىقتىن، ئۇلار شۇ جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىگىسى بولۇپ قالغانىدى.

شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەدەبىيات - سەنئەت شەكلى بولغان ئېپسانە - رىۋايەتلەردە ئاياللار باش قەھرىمان ۋە ئىلاھ سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. «ئەپسانىلەردىكى ئايال ئىلاھلارنىڭ ئورنى بىزگە تېخىمۇ بۈرۈتقى دەۋردىكى ئاياللارنىڭ ئەركىنرەك ۋە ئىززەتلىك-رەك ئورۇندا تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئەپسانىلەردىكى ئايال ئوبرازلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار دۇنياني ياراتقۇچى ئىلاھ، ئىنسانلارنى پەيدا قىلغۇچى ئەڭ بىرىنچى ئانا، ئانىلارنىڭ ئانىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ.

يۇنان ئەپسانىلىرىدە يارىتىلغان 12 تەڭرىنىڭ ئوبرازىمۇ ئەنە شۇ ئانىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئانىمىستىك روھ سىڭدۈرۈلگەن. يۇنان ئەپسانىلىرىدە تەسۋىرلىنىشچە، 12 ئىلاھنىڭ بىرى بولغان ئاتىنا ئايال ئىلاھ بولۇپ، پاراسەت ئىلاھى دېيىلىدۇ، ئۇ گىرېكلارغا يىپ ئىگرىش، رەخ توقۇش، ھارۋا ياساش، كېمە ياساش، مېتال ئېرىتىش، چويۇن قويۇش، ئاياغ كىيىمى تىكىش، نەقىش ئىشلەش قاتارلىق ئەينى دەۋرنىڭ ئەڭ ئىلغار تېخنىكىلىرىنى ئۆگەتكەنىكەن.

خەنزۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا تارقالغان قەدىمكى ئەپسانىسى «ئاسمان ئىلاھى نۈيۋا» دا ئايال ئىلاھ نۈيۋانىڭ تۇنجى ئىنسانىنى لايدىن ياسىغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. ئايال ئىلاھ مۇدەنچىگە مۇ ئەپسانىسىدە مۇدەنچىگىمۇ (牡丹青姆) نىڭ بەشىغا تاقىغان ئالتۇن تاغىقىنى دېڭىزغا 360 قېتىم سۈركەپ قۇياش بىلەن ئايىنى ياراتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. موڭغۇللارنىڭ بىر ئەپسانىسىدە، ئۈيرات موڭغۇللىرىنىڭ ئىلاھىي ئانىسى مەيدىر (表德尔) نىڭ دۇلدۇلغا مىنىپ دۇنيانى ياراتقانلىقى ۋە ئۆز ۋۇجۇدى بىلەن ئىنسانلارنى ياراتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. مانجۇلارنىڭ بىر ئەپسانىسىدە، مانجۇ مىللىتىنىڭ ئىلاھىي ئانىسى ئابۇكا خې خې (阿布卡赫赫) نىڭ توپان بالاسىدا قالغان ئىنسانلارنى قايتا ھاياتلىققا ئىگە قىلغانلىقى تەسۋىرلەنگەن. دېمەك، يۇقىرىقى ئەپسانىلەردە دۇنيانىڭ يارىلىشى، ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئايال ئىلاھلارغا باغلاپ چۈشەندۈرۈلگەن.

جۇملىدىن تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئەپسانىلىرىدىمۇ ئايال ئىلاھ تەسۋىرلەنگەن ئەپسانىلەر ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئەدەبىيات - سەنئەتتىمۇ ئەڭ دەسلەپ ئايال ئوبرازلار گەۋدىلىك ئورۇننى ئىگىلىگەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە گەرچە ئايال ئىلاھ، ئايال تەڭرى، ئايال باتۇر ئوبرازلىرىنىڭ ئورنىنى ئەر ئىلاھ، ئەر تەڭرى، ئەر باتۇر ئوبرازلىرى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاياللارنى ئىلاھلاشتۇرۇش يەنىلا مەلۇم دەرىجىدە داۋام ئەتكەن، بولۇپمۇ ئاياللارنى گۈزەللىكتە ئىلاھ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ تەسۋىرلەش يەنىلا ئاساسىي ئېقىم بولغان.

«ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» دە ئايال ئوبرازى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن.

ئوغۇز خاقان بىر يەردە تەڭرىگە سېغىنىۋاتقاندا، (ئەتراپ) قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك يورۇق چۈشتى. ئۇ كۈندىنمۇ نۇرلۇقراق، ئايدىنمۇ يورۇقراق ئىدى.

ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قارىسا، بۇ يورۇقنىڭ ئىچىدە بىر قىز تەنها ئولتۇرغان. ئۇ ساھىپجامال بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ پىشانىسىدە چوغدەك پارقىراق مېڭى بولۇپ، خۇددى تۆمۈر قۇزۇقتا ئوخشايتتى. ئۇ قىز شۇنداق گۈزەل ئىدىكى، ئۇ كۆلسە، تەڭرىمۇ كۆلەر ئىدى، ئۇ يىغلىسا، تەڭرىمۇ يىغلار ئىدى. ئوغۇز خاقان ئۇنى كۆرگىنىدە پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ ھۇشىدىن

---

① ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن «ئاياللار مەسىلىسى» ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1979 - يىلى نەشرى، 536 - بەت.

دىن كەتتى، ئۇنىڭغا كۆيۈپ قالدى. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ياتتى، تىلىكىگە يەتتى. ئۇ قىز ئىككى قات بولدى، كۆنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ، ئۇنىڭ كۆزى يورىدى، ئۇچ ئوغۇل تۇغدى. تۇنجىسىغا كۈن دەپ، ئوتتۇرانچىسىغا ئاي دەپ، كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئات قويدى. بىر كۈنى ئوغۇزخاقان ئۆۋغا چىقتى، ئالدىدىكى كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۈپ دەرەخنى كۆردى. بۇ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا بىر قىز تەنها ئولتۇراتتى. ئۇ ئىنتايىن ساھىپجامال ئىدى، ئۇنىڭ كۆزى ئاسماندىنمۇ كۆكرەك، چېچى سۇ ئېقىمىدەك، چىشى ئۇنچىدەك ئىدى. ئۇ شۇنداق ساھىپجامال قىز ئىدىكى، يەر- جاھاندىكى كىشىلەر ئۇنى كۆرسە «ئاھ، ئاھ، جاننى ئالىدە- كەن» دەرلەر ئىدى. سۇت قېمىزغا ئايلاندى. ئوغۇزخان ئۇنى كۆرگىنىدە ھۇشىدىن كەتتى، يۈرۈكىگە ئوت چۈشتى، ئۇنىڭغا ئاشىق بولدى، ئۇنى ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياتتى، تىلىكىگە يەتتى، ئۇ قىز ئىككى قات بولدى، كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ ئۇ يەڭگىدى، ئۇچ ئوغۇل تۇغدى تۇنجىسىغا كۆك، ئوتتۇرانجىسىغا تاغ، كەنجىسىگە دېڭىز دەپ ئات قويدى. شۇندىن كېيىن ئوغۇز خاقان چوڭ توي بەردى، ئەل - جاماەتنى تەكلىپ قىلدى، ئۇلار كېلىپ قاتناشتى، قىرىق شەرە، قىرىق بەگ- دىكى ياساتتى. كۆپچىلىك تۈرلۈك نازۇ - نېمەتلەر- نى يېيىشتى، تۈرلۈك مەي - شارابلارنى ئىچىشتى». ①

ئوغۇزنامىدىكى يۇقىرىقى تەسۋىرلەردە قىز- نىڭ كۆكتىن چۈشكەن نۇر ئىكەنلىكىنى، تەبىئەت- تىكى بارلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ قىزنىڭ چىراي ئۆزگىرىشى بىلەن بىردەكلىكىنى ئەپسانىلەردىكى «ئايال تەڭرى» بىلەن يېقىنلاشتۇرۇش مۇمكىن. چۈنكى تەبىئەت ھادىسىلىرى كۆكتە تۇرىدىغان ئا- يال تەڭرىنىڭ كەيپىياتىدىكى ئۆزگىرىشكە قاراپ ئۆزگىرىدۇ. ئوغۇزنامىدىكى ساھىپجامال قىز ئوبـ- رازى بەلكىم «ئايال تەڭرى» ئوبرازىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەكس ئېتىشى بولۇ- شى مۇمكىن.

ئوغۇزنامىدە نەسۇرلەنگەن قىزنىڭ دەرەخ كا- ۋىكىدا ئولتۇرغان ھالدا تەسۋىرلىنىشى بىر تەرەپ- تىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى دەل- دەـ رەخلەرگە چوقۇنۇش ئىدىيىسىنىڭ مەھسۇلى بول- سا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاياللار- نىڭ ھايالىق ئەزاسىنى دەرەخنىڭ كاۋىكىغا ئوخشـ- تىپ ئۇنىڭغا تېۋىنغانلىقىدىن بولسا كېرەك.

ھەممىگە مەلۇم، قەدىمكى ئىنسانلار تاغ باغ- لىرىدا، قېلىن ئورمانلىقلاردا سۇ، ئوت - چۆپ قوغلىشىپ ياشاپ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە تە- رىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. كەڭرى كەتكەن ئورمانلىقلار، ئېگىز تاغلار ۋە ياياقلار ئۇلارغا مول ئوزۇقلۇق يەتكۈزۈپ بېرىش بىلەن بىرگە، ئۇلار- نىڭ ھاياتلىق يولىدا ئەركىن پائالىيەت ئېلىپ بار- ىدىغان مۇقەددەس ماكانى بولغان. شۇڭا ئۇلاردا دەل- دەرەخكە چوقۇنۇش ۋە دەل - دەرەخنى تۇتىم قىلىش ئالاھىدە بىر خىل ئېتىقاد شەكلى بولۇپ قالغان. دېمەك، ئۇيغۇرلارمۇ توتېمچىلىق دەۋرىدە دەل دەرەخنى ئۆزلىرىنىڭ ئانا ئەجدادى دەپ قاراپ ئۇنىڭغا چوقۇنغان. توتېمچىلىق دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەپسانىلىرىدە دەرەخ بىلەن ئايال زىچ بىرلەشتۇ- رۇلگەن بولۇپ، دەرەخ ئايال ئىلاھنى كۆرسەتكەن بولۇشىمۇ مۇمكىن. بۇگۈنكى كۈندىمۇ تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدا (قىسمەن چەت، يىراق جايلاردا) قېرى يالغۇز دەرەخنى كەسمەيدىغان، ھەتتا قېرى يالغۇز دەرەخنىڭ يېنـ- دىن ئۆتكەندە ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئات - ئۇلاقلار- دىن چۈشۈپ ئۆتىدىغان، تۇغماس ئاياللار قېلىن ئورمانلارغا بېرىپ پەرزەنت تىلەيدىغان، بولۇپمۇ تۇغۇتى قىيىن ئاياللار ۋە كىچىك بالىلىرى ئاغرىپ قالغان ئاياللار ئورمانلىقلارغا بېرىپ دەرەخلەرگە ھەر خىل لاتىلارنى ئېسىپ، تۇغۇتىنىڭ ئاسان بولۇشىنى تىلەيدىغان، ئاغرىپ قالغان بالىلىرىغا ئاسايىشلىق ئاتا قىلىشنى ئۆتۈنىدىغان ئادەتلەر ساقلانغان. دېمەك، دەرەخ ئېتىقادچىلىقىنىڭ ھەممىسىدە ئانىلارنىڭ سىمىاسى ئەكس ئەتكەن بو- لۇپ، ئانىلارنىڭ پەرزەنت كۆرۈش، پەرزەنت تەر- بىيىلەشتەك ئالەمشۇمۇل تۆھپىسى ئوبرازلىق تەسـ- ۋىرلەنگەن.

«ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» دە يەنە مۇنداق بىر ۋەقەلىك بايان قىلىنىدۇ: ئو- غۇزخاننىڭ بىر ئەمەلدارى ئۇرۇش جەريانىدا ئۆلۈپ كېتىدۇ. لەشكەرلىرىگە ئەگىشىپ كېتىپ بارغان ئۇنىڭ خوتۇنى دالىدىكى بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدا تۇرۇپ بىر ئوغۇل تۇغىدۇ، كىشىلەر بۇ ئەھۋالنى ئوغۇز خاقانغا ئېيتىدۇ، تۈركىي تىلدا دەرەخنىڭ كاۋىكى قىپچاق، دېيىلگەچكە خاقان بۇ ئوغۇلغا

① «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە» 43 - بەت.

قىپچاق دەپ ئات قويىدۇ.①

بىز «ئوغۇزنامە»دە تەسۋىرلەنگەن ساھىپجامال قىز ئوبرازى بولسۇن ياكى ئاياللارنىڭ كۆپىيىش ئىقتىدارىغا سىمۋول قىلىنغان دەرەخ ئېتىقادچىلىقى قارىشى بولسۇن ئەينى دەۋردىكى ئاياللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى بۇاستە مەنپەئەتدارلىق رولى بىلەن توتىمنىڭ ئىنسانلار تەرىپىدىن پەرەز قىلىنغان ۋاستىلىق مەنپەئەتدارلىق ھېس - تۇيغۇسىنىڭ بىرلەشكەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇنىڭدا ئاياللارنىڭ ئۈستۈن ئورنى، ئىشلەپچىقىرىشتىكى باشلامچىلىقى، ئىنسانلارنى ئاۋۇتۇشتىكى تۆھپىسى ئىپادىلەنگەندىن سىرت، قىز ئوبرازىنىڭ شۇنچىلىك ساھىپجامال تەسۋىرلىنىشى ئەينى ۋاقىتتا ئەجدادلىرىمىزنىڭ گۈزەللىك ئۆلچىمىدە خېلىلا يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى، يەنى ئىلگىرى بارلىق گۈزەللىكنى تەبىئەتتىن ئىزدىگەن بولسا، ئەمدىلىكتە گۈزەللىكنى ئۆزلىرىدىن، بولۇپمۇ ئاياللاردىن تېپىشقا، ئۆز جىسمىدىكى گۈزەللىك ئامىللىرىنى بايقاشقا باشلىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. «ئوغۇزنامە»دە تەسۋىرلەنگەن ساھىپجامال قىز ئوبرازى مەيلى مەزمۇن جەھەتتىن بولسۇن ياكى شەكىل جەھەتتىن بولسۇن كۈچلۈك سىمۋوللۇق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئاياللارنىڭ ئەجدادلىرىمىز قەلبىدىكى ئورنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن يۈكسەك بەدىئىيلەشتۈرۈپ كۆرسىتىلگەن.

«ئوغۇزنامە»دە يەنە ئاياللارنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىر خاتىرە بار. يەنى «ئوغۇزنامە»دە ayĸa دېگەن سۆزگە ئىزاھ بېرىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: شېرباخ ئەپەندىنىڭ پىكرىچە (224 - قەۋرغا بېرىلگەن ئىزاھ) ئوغۇزنىڭ ئانىسىنىڭ ئىسمى «ayĸan» بولۇپ ayĸa مۇشۇنىڭدىن كېلىگەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاش ئاياللارنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە «خان» نى قوشۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇ نۇقتا قەدىمكى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ خەلىي يۇقىرى ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.②دېمەك، ئۇيغۇرلار ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىن ئىبارەت ئىپتىدائىي دەۋرلەردىلا ئەمەس، بەلكى مەدەنىيەتتە خېلىلا تەرەققىي قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ ئاياللارنى ھۆرمەتلەش ئەنئەنىسىگە ئىگە ئىدى.

ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئاياللارغا چوقۇنۇش ئىدىيىسى ئىنتايىن ئوزاق بولغان ئىپتىدائىي دەۋرلەردە شەكىللەنگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ خۇددى بىر چەكسىز ئىپەك يىپقا ئوخشاش ئۆزۈنىنىڭ ئىزچىللىقىنى يوقاتماي، باشتىن ئاخىر ئەدەبىيات سەنئىتىمىزگە ئاجايىپ گۈزەل ۋە يارقىن مەزمۇنلارنى قوشۇپ كەلدى. ئاياللار گەرچە رېئال تۇرمۇشتا ياكى ئۇنداق ياكى مۇنداق كەمستىلىشلەردىن خالى بولالمىغان بولسىمۇ، ئەمما بىزنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا ئاياللارنىڭ قەدىرلەشكە تېگىشلىك بولغان ئالىيجاناپ ئورنى ئىزچىل تۇرغان مەدھىيىلىنىپ كەلمەكتە. بۇنىڭدىن كېيىن ئىزچىل تۇرغان تېخىمۇ مەدھىيىلەنگۈسى.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە».

2. ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن «ئاياللار مەسىلىسى» مىللەتلەر نەشرىياتى 1979 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

3. «شىنجاڭ داشۋىسى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1983 - يىللىق 2 - سان.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

---

① «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە»، 77 - بەت.

② «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى داستانى ئوغۇزنامە»71- بەت.

ماتېماتىكىلىق توپلام ئۇقۇم ئوغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە

ھىمىت ئىلى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ماتېماتىكىلىق توپلام ئۇقۇمىنىڭ مېغىزى ۋە ھەجمى، توپلاملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر شۇنداقلا توپلام ئەمەللىرىدىن پايدىلىنىپ ئىپادىلەش ئۇسۇلى ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：本文简要论述数学中的集合概念的内涵和外延，集合间的各种关系以及利用集合元素进行表达的方法

Abstract: In this article, the writer briefly described the intension and extension of collective conception in mathematics and the various relations betveen collections. Hee also described the way to express by making use of the collective element.

مۇئەييەن تەپەككۇر جەريانىدا، ئۇقۇم بىر خىل تەپەككۇر شەكلى سۈپىتىدە ھۆكۈمنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي ئامىل بولۇپ، ئۇ ھۆكۈمنىڭ مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇقۇمسىز ھۆكۈم مەۋجۇت بولمايدۇ؛ شۇنىڭدەك ھۆكۈم خۇلاسىنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىل بولۇپ، ئۇ خۇلاسىنىڭ مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ھۆكۈمسىز خۇلاسىمۇ مەۋجۇت بولمايدۇ. شۇڭا ئۇقۇم، ھۆكۈم ۋە خۇلاسە قاتارلىق تەپەككۇر شەكىللىرى ئىچىدە، ئۇقۇم ئەڭ ئاساسىي ئامىل بولۇپ ئادەتتە «تەپەككۇر ھۈجەيرىسى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇقۇم — ئوبيېكتلارنىڭ خاس بەلگىسى ياكى ماھىيەتلىك بەلگىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇقۇم ئۆزىگە خاس مەزمۇنغا ۋە ئېنىق دائىرىگە ئىگە بولىدۇ. ئۇقۇمنىڭ ئۆزىگە خاس مەزمۇنى بىلەن ئېنىق دائىرىسى ئۇقۇمنىڭ لوگىكىلىق ئىككى ئالاھىدىلىكى — ئۇقۇمنىڭ مېغىزى بىلەن ھەجمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئومۇمەن، مېغىزسىز ھەجمىمۇ مېغىزسىز ئىگە ئۇقۇم مەۋجۇت بولمايدۇ. مۇئەييەن شەرت ئاستىدا، ئۇقۇمنىڭ مېغىزى بىلەن ھەجمى ئۆزىگە خاس مەزمۇنغا ۋە ئېنىق دائىرىگە ئىگە بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئومۇمىي لوگىكىدا ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر پەقەت ئۇقۇملارنىڭ ھەجملىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدۇ؛ ھەجملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ماتېماتىكىلىق لوگىكىنىڭ ئاساسى ھېسابلىنىدىغان توپلام نەزەريىسىدىكى ئۇقۇم— توپلامنىڭ گرافىكى يەنى ۋېنېن شەكلى ئارقىلىق ئوبرازلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق ئىپادىلەشتىن ھەجم ئۇقۇمى بىلەن توپلام ئۇقۇمى ئارىسىدا مۇئەييەن باغلىنىشنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

توپلام ئۇقۇمى ماتېماتىكىدىكى ئاساسىي ئۇقۇملارنىڭ بىرى بولۇپ، مۇئەييەن ئالاھىدىلىككە ئىگە

---

* ھىمىت ئىلى: شىنجاڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش كادىرلار ئىنىستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى.

بولغان، ئېنىق ۋە پەرقلىق شەيئىلەرنىڭ مەجمۇئى توپلام دېيىلىدۇ. دېمەك، توپلامنى تەسۋىرلىگەندە، يالغۇز ئالاھىدىلىككىلا ئەھمىيەت بېرىش يېتەرلىك بولمايدۇ، يەنى «ئېنىق بولۇش» قا، شەيئىلەرنىڭ پەرقىگە دىققەت قىلىش لازىم. ئېنىق بولۇش — شەيئىلەرنىڭ دائىرىسىنىڭ ئېنىق بولۇشىغا قارىتا ئېيتىلغان. بىر توپلامغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەرقانداق بىر شەيئى شۇ توپلامغا تەۋە بولىدۇ ياكى بولمايدۇ، بۇنى شۇ توپلامنىڭ ئالاھىدىلىكى بەلگىلەيدۇ. شۇڭلاشقا توپلامدا چەك ئېنىق بولماسلىق، شەيئىلەرنىڭ بىر توپلامغا تەۋە بولۇش - بولماسلىقىغا ھۆكۈم قىلغىلى بولماسلىق ھادىسىلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. توپلامنى تەسۋىرلىگەندە يەنە شەيئىلەرنىڭ پەرقىگىمۇ دىققەت قىلىش كېرەك. دىققەت قىلىنمىسا، توپلاملارنىڭ كەسىسى قاتارلىق مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلغاندا توپلاملارنى ئارىلاش-تۇرۇۋېتىشتىن خالى بولغىلى بولمايدۇ.

يۇقىرىدىكى مۇلاھىزىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئومۇمەن لوگىكا نۇقتىسىدىن قارىغاندا، توپلامنى ئۇقۇمنىڭ ھەجمى دېيىشكە، توپلام نەزەرىيىسى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئۇقۇمنىڭ ھەجمىنى توپلام ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدۇ. مەسىلەن، ساختا ئۇقۇمنىڭ ھەجمىدە ھېچقانداق ئېلېمېنت بولمايدۇ، بوش توپلامنىڭمۇ ھېچقانداق ئېلېمېنتى بولمايدۇ، شۇڭا ساختا ئۇقۇمنى بوش توپلام Φ بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ، مەلۇم بىر يەككە شەيئىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇقۇم خاس ئۇقۇم دېيىلىدۇ. ئۇنىڭ ھەجمى پەقەت بىرلا يەككە ئوبيېكتتىن تەركىب تاپىدىغان بولغاچقا، ئۇنى يەككە نۇقتىلىق توپلام $\{\alpha\}$ بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ؛ ئومۇمەن ئۇقۇملار ۋە ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر مۇئەييەن ئۇقۇم دائىرىسى ئىچىدە تەتقىق قىلىنىدۇ، ئالايلۇق، مەمۇرىي قانۇن، ئىقتىسادىي قانۇن، جىنايى ئىشلار قانۇنى قاتارلىق ئۇقۇملار ۋە ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر قانۇن ئۇقۇمى ھەجمى دائىرىسى ئىچىدە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە يەنە باج قانۇنى، كارخانا قانۇنى، توختام قانۇنى قاتارلىق ئۇقۇملار ئىقتىسادىي قانۇن ئۇقۇمى ھەجمىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە تەتقىق قىلىنىدۇ. تېك تۆت تەرەپلىك رۇمبا قاتارلىق ئۇقۇملار پاراللېل تۆت تەرەپلىك ئۇقۇمى ھەجمىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە تەتقىق قىلىنىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە پاراللېل تۆت تەرەپلىك بىلەن تراپىتسىيە ئۇقۇملىرى تۆت تەرەپلىك ئۇقۇمى ھەجمىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە تەتقىق قىلىنىدۇ. دېمەك، ئۇقۇملار بەلگىلىك دائىرە ئىچىدە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بۇ دائىرە مۇھاكىمە دائىرىسى دېيىلىدۇ، مۇھاكىمە ئوبيېكتى ئۆزگەرگەندە، مۇھاكىمە دائىرىسىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ، شۇڭا مۇھاكىمە دائىرىسى نىسپىي بولىدۇ. تولۇق توپلامۇ شەرتلىك بولىدۇ، بىر توپلام مۇئەييەن شەرت ئاستىدا تولۇق توپلام بولسا، شەرت ئۆزگەرگەندە، بۇ توپلام تولۇق توپلام بولمايدۇ، شۇڭا تولۇق توپلامۇ نىسپىي بولىدۇ. دېمەك، مۇھاكىمە دائىرىسىنى تولۇق توپلام U بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ.

ئومۇمىي لوگىكىدا ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئۇلارنىڭ ھەجملىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغانلىقى، ھەجملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى توپلام ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى توپلاملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ۋە توپلام ئەمەللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە ۋە ئانالىز قىلىشقا بولىدۇ. تۆۋەندە ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى توپلاملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ۋە توپلام ئەمەللىرىدىن پايدىلىنىپ ئىپادىلەش ئۇسۇلىنى توختىلىمىز.

1. تولۇق ماس مۇناسىۋەت

ئەگەر P ئۇقۇمنىڭ ھەجمى S ئۇقۇمنىڭ ھەجمىدىكى بارلىق ئوبيېكتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالسا، ئۇ ھالدا S ئۇقۇم P ئۇقۇمنىڭ قىسمى ئۇقۇمى دېيىلىدۇ ۋە $P \supseteq S$ ياكى $P \subseteq S$ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئەگەر S ئۇقۇم P ئۇقۇمنىڭ قىسمى ئۇقۇمى، Pئۇقۇم S ئۇقۇمنىڭ قىسمىي ئۇقۇمى، يەنى $P \supseteq S$ ياكى $P \subseteq S$ بولسا، ئۇ ھالدا P ئۇقۇم بىلەن S ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت تولۇق ماس مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ ۋە $P = S$ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

(1) P (تەك بۇلۇڭلۇق ئۇچبۇلۇڭ) $= S$ (تەك تەرەپلىك ئۇچبۇلۇڭ)

(2) P (يۇسۇپ خاس ھاجىپ) $= S$ (قۇتادغۇبىلىكنىڭ ئايتورى)

(3) P (تەبئىي سان) $= S$ (مۇسبەت پۈتۈن سان)

2. ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىش (ئېلىنىش) مۇناسىۋىتى

پەقەت ۋە پەقەت $P\supset S$ ھەمدە $P\neq S$ بولغاندا، S ئۇقۇم P ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇمى بولۇپ، P ئۇقۇم S ئۇقۇمنى ھەقىقىي ئىچىگە ئالىدۇ ياكى S ئۇقۇم P ئۇقۇم تەرىپىدىن ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىنىدۇ دەيىلىدۇ ۋە پەقەت $S\subset P$ ياكى $P\supset S$ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. P ئۇقۇم جىنىس ئۇقۇم، S ئۇقۇم تۈر ئۇقۇم دەيىلىدۇ. جىنىس ئۇقۇم بىلەن تۈر ئۇقۇمنىڭ پەرقى مۇتلەق بولماستىن نىسپىي بولىدۇ. بۇ نۇقتىدا جىنىس ئۇقۇم مۇھاكىمە دائىرىسى بىلەن ئوخشاش ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر جىنىس ئۇقۇم ئىچىدىكى بىرقانچە تۈر ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى مۇھاكىمە قىلغاندا، جىنىس ئۇقۇمنىمۇ تولۇق توپلام U بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

(1) P (قانۇن) $\supset$S (ئىقتىسادىي قانۇن)
(2) P (پەن) $\supset$S (ئىجتىمائىي پەن)
(3) S (كارخانا) $\subset$P (توقۇمچىلىق كارخانىسى)
(4) S ($\subset$) (تىكىۋلۇڭلۇق ئۇچىۋلۇڭلۇق)

بۇنىڭدىن $P\supset P\cap S$ ۋە $S=P\cap S$ بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

دېمەك، تۈر ئۇقۇم جىنىس ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇمى بولغاچقا، تۈر (جىنىس) ئۇقۇمنىڭ ھەجمى جىنىس (تۈر) ئۇقۇمنىڭ ھەجمىدىن كىچىك (چوڭ) بولىدۇ: تۈر (جىنىس) ئۇقۇمنىڭ ھەجمى جىنىس (تۈر) ئۇقۇمنىڭ ھەجمىدىن كىچىك (چوڭ) بولغاچقا تۈر ئۇقۇم جىنىس ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇمى بولىدۇ.

3. قىسمەن ماس مۇناسىۋەت

P، S، M ئۇقۇملار مۇئەييەن مۇھاكىمە دائىرىسى ئىچىدىكى ئۇقۇملار ياكى بىر جىنىس ئۇقۇمنىڭ تۈر ئۇقۇملىرى بولسۇن، ئەگەر M ئۇقۇم P ئۇقۇمنىڭمۇ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇمى، S ئۇقۇمنىڭمۇ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇمى، يەنى $P\supset M$ ھەمدە $S\supset M$ بولسا، ئۇ ھالدا P ئۇقۇم بىلەن S ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت قىسمەن ماس مۇناسىۋەت دەيىلىدۇ ۋە $P\cap S=M$ بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن، ئۇيغۇر شائىرى دېگەن ئۇقۇمنى M بىلەن، ئۇيغۇر دېگەن ئۇقۇمنى P بىلەن، شائىر دېگەن ئۇقۇمنى S بىلەن ئىپادىلىسەك، ئۇ ھالدا (ئۇيغۇر شائىرى $\supset$M (ئۇيغۇر)P ھەمدە (ئۇيغۇر شائىرى) $\supset$M (شائىر) S بولغاچقا، (ئۇيغۇر شائىرى) M= (ئۇيغۇر شائىرى) $P\cap S$ بولىدۇ. بۇنىڭدىن $P\supset P\cap S$ ۋە $S\supset P\cap S$ بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. يەنە ئالايلۇق:

(1) P (ئىشچى) $\cap$S (ئايال ئىشچى) =M (ئايال)
(2) P (ئوقۇتقۇچى) $\cap$S (پارتىيە ئەزاسى) =M (پارتىيە ئوقۇتقۇچى)
(3) P (مۇسىقىچى) $\cap$S (مەنپىي بولمىغان سان) =M (نۆل)

بۇنىڭدىن $P\supset P\cap S$ ۋە $S\supset P\cap S$ بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. تولۇق ماس مۇناسىۋەت بىلەن قىسمەن ماس مۇناسىۋەت ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ماس مۇناسىۋەت دەيىلىدۇ.

4. ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋەت

P، S ئىككى ئۇقۇم ماس مۇناسىۋەتتە بولمىسا، يەنى $P\cap S=\Phi$ بولسا، ئۇ ھالدا P ئۇقۇم بىلەن S ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتى دەيىلىدۇ. مەسىلەن:

(1) P (قانۇن) $\cap$S (گۈزەللار - پارتىيە) $=\Phi$
(2) P (مەكتەپ) $\cap$S (ئوقۇتقۇچى) $=\Phi$
(3) P (ھەقىقىي سان) $\cap$S (مەۋھۇم سان) $=\Phi$
(4) P (مۇنتىزم بەشتەرەپلىك) $\cap$ (مۇنتىزم تۆتتەرەپلىك) $=\Phi$

ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتىدىكى ئۇقۇملاردىن بەزىلىرى بىر مۇھاكىمە دائىرىسىنىڭ ئىچىدە بولمايدۇ

ياكى بىر جىنىس ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇملىرى بولمايدۇ؛ بەزىلىرى بىر مۇھاكىمە دائىرىسى ئىچىدە بولىدۇ ياكى بىر جىنىس ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى (تۈر) ئۇقۇملىرى بولىدۇ. ئالايلۇق، يۇقىرىدىكى مىسالدىكى «قانۇن» ئۇقۇمى بىلەن «پارتىيە - گۈرۇھ» ئۇقۇمى، «مەكتەپ» ئۇقۇمى بىلەن «ئوقۇتقۇچى» ئۇقۇمى بىر مۇھاكىمە دائىرىسىدىكى ئۇقۇملار ئەمەس؛ «مۇنتىزىم بەش تەرەپلىك» ئۇقۇمى بىلەن «مۇنتىزىم تۆت تەرەپلىك» ئۇقۇمىنىڭ جىنىس ئۇقۇمى (مۇھاكىمە دائىرىسى) «مۇنتىزىم كۆپ تەرەپلىك» ئۇقۇمى بولسا، «ھەقىقىي سان» ئۇقۇمى بىلەن «مەۋھۇم سان» ئۇقۇمىنىڭ مۇھاكىمە دائىرىسى (جىنىس ئۇقۇمى) «كۆمپلېكس سان» ئۇقۇمىدۇر.

ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتىدىكى ئۇقۇملاردىن بىرى مۇھاكىمە دائىرىسى ئىچىدە بولغانلىرى ياكى بىر جىنىس ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇملىرى بولغانلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت زىت مۇناسىۋەت ۋە قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەت دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ:

(1) زىت مۇناسىۋەت

بىر مۇھاكىمە دائىرىسى ئىچىدىكى ئىككى ئۇقۇمنىڭ ھەجملىرىنىڭ يېغىندىسى ياكى بىر جىنىس ئۇقۇمنىڭ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇمى بولغان ئىككى تۈر ئۇقۇمنىڭ ھەجملىرىنىڭ يېغىندىسى شۇ مۇھاكىمە دائىرىسىنىڭ ھەجمىگە ياكى شۇ جىنىس ئۇقۇمنىڭ ھەجمىگە تەڭ بولسا، يەنى $P\subset U$، $S\subset U$ ھەمدە $P\cup S=U$ بولسا، ئۇ ھالدا S،P ئىككى ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت زىت مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ. مەسىلەن:

(1) P (نورمال مۇناسىۋەت) ∩ (غەيرى نورمال مۇناسىۋەت) $=\Phi$

(مۇناسىۋەت) U = (غەيرىي نورمال مۇناسىۋەت) US (نورمال مۇناسىۋەت)P

(2)P (مېتال) ∩S (غەيرىي مېتال) $=\Phi$

(خىمىيىلىك ئېلېمېنتلار) U = (غەيرىي مېتال) US (مېتال) P

(3) P (10 دىن چوڭ بولمىغان سان) ∩S (10 دىن چوڭ سان) $=\Phi$

(ھەقىقىي سان) U = (10 دىن چوڭ بولمىغان سان) US (10 دىن چوڭ سان) P

(4) P (مۇرەككەپ فۇنكسىيە) ∩S (ئاددىي فۇنكسىيە) $=\Phi$

(ئېلېمېنتتار فۇنكسىيە) U (مۇرەككەپ فۇنكسىيە) US (ئاددىي فۇنكسىيە) P

يۇقىرىدىكى مىسالالاردىن ئۆزئارا زىت مۇناسىۋەتتە بولغان ئىككى ئۇقۇمنىڭ ھەجملىرىنىڭ كەسمە ھەجمى ھېچقانداق ئوبيېكتنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغانلىقىنى، بىرىكمە ھەجمى بولسا، شۇ ئىككى زىت ئۇقۇم تەۋە بولغان جىنىس ئۇقۇمنىڭ ھەجمىگە تەڭ بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

(1) قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەت

بىر مۇھاكىمە دائىرىسىدىكى ئىككى ئۇقۇمنىڭ ھەجملىرىنىڭ يېغىندىسى ياكى بىر جىنىس ئۇقۇمىنىڭ ھەقىقىي قىسمى ئۇقۇمى بولغان ئىككى تۈر ئۇقۇمنىڭ ھەجملىرىنىڭ يېغىندىسى يەنىلا شۇ مۇھاكىمە دائىرىسىنىڭ ھەجمى ياكى شۇ جىنىس ئۇقۇمنىڭ ھەجمى تەرىپىدىن ھەقىقىي ئىچىگە ئېلىنسا، يەنى $P\cup S=U$ بولسا، ئۇ ھالدا P، S ئىككى ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەت دېيىلىدۇ:

(1) P (كاپىتالىستىك دۆلەت) ∩S (سوتسىيالىستىك دۆلەت) $=\Phi$

P (دۆلەت) US (كاپىتالىستىك دۆلەت) ⊂U (دۆلەت)

(2) P (پرولېتارىيات ئىدىيىسى) ∩S (بۇرژۇئا ئىدىيىسى) $=\Phi$

P (ئىدىيە) US (پرولېتارىيات ئىدىيىسى) ⊂U (بۇرژۇئا ئىدىيىسى)

(3) P (مۇرەككەپ فۇنكسىيە) ∩S (ئاساسىي ئېلېمېنتار فۇنكسىيە) $=\Phi$

ئېلېمېنتار فۇنكسىيە) U = (مۇرەككەپ فۇنكسىيە) US (ئاساسىي ئېلېمېنتار فۇنكسىيە) P

(4) P (رومبا) ∩S (كۋادرات) $=\Phi$

P (رومبا) US (كۋادرات) ⊂U (پارالىلېل تۆت تەرەپلىك)

يۇقىرىدىكى مىسالالاردىن ئۆزئارا قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتە بولغان ئىككى ئۇقۇم ھەجملىرى كەسمە-سىنىڭ ھېچقانداق ئېلېمېنتنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ بىرىكمىسى شۇ ئىككى ئۇقۇم تەۋە بولغان مۇھاكىمە دائىرىسى (جىنىس ئۇقۇم) نىڭ ھەجمىدىن كىچىك بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا

بولىدۇ.

ئومۇمەن S،P ئىككى ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت زىت مۇناسىۋەت بولغاندا S نى $\bar{P}$ بىلەن ياكى P نى $\bar{S}$ بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ، S،P ئىككى ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەت بولغاندا S نى $\bar{P}$ بىلەن ياكى P نى $\bar{S}$ بىلەن ئىپادىلەشكە بولمايدۇ. زىت مۇناسىۋەتتە $S=\bar{P}$ ياكى $\bar{P}=S$ ئورۇنلۇق بولسا، قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتە ئورۇنلۇق بولمايدۇ.

يۇقىرىدا بىز ئىككى ئۇقۇم ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئۈستىدە توختىلىپ، ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى توپلاملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە توپلامنىڭ ئەمەللەر قائىدىلىرى بىلەن بەلگىلەپ ئالدۇق. ئۇچ ئۇقۇم ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى ئانالىز قىلغاندا يۇقىرىدىكى ئۇسۇللارنى ئوخشاشلا قوللىنىشقا بولىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر تەتقىقات ئورگىنىدا ئىنگلىزچە، فرانسۇزچە ۋە ياپونچە بىلىدىغان كىشىلەر بىلەن بۇ ئۇچ خىل چەت ئەل تىلىنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلمەيدىغان كىشىلەر بار دەيلى. «بۇ ئورگاندىكى بارلىق كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى U بىلەن، «ئىنگلىزچە بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى P بىلەن، «فرانسۇزچە بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى S بىلەن، «ياپونچە بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى Q بىلەن ئىپادىلەيلى، بۇ چاغدا مۇھاكىمە دائىرىسى ئىچىدىكى بارلىق ئۇقۇملارنى تۆۋەندىكىدەك ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

1) $P\cup S\cup Q$ «كەم دېگەندە بىر خىل تىلنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

2) $P\cup S\cup Q=\bar{P}\cap\bar{S}\cap\bar{Q}$ - «ئۈچ خىل چەت ئەل تىلىنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلمەيدىغان كىشىلەر دېگەن ئۇقۇمنى؛

3) $P\cap\bar{S}\cap\bar{Q}$ — «پەقەت ئىنگلىزچىنىلا بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

4) $\bar{P}\cap S\cap\bar{Q}$— «پەقەت فرانسۇزچىنىلا بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

5) $\bar{P}\cap\bar{S}\cap Q$— «پەقەت ياپونچىنىلا بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

6) ئۇقۇم (3)، ئۇقۇم (4) ۋە ئۇقۇم (5) ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى، يەنى $(P\cap\bar{S}\cap\bar{Q})\cup(\bar{P}\cap S\cap\bar{Q})\cup(\bar{P}\cap\bar{S}\cap Q)$ - «پەقەت بىرلا خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

7) ئۇقۇم (2) بىلەن ئۇقۇم (6) ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى - «كۆپ بولغاندا بىر خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

8) $P\cap S\cap\bar{Q}$ — «ئىنگلىزچە بىلەن فرانسۇزچىنى بىلىدىغان كىشىلەر دېگەن ئۇقۇمنى؛

9) $P\cap\bar{S}\cap Q$ — «ئىنگلىزچە بىلەن ياپونچىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

10) $\bar{P}\cap S\cap Q$— «فرانسۇزچە بىلەن ياپونچىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

11) ئۇقۇم (8)، ئۇقۇم (9) ۋە ئۇقۇم (10) ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى يەنى $(P\cap S\cap\bar{Q})\cup(P\cap\bar{S}\cap Q)\cup(\bar{P}\cap S\cap Q)$ — «پەقەت ئىككىلا خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

12) ئۇقۇم (7) بىلەن ئۇقۇم (11) ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى — «كۆپ بولغاندا ئىككى خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

13) $P\cap S\cap Q$ — «ئۈچ خىل چەت ئەل تىلىنىڭ ھەممىسىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

14) ئۇقۇم (12) بىلەن ئۇقۇم (13) ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى — «كۆپ بولغاندا ئۈچ خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

15) ئۇقۇم (6)، ئۇقۇم (11) ۋە ئۇقۇم (13) ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى - «كەم دېگەندە بىر خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى؛

16) ئۇقۇم (11) بىلەن ئۇقۇم (13) ھەجىملىرىنىڭ بىرىكمىسى «كەم دېگەندە ئىككى خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ.

يۇقىرىدىكى ئۇقۇملار ئىچىدە «بۇ ئورگاندىكى بارلىق كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇم بىلەن «كۆپ بولغاندا ئۈچ خىل تىلنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇم ئوخشاشلا مۇھاكىمە دائىرىسىنى بىلدۈرگەچكە، ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت تولۇق ماس مۇناسىۋەت بولىدۇ. ئۇقۇم $P\cap S\cap Q$، $P\cap S\cap\bar{Q}$، $P\cap\bar{S}\cap Q$، $\bar{P}\cap S\cap Q$، $P\cap\bar{S}\cap\bar{Q}$، لارنى ئۇقۇم P؛ ئۇقۇم $P\cap S\cap Q$، $P\cap S\cap\bar{Q}$، $\bar{P}\cap S\cap Q$، $\bar{P}\cap\bar{S}\cap Q$ لارنى ئۇقۇم

S ؛ ئۇقۇم PΠSΠQ ، PΠSΠQ ، PΠSΠQ ، PΠSΠQ لارنى ئۇقۇم Q ھەقىقىي ئىچىگە ئالىدىغان بولغاچقا ئۇقۇم Q ، S ، P لار ئايرىم ئايرىم ھالدا جىنىس ئۇقۇملار بولغاندا، ئۇلار ھەقىقىي ئىچىگە ئالغان ئۇقۇملار ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۈر ئۇقۇملار بولىدۇ. ھەمدە بۇ تۈر ئۇقۇملار ئىككى - ئىككىدىن قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. «كەم دېگەندە بىر خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» بىلەن «ئۇچ خىل چەت ئەل تىلىنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلمەيدىغان كىشىلەر»، «كەم دېگەندە ئىككى خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» بىلەن «كۆپ بولغاندا بىر خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر»، «ئۇچ خىل چەت ئەل تىلىنىڭ ھەممىسىنىلا بىلىدىغان كىشىلەر» بىلەن «كۆپ بولغاندا ئىككى خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» ئايرىم - ئايرىم زىت مۇناسىۋەتتە بولىدۇ، چۈنكى ھەربىر جۈپ ئۇقۇمنىڭ ھەجملىرىنىڭ بىرىكمىسى ھامان U غا تەڭ بولىدۇ. «كۆپ بولغاندا بىر خىل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ھەجمى «ئۇچ خىل چەت ئەل تىلىنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلمەيدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇم بىلەن «پەقەت بىرلا خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ھەجملەرنىڭ بىرىكمىسىگە تەڭ بولغاچقا، ئالدىنقى بىر ئۇقۇم كېيىنكى ئىككى ئۇقۇمغا نىسبەتەن جىنىس ئۇقۇم، كېيىنكى ئىككى ئۇقۇم ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئالدىنقى بىر ئۇقۇمغا نىسبەتەن تۈر ئۇقۇم بولىدۇ ھەمدە بۇ ئىككى تۈر ئۇقۇم زىت مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. «كۆپ بولغاندا ئىككى خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇمنىڭ ھەجمى «ئۇچ خىل چەت ئەل تىلىنىڭ ھېچقايسىسىنى بىلمەيدىغان كىشىلەر» ، «پەقەت بىرلا خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» ۋە «پەقەت ئىككى خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان كىشىلەر» دېگەن ئۇقۇملار ھەجملىرىنىڭ بىرىكمىسىگە تەڭ بولغاچقا، ئالدىنقى بىر ئۇقۇم كېيىنكى ئۇچ ئۇقۇمغا نىسبەتەن جىنىس ئۇقۇم، كېيىنكى ئۇچ ئۇقۇم ئالدىنقى بىر ئۇقۇمغا نىسبەتەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۈر ئۇقۇم بولىدۇ ھەمدە بۇ ئۇچ تۈر ئۇقۇم ئىككى - ئىككىدىن قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. زىت مۇناسىۋەتتە ۋە قارىمۇ قارشى مۇناسىۋەتتە بولغان ئۇقۇملار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ماس كەلمەسلىك مۇناسىۋىتىدىكى ئۇقۇملار دېيىلىدۇ.

ئومۇمەن، ئۇقۇم ۋە ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى توپلام ۋە توپلام ئەمەللىرى ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدۇ. يۇقىرىدىكى مۇھاكىمىلىرىمىزدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، توپلام ئۇقۇمى ماتېماتىكىنىڭ ئەڭ ئاساسىي ئوبيېكتى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىزنىڭ ئۇقۇملارنىڭ ھەجمىنى توغرا چۈشىنىۋېلىشىمىز، ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى بولۇپمۇ ئۇقۇملار ئارىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەرنى توغرا ئانالىز قىلىپ، ئىگىلەپ ئېلىشىمىزدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

(1) «ئومۇمىي لوگىكا»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەشرىياتى، 1996 - يىل 8 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.

(2) «ئومۇمىي لوگىكا»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىل 11 - ئاي خەنزۇچە نەشرى.

(3) م. خەيرۇللايېۋ، م. ھەقبېردىيېۋ: «لوگىكا» ئۆزبېكىستان «ئوقۇتقۇچى» نەشرىياتى، 1984- يىل ئۆزبېكچە نەشرى.

(3) ئەنسەردىن مۇسا: «فورمال لوگىكا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل - 2 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.

(4) تاۋۇاڭدۇ: «لوگىكا ۋە ماتېماتىكا ئوقۇتۇشى توغرىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985- يىل 9 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.

(5) فاڭ جيالىن: «توپلام نەزەرىيىسى»، جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1982 - يىل 4 - ئاي خەنزۇچە نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830011)

تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق

لىتىپ توختى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، فۇنكسىيىلىك ژە ئۇنىۋېرسال گراماتىكىچىلارنىڭ نەزەرىيىلىرى ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىقنىڭ ياسىلىشى، ئۇچۇر قىممىتى، ئىنكار دائىرىسى، ئورۇن ئالماشتۇرۇشى، قوش بولۇشسىزلىق ژەقوللىنىش چەكلىمىسى قاتارلىقلار تەھلىل قىلىنىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىققا مۇناسىۋەتلىك ئومۇمىي ژە خاس قائىدىلەر شەرھلىنىدۇ.

摘要：本文根据功能语法和普遍语法理论，分析维吾尔语否定的构成及其信息价值，否定范围，换位、双否定和分布局限性等并试图说明维吾尔语中与否定有关的普遍规律和特殊规律。

Abstract: This essay manifests universal and Language-specific rules operating in Uyghur Negation in the frame of functional and universal grammar theories, dscussing the formation, information value, scope, transport, double form as well as distributional restrictions of negation in Uyghur.

1. بولۇشسىزلىق ھەققىدە قىسقىچە بايان

ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىز ياكى ئىنكار جۈملىلەر كۈندىلىك تىل پائالىيىتىمىزدە دائىم ئۇچراپ تۇرسىمۇ، لېكىن بىز ھازىرغىچە بۇ ھەقتە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارمىدۇق. ئەمەلىيەتتە بولۇشسىزلىق دۇنيادىكى ھەرقانداق بىر تىلدا كەم بولسا بولمايدىغان ئومۇمىي ھادىسە. شۇڭا ئۇ لوگىكىشۇناسلار، پسىخولوگلار ژە پەيلاسوپلارنىڭ مۇناسىپ تېمىلىرىدا مەخسۇس تەتقىقات نۇقتىسى قىلىنغاندىن باشقا، گرىنبېرگ (J. H. Greenberg، 1963)، كومرى (B. Comrie، 1981) ژە گىۋون (T. Givon، 1984) قاتارلىق ئۇنىۋېرسال گراماتىكىچىلارنىڭ تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى مۇھىم مەزمۇنلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇنىۋېرسال گراماتىكىچىلار ئامېرىكىدىكى نوپۇزلۇق تىلشۇناسلىق ئېقىملىرىنىڭ بىرى. ئۇلارنىڭ تەتقىقات تېمىلىرى دۇنيادىكى تىللارغا ئورتاق بولغان تىل ھادىسىلىرىدىن سۆز تۈركۈمى، سۆز تەرتىپى، كېلىش كاتېگورىيىسى، ئالماش ژە بىرەكلىك مۇناسىۋەت، تۇس ـ زامان، بولۇشسىزلىق، ئىسىملارنىڭ

---

* لىتىپ توختى: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كاندىدات تەتقىقاتچىسى، دوكتور.

ئىنىقلىقىنى، پېئىللارنىڭ لايىق تاللىشى، باغلانما بېقىندا جۈملە، قارا چېكىكلىك ۋە قارا چېكىكسىز تەركىبلەر① قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەن ئامېرىكىدا مۇشۇ ئېقىمنىڭ نەزەريە-لىرىنى ئۆگىنىش جەريانىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇناسىپ ھادىسىلەر ئۈستىدە خېلى ئىزدەندىم ۋە ئۇنىۋېرسال گرامماتىكا قائىدىلىرىگە سېلىشتۇرۇپ بەزى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئېرىشتىم. بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىقنى ئۇنىۋېرسال گرامماتىكا نەزەريىسى نۇقتىسىدىن شەرھلەشكە تىرىشتۇق. بۇنىڭ-دىكى مەقسەت: بىرىنچىدىن، ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىقنىڭ ئۇنىۋېرسال قائىدىلەرگە قانچىلىك دەرىجىدە باب كېلىدىغانلىقىنى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدىلىرىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش؛ ئىككىنچىدىن، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا يېڭى نەزەريە ۋە مېتودلارنى تەدبىقلاش.

ئالدىنقى مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن بىز بولۇشسىزلىقنىڭ تەبىرى ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق ۋاستىلىرى، بولۇشسىزلىقنىڭ ئۆچۈر قىممىتى، بولۇشسىزلىقنىڭ ئىنكار دائىرىسى، بولۇشسىزلىقنىڭ كونتېكستقا ماسلىشىشى، بولۇشسىزلىق كۆچەيتكۈچىلىرى ۋە قوش بولۇشسىزلىق، بولۇشسىزلىقنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى ۋە بولۇشسىزلىقنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتىدىكى چەكلىمىلىك دېگەن مەزمۇنلاردا باشقا تىللارغا سېلىشتۇرغان ھالدا تەھلىل يۈرگۈزمەكچىمىز. كېيىنكى مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئۇنىۋېر-سال گرامماتىكىچىلارنىڭ تىلنى پەلسەپە، لوگىكا، پسىخولوگىيە ۋە فىزىئولوگىيە نەزەريىلىرى بىلەن گىرەلەشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش مېتودلىرىنى تېگىشلىك ئورۇنلاردا قىسقىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. ئەلۋەتتە بۇ ماقالىدە تېما ئۆزگىچىلىكى ۋە ژانىرنالنىڭ بەت چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ بەزى مۇناسىۋەتلىك نەزەريە ۋە مېتودلىرىنى تىلغا ئېلىش بىلەنلا چەكلىنىمىز.

2. بولۇشسىزلىقنىڭ تەبىرى ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق ۋاستىلىرى

تىلدىكى بولۇشسىزلىق لوگىكىدىكى ئىنكار قىلىش بىلەن باغلىنىشلىق، يەنى لوگىكىدىكى ئىنكار قىلىش تىلدا بولۇشسىز جۈملە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، بولۇشسىزلىق — ئىنكار قىلىش دېگەنلىكتۇر. لوگىكا بىلەن تىل ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق باغلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ياكى ئاردا كۆزۈرۈكلۈك رول ئويناغان ئامىل ئەلۋەتتە تەپەككۇردۇر، چۈنكى تىل كىشىلەر تەپەككۇرىنىڭ ماددىي پوستى. لوگىكا بولسا كىشىلەر تەپەككۇرىنىڭ شەكىل قۇرۇلمىسى ۋە ئاساسىي قانۇنىيىتىنىڭ يىغىندىسى ھەم ئۇنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم. شۇڭا بەزىدە لوگىكا تەبىرلىرى بىلەن تىلشۇناسلىق تەبىرلىرى بىر بىرىگە ماس كېلىدۇ. مەسىلەن، لوگىكىدىكى «ئۇقۇم» تىلدىكى «سۆز» ياكى «سۆز بىرىكمىسى» گە تەڭ؛ لوگىكىدىكى «ئاددىي ھۆكۈم» تىلدىكى «ئاددىي جۈملە» گە، لوگىكىدىكى «مۇرەككەپ ھۆكۈم» تىلدىكى «مۇرەككەپ جۈملە» گە تەڭ (سۇ تىيەنفۇ، 1981). لېكىن لوگىكا، تەپەككۇر ۋە تىل دېگەنلەر ھەرگىز بىر نەرسە ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بار، بولۇپمۇ لوگىكىدىكى تۇراقلىق فورمۇللار تىلدىكى جانلىق ۋە ئۆزگىرىشچانلىقلارنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ كېتەلمەيدۇ. بىز پەقەت زۆرۈر تېپىلغاندىلا بىرىنىڭ ۋاستە-سى بىلەن يەنە بىرىسىدىكى مەسىلىنى چۈشەندۈرىمىز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق تەركىبلىرىنى مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق دېگەن ئىككى تۈرگە

---

① بۇ يەردىكى بەزى ئاتالغۇلارنى ئۆزۈم ئىنگلىزچە ۋە خەنزۇچىگە ئاساسەن تەرجىمە قىلىپ ئىشلەتتىم. مەسىلەن، «پېئىللارنىڭ لايىقى» ئىنگلىزچىدا verbal argument، خەنزۇچىدا 动词的论元 دېيىلىدۇ. «باغلانما (بېقىندا) جۈملە» ئىنگلىزچىدا relative clause، خەنزۇچىدا 连系从句 ياكى 关系从句 دېيىلىدۇ. «قارا چېكىكلىك ۋە قارا چېكىكسىز» ئىنگلىزچىدا marked and unmarked، خەنزۇچىدا 有标记和无标记 دېيىلىدۇ. مۇڭاپىق بولسا كەسپداشلارنىڭ مۇشۇ بوينىچە ئۆزلەشتۈرۈشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئايرىشقا بولىدۇ.

1) مورفولوگىيىلىك بولۇشسىزلىق تەركىبلىرى:

α. -ما ~ -مە (-مـ): بۇ قوشۇمچە پېئىل ئۆزەكلىرىگە قوشۇلۇپ، پېئىلدا ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ بولۇشسىز ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. قوللىنىلىش دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ. مەسىلەن:

(1) (α) تۇرمۇن مەكتەپكە بارمىدى.

(b) ئادەمنىڭ توغرا ئىدىيىسى ئاساساندىن چۈشمەيدۇ.

(c) ئەتە يامغۇر ياغمايدىكەن.

(d) بۇ يەردە تاماكا چېكىشكە بولمايدۇ.

b. سىز: بۇ سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ئىسىملارغا قوشۇلۇپ بولۇشسىز سۈپەتلەرنى ياسايدۇ (ئۇنىڭ قارشى مەنىلىك جۈپى -لىق ~ لىك - لۇق ~ - لۈك). مەسىلەن:

(2) روھسىز، ماكانسىز، كۆرۈمسىز، قەرەلسىز.

c. بـ-: بۇ پارسچىدىن كىرگەن قوشۇمچە بولۇپ، ئىسىملارنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ بولۇشسىز سۈپەتلەرنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

(3) بېكار، بېھىساب، بىتەلەي...

d. نا-: بۇ قوشۇمچىمۇ پارسچىدىن كىرگەن بولۇپ، ئىسىم ۋە سۈپەتلەرنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ بولۇشسىزلىقنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(4) نامۇۋاپىق، ناماقۇل، نائىنساب.

2) لېكسىكىلىق بولۇشسىز تەركىبلەر:

α. ئەمەس: بۇ بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى ئەسلىدە باغلامچى پېئىل «ئەر -) ئـ -» گە يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى «-مە» نىڭ ۋە ئۇنىڭ كەينىگە سۈپەتداش قوشۇمچىسى «-ر ~ -ار ~ -ەر» گە بولۇشسىزلىقتا نۆۋەتلىشىپ كېلىدىغان قوشۇمچە «-س» نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان قاتما شەكىلدۇر. ئۇ بولۇشلۇق ھۆكۈم باغلامچىسى «-دۇر ~ - تۇر» غا قارشى ئىشلىتىلىپ تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بولۇشسىز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

(5) (α) يول يىراق ئەمەس.

(b) تۇرسۇن ئوقۇغۇچى ئەمەس.

(c) ئۇلارنىڭ ئۆيى بۇ يەردە ئەمەس.

(d) ئىشنىڭ يولى ئۇنداق ئەمەس.

تىلىمىزدا بولۇشلۇق ھۆكۈم باغلامچى «-دۇر ~ - تۇر» كۆپ ھاللاردا چۈشۈپ قالىدۇ، لېكىن بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى «ئەمەس» نىڭ چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس.

b. يوق: بۇ مەۋجۇتلۇق سۈپىتى «بار» نىڭ بولۇشسىز جۈپى بولۇپ، ئىسىمدا ئىپادىلەنگەن شەيئىلەرنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

(6) (α) بۇ يەردە ماگىزىن يوق.

(b) تۇرسۇننىڭ لۇغىتى يوق.

c. ياق: بۇ قارشى تەرەپنىڭ پىكرى ياكى سوئالىغا قوشۇلماسلىق ياكى ئۇنى ئىنكار قىلىشتا قوللىنىلىدىغان بولۇشسىز ئىملىقتۇر. ئۇنىڭ قارشى مەنىلىك بولۇشلۇق جۈپى «ھەئە» دۇر. مەسىلەن:

(7) A: سىز ھازىر قايتامسىز؟

B: ياق.

(8) A: قارائىلار، تۇرسۇن كېلىۋاتىدۇ.

B: ياق، ئۇ تۇرسۇن ئەمەس، ئەركىن.

(d) نۆل: نۆل ساندا يوقلۇقنى بىلدۈرگەچكە، «نۆلگە تەڭ» ، «نۆل قوشۇمچە» دېگەندەك شەكىللەر ئارقىلىق بولۇشسىزلىق ئىپادىلىنىدۇ.

(e) قارشى مەنىلىك سۆزلەر «ئاساسەن سۆيەت ۋە پېئىللار) ئۆزئارا ئىنكار قىلىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغاچقا، ئۇلارنى مەنىسىنە قاراپ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

(9) بولۇشلۇق	بولۇشسىز	بولۇشلۇق	بولۇشسىز
چوڭ	كىچىك	ئىسسىق	سوغۇق
ئېگىز	پەس	قۇر-	بۇز-
تېز	ئاستا	خۇشال بول-	خاپا بول-
ئۇزۇن	قىسقا	تىرىل-	ئۆل-
ئەر	ئايال	يان- (چىراق)	ئۆچ-
ياخشى	يامان	ماڭ-	توختا-
باي	نامرات	بارلىققا كەل-	يوقال-①
بار	يوق	...	...

ئۇيغۇر تىلىدا يۇقىرىقىلاردىن باشقا بولۇشسىزلىق تەركىبلىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن، بۇ يەردە ئاساسلىق مىسالنىلا كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. بۇ تەركىبلەرنى ستىلىستىكا ئېھتىياجىغا قاراپ ئۆزئارا سەپلەپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، «تۇرسۇن بارمىدى» دېگەننى «تۇرسۇن بارغان ئەمەس» ، «تۇرسۇن بارمىغان» ياكى «تۇرسۇن بارغىنى يوق» دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

3. بولۇشسىزلىقنىڭ ئۇچۇر قىممىتى

نۇتۇق پائالىيىتى سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچى ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن ئورتاق چۈشەنچىلەر ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. نۇتۇق پائالىيىتىدە سۆزلىگۈچى ھامان ئاڭلىغۇچىغا يېڭى ئۇچۇرلارنى يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. يېڭى ئۇچۇر بايان جۈملىلەردە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئادەتتە بايان جۈملىنىڭ تېمىسى سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچىغا ئايان بولغان كونا ئۇچۇر ھېسابلىنىدۇ، بايان قىسمى بولسا يېڭى ئۇچۇر ئاتا قىلىدۇ. بۇ مەسىلىنى نۇتۇقچىلىق (Pragmatics) تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار تەپسىلىي بايان قىلغان (گىۋون، 1984) ، شۇڭا بۇ يەردە كۆپ توختالمايمىز. بۇنى كونكرېت مىسال بىلەن چۈشەندۈرسەك، (2) (α) جۈملىنىڭ بولۇشلۇق شەكلى «تۇرسۇن مەكتەپكە باردى» دېگەن جۈملىدە تېما «تۇرسۇن» سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچىغا تونۇشلۇق بولۇشى كېرەك؛ ئۇنىڭ «مەكتەپكە باردى» دېگەن بايان قىسمى سۆزلىگۈچىگە ئايان لېكىن ئاڭلىغۇچىغا ئايان ئەمەس بولۇشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندىلا، سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى نۇتۇق پائالىيىتى ئۈنۈملۈك بولغان بولىدۇ، يەنى ئاڭلىغۇچى يېڭى ئۇچۇرغا ئىگە بولغان بولىدۇ. بىز بۇنى نورمال نۇتۇق پائالىيىتى دەپ ھېسابلايمىز. ئەلۋەتتە، بەزىدە سۆزلىگۈچى ئاڭلىغۇچىغا تېمىسىمۇ ۋە بايان قىسمىمۇ يېپ - يېڭى ئۇچۇرلار بىلەن تولغان جۈملىلەرنى بايان قىلىپ، ئۇنى گاڭگىرىتىپ قويۇشى مۇمكىن يا بولمىسا ئاڭلىغۇچى ئاللىقاچان خەۋەردار بولغان

① روشەنكى، بۇ يەردىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز دەپ ئايرىلىشى پەقەتلا سىمانتىكىنى ئاساس قىلغان. بەلكىم مۇسىقى ۋە مەنپەي دەپ ئايرىش تېخىمۇ مۇۋاپىق بولۇشى مۇمكىن. بىز 7 - بۆلەكتە بۇنداق ئايرىشنىڭ تىل ئاساسىنى تەھلىل قىلىمىز.

كونا ئۇچۇر بىلەن زېرىكتۇرۇپ قويۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋالدا نۇتۇق پائالىيىتى ئۈنۈمسىز بولىدۇ. شۇڭا ئۇ غەيرىي نورمال نۇتۇق پائالىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

دېمەك، نورمال بولۇشلۇق جۈملە (SP) يېڭى ئۇچۇر ئاڭلىتىدۇ. ئۇنداق بولسا بولۇشسىز جۈملە (SP) دە يېڭى ئۇچۇر بولامدۇ؟ ئۇنىڭدىمۇ ئۇچۇر بولىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۇچۇر قىممىتى مۇناسىپ بولۇشلۇق جۈملىدىكى ئۇچۇرنى ئىنكار قىلىش ياكى ئۇنىڭغا زىت پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ، يەنى «تۇرسۇن مەكتەپكە بارمىدى» دېگەن بولۇشسىز جۈملە «تۇرسۇن مەكتەپكە باردى» دېگەن جۈملىدىكى ئۇچۇرنى ئىنكار قىلىدۇ. شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، سۆزلىگۈچى بىرلا ۋاقىتتا ھەم بولۇشلۇق بايانىنى ھەم بولۇشسىز بايانىنى تەڭلا كۆڭلىگە پۈكۈپ قويۇپ زۆرۈر تېپىلغاندا ئولارنىڭ بىرىنى تاللاپ ئىشلەتكەن بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ بولۇشسىز بايانى ئاڭلىغۇچىدىكى مۇناسىپ بولۇشلۇق ئۇچۇرنى رەت قىلىش زۆرۈر تېپىلغاندىلا ئاندىن شەكىللىنىدۇ. شۇڭا بەزىدە مۇناسىپ بولۇشلۇق جۈملىدىكى ئۇچۇر شەكىللەنمىگەن ئەھۋالدا، بولۇشسىز جۈملىنىڭ مەيدانغا چىقىشى ناھايىتى غەلىتە تۇيۇلىدۇ. مەسىلەن:

(10) سوئال: - يۇرتىڭلاردا نېمە يېڭىلىقلار بار ئىكەن؟

جاۋاب A —: يۇرتىمىزدا يېڭىدىن زاۋۇت قۇرۇلۇپتۇ.

جاۋاب B —: - يۇرتىمىزدا يېڭىدىن زاۋۇت قۇرۇلماپتۇ.

يۇقىرىدىكى سوئال (10) نىڭ دائىرىسى كەڭ، قاراتمىلىقى يوق، شۇڭا ئۇنىڭغا بولۇشلۇق جاۋاب A مۇۋاپىق كېلىدۇ. لېكىن سوئال سورىغۇچىنىڭ زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇش - قۇرۇلماسلىقى توغرىلىق قىلچە خەۋىرى بولمىغان ئەھۋالدا بولۇشسىز جاۋاب B نامۇۋاپىق، شۇڭا گىۋون (1984:324) بولۇشلۇق جۈملە بىلەن بولۇشسىز جۈملىنىڭ قوللىنىلىش پەيتىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ:

«بولۇشلۇق بايان پائالىيىتى ئاڭلىغۇچىنىڭ P دىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكىگە ئاساس تېپىلغاندا، ئۇنىڭغا P نى خەۋەرلەندۈرۈش ئۇچۇن ئېلىپ بېرىلىدۇ. بولۇشسىز بايان پائالىيىتى بولسا ئاڭلىغۇچىنىڭ P غا ئىشەنگەن ياكى ئىشىنىپ قېلىش ئېھتىماللىقىغا ئاساس تېپىلغاندا P نى ئىنكار قىلىش ئۇچۇن ئېلىپ بېرىلىدۇ.» دېمەك، سۆزلىگۈچى بولۇشلۇق بايان ئىشلەتكەندە «ئاڭلىغۇچى بىلمەيدۇ، بىراق مەن بىلەمەن» دېگەن پەرەز تۇرتكىلىك رول ئوينايدۇ. بولۇشسىز بايان ئىشلەتكەندە بولسا «ئاڭلىغۇچىنىڭ بىلگىنى توغرا ئەمەس، بىراق مېنىڭ بىلگىنىم توغرا» دېگەن پەرەز ئاساس بولىدۇ.

يېقىنقى ئېيتقاندا، بولۇشسىز بايان بولۇشلۇق بايان ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ، شۇڭا ئۇ ئاڭلىغۇچىنىڭ ئۇچۇر جۈغلانمىسىغا يېڭى ئۇچۇر قوشماستىن، بەلكى ئاڭلىغۇچىنىڭ كونا ئۇچۇرنى ياكى شەكىللىنىش ئېھتىمالى بولغان يېڭى ئۇچۇرنى ئىنكار قىلىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. بىز بۇ مەسىلە ئۈستىدە تۆۋەندە يەنە توختىلىمىز.

4. بولۇشسىزلىقنىڭ ئىنكار دائىرىسى

ئومۇمەن ئېيتقاندا، جۈملىنىڭ ئىگىسى ياكى تېمىسى بولۇشسىزلىقنىڭ ئىنكار دائىرىسىگە كىرمەيدۇ، چۈنكى بولۇشسىزلىق بايان قىسمىدىكى ھۆكۈمدە كۆرۈلىدۇ. ئەمدى ئىنگلىز تىلىغا ئوخشاش ھىندى-ياۋروپا تىللىرىدا جۈملىدە ئىگە بۆلەك بولۇپ كەلگەن ئىسىملارنى ئىنكار قىلىدىغان قوشۇمچىلار بار. مەسىلەن ئىنگلىز تىلىدىكى -no: nobody، noone «ھېچكىم، ھېچقايسىسى» (خەتمۇ - خەت تەرجىمىسى: «يوق بىرسى، نۆل بىرسى») دېگەندەك. جۈملىدە بۇنداق سۆزلەر ئىشلىتىلگەندە خەۋەر بولۇپ كەلگەن ھېئىل بولۇشلۇق شەكىلدە كېلىدۇ. ئىنگلىزچىدىكى -no مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئىگىنى ئىنكار قىلالايدۇ:

(11) Nobody came. «هېچكىم كەلمىدى.»

(خەتمۇ - خەت تەرجىمىسى: «نۆل بىرسى كەلدى.»)

ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىدە ئىگە ياكى تېما بولۇپ كەلگەن ئىسىملار مەيلى خاس ياكى ئومۇمىي بولسۇن، مەيلى ئېنىق ياكى ئېنىقسىز بولسۇن، ھەممىسى ئىنكار دائىرىسىگە كىرمەيدۇ. گەرچە ئۇيغۇرچىدىمۇ ئىنگلىزچىدىكى -no غا تەڭ كېلىدىغان «ھېچ-» دېگەن ئالدى قوشۇلغۇچى بولسىمۇ، ئۇ قاتناشقان جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى يەنىلا بولۇشسىز شەكىلدە كۆرۈلىدۇ. شۇڭا ئۇ پەقەت كۆچەيتكۈچى رولىنىلا ئويناپدۇ. بىز بۇ ھەقتە 5 - بۆلەكتە توختىلىمىز.

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىگە بولۇپ كەلگەن ئىسىملار ئىنكار دائىرىسىگە كىرمىگەن ئىكەن، ئۇلارنى ئىنكار قىلىش ئۈچۈن باشقا ۋاستىلەرنى قوللىنىش كېرەك ياكى جۈملە قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ خەۋەر قىسمىدا بايان قىلىش كېرەك. مەسىلەن:

(12) مەكتەپكە بارغان تۇرسۇن ئەمەس.

لېكىن بۇ جۈملە روشەنكى، «تۇرسۇن مەكتەپكە باردى» دېگەننىڭ بولۇشسىز جۈپى ئەمەس، بەلكى «مەكتەپكە بارغان تۇرسۇن (دۇر)» دېگەننىڭ بولۇشسىز جۈپىدۇر. تىلىدىكى بۇ خىل تەڭپۇڭسىزلىق ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا تىللاردىمۇ كۆرۈلىدىغان ئومۇمىي ئەھۋالدۇر.

1) بولۇشسىزلىق دائىرىسىنىڭ تارىيىشى

بىز ئالدىنقى بۆلەكلەردە ئەڭ نورمال ۋە ئەگىشىمە بۆلەكلىرى بولمىغان بىر تەرەپ بولۇشسىز جۈملىلەرنى تەھلىل قىلىپ ئۆتتۇق. بىراق ھەرقايسى تىللاردا كۆپ ئۇچرايدىغان يەنە بىر خىل ئەھۋال شۇكى، جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەن پېئىل بولۇشسىز شەكىلدە كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىنكار نۇقتىسى پېئىلنىڭ ئۆزىدىكى ئۇچۇرغا قارىتىلماستىن، بەلكى پېئىلنىڭ ئەگىشىمە بۆلىكىدىكى ئۇچۇرغا قارىتىلغان بولىدۇ. مەسىلەن:

(13) (a) تۇرسۇن مەكتەپكە يالغۇز بارمىدى. (=باشقىلار بىلەن بىرگە باردى)

(b) تۇرسۇن مەكتەپكە ۋاقتىدا بارمىدى. (=كېچىكىپ باردى)

(c) تۇرسۇن مەكتەپكە پىيادە بارمىدى. (= مەلۇم قاتناش قورالى بىلەن باردى)

بۇ جۈملىلەرنىڭ ئاڭلاتقان مەنىسىگە قارىغاندا، پېئىللارنى بولۇشسىز ئالغاندىن كۆرە، ئىنكار قىلىنغان قىسمىنىلا بولۇشسىز ئالغان تۈزۈك ئىدى، يەنى «يالغۇز ئەمەس باردى»، «ۋاقتىدا ئەمەس باردى»، «پىيادە ئەمەس باردى» دېگەنلەردەك. بىراق بۇنداق ئېلىش ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە ئىنكار قىلىنغان قىسىملارنىڭ بولۇشلۇق شەكلى ئايرىم - ئايرىم ھالدا «يالغۇز باردى»، «ۋاقتىدا باردى» ۋە «پىيادە باردى» دېگەنلەردىن ئىبارەت. ئەمدى بىز بۇنداق قۇرۇلمىلارنىڭ بولۇشسىز شەكلىدىكى مورفېمىلارنىڭ سىنتاكسىسلىق قاتلام مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىشقا شۇ نەرسە ئايدىڭلىشىدۇكى، ئەسلىدە پېئىل بىرىكمىسىدىكى ئەگەشمە بۆلەك «يالغۇز»، «ۋاقتىدا»، «پىيادە» دېگەنلەر «بارمىدى» دېگەن بولۇشسىز پېئىلنى ئېنىقلاپ كەلگەن بولماستىن، بەلكى بولۇشسىز قوشۇمچە-سى -ما - مە (--مە) «يالغۇز بار-»، «ۋاقتىدا بار-»، «پىيادە بار-» دېگەن بولۇشلۇق پېئىل بىرىكمىلە-رى شەكىللىنىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن قوشۇلغان. شۇڭا ئۇنىڭ ئىنكار قىلىش دائىرىسى ئەگەشمە بۆلەكتىكى ئۇچۇرغا يۆتكەلگەن. مۇشۇ تېپتىكى بولۇشسىز جۈملىلەر خېلى بار. مەسىلەن. «يولداشلار، بىز بۇ يەرگە ئويىنغىلى كەلمىدۇق، (ئىشلىگىلى كەلدۇق.)» دېگەندەك. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەگەر ئەگەشمە بۆلەك بولۇشسىز پېئىللار شەكىللىنىپ بولغاندىن كېيىن قوشۇلسا، ئىنكار دائىرىسى پېئىلنىڭ ئۆزى بىلەنلا چەكلىنىدۇ ۋە ئۇنى بولۇشلۇق قىلىپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن بولمايدۇ. مەسىلەن تۆۋەندىكى جۈملىلەردىكى «قەستەن»، «ئاغرىق سەۋەبىدىن»، «بىر قېتىممۇ» دېگەنلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

(14) (a) تۇرسۇن مەكتەپكە قەستەن بارمىدى.

(b) تۇرسۇن مەكتەپكە ئاغرىق سەۋەبىدىن بارمىدى.

(c) تۇرسۇن مەكتەپكە بىر قېتىممۇ بارمىدى.

(13) ۋە (14) مىسالارنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى سېمانتىكا پەرقى شۇكى، (13) (a) جۈملىدىكى «تۇرسۇن مەكتەپكە يالغۇز بارمىدى» دېگەننى «تۇرسۇن مەكتەپكە باردى، لېكىن يالغۇز ئەمەس» دېيىشكە بولىدۇ. لېكىن (14) (a) جۈملىدىكى «تۇرسۇن مەكتەپكە قەستەن بارمىدى» دېگەننى «تۇرسۇن مەكتەپكە باردى، لېكىن قەستەن ئەمەس» دېگىلى بولمايدۇ. قالغان جۈملىلەرنىڭ سېلىشتۇرمىسىمۇ شۇنداق، شۇڭا ئالدىنقى قۇرۇلمىنىڭ ئىنكار دائىرىسى تار، ئۇز دائىرىسىدىن ھالقىغان مۇناسىپ مۇمكىنچىلىككە يول قويغان بولىدۇ. كېيىنكى قۇرۇلمىدا بولسا بۇنداق مۇمكىنچىلىك بولمايدۇ.

يۇقىرىدا بولۇشسىز پېئىللارنىڭ ئىنكار دائىرىسىنىڭ ئۆزىدىن باشقا تەركىبلەرگە كۆچكەنلىكى توغرىسىدا توختالدۇق. بىز بۇنى نورمال ئەھۋالدىكى ياكى قارا چېكىكسىز قۇرۇلمىدىكى تارىيىش ھادىسىسى دەپ تۇرايلى. ئەندى قارا چېكىكلىك قۇرۇلمىدىكى ئىنكار دائىرىسىنىڭ تارىيىشى بولسا تىللارنىڭ ئىنتوناتسىيە، ئۇرغۇ ياكى سۆز تەرتىپى قاتارلىقلارنى ئۆزگەرتىشنى ۋاسىتە قىلغان ئەھۋالدا كۆرۈلىدۇ. ئۇرغۇلۇق ئىنتوناتسىيە ۋاسىتىسى ئارقىلىق ئىنكار دائىرىسىنىڭ تارىيىشىغا ئىنگلىز تىلىدىكى مۇنۇ جۈملىنى ئالايلى:

(15) John didn't kickthe ball «جون توپنى تەپمىدى.»

بۇ جۈملە نورمال ئىنتوناتسىيىدە ئېيتىلسا، ئومۇمىي ئىنكارنى بىلدۈرىدۇ ۋە باشقا مۇمكىنچىلىكتىن بىشارەت بەرمەيدۇ. ئەگەر بۇ جۈملىنىڭ نورمال ئىنتوناتسىيىسىنى بۇزۇپ مەلۇم تەركىبنى ئالاھىدە ئۇرغۇ بىلەن ئېيتسا، ئۇ تەركىب ئىنكار مەركىزى بولىدۇ - دە، باشقا مۇمكىنچىلىكتىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇرغۇلۇق ئېيتىلغان تەركىبلەرنى ئاستىغا سىزىق قويۇپ ئىپادىلەپ تۇرايلى (گېۋون، 1984):

« جون توپنى تەپمىدى (- بىيل تەپتى).»

(16) (a) John didn't kick the ball (—it was Bill)

«جون توپنى تەپمىدى (- ئاتتى).»

(b) John didn't kick the ball(—he threw it).

«جون توپنى تەپمىدى (ئىتنى تەپتى).»

(c) John didn't kick the ball(—he kicked the dog).

مۇئەييەن شارائىتتا ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ئىنتوناتسىيە ئارقىلىق ئىنكار دائىرىسىنى تارايتقىلى بولىدۇ. لېكىن ئۇيغۇر تىلىدا ھەم سۆز تەرتىپى ھەم ئۇرغۇنى ۋاسىتە قىلىش تېخىمۇ ئۇنۇملۇك. مەسىلەن يۇقىرىقى مىسالنىڭ ئۆزىنىلا ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ كۆرەيلى:

(17) (a) توپنى جون تەپمىدى (بىيل تەپتى). (سۆز تەرتىپى)

(b) جون توپنى تەپمىدى (ئاتتى). (ئۇرغۇ)

(c) جون توپنى تەپمىدى (ئىتنى تەپتى)، (ئۇرغۇ)

يۇقىرىقى مىسالاردىن شۇنى كۆرۈمىزكى، ئىنكار دائىرىسىنىڭ تارىيىشى ئاساسەن ئومۇمىي ئىنكارنىڭ خاس ئىنكارغا ئايلىنىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

2) جۈملىنىڭ ئىنكار قىلىنىشى

جۈملىنىڭ ئىنكار قىلىنىشى بولۇشلۇق جۈملىنىڭ بىر پۈتۈن ئىنكار قىلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئەلۋەتتە بولۇشسىز جۈملىدىن پەرقلىنىدۇ. تۆۋەندە بىز خەنزۇچە ۋە ئىنگلىزچىدىن بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز بىر جۈپ جۈملىنى كۆرۈپ باقايلى:

(18) (a) 他们都是学生 «ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇغۇچى».

All of them are stdents

(b)他们都不是学生　　«ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇغۇچى ئەمەس».

All of them are not students

يۇقىرىقى بولۇشسىز جۈمله (18) (b) ده ئىنكار قىلىنغىنى پەقەت خەۋەر قىسمىدىكى باغلامچى پېئىل 是 ۋە are بىلەن باغلانغان كەسمە تەركىب «ئوقۇغۇچى» دىن ئىبارەت. ئەندى بىز تۆۋەنده بولۇشلۇق جۈمله (18) (a) نىڭ بىر پۈتۈن ئىنكار قىلىنىشىنى كۆرۈپ باقايلى:

(c)他们不都是学生。(=不是他们都是学生。)

Not all of them are stdents.

ئەسلىده بۇ جۈملىنى ئۇيغۇرچىدا «ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇغۇچىدۇر ئەمەس (تۇر)» دەپ تەرجىمه قىلساق توغرا بولاتتى. لېكىن بۇنداق ئىپادىلەش ئۇيغۇرچىدا كۆرۈلمەيدۇ. بولۇپمۇ بولۇشلۇق ھۆكۈم باغلامچىسى «- دۇر ~ - تۇر» نىڭ بارا - بارا ئىستېمالدىن چۈشۈپ قېلىشى ئارقىسىدا مۇشۇنداق ئىنكار قىلىنغان جۈملىلەر بىلەن بولۇشسىز جۈملىلەرنى پەرقلەندۈرۈشكه ئامالسىز قېلىۋاتىمىز. نەتىجىده بۇ جۈملىنى ئۇيغۇرچىدا «ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇغۇچى ئەمەس» دېسەكمۇ ياكى «ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا ئوقۇغۇچى ئەمەس» دېسەكمۇ (18) (b) نىڭ مەنىسىدىن جەتنەپ كېتەلمەيمىز. توغرا، نەزەرىيە جەھەتتىن خۇددى يۇقىرىدىكى (13) ۋە (14) جۈملىلەردىكى بولۇشسىز قوشۇمچىسى «-ما ~- مە (~-مە)» نىڭ قاتلام مۇناسىۋىتىنى ئىككى خىل چۈشەندۈرگەندەك «ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇغۇچى ئەمەس» دېگەندىكى بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى «ئەمەس» نىڭ قاتلام مۇناسىۋىتىنمۇ ئىككى خىل چۈشەندۈرۈشكه بولىدۇ:

(19) (α) ئۇلارنىڭ ھەممىسى (تېما) ئوقۇغۇچى ئەمەس (بايان) (بولۇشسىز جۈمله)

(b) ئۇلارنىڭ ھەممىسى (تېما) / ئوقۇغۇچى (بايان) // ئەمەس (بايان) . (جۈملىنىڭ ئىنكار قىلىنىشى)

(19) (b) دىكى تەھلىل نەزەرىيىگه ئۇيغۇن، ھەتتا جانلىق تىلدا بەزىده «ئوقۇغۇچى» دېگەن سۆزنى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىپ ئوخشاش ئۇنۇمگه ئېرىشكىلى بولىدۇ. لېكىن يازما نۇتۇقتا ئىككى بىسلىق مەنىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بۇنداق جۈملىلەردە كەلگەن «ئەمەس» نىڭ ئىنكار دائىرىسىنى بولۇشسىز جۈمله (16) (a) بىلەنلا چەكلەپ، (16) (b) دىكى ئىنكار جۈمله ئۈچۈن باشقا ۋاستىلەرنى قوللىنىۋالمىز. بۇنىڭ بىلەن، بولۇپمۇ تەرجىمده ئاشۇنداق جۈملىلەر كەلگەنده ئەسلى تېكستتىن چەتنەپ كەتكەنلىكىمىزنى ھېس قىلمىز. بۇنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىدىكى بىر خىل چەكلىمىلىك دېيىشكه بولىدۇ.

4. بولۇشسىزلىقنىڭ كونتېكستقا ماسلىشىشى

نۇتۇق پائالىيىتىده، سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى شەكىللىنىپ بولغان كونا ئۇچۇر ۋە شەكىللىنىۋاتقان ياكى شەكىللىنىش ئالدىدا تۇرغان يېڭى ئۇچۇرلارنىڭ يىغىندىسى سۆز بولۇۋاتقان شارائىت بىلەن قوشۇلۇپ كۇنتېكستنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ئەھۋال يازما نۇتۇق ئۈچۈنمۇ ئوخشاش. بولۇشسىزلىقنىڭ كونتېكستقا مۇۋاپىق ئىشلىتىلىشى ئالاقىدىكى ئەقەللىي ئۆلچەمدۇر. ئاددىي مىسالنى ئالساق، ئوقۇتقۇچى سىنىپتا ئوقۇغۇچىلارغا تاپشۇرۇق بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپ بولۇشىنى كۈتۈپ تۇرغان بىر كونتېكستتا، ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلاردىن بىرىنىڭ قول كۆتۈرۈپ «مۇئەللىم، مەن تاپشۇرۇقنى

ئىشلەپ بولمىدىم» دېگەن بولۇشسىز بايانىنى ئاڭلىسا، ئۇنى نامۇۋاپىق دەپ قارايدۇ. چۈنكى ئوقۇتقۇچى تاپشۇرۇقنى ئىشلەشكە مەلۇم ۋاقىت كېتىدىغانلىقىنى بىلىدۇ. بېرىلگەن ۋاقىت توشۇشتىن بۇرۇن «مۇئەللىم، مەن تاپشۇرۇقنى ئىشلەپ بولدىم» دېگەن بولۇشلۇق بايانلا كونتېكستقا ماسلىشالايدۇ. بۇنداق مىساللار كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدا ئاندا-ساندا ئۇچراپ تۇرىدۇ. تۆۋەندە بىز كونتېكست بىلەن مۇناسىۋەتلىك تېخىمۇ ئىنچىكە مەسىلىلەر ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزىمىز.

1) ئىنكار نۇقتىسىنىڭ دەل بولۇشى

نۇتۇقتا مەيلى بولۇشلۇق بايان بولسۇن، مەيلى بولۇشسىز بايان بولسۇن، كونتېكستقا ماسلاشقان، توغرا ۋە دەل بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بولۇپمۇ بولۇشسىز بايان بولۇشلۇق بايان ئاساسىدا شەكىللەنگەچكە، ئۇنىڭ كونتېكستقا بېقىنىشچانلىقى كۈچلۈك، قاراتما نۇقتىسى ئۆزگىرىشچان بولىدۇ. ئۇنى قوللىنىشتا لوگىكا ئەمەس، بەلكى كونتېكست ئۆلچەم قىلىنىدۇ. شۇڭا بەزىدە لوگىكىدا توغرا دەپ قارالغان نەرسىلەر نۇتۇقتا ئىنكار قىلىنىشى مۇمكىن. تۆۋەندىكى لوگىكىلىق فورمۇلاغا قاراپ باقايلى:

(20) تۈرسۈزنىڭ ئۈچ ئاكسىي بار ⊂ تۈرسۈزنىڭ ئىككى ئاكسىي بار. بۇ فورمۇلادىكى «⊂» بەلگىسى «تۈرسۈزنىڭ ئىككى ئاكسىي بار» دېگەن مەزمۇن «تۈرسۈزنىڭ ئۈچ ئاكسىي بار» دېگەن مەزمۇنىڭ ئىچىگە ئېلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق ئىپادىلەش فورمال لوگىكىغا تامامەن مۇۋاپىق، چۈنكى تۈرسۈزنىڭ ئۈچ ئاكسىي بار = تۈرسۈزنىڭ ئىككى ئاكسىي بار+تۈرسۈزنىڭ بىر ئاكسىي بار. ئەمدى تۆۋەندىكى نۇتۇق پائالىيىتىگە قاراپ باقايلى:

(21) سۆزلىگۈچى A: — تۈرسۈزنىڭ ئىككى ئاكسىي بارمۇ؟

سۆزلىگۈچى B: — ياق، تۈرسۈزنىڭ ئۈچ ئاكسىي بار.

ئەگەر نۇقۇل لوگىكا نۇقتىسىدىن قارىساق، سۆزلىگۈچى B نىڭ جاۋابىدىكى ئىنكار «ياق» قا خاتا ياكى يالغان، دەپ باھا بېرىشىمىز مۇمكىن. لېكىن كونتېكست ئۆلچىمىدىن قارىساق، بۇ يەردە سۆزلىگۈچى B سۆزلىگۈچى A نىڭ سوئالىنى تۆۋەندىكىچە چۈشەنگەن:

(22) تۈرسۈزنىڭ دەلمۇ-دەل ياكى توپ-توغرا ئۈچ ئاكسىي بارمۇ؟ دېمەك، مۇشۇ نۇقتىدىن سۆزلىگۈچى B نىڭ ئىنكارى كونتېكستقا مۇۋاپىق كېلىۋېرىدۇ. ئەگەر بىز سۆزلىگۈچى A نىڭ سوئالىنى يۇقىرىقىدەك چۈشەنگەن چېغىمىزدا تۆۋەندىكى لوگىكىغا ئويغۇن جاۋابنى ئاڭلىساق نامۇۋاپىق تۇيۇلىدۇ:

(23) ھەئە، تۈرسۈزنىڭ ئىككى ئاكسىي بار [ئەمەلىيەتتە ئۈچ ئاكسىي تۈرغان يەردە]. ئەلۋەتتە بۇ جاۋابنىڭ كونتېكستقا مۇۋاپىق بولۇش-بولماسلىقى يۇقىرىقى چۈشىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، كونتېكستتىن بەرھەر ئىشنى بىجىرىش ئۈچۈن كەم دېگەندە تۈرسۈزنىڭ ئىككى ئاكسىي بولۇشى كېرەكلىكى ئايدىڭلاشقاندا (21) جۈملىدىكى سۆزلىگۈچى A نىڭ سوئالىنى «تۈرسۈزنىڭ كەم دېگەندە ئىككى ئاكسىي بارمۇ؟» دېگەن مەنىدە چۈشەنسەك، (20) جۈملىدىكى جاۋابمۇ مۇۋاپىق بولۇپ چىقىدۇ. بۇ يەردىكى ھەر ئىككى ئەھۋال كونتېكستنى چۈشىنىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

2) يوشۇرۇن ئىنكار ۋە ئىككىلىنىش

نۇتۇق پائالىيىتىدە ئۇنداق ئەھۋالمۇ كۆرۈلىدۇكى، سۆزلىگۈچى كونتېكستنى تولۇق چۈشىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن سوئال سورىغۇچىنىڭ رايىغا بېقىپ ياكى ئۆزى تۇرۇۋاتقان شارائىتنىڭ چەكلىمىسى بىلەن تېگىشلىك بولۇشسىز بايانىدىن ۋاز كېچىدۇ-دە قارشى تەرەپنىڭ پىكرىنى بولۇشلۇق بايان بىلەن ئىنكار قىلىدۇ. بىز بۇنى يوشۇرۇن ئىنكار دەپ قارايمىز. مەسىلەن گالاگېر خانىم بىر ئىرلاندىيە شائىرىنىڭ سۆزىدىن نەقىل كېلىپ، بەزىلەرنىڭ ئىرلاند ئەدەبىياتى باشقا مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرى ئاستىدا تېز ئاردا يەر شارىدىن يوقىلىدۇ، دېگەن قارىشىنى مۇنداق رەت قىلىدۇ: «بەزىلەر ئىرلاند ئەدەبىياتىنى تېز ئاردا يوقىلىدۇ، دەپ قارايدۇ، مېنىڭچە ئىرلاند مەدەنىيىتى قۇياش نۇرى ئۆچكەن كۈنى ئاندىن يوقىلىدۇ.» (Tess Gallagher، 1994) بۇ يەردە ئىرلاندىيە شائىرى گەرچە «يوقالمايدۇ» دېگەن سۆزنى

ئىشلەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ پۈتۈن ھايانداۋ يەنىلا ئىرلاند ئەدەبىياتىنىڭ يوقالمايدىغانلىقى قەتئىي تۇس بىلەن ھۆكۈم قىلىنغان. چۈنكى ئىرلاند ئەدەبىياتىنىڭ يوقىلىش ۋاقتى قزياش نۇرىنىڭ ئۆچۈش ۋاقتى بىلەن باغلانغان. ھالبۇكى، قۇياش نۇرىنىڭ ئۆچۈش ۋاقتى ھازىرقى ئىنسانلارنىڭ بىلىش چېكىدىن ھالقىغان نامەلۇم بىر ۋاقىتتۇر. ھەرقانداق شەيئى مۇئەييەن زامان ۋە ماكاندىن ئايرىلىپ مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا بۇ بىر خىل يوشۇرۇن ئىنكاردۇر. مۇشۇنداق يوشۇرۇن ئىنكار ئۇيغۇر تىلىدىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

(24) چاقچاقچى بالا: — قاچان توي قىلىسىز؟

ئۇياتچان قىز: — قۇم چېچەكلىگەندە، تۈگە تام بېشىدا ماڭغاندا. بۇ دېئالوگدىمۇ توي ۋاقتىنىڭ ئەمەلىيەتتە مۇمكىن ئەمەس بىر ۋەقەلىككە باغلىنىشى بىلەن جاۋاب «توي قىلمايمەن» دېگەن بىلەن باراۋەر بولۇپ چىققان.

يۇقىرىقى ئىككى مىسالدا كېيىن بولىدىغان بىر ئىش ئۈچۈن شەرت قىلىنغان ۋەقەلىكنىڭ بولۇشى ئېھتىمالدىن يىراق بولغاچقا، بولۇشلۇق بايانىدىن ئىنكار نەتىجىسى كېلىپ چىققان.

نۇتۇق پائالىيىتىدە يەنە شۇنداق كونتېكىستىمۇ ئۇچرايدۇكى، ئۇنىڭدا سۆزلىگۈچى بولۇشلۇق ھۆكۈم قىلىسىمۇ، بولۇشسىز ھۆكۈم قىلىسىمۇ، ھەر ئىككىسى ئامۇۋاپىق بولۇپ چىقىدۇ. نەتىجىدە سۆزلىگۈچىدە ئىككىلىنىش ۋە ئارسالدى بولۇش پەيدا بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەبلەر ناھايىتى كۆپ. لۇشۇن ئەپەندى «مۇھاكىمە» ناملىق ھېكايىسىدە ئوقۇتقۇچىسىنى ۋاستە قىلىپ مۇنداق بىر ئىشنى بايان قىلىدۇ: بىر ئائىلىدە بىر ئوغۇل تۇغۇلۇپتۇ. بوۋاق بىر ئايلىق بولغاندا ئاتا - ئانىسى ئۇنى مېھمانلار ئالدىغا ئېچىقىپ، ئۇلاردىن بىر ياخشى بىشارەت ئاڭلاشنى ئارزۇ قىپتۇ. مېھمانلاردىن بىرى «بۇ بالا چوڭ بولغاندا باي بولىدۇ» دەپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھەشقاللا ئاپتۇ. يەنە بىرى «بۇ بالا چوڭ بولغاندا چوڭ ئەمەلدار بولىدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بارىكاللا ئاپتۇ. يەنە بىرى «بۇ بالا چوڭ بولغاندا ئۆلۈپ كېتىدۇ» دەپتىكەن، ئۇ دۇمبالىنىپتۇ. لۇشۇن بۇنىڭغا تەھلىل يۈرگۈزۈپ، «ئۆلىدۇ» دېگەن كىشى ھەق گەپ قىلغان، باي - ئەزىز بولىدۇ دېگەن كىشى يالغان ئېيتقان. مەن يالغان ئېيتىپ بارىكاللا ئېلىشنىمۇ، راست گەپ قىلىپ دۇمبالىنىشنىمۇ خالىمايمەن. شۇڭا قانداق قىلىش كېرەك؟ ئوقۇتقۇچى مۇنداق دەپ ئۆگىتىدۇ: «ئۇنداقتا سەن: پاھ! بۇ بوۋاقنى قارىڭ! بۇنىڭغا قارىڭا! پاھ، نېمە دېگەن... «ۋاي ئاللا، ھاھا! He, he he he he! He he! دېسەڭلا بولىدۇ» (لۇشۇن، «ياۋا گىيا»، 1975)

لوگىكىلىق قانۇنىيەتلەر بويىچە ئېيتقاندا، بىر نەرسە ئۈستىدە ھۆكۈم چىقارغاندا، ئۇنى يا ئىنكار قىلىش ياكى بولمىسا تەستىقلاش تەلەپ قىلىنىدۇ. يۇقىرىدىكى كونتېكىستتا بۇ ئىككىسىنىڭ ھېچقايسىسى مۇۋاپىق ئەمەسلىكى، شۇڭا ھەقىقىي پىكرىنى يوشۇرۇپ، ئارىسالدى پوزىتسىيە تۇتۇش كېرەكلىكى بايان قىلىنغان. ئەلۋەتتە، بۇنىڭغا كونا جەمئىيەتنىڭ يولسىزلىقى سەۋەبچى بولغان. يەنە بىزى ئەھۋاللار بارکى، ئۇنىڭدا سۆزلىگۈچى مەسىلىنىڭ تېگىگە تولۇق يېتىپ كەتمەگەنلىكى ئۈچۈن قانداق ھۆكۈم قىلىش ياكى قانداق پوزىتسىيە تۇتۇش ئۈستىدە ئارىسالدى بولىدۇ ياكى ئىككىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق ئەھۋال كۆپىنچە «مىكىن»، «مىكىن» دېگەن ئۇلانما بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شېكسپىر يارانقان ئىككىلىنىش ۋە ئىنتىقام ئېلىش ئوبرازى خاملېتتىنىڭ To be or not to be «ياشىغۇلۇقمۇ يا ئۆلگۈلۇكمۇ» دېگەن سۆزى كۆپ ھاللاردا ئىككىلىنىشنىڭ تىپىك مىسالى قىلىپ تىلغا ئېلىنىدۇ.

دېمەك، نۇتۇق پائالىيىتى كونتېكىستقا بېقىنىدۇ. ئۇنىڭدا ۋاقتىنچە بولسىمۇ بىر دەم بولۇشلۇق، بىر دەم بولۇشسىز ھۆكۈم چىقىرىپ ياكى ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىككىلىنىپ غۇۋا پىكىر قىلىدىغان ئەھۋال كۆپ ئۇچرايدۇ.

5. بولۇشسىزلىق كۆچەيتكۈچلىرى ۋە قوش بولۇشسىزلىق

نۇرغۇن تىللاردا بولۇشسىزلىق مەلۇم تەركىبلەرنىڭ يارىمى بىلەن كۆچەيتىلىپ قەتئىيلىك تۇسىنى ئالىدۇ ۋە ئومۇمىي ئىنكارنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇنىڭدەك نۇتۇق پائالىيىتىدە قوش بولۇشسىزلىق ۋاستىسى ئارقىلىق بولۇشلۇق نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ. بۇ ئىككى خىل ھادىسە ئۇيغۇر تىلىدىمۇ مەۋجۇت.

1) بولۇشسىزلىق كۆچەيتكۈچلىرى

ئۇيغۇر تىلىدا بەزى رەۋىشلەر باركى، ئۇلار جۈملىدە كۆرۈلگەندە جۈملىنىڭ خەۋىرى چوقۇم بولۇشسىز بولۇپ چىقىدۇ ھەم بولۇشسىزلىق دەرىجىسى كۈچەيتىلىدۇ. بۇنداق رەۋىشلەردىن بىز «ھەرگىز»، «قىلچە»، «بىرمۇ»، «ئانچە» دېگەنلەرنى مىسالغا ئالىمىز. بۇ رەۋىشلەر ئىشلىتىلگەندە جۈملىنىڭ بولۇشلۇق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئۇلار بىلەن جۈملىنىڭ خەۋىرى ئوتتۇرىسىدا بىر خىل ماسلىشىش قائىدىسى مەۋجۇت:

(25) (a) ھەرگىز «ھەرگىز» دېگەن سۆزنى تىلغا ئالمايمەن.①

(b) بۇ ئىشتىن ئۇنىڭ قىلچە خەۋىرى يوق.

(c) بۇگۈن كوچىدا بىرمۇ ئادەمنى ئۇچراتمىدىم.

(d) ئۇنىڭ چىرايى ئانچە ئۆزگەرمەپتۇ

بىز يۇقىرىقى رەۋىشلەرنى بولۇشسىزلىق رەۋىشلىرى دەپ ئاتاشقا ھەقلىمىز. بۇندىن باشقا يەنە «زادى»، «پەقەت» دېگەن رەۋىشلەرمۇ كۆپ ھاللاردا بولۇشسىزلىقنى كۈچەيتىش رولىنى ئويناپىدۇ. لېكىن ئۇلارنى بولۇشلۇق رەۋىشلىرى دېگىلى بولمايدۇ، چۈنكى ئۇلار بولۇشلۇق جۈملىلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ:

(26) (a) بۇ ئىشنى زادى مۇشۇنداق قىلىش كېرەك.

(b) ئۇ پەقەت مۇشۇ ئىشنىلا بىلىدۇ.

ئەمدى بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «ھېچ-» دېگەن ئالدى قوشۇمچىغا كەلسەك، بۇ قوشۇمچە ئۇيغۇر تىلىدا سوراق ئالماشلىرىنىڭ ئالدىغا قوشۇلۇپ ھېچكىم، ھېچنېمە، ھېچقاچان، ھېچقانداق دېگەندەك بولۇشسىزلىق ئالماشلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. (خەمىت تۇمۇر، 156: 1987) بولۇشسىزلىق ئالماشلىرىمۇ خۇددى بولۇشسىزلىق رەۋىشلىرىگە ئوخشاش ئۆزى قاتناشقان جۈملىلەرنىڭ چوقۇم بولۇشسىز بولۇشىنى شەرت قىلىدۇ ھەمدە ئومۇمىي ئىنكاردىن بىشارەت بېرىدۇ.

مەيلى بولۇشسىزلىق رەۋىشلىرى بولسۇن، مەيلى بولۇشسىزلىق ئالماشلىرى بولسۇن، ئۇلار بولۇشسىزلىقتىن بىشارەت بېرىدىغان ۋە ئۇنى كۈچەيتىدىغان تەركىبلەردۇر. ئۇلارنىڭ ئۆزىدە بولۇشسىزلىق مەۋجۇت ئەمەس، شۇڭا جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇشسىز بولىدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئۆزىدە بولۇشسىزلىق بولغان بولسا، جۈملىنىڭ خەۋىرىدىكى پېئىللار بولۇشلۇق بولۇشى كېرەك ئىدى ھەمدە ئەگەر جۈملىنىڭ خەۋىرى بولۇشسىز بولغاندا، بىز تۆۋەندە توختالماقچى بولغان «قوش بولۇشسىزلىق» قۇرۇلمىسىنى ھاسىل قىلىشى كېرەك ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس.

2) قوش بولۇشسىزلىق

بەزى جۈملىلەرنىڭ خەۋىرى ئىككى پېئىلدىن، يەنى كۆپ ھاللاردا بىر باش پېئىل ۋە بىر يارەمچى پېئىلدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا پېئىللارنىڭ بىرىنى ياكى ھەر ئىككىسىنى تەڭلا بولۇشسىز قىلىش مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلىدۇ. ئەگەر ھەر ئىككىسى بولۇشسىز بولسا، قوش بولۇشسىزلىق پەيدابولىدۇ. دە، كېيىنكىسى ئالدىنقىسىنى ئىنكار قىلىپ، بولۇشلۇق نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ. لوگىكىدا ئۇنى ئىنكارنى ئىنكار قىلىش مۇئەييەنلەشتۇرۇش دېمەكتۇر، دەپ تەبىر بېرىپ «$\sim\sim p = p$» دېگەن فورمۇلا بىلەن ئىپادىلەيدۇ.

قوش بولۇشسىزلىق تىللاردا ئۇچرايدىغان ئومۇمىي ئەھۋال. ئۇيغۇر تىلىنى ئالساق، تۆس يارەمچىلىرى باش پېئىلنىڭ مەلۇم رەۋىشاش ئۆزىكىگە قوشۇلۇپ قوش پېئىللىق خەۋەرنى شەكىللەندۈرىدۇ. قوش

---

① ئىنگلىزچە ماقال «Never say never» دېگەننىڭ ئۆزلەشتۈرمە تەرجىمىسى

بولۇشسىزلىقمۇ مۇشۇنداق ئەھۋالدا كۆرۈلىدۇ:

(27) (a) بۇ ئىش ئۇنىڭغا ئاڭلانماي قالمىدى = ئاڭلاندى.

(b) ئۇنى تاپماي قويمايمەن =تاپىمەن.

(c) تونۇ مايۇاتمايمەن = تونۇۋاتىمەن. (خەمىت تۆمۈر، 1987)

بۇنداق قۇرۇلمىلاردا يەنە شەرت رايى بىلەن كەلگەن «بول -» مۇ كۆرۈلىدۇ:

(d) بارمىساڭ بولمايدۇ = بېرىشىڭ كېرەك.

(e) بارمىسام دېمەيمەن = بارسام دەيمەن.

(f) بارمايمەن دېمەيمەن =بارىمەن

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، گەرچە لوگىكىدا قوش بولۇشسىزلىقنىڭ نەتىجىسى بولۇشلۇق بىلەن باراۋەر دېگەن قائىدە توغرا بولسىمۇ، لېكىن قوش بولۇشسىزلىق بىلەن مۇناسىپ بولۇشلۇقنىڭ سۆز ئۇرامى باراۋەر ئەمەس. تىلدىكى بۇنداق جانلىقلىقنى لوگىكا فورمۇلاسى ئىپادىلەپ بېرەلمەيدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىقى (27) (a) جۈملىدە ئۆتكەن زاماندا كەلگەن قوش بولۇشسىزلىق «بۇ ئىش ئۇنىڭغا ئاڭلانماي قالمىدى» دېگەننىڭ سۆز ئۇرامىمۇناسىپ بولۇشلۇق بايان «بۇ ئىش ئۇنىڭغا ئاڭلاندى» دېگەننىڭ سۆز ئۇرامىدىن ئاجىز. بىراق تۆۋەندىكى كېلەر زامان ئىشلىتىلگەن مىسالدا بولسا قوش بولۇشسىزلىقتىكى (c) نىڭ سۆز ئۇرامى مۇناسىپ بولوشلۇق (a) دىن كۈچلۈك، (b) نىڭ سۆز ئۇرامى ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىدا:

(28) (a) مەن ئۇنى تاپمەن.

(b) مەن ئۇنى چوقۇم تاپمەن.

(c) مەن ئۇنى تاپماي قويمايمەن.

قوش بولۇشسىزلىق تىلغا ئېلىنغاندا، باشقىلارنىڭ بولۇشسىز بايانىنى ئىنكار قىلىش (يۇقىرقى 3. 2. بۆلەككە قارالسۇن) بىلەن يۇقىرىقى مىسالىلاردىكىدەك سۆزلىگۈچى ئۆزى مەقسەتلىك ئىشلەتكەن قوش بولۇشسىزلىق قۇرۇلمىسىنى پەرقلەندۈرۈش كېرەك. باشقىلارنىڭ بولۇشسىز بايانىنى ئىنكار قىلىشتا كۆپىنچە «ئەمەس» دېگەن بولۇشسىز ھۆكۈم باغلامچىسى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، بىرسى «تۈرسۇن مەكتەپكە بارمىدى» دېگەن بولۇشسىز بايانىنى ئوتتۇرىغا قويسا، بىز ئۇنى ئىنكار قىلىش ئۈچۈن «تۈرسۇن مەكتەپكە بارمىدى ئەمەس، باردى» دېيىشىمىز مۇمكىن. ئەمەلىيەتتە بۇمۇ بىر خىل قوش بولۇشسىزلىق. لېكىن بۇنداق قۇرۇلمىلارنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈش دەرىجىسى يۇقىرىقى قۇرۇلمىلاردىكىدەك كۈچلۈك بولمايدۇ، يەنى سۆز ئۇرامى ئىنكارنى ئىنكار قىلىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ. بولۇپمۇ ھەر ئىككى پېئىل مۇستەقىل بولغان قۇرۇلمىلاردا قوش بولۇشسىزلىقتىن بولۇشلۇق يەكۈن چىقارغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن:

(29) بارمايمەن دېمىدىم ≠ بارىمەن دېدىم.

بۇ جۈملىدە سۆزلىگۈچىنىڭ «بارمايمەن دېمىگەن» لىكى ئېنىق، لېكىن ئۇنىڭدىن «بارىمەن دېگەن» لىك چىقمايدۇ. بەلكىم سۆزلىگۈچى بارمايمەنمۇ دېمىگەن، بارىمەنمۇ دېمىگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەردە سۆزلىگۈچى پەقەت قارشى تەرەپنىڭ «بارمايمەن دېدىڭ» دېگەن قارىشىنىلا رەت قىلغان. ئەمەلىيەتتە سۆزلىگۈچى ھېچنىمە دېمىگەن بولۇشى مۇمكىن.

مۇشۇ قاتاردا بىز يەنە بولۇشسىزلىق قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان بولۇشسىز سۆزلەرنىڭ ئىنكار قىلىنىشىنمۇ قوش بولۇشسىزلىق كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزىمىز:

(30) (a) نامۇۋاپىق بولمايدۇ = مۇۋاپىق بولىدۇ.

(b) روھسىز كۆرۈنمەيدۇ = روھلۇق كۆرۈنىدۇ.

(c) بىتەلەي ئەمەس ≠تەلەيلىك

يۇقىرىقى مىسالارنىڭ ئالدىنقى ئىككىسىدىن بولۇشلۇق يەكۈن چىقىرىش ئىمكانىيىتى بار. لېكىن (c) دىكى «بىتەلەي ئەمەس» دېگەننى ئالدىراپ «تەلەيلىك» دەپ چۈشەنگىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئارىلىقتا ھەر ئىككىسىگە توغرا كەلمەيدىغان نورمال ئەھۋال بولۇشى مۇمكىن.

يۇقىرىدا بىز مورفولوگىيە ۋە سىنتاكس ۋاستىلىرى بىلەن شەكىللەنگەن بولۇشسىزلىقنىڭ ئىنكار قىلىنىشىدىن كېلىپ چىققان قوش بولۇشسىزلىق ئۈستىدە تەھلىل قىلدۇق. تۆۋەندە بىز يەنە قارشى

مەنىلىك سۆزلەردىكى بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز سېلىشتۇرمىسى ئارقىلىق بولۇشسىزلىرىنى ئىنكار قىلىپ بولۇشلۇق نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولامدۇ - يوق، دېگەن مەسىلىنى ئېسىمىزگە ئېلىشىمىز مۇمكىن. قېنى بۇ مەسىلىنىمۇ كۆرۈپ باقايلى.

قارشى مەنىلىك سۆپەتلەر مۇتلەق قارشى مەنىلىك ۋە نىسپىي قارشى مەنىلىك دەپ ئايرىلىدۇ. (گېلك فېي، 1982) مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆپەتلەردىن ئەر: ئايال، ئوك: تەتۇر، مۇسبەت: مەنپىي دېگەنلەرنى ئالساق، ئۇلارنىڭ بىرى ئىنكار قىلىنسا، تەبىئىي ھالدا يەنە بىرى تەستىقلىنىدۇ. بۇ يەردە بىز تېمىمىزنىڭ چەكلىمىسى بىلەن بولۇشسىزلىرىنىڭ ئىنكار قىلىنىشىنىلا كۆرۈپ باقايلى:

(31) (α) ئايال ئەمەس =ئەر (ئەگەر نورمال ئەھۋالدا)

(b) خاتا ئەمەس =توغرا

(c) مەنپىي ئەمەس = مۇسبەت

نىسپىي قارشى مەنىلىك سۆپەتلەرنىڭ بىرى ئىنكار قىلىنسا، يەنە بىرىنىڭ مۇئەييەنلىشىشى ناتايىن. چۈنكى ئارىلىقتا ھېچقايسىسىغا تەۋە ئەمەس ئوتتۇرا ھال خۇسۇسىيەتلەر بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن:

(32) (α) كىچىك ئەمەس ≠ چوك

(b) ئاستا ئەمەس ≠ تېز

(c) پەس ئەمەس ≠ ئېگىز

لېكىن ئەمەلىي نۇتۇق پائالىيىتىدە كىشىلەر بۇنداق سۆپەتلەرنىمۇ مۇتلەق قارشى مەنىلىك سۆپەتلەردەك بىرىنى ئىنكار قىلىپ يەنە بىرىنىڭ مەنىسىنى ئىپادىلەشكە تىرىشىدۇ. مەسىلەن خەتنۇچىدىكى 不错 كۆپىنچە 好 دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇيغۇرچىدىمۇ «يامان ئەمەس» دېگەننى «ياخشى» دېگەن مەنىدە ئىشلىتىش خېلى ئادەت بولۇپ قالدى. شۇنىسى ئېنىقكى، «يامان ئەمەس» دېگەننىڭ ياخشىلىق دەرىجىسى «ياخشى» دېگەننىڭ ياخشىلىق دەرىجىسىدىن ئاجىز.

پېئىللارنىڭ قارشى مەنىلىكلىرىنمۇ خېلى كۆپ. مەسىلەن: ياتـ: ئۇچـ، بارلىققا كەلـ: يوقال، تىرىلـ: ئۆلـ، ماڭـ: توختا - دېگەندەك. لېكىن بۇلارنىڭ بىرىنى ئىنكار قىلىپ يەنە بىرىنىڭ مەنىسىنى ئالماشتۇرغىلى بولمايدۇ. چۈنكى پېئىللار باشقا سۆز تۈركۈملىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇلاردا ھەرىكەتنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانى ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. شۇڭا بىر پېئىلنىڭ ئىنكار قىلىنىشى شۇ پېئىل دائىرىسىدىن چەتنەپ كېتەلمەيدۇ. مەسىلەن، «چىراق ئۆچمىدى» دېگەن سۆز «چىراق ياندى» دېگەننى بىلدۈرمەستىن، بەلكى ئەسلىدە يېنىق چىراقنىڭ ئۆچمەگەنلىكىنىلا بىلدۈرىدۇ. مانا بۇ پېئىللارنىڭ تۈرغۇن سۆزلەردىن پەرقلىنىدىغان مۇھىم خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىرىدۇر.

6. بولۇشسىزلىقتىكى ئورۇن ئالماشتۇرۇش

ئىنگلىز تىلىدا think «ئويلا-»، want «خالا-، كويىدا بول-»، believe «ئىشەن-»، suppose «جەزملەشتۇر-، قىياس قىل-» دېگەندەك پېئىللار سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم بىر پىكىرىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ كەلگەندە، ئەسلىدە بۇ پېئىللارنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولۇپ كەلگەن جۈملىدىكى بولۇشسىزلىق مۇشۇ پېئىللارنىڭ ئۆزىگە يۆتكىلىدۇ. لېكىن مەنەن ئۆزگىرىش چىقمايدۇ. بۇنى ئىنگلىز تىلىدا Negation transport «بولۇشسىزلىقتىكى ئورۇن ئالماشتۇرۇش» دەپ ئاتايدۇ (گىۋون، 1984):

(33) (a) I think he didn't come. «مەن ئۇنى كەلمىدى دەپ ئويلايمەن».

(b) I don't think he came. «مەن ئۇنى كەلدى دەپ ئويلىمايمەن».

(34) (a) I wanted not to go. «مەن بارماسلىقنى خالىغانتىم (بارماي دېگەنتىم)»

(b) I didn't want to go. «مەن بېرىشنى خالىمىغانتىم (باراي دېمىگەنتىم)».

يۇقىرىقى (α) جۈملىلەر مۇناسىپ (b) جۈملىلەرگە قارىغاندا ئىنتاكسىلىق قۇرۇلما جەھەتتىن تېخىمۇ توغرا بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى «ئويلاش» ۋە «خالاش» ھەرىكەتلىرى ئەمەلىيەتتە بولغان. بولمىغىنى ئۇلارنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولۇپ كەلگەن جۈملىدىكى پېئىللار ئىپادىلىگەن «كېلىش» ۋە «بېرىش» ھەرىكەتلىرىدۇر. بىراق ئادەت بويىچە (b) جۈملىلەر نۇتۇقتا مۇتلەق ئۇستۇلۇكنى ئىگىلەيدۇ.

ھەتتا تىل ئۆگەنگۈچىلەرنىڭ (b) جۈملىلەرنى ئىشلىتەلىشى ئىنگلىزچىنى پىششىق ئىگىلىگەنلىكىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى دەپ قارىلىدۇ. ئەلۋەتتە، ئىنگلىز تىلىدا بۇنداق قۇرۇلمىلار كۆپ ئەمەس. ئەگەر مەنا جەھەتتىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان پېئىللاردىن كۆچلۈك ياكى ئاجىز بولغان باشقا پېئىللاردىكى بولۇشسىزلىقنىڭ ئورنى ئالماشتۇرۇلىدىغان بولسا، جۈملىنىڭ مەنىسى پوتۇنلەي ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. بۇ ھەقتە كۆپ توختالمايمىز.

ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بولۇشسىزلىقنىڭ ئورۇن ئالمىشىش ئەھۋالى بار. ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىگۈچىنىڭ مەلۇم پىكىرده ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان «قارا -»، «ئويلا -» دېگەندەك پېئىللار بىلەن توزۇلگەن جۈملىلەرده بولۇشسىزلىقنىڭ كۆچىشى كۆزۈلسە، جۈملە مەنىسىده ئۆزگىرىش بولمايدۇ.

(35) (a) بۇ ئىشنى توغرا ئەمەس دەپ قارايمەن.

(b) بۇ ئىشنى توغرا دەپ قارىمايمەن.

(36) (a) مەن ئۇنداق بولماىدۇ دەپ ئويلايمەن.

(b) مەن ئۇنداق بولىدۇ دەپ ئويلىمايمەن.

ئەلۋەتتە، ئۇيغۇر تىلىدا يۇقىرقى (a) جۈملىلەر مۇناسىپ (b) جۈملىلەردىن مەنەن پەرقلەنمەسمۇ، لېكىن سۆز ئۇرامى جەھەتتىن كۆچلۈكرەك، سۆزلىگۈچىنىڭ پىكرىنى تېخىمۇ ئېنىق ۋە ئۈدۈل ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇڭا بۇلارنىڭ قايسىسىنى تاللاش كونتېكستقا باغلىق. بۇلارنىڭ پەرقىنى ئىجتىمائىي تىلشۇناسلىق ۋە ستىلىستىكا نۇقتىلىرىدىن تەھلىل قىلىش مۇمكىن. تۆۋەندىكى مىسالنىمۇ ئاشۇنداق تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ.

(37) (a) بۇندىن كېيىن ئۇستەل ئۈستىگە خەت يازماق بولىدۇ.

(b) بۇندىن كېيىن ئۇستەل ئۈستىگە خەت يازماق بولماىدۇ.

ئەگەر جۈملىدىكى ئىككى پېئىلنىڭ مۇستەقىل مەنىلىرى كۆچلۈك بولسا، ئۇلارنىڭ بىرىدىكى بولۇشسىزلىقنىڭ يەنە بىرىگە كۆچۈشىدىن ھاسىل بولغان مەنىلەرنى بىر بىرىگە باغلاش مۇمكىن ئەمەس:

(38) (a) مەن كۆرگەزمىنى كۆرمەي كەلدىم.

(b) مەن كۆرگەزمىنى كۆرۈپ كەلمىدىم.

يۇقىرقى (a) جۈملىده سۆزلىگۈچىنىڭ كۆرگەزمە بار جايغا بارغانلىقى، ئەمما ئۇنى كۆرمىگەنلىكى ھەمدە قايتىپ كەلگەنلىكى قاتارلىق ئۇچۇرلار ئېنىق ئىپادىلەنگەن. لېكىن (b) جۈملىده بىرنەچچە خىل چىگىش ئۇچۇر بار: بىرىنچى، سۆزلىگۈچى كۆرگەزمىنى كۆرۈپ بولۇپ، كېيىش پىلانىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن. ئىككىنچى، سۆزلىگۈچى كۆرگەزمىخانىغا بېرىپ، ئۇنى كۆرمەي كەلگەن. ئۇچىنچى، سۆزلىگۈچى ھەم كۆرگەزمە بار جايغا بارمىغان ھەم ئۇنى كۆرمىگەن. بۇ مەنىلەردىن پەقەت ئىككىنچىسىلا (a) جۈملىدىكىگە تەڭ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى تۈس يارەمچىلىرى بىر خىل ئۆتكۈنچى باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان پېئىللاردۇر. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەسلىدىكى لېكسىكىلىق مەنىسىنى ئانچە يوقاتمىغان. شۇڭا بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسىنى باش پېئىلغا قويغان قۇرۇلما بىلەن ئۇنى تۈس يارەمچىسىگە قويغان قۇرۇلما ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ناھايىتى روشەن بولىدۇ:

(39) (a) ئۇلار خەت يېزىشىپ تۇرمىدى.

(b) ئۇلار خەت يېزىشماي تۇردى.

يۇقىرقى (a) جۈملىده «خەت يېزىشماسلىق» ھەرىكىتىنىڭ بىر خىل پىلانلىق ھەرىكەت بولۇشى ناتايىن. لېكىن (b) جۈملىده بۇنداق خەت يېزىشماسلىق ھالىتىده پىلانلىق ياكى مەقسەتلىك «تۇرغان» لىق بىلىنمەيدۇ. يەنە تۆۋەندىكى مىسالغا قارايلى:

(40) (a) تۇرسۇن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىماي قالدى.

(b) تۇرسۇن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قالمىدى.

بۇ يەردىكى (a) جۈملىده تۇرسۇننىڭ مەلۇم سەۋەبتىن خەۋەرنى ئاڭلىمىغانلىقى بىتەرەپ بايان قىلىنغان. (b) جۈملىده بولسا تۇرسۇننىڭ خەۋەرنى ئاڭلىمىغانلىقى بىر خىل ئېھتىياتچانلىق ياكى ئەندىشە ئىچىده بايان قىلىنغانلىقى بىلىنمەيدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تىلىدا ھەقىقىي مەنىدىكى بولۇشسىزلىقنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىسى يوق دېيەرلىك. بار دېيىلسە، پەقەت يۆقىرىدا كۆرسىتىلگەن «ئويلا -»، «قارا -» دېگەندەك پېئىللار بىلەن تۈزۈلگەن قۇرۇلمىلاردا كۆرۈلىدۇ. باشقا مىسالىلاردىكى ئوخشىمىغان قۇرۇلمىلارنى ھەر بىرى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۈزۈلگەن بولۇشسىزلىق دەپ قارىمايدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ مەسىلىنى يەنىمۇ ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

7. بولۇشسىزلىقنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتىدىكى چەكلىمىلىك

ھەرقانداق بىر تىلدا بولۇشلۇق بايان مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. بولۇشسىزلىقنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتى ياكى كونتېكستتا كۆرۈلۈش چاستوتىسى ناھايىتى تۆۋەن بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز بايانلارنىڭ ئىشلىتىلىشىنى ستاتىستىكا قىلىپ كۆرسەكەن بولسىقمۇ، ئۇيغۇر تىلىدا بولۇشسىزلىقنىڭ نىسبىتى بولۇشلۇقتىن نەچچە ھەسسە تۆۋەن ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى بىرنەچچە تەرەپتىن تەھلىل قىلىمىز:

بىرىنچىدىن، ئىنسانلار تىل ئالاقىسىدا بىر بىرىگە يېڭى ئۇچۇر يەتكۈزۈشنى مەقسەت قىلىدۇ. ھالبۇكى، بىز ماقالىمىزنىڭ باش قىسمىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يېڭى ئۇچۇر بولۇشلۇق بايانىدا بولىدۇ. بولۇشسىز بايان بولسا مۇناسىپ بولۇشلۇق بايان ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ، يەنى كونتېكستتا مۇناسىپ بولۇشلۇق بايانىدىكى ئۇچۇرنى ئىنكار قىلىش ياكى ئۇنىڭغا زىت پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇش زۆرۈر تېپىلغاندىلا، بولۇشسىز بايان ئىشلىتىلىدۇ. بىز بولۇشسىز بايانىدا يېڭى ئۇچۇر بولمايدۇ، دەپ ئۇزۇپ ئېيتالمايمىز، لېكىن ئۇنىڭدىكى يېڭى ئۇچۇرنىڭ بولۇشلۇق بايانغا قارىغاندا ئاز ئىكەنلىكىدىن گۇمانلانمايمىز. ئەگەر ئۇچۇرنى سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن تەھلىل قىلىش توغرا كەلسە، بىز بولۇشلۇق بايان ئۇچۇرنىڭ سانىنى كۆپەيتىدۇ، بولۇشسىز بايان ئۇچۇرنىڭ سۈپىتىنى ئۆزگەرتىدۇ، دەپ ئېيتالايمىز. بولۇشلۇق بىلەن بولۇشسىزلىقنىڭ ئۇچۇر قىممىتىدىكى تەڭپۇڭسىزلىقى تىلدا ھامان ئەكس ئەتمەي قالمايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىقنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتى تۆۋەن بولغاندىن سىرت، بەزى قۇرۇلمىلارنىڭ بولۇشلۇق شەكىللا بارىكى، بولۇشسىز شەكلى يوق. مەسىلەن، «ماق» ھەرىكەتنامىنى ئالايلى:

(41)

بولۇشلۇق	بولۇشسىز
يازماق	*يازماماق
كۆرمەك	*كۆرمەمەك

(بۇ يەردىكى * بەلگىسى گراماتىكىغا ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ.)

شۇنىڭدەك «پ» رەۋىشداش بىلەن «ئا» رەۋىشداش ئىككىسى بىر خىل بولۇشسىز شەكلىنى ئورتاقلىشىدۇ:

(42)

بولۇشلۇق	بولۇشسىز
يېزىپ	يازماي
يازا - يازا	ياز ماي - ياز ماي

«ش» ھەرىكەتنامىنىڭ بولۇشسىز شەكلىمۇ «-ر ~ ار~ەر» سۈپەتدىشىنىڭ بولۇشسىز شەكلى بىلەن مەلۇم ئورتاقلىققا ئىگە:

(43)

بولۇشلۇق	بولۇشسىز
يازار	ياز ماس
يېزىش	ياز ماسلىق

ئۇنداق تەك ئورتاق بولۇشسىزلىق شەكىللەر ئەسلىدە بىر خىل گراماتىكىلىق شەكىلنىڭ ئىنكارى بولۇپ،

قالغان شەكىللەرنىڭ بىز قائىدە بويىچە كۆتكەن بولۇشسىز جۈپى تىلىمىزدا كۆرۈلمەيدۇ. پۈتكەن تۈس ۋە ئىمكان تۈس ياردەمچىلىرىمۇ پەقەت رەۋىشداشنىڭ بولۇشلۇق ئۆزىكىگىلا قوشۇلىدۇ، بولۇشسىزلىق زۆرۈر تېپىلسا، تۈس ياردەمچىسىنىڭ ئۆزىگە قوشۇلىدۇكى، باش پېئىلغا قوشۇلمايدۇ.

(44) يېزىپ بولمىدىم («يازماي بولدىم» دېگىلى بولمايدۇ.)

يازالمىدىم («يازمىيالمىدىم» دېگىلى بولمايدۇ.)

بۇنداق مىساللار خېلى كۆپ، مورفولوگىيىدە كۆرۈلگەن بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىق شەكىللىرىدىمۇ مۇشۇنداق تەڭپۇڭسىزلىقنى ئۇلارنىڭ ئۆچۈر قىممەتلىدىكى تەڭپۇڭسىزلىقتىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

ئۇنداقتا بولۇشلۇق يىلدىن بولۇشسىزلىقنىڭ ئۆچۈر قىممەتلىدىكى تەڭپۇڭسىزلىقىغا نېمە سەۋەبچى بولغان؟ گىۋون (1984) نىڭ پىكرى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى كۆزىتىشى ۋە بىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. جەمئىيەتلىق ۋە ئادەتتىي ھەرىكەتلەر ھۆكۇم سۈرگەن بۇ ئالەمدە پەقەت شەيئىلەرنىڭ جەمئىيەتلىقنى بۆزۈپ ھەرىكەتلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشىلا ئىنسانلارنىڭ دىققىتىگە سازاۋەرگى، شەيئىلەرنىڭ ھەرىكەتلەنمەسلىكى ياكى ئەسلى ھالىتىدە تۇرۇۋېرىشى ھېچكىمنىڭ دىققىتىنى قوزغىيالمايدۇ. ھالبۇكى، بولۇشلۇق بايانداپ ھەرىكەت ياكى ئۆزگىرىشنىڭ بولغانلىقى بايان قىلىنىدۇ، شۇڭا ئۆچۈر قىممەتلى بولىدۇ. بولۇشسىز بايانداپ ئۇلارنىڭ ئىنكار قىلىنىشى يېڭى ئۆچۈر يەتكۈزگەن ھالەتتىمۇ ئۇ يەنىلا مۇناسىپ بولۇشلۇق بايانداپكى ئۆچۈرنىڭ سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچىغا ئايان بولۇشىنى شەرت قىلىدۇ، بولمىسا ئۇنىڭدا ئۆچۈر قىممەتلى بولمايدۇ. مانا بۇ تەڭپۇڭسىزلىقنىڭ تۈپ سەۋەبى.

ئىككىنچىدىن، دەل يۇقىرىقى بىرىنچى سەۋەب بولغاچقا، تىل سىزدىكى بولۇشلۇق قۇرۇلما قارا چېكىكسىز تەركىب، بولۇشسىز قۇرۇلما بولسا قارا چېكىكلىك تەركىب ھېسابلىنىدۇ. قارا چېكىكلىك تەركىبلەرنىڭ تىلدا ئىشلىتىلىش نىسبىتى چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى كۆرۈپ باقايلى:

(45) (α) سىز ئاچقۇچنى نەگە قويغان ئىدىڭىز؟

(b) ؟سىز ئاچقۇچنى نەگە قويمىغان ئىدىڭىز؟ (گىۋون، 1984)

(46) (α) تۇنۇگۈن سىز كوچىدا ئۇچراتقان ئادەم بىزنىڭ ئوقۇتقۇچى بولىدۇ.

(b) ؟ تۇنۇگۈن سىز كوچىدا ئۇچراتمىغان ئادەم بىزنىڭ ئوقۇتقۇچى بولىدۇ.

(جۈملە بېشىدىكى سوئال بەلگىسى «؟» جۈملىنىڭ غەلىتە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.)

يۇقىرىدىكى (45) (α) ۋە (46) (α) جۈملىلەر ئەڭ نورمال ۋە كۆپ ئۇچرايدىغان جۈملىلەردۇر. ئۇلارنىڭ بولۇشسىز جۈپى (45) (b) ۋە (46) (b) جۈملىلەر بولسا ھەقىقەتەن غەلىتە تۈيۇلىدۇ ۋە ئەمەلىي نۇتۇقتا كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ. چۈنكى بۇ چەكسىز ئالەم بوشلۇقىدا يۈز بەرگەن ئىش - ھەرىكەت چەكلىك بولىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىغا ئېلىنىدۇ؛ يۈز بەرمىگەن ئىش - ھەرىكەت بولسا چەكسىز بولىدۇ ھەمدە ئۇنى ئېتىبارغا ئېلىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا (45) (b) جۈملىدە ئاچقۇچنىڭ قويۇلمىغان جايىنى ئېنىقلاش ناھايىتى غەلىتە تۈيۇلىدۇ. بەلكىم سوئال سورىغۇچى تېپىش ئۈچۈن ئۇنىڭ بولۇش ئېھتىمالى بار ھەممە جايلارنى ئىزدەپمۇ تاپالماي، ئاخىرى ئاچقۇچ بار يەرنى بىلمىسەممۇ، لېكىن ئاچقۇچنىڭ يوق يېرىنى مەن بىلىمەن دېگەن پىكىردە مۇشۇنداق دېسە بولۇشى مۇمكىن. (46) (b)* جۈملىنىڭ غەلىتىلىكى بىر ئاز يەڭگىل. بىر ئادەمنىڭ كوچىغا چىقىپ ئۇچراتقان ئادەمى چەكلىك بولىدۇ، لېكىن ئۇچراتمىغان ئادەمى چەكسىز بولىدۇ. شۇڭا بۇنداق چەكسىزلىك بىلەن مەلۇم بىر ئادەمنى ئېنىقلاپ كۆرسىتىش تەس. بىراق بەلگىلىك ساندىكى ئادەم ئىچىدە ئاڭلىغۇچى ئۇلارنىڭ قالغانلىرىنى ھەممىسىنى ئۇچرىتىپ پەقەت بىرىنىلا ئۇچراتمىغان بولسا، بۇ جۈملە يەنە غەلىتە تۈيۇلمايدۇ. دېمەك، بۇ يەردە ئىش - ھەرىكەتنىڭ بولغانلىقى ئومۇمىي ئەھۋال ھېسابلىنىپ، ئىش - ھەرىكەتنىڭ بولماسلىقى يېڭى ئۆچۈر قىممەتكە ئىگە بولغان. بۇنداق ئەھۋال تۆۋەندىكى جۈملىدە تېخىمۇ گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ.

(47) (α) كوچىدا كىيىم كىيگەن بىر ئادەمنى ئۇچراتتىم.

(b) كوچىدا كىيىم كىيمىگەن بىر ئادەمنى ئۇچراتتىم.

كىيىم كىيىش ھەممە ئادەم ئۇچۇن ئورتاق بولغانلىقتىن بولۇشلۇق باغلانما جۈملىنى ئۆز ئىچىگە

ئالغان (47) (α) جۈمله هېچقانداق ئۆچۈر قىممىتىگە ئىگە ئەمەس. ئۇنىڭ ئەكسىچە (b) جۈملىدىكى بولۇشسىز باغلانما جۈمله كىشىلەرگە يېپ يېڭى ئۆچۈر ئېچىلىدۇ. بۇ مىسالىلاردىن شۇنى كۆرۈۋىلىزكى، بولۇشسىز جۈملىلەرمۇ يېڭى ئۆچۈر ئېلىپ كېلىدۇ. شەرت شۇكى، ئۇلارنىڭ مۇناسىپ بولۇشلۇق جۈپىدە بىلدۈرۈلگەن ئىش - ھەرىكەت چوقۇم سۆزلىگۈچى بىلەن ئاڭلىغۇچىغا ئايان بولغان ئومۇمىي ئەھۋال بولۇشى كېرەك. بولۇشسىزلىق بولۇشلۇقنى ئاساس قىلىدۇ، دېگىنىمىزنىڭ يەنە بىر سەۋەبى مۇشۇ يەردە.

بىز لېكسىكىدىكى قارشى مەنىلىك سۆزلەرنىمۇ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز دەپ ئايرىدۇق. بۇلارنىڭ بولۇشسىزلىرىمۇ ھەرقايسى تىللاردا قارا چېكىكلىك تەركىب بولۇپ، تۆۋەندىكىدەك سوئال جۈملىلەردە چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ:

(48) (a)你多大了?

How old are you?

(b)? 你多小了?

? How young are you?

يۇقىرىدىكى (α) جۈملىنى ئۇيغۇرچىغا «سىز قانچە ياشقا كىردىڭىز؟» دەپ تەرجىمە قىلىمىز. خەتمۇ-خەت قارىساق خەنزۇچىدا 大 «چوڭ» نى /i/ «كىچىك» كە قارشى، ئىنگلىزچىدا old «قېرى» نى young «ياش» قا قارشى ئىشلەتكەن. بۇ يەردە تىللارنىڭ ئىپادىلەش ئادىتىدىكى پەرق مۇھىم ئەمەس، مۇھىمى (b) جۈملىدە «كىچىك» ۋە «ياش» دېگەن ئىنكار مەنىدىكى قارا چېكىكلىك سۈپەتلەرنىڭ ئىشلىتىلىشىدىن كېلىپ چىققان غەلىتىلىك. ئۇلار بۇنداق سوئاللاردا قوللىنىلىشتا چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ، بەلكىم فارشى تەرەپنىڭ كىچىك ياكى ياش ئىكەنلىكى ئېنىق بولغان كونتېكستتىلا چىقالىشى مۇمكىن.

ئۇيغۇرچىدىكى ئەھۋالمۇ ئوخشاش: «يولىنىڭ يىراقلىقى قانچىلىك كېلىدۇ؟»، «بۇ تاۋۇزنىڭ ئېغىر-لىقى قانچە جىڭ؟»، «بىنانىڭ ئېگىزلىكى قانچەمېتىر؟» دېگەنلەرنى بىز «يولىنىڭ يېقىنلىقى قانچىلىك؟»، «بۇ تاۋۇزنىڭ يېنىكلىكى قانچە جىڭ»، «بىنانىڭ پەسلىكى قانچە مېتىر؟» دېسەك، ئوخشاشلا كونتېكىست چەكلىمىسىگە ئۇچرايمىز. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ بىزنىڭ تەھلىلىمىز شۇكى، دۇنيادىكى شەيئىلەر يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىدۇ، كىچىكلىكتىن چوڭىيىدۇ. شۇڭا كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى ھامان مۇشۇنداق تەرەققىياتنىڭ بولۇشلۇق تەرىپىدۇر.

ئادەتتىكى تۇرمۇشىمىزدىمۇ بولۇشسىز بايانىنى ئالدىراپ ئېغىزدىن چىقارمايدىغان مىسالار كۆپ ئۇچرايدۇ. بىز بىرسىدىن «پالان يەرگە بارامسىز» ياكى «پالان نەرسىنى ئالامسىز؟» دەپ سورىساق، قارشى تەرەپنىڭ ئۇ يەرگە بارغۇسى يوقلۇقى ياكى ئۇ نەرسىنى ئالغۇسى يوقلۇقى ئېنىق بولسىمۇ دەرھال «ياق» دەپ جاۋاب بېرىشى ناتايىن. كۆپىنچە ئاڭلايدىغىنىمىز «ئەھۋالغا قاراپ باقاي» دېگەن سىلىق ئىنكاستۇر.

دېمەك، كىشىلەر نۇتۇق پائالىيىتىدە يوقلۇقنى، رەت قىلىشنى، قوشۇلماسلىقنى ۋە سەلبىيلىكنى ئىپادىلەيدىغان بولۇشسىزلىقتىن ئۆزىنى قاچۇرىدۇ، مۇشۇ مەنىدىن ئەگەر بىز بىرسىنىڭ ئۆزىنىڭ باي ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئەمەلىي خەجلىگەن پۇلىنى ياكى دېھقانچىلىقتىكى مو بېشى مەھسۇلاتىنى كۆپتۈرۈپ مەلۇم قىلغانلىقىنى ئاڭلىساقمۇ ھەيران قالمايمىز. توغرا، بەزى غەيرىي نورمال شارائىتتا كىشىلەرنىڭ بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىزلىقتا تۇتقان پوزىتسىيىسى ئۆزگىرىشى مۇمكىن. مەسىلەن، دوختۇر-خانىدا كېسەل تەكشۈرتكەندە بەزى گىراپپىلارغا پىلۇس بەلگىسى «+» نىڭ ياكى بولۇشلۇق (阳性) خېتىنىڭ يېزىلىشى كىشىنى ئەندىشىگە سالىدۇ، چۈنكى ئۇ ساغلاملىقنىڭ بولۇشسىزلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەمما ئۇ تېخنىكىلىق ئۇقۇم، ئۇنىڭدا يەنىلا كېسەلنى تېپىپ چىقىپ، ئۇنى ساقايتىپ ئاخىرقى ھېسابتا ساغلاملىقنى بولۇشلۇق قىلىش مەقسەت قىلىنغان.

يۇقىرىدا بولۇشسىزلىقنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتىدىكى چەكلىمىلىكنى ئۇچ سەۋەبكە يىغىنچاقلىدۇق. بۇندىن باشقا سەۋەبلىرىمۇ بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئاساسلىقلىرى مۇشۇلار.

8. خۇلاسە

بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇر تىلىدىكى بولۇشسىزلىق ئۇستىدە تەھلىل يۈرگۈزدۇق. بۇلارنى يىغىنچاقلىساق مۇنداق خۇلاسىگە كېلىمىز:

بولۇشسىزلىق دۇنيادىكى تىللاردا كۆرۈلىدىغان ئۇنىۋېرسال ھادىسە. ئۇ كونتېكستتا قارشى تەرەپنىڭ پىكرىنى ئىنكار قىلىش ياكى ئۇنىڭغا زىت پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇش زۆرۈر بولغاندا ئىشلىتىلىدۇ. بولۇشسىزلىق بولۇشلۇق بايان ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭدا يېڭى ئۇچۇر ئاز بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەھۋالمۇ ئوخشاش. ئۇيغۇر تىلىدا بولۇشسىزلىق مورفولوگىيە - سىنتاكسىسلىق ۋە لېكسىكىلىق يوللار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە پېئىل ئۇزەكىگە قوشۇلىدىغان بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى - ما ~ - مە (~ مە) ئەڭ ئاكتىپ ۋاستىدۇر. دۇنيادىكى تىللاردا بولۇشسىزلىق ئومۇمەن پېئىلدا كۆرۈلىدۇ. ئەمما ئىنكار دائىرىسىنى كېڭەيتىش ۋە تارايتىش ۋاستىلىرىمۇ كۆپ، ئىنتوناتسىيىنى ياكى سۆز تەرتىپىنى ئۆزگەرتىش ۋاستىسى ئومۇميلىققا ئىگە. ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بۇ ۋاستىلەر قوللىنىلىدۇ.

بولۇشسىزلىق گەرچە مەلۇم لوگىكا ئاساسىغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ نۇتۇقتا كونتېكستقا قاراپ جانلىق ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا بەزىدە لوگىكا فورمۇللىرى ئۇنىڭغا ماس كەلمەيدۇ.

نۇرغۇن تىللاردا بولۇشسىزلىق كۆچەيتكۈچىلىرى بار، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بولۇشسىزلىقنى كۆچەيتىدىغان رەۋىشلەر بار. بۇنداق رەۋىشلەر ئىشلىتىلگەندە جۈملە چوقۇم بولۇشسىز خەۋەر بىلەن ئايالغۇلىشىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا يەنە باشقا تىللاردىكىدەك قوش بولۇشسىزلىق ئارقىلىق بولۇشلۇقنى ئىپادىلەيدىغان ئەھۋال كۆپ ئۇچرايدۇ.

بەزى تىللاردا بولۇشسىزلىقنىڭ ئورۇن ئالمىشىشىدىن جۈملە مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئايرىم يارەمچى پېئىللار قاتناشقان جۈملىلەردىمۇ بولۇشسىزلىقنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى كۆرۈلىدۇ. لېكىن بۇنداق ئەھۋالدا مەنە ئۆزگەرمەسمۇ ستىلىستىكىلىق ۋە سۆز ئۇرامى جەھەتتىكى پەرقلەر كۆرۈلىدۇ.

تىلدىكى بولۇشسىزلىق قارا چېكىكلىك تەركىب بولۇپ، ئىشلىتىلىش نىسبىتى جەھەتتە روشەن چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. Chomsky, N. (1957) Syntactic Structure, Mouton, The Hague.

2. Comrie, B. (1981) Language Universals and Linguistic Typology, Chicago: Chicago University Press.

3. Gallagher, Tess, (1994) A speech at the 119 th Annual Commencement of the University of Washington.

4. گېلك فېي: «قارشى مەنىلىك سۆزلەر»، «تىل ۋە تەرجىمە ژۇرنىلى» 1982 - يىل 3 - سانىدىكى «تەرجىمە مۇسابىقىسىغا قاتنىشىش» ۋە 1983 - يىل 1 - سانىدىكى «تەرجىمە مۇسابىقىسىنىڭ نەتىجىسى» گە قارالسۇن

5. givon, T. (1984) Syntax, A Functional-Typological Introduction, V. I, John Benjamins Publishing Company.

6. Greenberg, J. H. (1963) Universals of Language, Cambridge, Mass: MIT Press.

7. خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى» (مورفولوگىيە)، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.

8. لىتىپ توختى: 《维吾尔语的关系句》(ئۇيغۇر تىلىدىكى باغلانما (بېقىندى) جۈملە)، خەنزۇچە، 《民族语文》1995 - يىللىق 6 - سان.

9. 刘润清等编《现代语言学名著选读》,上,测绘出版社,1988。

10. لۇشۇن: «مۇھاكىمە»، «ياۋا گىيا» 55، 56 - بەتلەر، ئۇرۇمچى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1975 - يىل نەشرى.

11. 苏天福主编《形式逻辑学》四川人民出版社,1981。

(پوچتا نومۇرى: 100081)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

تاجىك ئەپسانىلىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان

شېرىن قۇربان*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ تېمىتىك تۈرلىرى، ئىدىيىۋى مەزمۇنى، بەدىئىي ئالاھىدىلىكى، ئىجتىمائىي قىممىتى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى تۇپلىنىش، رەتلىنىش، تەرجىمە قىلىنىش ھالىتى قاتارلىق مەسىلىلەر مۇھاكىمىلىك بايان قىلىنىدۇ.

摘要：塔吉克神话是古代塔吉克先民们对世界起源、自然现象及社会生活的原始理解和解释的艺术再现。本文探讨塔吉克神话的种类、思想内容、艺术特色、社会价值及其搜集、整理和翻译状况等问题。

Abstract: In this article, the writer made a resea reh on the different leinds of Tayik Mytholody, including the ideoology omd content, artistic features, social value amd its collec tion, translation and so on

تاجىك ئەل ئەدەبىياتى سىستېمىسىدا، ئەپسانىلەر ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن ۋە تەسىرگە ئىگە. گەرچە ئۇ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىكى ئىنسانلار تەپەككۇرىنىڭ تەسىرىگە، يەنە كېلىپ ھەر خىل دىن ۋە ئىدىئولوگىيىلەرنىڭ تەقىبىگە، چەكلىشىگە ۋە سىقىپ چىقىرىشىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ خىلمۇ خىل يوللارۋە ۋاستىلەر بىلەن ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن ھالقىپ، دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلدى ھەمدە ئۆزىنىڭ باي ۋە رەڭدار ئالاھىدىلىكى بىلەن ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلماقتا.

بىز گۇۋاھىمىزكى، ئەپسانىلەر مىنېستىرلىكى بىرلىشىپ ئۇيۇشتۇرغان «جۇڭگو ھېكايە - چۆچەكلەر توپلىمى»، «جۇڭگو قوشاقلار توپلىمى» ۋە «جۇڭگو ماقال - تەمسىللەر توپلىمى» دىن ئىبارەت «ئۈچ چوڭ توپلام» نىڭ شىنجاڭ تومۇرى ئىچىدىكى «تاجىك ئۈچ چوڭ توپلىمى» نى ئىشلەش جەريانىدا تاجىك ئەپسانىلىرىنى توپلاش، رەتلەش، تالاش ۋە تەرجىمە قىلىش پائالىيىتىگە بىۋاستە قاتنىشىپ، تاجىك ئەپسانىلىرى توغرىلىق بىر قەدەر مول ماتېرىيالغا ۋە چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە بولدۇق، بۇ ساھەنىڭ ئىلگىرى ئاساسەن ئاق قالغانلىقىنى، بۇ جەھەتتە نۇرغۇن سەۋەنلىكلەرنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلدۇق. بىزنىڭ مەجبۇرىيىتىمىز ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ئېسىل دۇردانىلىرىنى قەبزىش، ساقلاش ۋە ئۇنى يېڭىباشتىن خەلقىمىزگە بىلدۈرۈشتىن ئىبارەت. مەزكۇر ماقالە مانا مۇشۇ ئىستەك ئاساسىدا يېزىلدى.

* شېرىن قۇربان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو تىللىرى فاكولتېتىنىڭ دوتسېنتى.

1. تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ تېمالىرى

ھازىرغا قەدەر توپلانغان ۋە رەتلەنگەن ماتېرىيالىلاردىن قارىغاندا، تاجىك ئەپسانىلىرىنى تېمالىرى مەزمۇنىغا ئاساسەن تەبىئەت توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر، جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ۋە قەھرىمانلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. تەبىئەت توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر كائىنات ۋە زېمىنىنىڭ يارالمىشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر، ئاي ۋە كۈن ئەپسانىسى، قۇياش ئەپسانىسى، ئاي ئەپسانىسى، قار ئەپسانىسى، يەر تەۋرەش ھەققىدىكى ئەپسانە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر ئىنسانلارنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانە، گاۋمەرد (كەيۇرمەس دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ھەققىدىكى ئەپسانە، ھوشاڭنىڭ ئوتنى ئىجاد قىلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە، شاھى جەمشىد ھەققىدىكى ئەپسانە، زەھھاك ۋە ئىبلىس توغرىسىدىكى ئەپسانە، شاھى فەرىدۇن توغرىسىدىكى ئەپسانە، يورۇقلۇق ئىلاھى ئاھورمازدا بىلەن زۇلمەت ئىلاھى ئەھرەمەن توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قەھرىمان — پالۋانلار توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر بىر چوڭ سىستېما بولۇپ، ئەسەپ بويىچە نۇر ئىلاھى ئاھورمازدا يارىتقان تۆنجى ئادەمزات گاۋمەردنىڭ نەۋرىسى ھوشاڭدىن باشلىنىدۇ. ھوشاڭ تاغمۇراسنىڭ ئوغلى، جەمشىد، فەرىدۇن، ئىراج، مەينۇ چېھىر ئۇلارنىڭ پۈشتى ۋە شاھ تەختىنىڭ ۋارىسلىرى، پالۋانلار قىسسىسى نەرىمەن جەمەتىنىڭ ھەر دەۋر قەھرىمانلىرى قاتلىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار ئىچىدە ئالەمگە مەشھۇر پالۋان سامدۇر، سامنىڭ ئوغلى زالدۇر، زالنىڭ ئوغلى پالۋانى رۇستەمدۇر، رۇستەمنىڭ ئوغلى - توران مەلىكىسىدىن بولغان سوھرابتۇر. قەھرىمانلار ئەپسانىلىرىدە پەلۋانى رۇستەم قىسسىلىرى ئەڭ تەسىرلىك ۋە قىزىقارلىق بولۇپ، ئۇنىڭ يەتتە زور مۇشكىلات (شىر، ئايىغى چىقماس چۆل - جەزىرە، ئەجدىھار، پەرىزات سىياۋقەدىكى ئايال ئالۋاستى، ئىككى مۇڭگۈزلۈك دېۋە ۋە قورقۇنچلۇق ئاق ئالۋاستى) نى يېڭىپ، ئىنسانلارنى زۇلمەتتىن قوتقۇزۇپ، بەخت — سائادەتكە ئېرىشتۈرگەنلىكى، قاباھەت كۆچلىرىنى يەڭگەن چاغدىكى پەم - پاراسىتى، تەڭداشسىز شىر يۈرەكلىكى، بىقىياس ماھارىتى كىشىنى ئىنتايىن تەسىرلەندۈرىدۇ. پالۋانى رۇستەم قىسسىلىرى تاجىك مىغالوگىيىسىدە بىر يۇرۇش ھېكايەت كۆللىياتىنى شەكىللەندۈرگەن، ئۇنى تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ يادروسى دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. رۇستەم ھېكايەتلىرىدىن ئېلىنمىز تاجىكلىرى ئارىسىدا «رۇستەم پالۋاننىڭ ئادەمىزات دۇنياسىغا كېلىشى»، «پالۋانى رۇستەم ۋە جىن - ئالۋاستىلار»، «رۇستەم پالۋاننىڭ خاسىيەتلىك رەقىش ئېتى»، «رۇستەم پالۋان قەبرىسى»، «رۇستەمنى بۇلاق»، «سەڭگى پالۋان»، «بىق - بىقىن ھېكايىلىرى»، «ئۇزۇلگەن تاغ ھېكايىسى»، «ئافرابسىياب تېغى ھېكايىسى» قاتارلىقلار بار. ئېلىنمىز تاجىكلىرى پالۋانى رۇستەمنى تاشقۇرغاندا ئۆتكەن شەخس، تاجىكلارنىڭ بوۋىسى دەپ تەرىپلىشىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، يەنە تاجىكلار ئارىسىدا گۈل - گىياھ، بۇلاق - چەشمە، تاغ - دەريا، ئۇچار - قانات، بېھىش - دوزاق، پانى ئالەم، باقى ئالەم، قىيامەتتىكى سوراق، پىلسىرات كۆۋرۈك، رەڭگا رەڭ مالائىكىلەر، ئەرۋاھ، جىن ۋە شايتۇن، دېۋە، پەرىشتە، خىزىر قاتالىقلار توغرىسىدا ھەرقىسما سۆزلۈك ئەپسانىلەر بار، بۇ ئەپسانىلەر قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كائىنات ۋە دۇنيانىڭ بىنا بولۇشى، ئادەمىزاتنىڭ يارالمىشى، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ سىرلىرى ۋە ئىجتىمائىي ھايات توغرىسىدىكى ئىپتىدائىي چۈشەنچە - قاراشلىرى ۋە شەرھ - ئىزاھلاشلىرىنىڭ بەدىئىي خاتىرىسى، قەدىمكى ئىنسانىيەت گۈزەللىك دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گەرچە ئۇنى ئۆز دەۋر رېئال تۇرمۇشىنىڭ ئىلمىي ئىنكاسى دەپ قاراشقا بولمىسىمۇ، لېكىن بىلىش قىممىتى ۋە بەدىئىي قىممىتى نۇقتىسىدىن، قەدىمكى ئەپسانىلەرنى يېراق

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئەينىكى، ئەجدادلىرى- مىزنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە ھاياتلىق توغرى- سىدىكى باي ۋە رەڭدار تەسەۋۋۇر خىيالىرى، كەلگۈسى ھەققىدىكى گۈزەل غايىۋى ھەۋەس. ئار- زۇلىرى ۋە ئىستەك - ئارمانلىرىنىڭ مۇجەسسەمى دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى بىز پەقەت قەدىمكى ئەپ- سانىلەردىنلا ئىپتىدائىي ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ كارتىنىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ، ئاجداد- لىرىمىزنىڭ تارىخىنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايمىز.

2. تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ ئىدىيىۋى مەزمۇنى

تاجىك ئەپسانىلىرى گويا بىر كۆركەم خەرە- تە. ئۇ بىزنى قەدىمكى تاجىك ئەجدادلىرى جەمئى- يىتىگە باشلاپ بارىدۇ. بىز بۇ جەمئىيەت مەنزىرە- سىدىن ئۇلارنىڭ تەپەككۇر فورمىسىنى، پەلسەپە ۋە دىنىي قاراشلىرىنى، بۇ قاراشلارنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا يوشۇرۇنغان كائىنات قارىشى، پەلسەپە- ۋى قارىشى ۋە قەھرىمانلار قارىشىنى ئېنىق كۆرۈ- ۋالالايمىز.

بىز ئەسلى قىياپەتنى ساقلاش ۋە ماتېرىياللىق قىممەتنىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىر قىسىم تېپىك ئەپ- سانىلەرنى ئەينەن كۆرسىتىپ، مۇلاھىزە ۋە مۇھا- كىمە يۈرگۈزۈشنى ھۆرمەتلىك كىتابخانلارغا قال- دۇرۇشنى لايىق تاپتۇق.

1. تەبىئەت توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر

ئاي ئەپسانىسى

قىسسە قىلىنىشىچە، ناھايىتى بۇرۇنقى زامان- لاردا ئاي ھازىرقىدەك جامالىدا داغ بولغان، نۇر- سىز، ھارارەتسىز بولغان ئەمەس ئىكەن، بەلكى ئىنتايىن يورۇق ۋە روشەن، گۈزەل ھەم پارقىراق ئىكەن، شۇنىڭدەك يەر - يۈزىگە ئىسسىقلىقمۇ تار- قىتىدىكەن. ئادەمزات دۇنياسىغا دائىم يۇزىنى قىلىپ، پارقىراق نۇرىنى سېپىپ، كۈلۈپ قارايـ- دىكەن. لېكىن ئۇ ۋاقىتتا ئادەمزاتلار ئاينىڭ بۇ شەپقەتلىرىگە شۈكرى قىلمىشىنىڭ ئورنىغا، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ يوشۇرۇن سەت ئىشلىرىنى قىلمىشقا كاشىلا سالغان توسالغۇ دەپ قارايدىكەن. ھەتتا بەزىلەر ئاي يوقاپ كەتسىكەن دەپ ئۇنى قاغايدە- كەن. بىر كۈنى ئاخشىمى بىر ئۆيدىكى ئۇچ ئاچا- سىڭىل ئۇرۇشۇپ جاڭجال چىقىرىپتۇ. بىر - بە- رىنى ئەڭ سەت تىللار بىلەن تىللىشىپتۇ. بىر - بىرىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى يىرتىپ تاشلاپ، قىپ - يالىڭاچ بولۇشۇاپتۇ. شۇنداق ئۇرۇشا - ئۇرۇشا ئۆيدىكى چىراقنىمۇ چېقىپ ئۆچۈرۈۋېتىپ- تۇ، قاراڭغۇدا بىر - بىرىنى كۆرەلمەيدىغان قىپ - يالىڭاچ ھالدا ئۇرۇشۇپ تالاغا چىقىپتۇ. يەر- جاھانغا سېخى نۇرىنى تارقىتىپ، ئىللىقلىق بەخش ئەتكەن ئاي بىر ئۆيدىكى ئاچا سىڭىللارنىڭ ھايا قىلماي، يالىڭاچ بولۇۋېلىپ ئۇرۇشقان بىشەم قىياپىتىدىن ئۇيالغانلىقتىن، بۇ ھاياسىزلارغا كۆ- زۈم چۈشمىسۇن دەپ، ئارقىسىنى قىلىۋاپتۇ. غە- زەپلەنگەنلىكتىن يەر يۈزىگە ئىسسىقلىقمۇ تارقاتـ- مايدىغان بوپتۇ. شۇندىن تارتىپ ئاي ھازىرقىدەك غۇۋا، نۇرسىز كۆرۈنىدىغان، ئىسسىقلىقمۇ بەر- مەيدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئايدىكى داغلار، ئەنە شۇ ھاياسىز ئۇچ ئاچا — سىڭىلنىڭ ئاي دۇمبىسىگە چۈشكەن ئەكسى ئىكەن.

قۇياش ئەپسانىسى

لەمنىڭ دەسلىپىدە، ئاللاھ يەر ۋە ئادەملەرنى يارىتاندىن كېيىن، ئۆزى يارىتقان بۇ مۆجىزىدىن ئىنتايىن مەمنۇن بولۇپ، ئىنسانلار ۋە يەردىكى مەۋجۇداتلار چەكسىز نۇرۇمدىن بەھرىمەن بولسۇن دەپ ئەرشكە چىقماي، يەر شارىدا تۇرىدىغان بوپتۇ. ئاللاھنىڭ پارلاق نۇرىدىن بەھرىمەن بولۇۋاتقان ئىنسانلار يەردە ناھايىتىمۇ شاد - خۇرام ۋە بەخت- لىك ياشايدىغان بوپتۇ. لېكىن ئاللاھنىڭ ئۆزى يەر يۈزىدە تۇرغانلىقتىن، ئۇنىڭ نۇرى ھەممە يەرگە

تەك چېچىلمايدىكەن. يەرنىڭ بىر تەرىپىگە نۇر چاچسا، يەنە بىر تەرىپى قاراڭغۇلۇقتا قالىدىكەن. بۇ نۇردىن بەزىلەر بەكمۇ كۆپ بەھرىمەن بولسا، بەزىلەر بەكمۇ ئاز بەھرىمەن بولىدىكەن. شۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىنسانلار ئارىسىدا بەزىلەر «ئېسىلزادە»، بەزىلەر «پەس» دەپ ئايرىلىدىغان بوپتۇ. ئاللاھنىڭ نۇردىن كۆپ بەھرىمەن بولغانلار ئۆزلىرىنى «ئېسىلزادە» ھېسابلاپ، باشقىلارنى پەس كۆرۈپ ياراتمايدىكەن، ئاللارنىڭ نۇردىن ئازراق بەھرىمەن بولغانلار، ئۆزىنى «ئېسىلزادە» ھېسابلىغانلارنىڭ ئۆزلىرىنى پەس كۆرگەنلىكىدىن، ئولارغا ئۆچمەنلىك قىلمىدىكەن. بۇ ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدا شۇ سەۋەبتىن توختىماي ئۇرۇش - جاڭجاللار بولۇپ تۇرىدىكەن. كېيىن ئاللاھ بۇ ھالنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئۇسۇلىنىڭ ناتوغرىلىقىنى ھېس قىپتۇ. ھەممە كىشىنى ئۆز نۇردىن تەڭ بەھرىمەن قىلىپ، ئۆزىنىڭ «ئاللاھ ئالدىدا ھەممە بەندە باراۋەر» دېگەن ئىرادىسىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن، يەر يۈزىدىن ئەرشكە چىقىپ، نۇرىنى بولسا ئېگىز ئاسماندا مۇئەللەق تۇرغۇزۇپتۇ. شۇندىن تارتىپ پۈتكۈل يەر يۈزىدىكى بارلىق مەۋجۇدات ئاللاھنىڭ نۇرىدىن تەڭ بەھرىمەن بولىدىغان بوپتۇ. ئىنسانلار ئارىسىدىكى باراۋەرسىزلىكتىن پەيدا بولغان ئۇرۇش - جىدەللەرمۇ تۈگەپتۇ. ھازىر بىز ئاسماندا مۇئەللەق كۆرۈڭانقان قۇياش - ئاللاھنىڭ چەكسىز پارلاق نۇرىكەن.

قۇياش ئەپسانىسىنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتىدا ئېيتىلىشىچە، ئاللاھ يەر يۈزىدىكى ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنى «ئېسىلزادە» ۋە «پەس» دەپ ئايرىپ، بىر - بىرى بىلەن توختىماي ئۇرۇش - جىدەل قىلغانلىقىدىن بىزار بولۇپ، يەر - يۈزىدىن ئەرشكە چىقماقچى بولۇپتۇ. ئاللاھ ئەرشكە چىققاندىن كېيىن، يەر يۈزى بىردىنلا قاراڭغۇ - زۇلمەتكە ئايلىنىپتۇ. يەر يۈزىدىكى كۇللى جانۇ - جانىۋارلار ئىنسانلارنىڭ كاساپىتىدىن زۇلمەتكە چۈشكەنلىكىتىن زۇلمەت قازاسىغا ئۇچراپ، ناله پەريات قىلىپ، ئاللاھدىن يەر - يۈزىگە چۈشۈپ ئۆز نۇرىدىن ئۆزلىرىنى بەھرىمەن قىلىشنى تىلەپتۇ. ھەممىدىن بەك مېھرى - شەپقەتلىك ئاللاھ جان - جانىۋارلار نىڭ ناله - زارىغا چىدىماپتۇ ھەمدە يەنە يەر - يۈزىگە چۈشۈپ، ئىنسانلارنىڭ بۇرۇنقىدەك ناشۇكۇرلۇك قىلىپ ئۇرۇش - جېدەل قىلىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئۆز نۇرىنى ئەرشتىن ئاسمانغا چىقارماقچى بوپتۇ. ئاللاھ تۇرىدىغان ئەرش ئىنتايىن چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭ شەرق، غەرب تەرەپلىرىدە بىردىن دەرۋازىسى بار ئىكەن. ئاللاھ ئىنسانلار ھەممىنىڭ ئىللىق نۇرۇمدىن بەھرىمەن بولۇپ، ماڭا ھەمدۇ - سانا، مەدھىيىلەر ئوقۇسۇن ھەم زۇلمەت ئازابىنى تارتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ناشۇكۇر قىلىقلىرىغا توۋا قىلسۇن دەپ ئۆز نۇرىنى ھەر كۈنى ئەرشنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىدىن ئاسمانغا چىقىپ كەچتە غەربىي دەرۋازىدىن ئەرشكە كىرىدىغان قىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىز ھازىر كۆرۈڭانقان قۇياش پەيدا بوپتۇ. قۇياش ئۆزى ئاللاھنىڭ نۇرى بولۇپ، ئۇ ھەر كۈنى ئەرشتىن چىقىپ، يەر يۈزىدىكى بارلىق مەۋجۇداتلارنى تەڭ يورۇتۇپ، ئاخشىمى يەنە ئەرشكە قايتىپ كىرىدىكەن. بۇنىڭ بىلەن كېچە بىلەن كۈندۈز پەيدا بوپتۇ.

قار ئەپسانىسى ۋە زىرائەت ئەپسانىسى

دەسلەپتە قار بىز ھازىر كۆرگەندەك سوغۇق قاربولماستىن بەلكى ئاپئاق ئۇن ئىكەن. بۇ ئاللاھنىڭ ئۆز بەندىلىرىگە قىلغان ئالاھىدە ئىلتىپاتى بولۇپ، ئۇ ۋاقىتتا كىشىلەر ھېچ ئىش قىلمايلا، ئاللاھ ئىلتىپات قىلغان بۇ نېمەتنى يەپ غەم قايغۇسىز تۇرمۇش كۆچۈرىدىكەن. ئەمما كىشىلەر ئاللاھنىڭ بۇ ئىلتىپاتىغا شۈكرى قىلمايى، بەلكى ئاللاھ بەرگەن نېمەتنى خالىغانچە دەپسەندە قىلىپ، ئۇنى خالىغان يەرلەرگە چېچىپ يۇزۇپتۇ. بىر كۈنى بىر كەمپىر خېمىر يۇغۇرۇپ چەلپەك سالغاندا، ئۆيدىكى نەۋرىسى تۆرگە چوڭ تەرەت قىلۋېتىپتۇ. كەمپىر ھېچ ئويلانماستىنلا چەلپەكنى ئېلىپ، بالىنىڭ تەرىتىنى چەلپەك بىلەن تازىلاپ، تاشلىۋېتىپتۇ. كىشىلەرنىڭ ئاللاھ تەرىپىدىن ئۆزلىرىگە بەرگەن نېمەتلىرىنى شۇنداق دەپسەندە قىلغانلىقىنى كۆرگەن ئاللاھ غەزەپلىنىپ ئاسماندىن چۈشۈڭانقان ئاپئاق ئۇننى قارغا ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ. كىشىلەر غەم - غۇسسىسىز ھالدا ئاللاھنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ، تەرەمەي - ئىشلىمەي يەپ ياتىدىغان خاتىرجەم تۇرمۇشتىن مەھرۇم قاپتۇ. ئىنسانلار ئارىسىدا ئاچلىق ئەۋج ئېلىپ، نۇرغۇن كىشىلەر ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ئاچلىق دەستىدىن ناله - پەريات كۆتۈرۈپ، ئاللاھدىن ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرى

رىنى مەخپىرەت قىلىشنى تىلەپتۇ. ئاللاھ ھەممە-
دىن مېھرىبان ۋە شەپقەتلىك بولغاچقا، كىشىلەر-
نىڭ ئالە - پەريادىغا چىدىماي، ئۇلارنىڭ گۇناھلە-
رىنى مەخپىرەت قىلماقچى بولۇپتۇ. ئەمما كىشى-
لەر ئىشلىمەي يەپ ياتسا، مېنىڭ بەرگەن نېمەتلە-
رىمنىڭ قەدرىگە يەتمەيدۇ، پەقەت ئۆزلىرى تەر
تۆكۈپ ئىشلەپ، يىسە ئاندىن بۇ نىمەتلەرنىڭ قەد-
رىگە يېتىدۇ دەپتۇ - دە، ئاسماندىن بىردانە بۇغداي
ئۇرۇقىنى يەرگە چۈشۈرۈپتۇ ۋە كىشىلەرنىڭ جاپا-
لىق ئەمگەك قىلىپ، تەر تۆكۈپ دېھقانچىلىق قە-
لىپ، ئاندىن ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولۇشىنى بۇيە-
رۇپتۇ. ھازىر كىشىلەر جاچالىق ئەجىر سىڭدۈ-
رۈپ، ئېرىشكەن زىرائەتلەر ئاللاھ يەرگە چۈشۈر-
گەن ئەنە شۇ بىر تال داننىڭ مۆجىزىسى ئىكەن.
خەلق ئارىسىدا: «تەر تۆكۈپ قانچىكى قىلساڭ
كۆپ مېھنەت، ھەق ئاللاھ بېرىدۇ شۇنچە كۆپ
نېمەت» دېگەن ھېكمەت شۇنىڭدىن قالغانىكەن.

مۇشۇ ئەپسانىنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتىدا دېيىلە-
دۇكى، ئاللاھ يەر يۈزى، جان - جانىۋارلار ۋە
ئادەملەرنى يارىتاندىن كېيىن، ئۆزى يارىتقان مەۋ-
جۇداتلىرى ئىچىدە ئادەملەرگە ئەڭ ئامراق بولۇپ-
تۇ. ئۇلارنىڭ مەئىشىتى ئۈچۈن زىرائەتلەرنى ئىند-
تايىن مول قىلىپتۇ. ئۇ ۋاقىتتىكى بۇغدايلار كە-
چىك - كىچىك باشاق چىقىرىپ، دان تۈتىدىغان
بولماستىن، بەلكى پۈتۈن غولىدىمۇ دان تۈتىدە-
كەن. كىشىلەر ئازغىنا يەرگە بۇغداي تېرىسا يىلە-
بويى ئۇزۇق - تۈلۈكتىن غەم يىمەي، يېتىپ ئاش-
قىدەك يەيدىكەن: ئەمما ئاللاھنىڭ بۇ ھىممىتىگە
ۋە ئىنسانلارنىڭ ئاللاھ ئالدىدىكى قىممىتىنىڭ يۇ-
قىرىلىقىغا ھەسەت قىلغان ئىبلىس دەرھال ئىنسان-
لارنى ئازدۇرۇپتۇ. ئىنسانلار شەيتاننىڭ ئازدۇرۇ-
شى بىلەن زىرائەتلەرنى نابۇت قىلىپ، خالىغانچە
دەپسەندە قىلىدىغان بوپتۇ. ئاللاھ ئىنسانلارنىڭ
شەيتاننىڭ گېپىگە كىرىپ، ئۆزى تەرىپىدىن ئۇلا-
رغا ئاتا قىلىنغان نېمەتلەرنى دەپسەندە قىلغانلىقىنى
كۆرۈپ، ئىنسانلارنىڭ نادانلىقىدىن غەزەپلىنىپ،
ئۇلارنى جازالماقچى بوپتۇ ھەمدە يەرشتىنى ئەۋە-
تىپ، زىرائەتلەرنىڭ دانلىرىنى پۈتۈنلەي سېرىپ،
پەقەت سامىنىلا قالدۇرۇشنى بۇيرۇپتۇ. پەرىشتە
ئاللاھنىڭ ئەمرى بىلەن يەر يۈزىگە چۈشۈپ، زىرا-
ئەتلەردىكى دانلارنى سىرىشقا باشلاپتۇ. سېرىپ تۈ-
تامغا كەلگەندە، ئىنسانلارنىڭ ئىشىكى ئالدىدىكى
ئىت ئاللاھقا ناله قىلىپ: «ئىي قۇدرىتى ئۇلۇغ
ئاللاھ، ئىنسانلار سىزنىڭ بەرگەن نېمەتلىرىڭىزنى
دەپسەندە قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار جازاغا لايىق
بولسىمۇ، يەنىلا سىزنىڭ يارانقان بەندىلىرىڭىز-
دۇر. ئەگەر جازالاپ، بەرگەن رىسقىڭىزنىڭ ھەم-
مىسىنى تارتىۋالسىڭىز ئۇلار ھالاك بولىدۇ، ئۇ-
نىڭ ئۈستىگە سىز بىزنىڭ رىسقىمىزنى ئىنسانلار-
نىڭ قولىدىن بەرگەن ئىدىڭىز، ئەگەر ئۇلارنى
جازالاپ، رىسقىنى تارتىۋالسىڭىز، بىزمۇ ھالاك
بولىمىز» دەپتۇ. ئاللاھ پەرىشتىگە ئەمىر قىلىپ،
تۈتامدا قالغان باشاقنى قالدۇرۇشنى بۇيرۇپتۇ ھەم-
دە ئىنسانلارغا جاپا مۇشەققەتتە تەر ئاققۇزۇپ،
تېرىقچىلىق قىلغاندىلا ئاندىن ئاللاھ بەرگەن نېمەت-
لەرگە ئىگە بولىدىغانلىقىنى دەپتۇ. زىرائەتلەرنىڭ
غولى ئۇزۇن، باشاقلىرىنىڭ كىچىك بولۇشىنىڭ
سەۋەبى شۇ ئىكەن.

يەر تەۋرەش ھەققىدىكى ئەپسانە

يەر تەۋرەش — يەر شارىدا دائىم يۈز بېرىدە-
غان بىر خىل تەبىئىي ھادىسە، ئەجدادلار بۇ خىل
تەبىئىي ھادىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىنىمۇ ئىلاھنىڭ
ئىنسانلارنىڭ يامان قىلمىشلىرىغا بەرگەن بىر
خىل جازاسى ھېسابلايدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە،
ئاللاھ ئاسمان، زېمىن ۋە كائىناتتىكى باشقا نە-
رسىلەرنى يارانقاندا، يەر شارىنى قانداق قىلىپ تۇر-
غۇزۇشنى ئويلىنىپ، ئۇنى ناھايىتىمۇ چوڭ ۋە
قۇدرەتلىك بىر ھۆكۈزنىڭ مۆڭگۈزى ئۈستىگە
ئورنىتىپتۇ. ھۆكۈز بولسا كائىناتنى دەسسەپ تۇ-
رىدىكەن. زېمىن ئۈستىدىكى ئىنسانلارنىڭ قىل-
مىش - ئەتمىشلىرى، يەرنى مۆڭگۈزىدە تەرەپ
تۇرغان ھۆكۈزگە تەسىر قىلىدىكەن. ئىنسانلارنىڭ
ئاللاھنىڭ ئەمرىگە بويسۇنماي، ئەسكىلىك قىلسا،
بۇ چاغدا ھۆكۈز ئىنسانلارغا سىگنال بېرىپ، ئۇزۇ-
نىڭ تۇكىنى سەل سىلكىپ قويىدىكەن. بۇنىڭ
بىلەن يېنىكرەك يەر تەۋرەش يۈز بېرىدىكەن. ئە-
گەر ئىنسانلارنىڭ قىلغان گۇناھ - ئەسكىلىكلىرى
بەك ھەددىدىن ئېشىپ كەتسە، ھۆكۈزمۇ مۆڭگۈزە-
نى قاتتىق سىلكىيدىكەن. بۇنىڭ بىلەن قاتتىق يەر
تەۋرەش يۈز بېرىدىكەن. ئىنسانلار بالا- قازاغا
ئۇچراپ، ئاندىن قىلغان گۇناھلىرىغا تۆۋە قىلىپ،
ئاللاھنىڭ ئەمرىنى بىجا كەلتۈرىدىغان بولغاندا،
ھۆكۈز تىنچ تۇرىدىكەن. يەر تەۋرەشمۇ يۈز بەرمەي-
دىكەن.

2) جەمئىيەت توغرىسىدىكى ئەپسانىلەر

ئادەملەرنىڭ يارىلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە

ئاللاھ - تائالا ئاسمان، زېمىن، قۇياش،
ئاي، يۇلتۇزلاردىن تەركىب تاپقان پايانسىز كائى-

ئاتنى يارىتىپ، ئۇزىنىڭ چەكسىز قۇدرىتىنى ئاما-
يان قىلماقچى بوپتۇ. ئاللاھ كائىناتنىڭ شەكلىنى
خىيال قىلىپ، ئۇنى تۆخۇم شەكلىدە ياراتماقچى
بوپتۇ - دە، تۆخۇم شەكلىدە ئالەم يارىتىپ، ئۇنىڭ
يېرىمىنى يەر، يېرىمىنى ئاسمان قىپتۇ. ھەمدە
ئاسمانىنى ئېگىزگە چىقىرىپ، قۇياش، ئاي، يۇل-
تۇزلارنى ئۇنىڭغا قاداپ، ئۇلارغا نۇر ئاتا قىلىپ،
ئۇلارنى زېمىنغا نۇر چاچىدىغان، زېمىننى يورۇتە-
دىغان قىپتۇ. كېيىن يەر شارىدا تاغ، دەريا،
دەرەخ، ئۆسۈملۈك، ھايۋان، ئۇچار قاناتلارنى يا-
رىتىپتۇ. لېكىن بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەقىل ئىدراك-
لىق بىرەر نەرسىمۇ يوق ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن
خۇدا يەر يۈزىدە يەنە تۆپراقتىن ئادەم يارىتىشنى
ئىرادە قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مالائىكلارغا: «سىلەر
زېمىنغا چۈشۈپ، تۆپراق ئېلىپ ئادەم ياساڭلار»،
دەپ ئەمر قىپتۇ. مالائىكلار زېمىنغا چۈشۈپ،
تۆپراق ئېلىپ ئادەم ياسىماقچى بولغاندا، ھېچكىم-
مۇ ئادەم شەكلىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلە-
مەپتۇ. بىرسى مۇنداق بولىدۇ دېسە، يەنە بىرسى
ئۇنداق بولىدۇ دەپ زادىلا بىرلىككە كېلەلمەپتۇ.
ئاخىرى بولماي يەنە ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا قايتىپ
بېرىپ، ئاللاھدىن ئادەم شەكلىنىڭ قانداق بولىدە-
غانلىقىنى سوراپتۇ. ئاللاھ ئۇلارغا، «سىلەر جەن-
نەتتىكى سۈزۈك زۇمرەت كۆلنىڭ بويىغا بېرىپ
بېقىڭلار، شۇ يەردە ئادەمنىڭ شەكلىنىڭ قانداق
بولىدىغانلىقىنى كۆرەلەيسىلەر»، دەپتۇ. مالائىكلار
دەرھال پەرۋاز قىلىپ، جەننەتكە بېرىپ، سۈزۈك-
زۇمرەت كۆلنىڭ بويىغا بېرىپتۇ ۋە كۆلگە سەپ-
سېلىپ قاراپتۇ. ئاللاھنىڭ قۇدرىتى بىلەن كۆلدە
ئادەمنىڭ شەكلى ئەكس ئېتىپتۇ. مالائىكلار ئادەم-
نىڭ شەكلىنى كۆرۈۋالغاندىن كېيىن، يەر شارىغا
كېلىپ، تۆپراق ئېلىپ، ئۇنى لاي ئېتىپ جەننەت-
تىكى كۆلدە كۆرگەن ئادەم شەكلىگە ئوخشاش قە-
لىپ، ئادەم شەكلىنى ياساپتۇ. ئۇنى ياساپ بولغاند-
ىن كېيىن، ئاللاھنىڭ يېنىغا ئاپىرىپ، ئاللاھغا
كۆرسىتىپتۇ. ئاللاھ مالائىكلارنىڭ ئىشىدىن مەم-
نۇن بولۇپ، ئۇلارنى كەتكۈزۈپتۇ - دە، ئۆزىنىڭ
نۇرىدىن ئادەمگە جان ئاتا قىپتۇ. جەننەتتىكى كۆل
سۈيىدىن ئادەمنىڭ قېنىنى يارىتىپتۇ. ئاسماندىكى
ھاۋادىن ئادەمگە نەپەس ئاتا قىپتۇ. جەننەتتىكى
مۇقەددەس ئوتنىڭ ھارارىتىدىن ئادەم بەدىنىگە
ئىسسىقلىق بېرىپتۇ. تۆپراق لېيى بولسا ئادەمنىڭ
گۆش، سۆڭەكلىرى بولۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئال-
لاھنىڭ قۇدرىتى بىلەن ھازىرقى شەكلىدىكى ئا-
دەملەر پەيدا بولۇپتۇ. ئاللاھ يەنە ئۇنىڭغا پىكىر
قىلىش، سۆزلەش ۋە ھەرىكەت قىلىش ئىقتىدارى-
نىمۇ ئاتا قىپتۇ. ئادەملەرنىڭ يەر يۈزىدىكى بار-
لىق جانلىقلار ئىچىدىكى ئەڭ ئەقىللىق، قابىلىيەت-
لىك بولۇشىدىكى سەۋەب ئەنە شۇ ئىكەن.

ئېيتىشلارچە ئاللاھ ئاۋۋال ئادەمنى ياراتقاندا،
جانلىق ئۇنىڭ تېنىگە بىراقلا بېرىۋەتكەن ئىكەن.
شۇڭلاشقا ئادەملەر ناھايىتى تېز كۆپىيىپ، زېمىن-
دىكى بارلىق جان - جانىۋارلارغا زۇلۇم سېلىشقا،
ھەتتا ناشۇكۇرلۇك قىلىپ، ئاللاھ چەكلىگەن نالا-
يىق ئىشلارنى قىلىشقا باشلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن
ئاللاھ ئادەملەرنىڭ جېنىنى ئۇلارنىڭ بەدىنىگە ئا-
مانەت قويۇپ، ۋاقتى توشقاندا، ئامانەتنى قايتۇ-
رۇۋالىدىغان بوپتۇ. ئادەملەرنىڭ پانى دۇنياديكى
قىلمىش - ئەتمىشلىرىنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا
قاراپ ئۇلارنىڭ جېنىنى ئۇ دۇنياغا بارغاندا سوراققا
تارتىپ، پىلىسىرات كۆرۈكىدىن ئۆتكۈزۈپ، جەن-
نەتكە ياكى دوزاققا قويىدىغان بوپتۇ. بۇ دۇنيادا
ئادەملەرنىڭ قىلمىش، ئەتمىشلىرىنىڭ قانداق بو-
لىدىغانلىقىنى مەخسۇس پەرىشتە بەلگىلەپ خاتىر-
لەيدىغان بوپتۇ. ئەگەر بۇ دۇنيادا ئاللاھنىڭ ئەمرى-
گە بويسۇنۇپ، سەمىمىيەت بىلەن ياخشى ئىش قە-
لىپ ياشىغان بولسا، ئۇ دۇنياغا بارغاندا، ئۇ پىل-
سىرات كۆرۈكىدىن ئۆتكەندە، كۆرۈك كېڭىيىپ،
داغدام يولغا ئايلىنىدىكەن. ئادەمنىڭ جېنى كۆ-
رۈكتىن قىينالمايلا ئۆتۈپ جەننەتكە كىرىدىكەن.
ئەگەر قىلغان گۇناھلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ
كەتكەن بولسا، ئۇلارنىڭ جېنى كۆرۈكتىن ئۆتكەن-
دە، كۆرۈك كىچىكلەپ قىلدەك بولۇپ قالىدى-
كەن. جان كۆرۈكتىن ئۆتكەندە، بەكمۇ قىينىلىدى-
كەن ھەم دوزاققا چۈشۈپ، ئۇ يەردە مەڭگۈلۈك
ئازاب تارتىدىكەن. گۇناھى بەك چوڭ بولمىغانلار-
نىڭ جېنى سوراققا تارتىلىپ، كۆرۈكتىن ئۆتۈپ،
بىر مەزگىل دوزاققا بارغاندىن كېيىن، يەنە جەن-
نەتكە چىقىرىلىدىكەن.

زەھھاك ۋە ئىبلىس ھەققىدىكى ئەپسانە

زەھھاك ئەپسانىسى — «شاھنامە» دىكى پاۋۇز
پادىشاھلارنىڭ تېپى. كېيىن خەلق ئارىسىدا ئۇ-
نىڭدىكى ئەھرىمەن (زەردۇشت دىنىدىكى پاۋۇز-
لۇق، قاراڭغۇلۇق ئىلاھى) نىڭ ئوغلىنى ئىبلىس
ئوبرازى ئىگىلىگەن. ئەپسانىدە ئېيتىلىشىچە،
ئىنسانلار پەيدا بولغاندىن كېيىن، گاۋمەرد (كەيۇ-
مەرس) ئىنسانلاردىن تۇنجى قېتىم تاج كىيىپ
پادىشاھ بولغانىدى. ئۇ 500 يىل سەلتەنەت سۈ-
رۈپ، ئىنسانلارنى باراۋەرلىك، تىنچ ئاسايىشلىققا
باشلىدى. ئۇ ۋاقتىتىكى دۇنيا بەخت - سائادەت-
لىك، پاراڭ - نۇرلۇق دۇنيا ئىدى. ئىنسانلار
غەم- غۇسسىسىز، ئىناق ياشايتتى. زۇلمەت ۋە
پاۋۇزلۇقنىڭ ئازابىنى تارتمايتتى، لېكىن ئىبلىس-
نىڭ پىتنىسى بىلەن ئىنسانلار بالايى- ئاپەتكە ئۇچ-

راپ، پۈتۈن دۇنيا قارانغۇ - زۇلمەتكە ئايلاندى. گاۋمەردىنىڭ نەۋرىسى هوشاڭ ئوت يېقىشنى ئىجاد قىلىپ، كىشىلەرگە ئوت قالاپ، غىزالارنى پىشۇرۇشنى ئۆگەتتى. ئىنسانلارغا قوي، كالا قاتارلىق مال - چارۋىلارنى بېقىشنى ئۆگەتتى. ئىبلىس بولسا كىشىلەرگە ئوت قالاشقا، غىزالارنى پىشۇرۇشقا رۇخسەت قىلمايتتى. هوشاڭ ئىنسانلارنى، ئىبلىس بىلەن كۆرەش قىلىشقا يېتەكلىدى. ئاخىرى ئىبلىس ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئوتنى ئىبلىس-نىڭ تارتىۋېلىشىغا بەرمەي ساقلاپ قالدى. جەمئىيەت ئۆگەندە، كىشىلەر كېيىم كىيىشنى ئۆگەندى. ئۇلارنىڭ كۆنى تېخىمۇ بەختلىك ئىچىدە ئۆتىدىغان بولدى. لېكىن ئىبلىس بولسا، ئىنسانلارنىڭ بەخت ساۋادەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە هەسەتخورلۇق قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشىلەرنى يولدىن ئازدۇرۇپ، جەمئىيەتنى ئۆلتۈرۈپ، ئىنسانلاردىن ئوتنى تارتىۋېلىپ، ئۇلارنى مەڭگۈ قارانغۇ - زۇلمەت ئىچىگە قويماقچى بولدى.

جەمئىيەتنىڭ زەهمىك ئىسىملىك كىلىشكەن، قەددى - قامەتلىك ئوغلى بار ئىدى. ئەمما ئۇ بەكمۇ تەكەببۇر، ئۆزىگە تەمەننا قويىدىغان يىگىت بولۇپ، ئۆزىنى دۇنيادا هېچكىمنىڭ تەڭ كېلەلمەيدىغان تەڭداشسىز قۇدرەتلىك باتۇر هېسابلايتتى. ئىبلىس ئىنسانلارغا بالايى - ئاپەت كەلتۈرۈش ئۈچۈن، زەهمىكاتتىن قول سىلىشنى ئويلىدى، بىر كۈنى شاهى جەمشىد يارانقان نەۋرىزدە ئايىمىدە ئىبلىس نۇرغۇن سوغا - سالاملارنى ئېلىپ، سالاپەتلىك مۆتىۋەر قىياپىتىدە ياسىنىۋېلىپ، زەهمىكىنىڭ يېنىغا كەلدى. ئوردىغا كىرىپ زەهمىكاغا چوڭقۇر تازىم قىلىپ، ئۇنى ماختاپ ئۇچۇرۇپ، تەڭرى سېنى يەر يۈزىدىكى كىشىلەرگە ئاتا قىلدى، يەر يۈزىدىكى كىشىلەرنىڭ هەممىسى سېنىڭ قۇلۇڭ، پۈتكۈل ئالەمنىڭ ئىگىسى سەن دەپ ئۇنى ماختاۋەرگەنلىكى ئۈچۈن، زەهمىك تېخىمۇ كۆرەڭلەپ كەتتى. ئۇ ئىبلىسنىڭ كۇشكۇرتىشى بىلەن جەمشىدنى هالاك قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شاهلىق تەختىگە چىقتى. ئىبلىس يەنە ئوردا ئاشپىزى قىياپىتىدە بولۇۋېلىپ، تۇرلۇك هۇنەرلەر بىلەن زەهمىكىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولدى. ئاخىرى ئۇ زەهمىكىنىڭ ئىككى مۇرىسىگە سۆيۈپ، ئۇنىڭ ئىككى مۇرىسىدىن ئىككى زەهمەرلىك يىلان ئوندۇرىدى. ئۇلار زەهمىكىنى ئازابلاشقا باشلىدى. زەهمىك تۇرلۇك چارىلەر بىلەن بۇ ئىككى يىلاننى يوقاتماقچى بولغان بولسىمۇ يوقىتالمىدى. ئىبلىس يەنە ئۇپ قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، زەهمىكا هەر كۈنى ككى يىلانغا بىر جۈپتىن ئادەم مىڭىسى بەرگەندە.

ئاندىن ئارام تاپالايسىز، بولمىسا بۇنىڭغا هېچقانداق سەۋەب قىلالمايسىز دېدى. ئۇ مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ئىنسانلارنىڭ ئۇرۇقىنى قۇرۇتماقچى ئىدى. زەهمىك ئىبلىسنىڭ دېگىنى بويىچە هەر كۈنى ئىككى ياشنىڭ مېڭىسىنى يىلانلارغا بېرىدىغان بولدى. شۇنداق قىلسا، يىلانلار تىنچلىنىپ ئۇنىڭغا بەك ئازاب سالمايتتى. زۇلۇم هەددىدىن ئاشتى. نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ بالىلىرى ناهەق ئۆلتۈرۈلۈپ، زەهمەرلىك يىلانلارغا يەم قىلىندى. كىشىلەرنىڭ ناله - زارى پەلەككە يەتتى. نۇرغۇن كىشىلەر يۇرتىنى تاشلاپ، يىراق تاغلارغا قېچىپ كەتتى. ئۇ يەردە كاۋى ئىسىملىك بىر تۆمۇرچى بولۇپ، ئۇ پادىشاهنىڭ قورال - جابدۇقلىرىنى ياسايتتى. ئۇنىڭ 18 بالىسى بولۇپ، زالىم شاه ئۇلاردىن 17 سىنىڭ كاللىسىنى كېسىپ، زەهمەرلىك يىلانلارغا يەم قىلغانىدى. نۆۋەت 18 - سىگە كەلگەندە، كاۋىدا سەۋرى - تاقەت قالمىدى. ئۇ تۆمۇرچىلىككە ئىشلىتىدىغان پەشتامىسىنى ئېگىز خادىغا قاداپ بايراق قىلىپ، زالىم شاه - زەهمىكا قارشى ئۆرۈش ئېلان قىلدى. كىشىلەرنىڭ هەممىسى كاۋىغا ئەگىشىپ، زەهمىكا قارشى ئۇرۇش قىلدى. ئاخىرى ئۇلار زەهمىكىنى ئۆلتۈرۈپ، يەر - يۇزىنى ياۋۇزلۇقتىن قۇتۇلدۇردى. ئىبلىسنىڭ ياۋۇز نەيىتى ئەمەلگە ئاشمىدى. زەهمىك يوقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا فەرىدۇن شاهلىق تەختىگە چىقتى. فەرىدۇن شاهلىق تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئەل - يۇرتنى ئادالەت بىلەن سوراپ، كىشىلەرنى مۇرات - مەقسەتلىرىگە يەتكۈزدى.

يۇقىرىدا ئىبلىمىز تاجىكلىرى ئارىسىدا تارقالغان بىر قىسىم مىف - ئەپسانىلىرىنى تونۇشتۇرۇدۇق. بۇلاردىن باشقا خەلق ئارىسىدا يەنە نۇرغۇن ئەپسانىلەر ساقلانغان. ئۇلار مەزمۇن جەهەتتە كۆپ خىل بولۇپ، ئەجدادلارنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتىنىڭ - تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ جەۋهەرلىرى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئەپسۇسكى، ئىنسانلارنىڭ ناهايىتى ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات مەزگىلىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن خەلق ئىچىدىكى باي - رەڭگارەڭ مىف - ئەپسانىلەر يوقىلىپ كەتكەن. بۇ خىل ئەهۋال تاجىكلار ئارىسىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك. ئىلىم تاجىكلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ناهايىتى ئۇزاق قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا، پامىر رايونىدا ياشاپ كەلگەن. ئۇلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، زەردۇشت دىنى، بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي دەۋرلەردىكى هاياتى توغرىسىدا بىزدە تېخى هېچقانداق يازما ياكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار يوق. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بەزى ئارخېئولوگلار

يىلىك كەشپىياتلار بولغان بولسىمۇ، (مەسىلەن: جىرغال ئىپتىدائىي جەمئىيەت مەدەنىيەت ئىزى، «شامبابا» قەدىمكى قەۋرىستانلىقى قاتارلىقلار) ئەمما بۇ ئارخېئولوگىيىلىك كەشپىياتلار شۇ چاغ- دىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى يورۇتۇپ بېرەلىگىدەك دەرىجىدە مول ۋە سىستېمىلىق ئە- مەس. ئەسلىدە ئېپسانىلەر ئىنسانلارنىڭ شۇ چاغدە- كى تەپەككۇر پائالىيىتىنى چوڭقۇرلاشتە ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا ئېپسانىلەرنى توپلاش، رەتلەش، تەتقىق قە- لىش — ئىنسانلارنىڭ گۈزەكلىك دەۋرىدىكى تەپەك- كۇر پائالىيىتىنى بىلىشتە ناھايىتى زور رول ئوي- نايتتى. تاجىك خەلق ئېپسانىلەر پۈتۈنلەي خەلق ئارىسىغا تارقالغان. ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن. مۇتلەق كۆپ قىسمى يازما خاتىرىگە ئې- لىنمىغان. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇنداق ئې- سانىلەرنىڭ بىر مۇنچىسىدا ناھايىتى زور ئۆزگە- رىشلەر يۈز بەرگەن. بەزىلىرى يوقىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى كېيىنكى دەۋردىكى دۇنياۋى ئېپسانىلەر ئىگىلىگەن. بەزىلىرى بولسا، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى قىياپىتىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزىنى كېيىنكى دىنلار- نىڭ تەلىماتلىرىغا يېقىنلاشتۇرغان. مەسىلەن، ھەممە ئېپسانىلەردە دېگۈدەك ياراتقۇچى ئاللاھ تە- رىپلىنىدۇ. يەر، ئاسمان، قۇياش، ئىنسان، ھاي- ۋان، زىرائەتلەرنىڭ ھەممىسى ئاللاھنىڭ قۇدرىتى بىلەن پەيدا بولغان دەپ قارىلىدۇ. شۇبھىسىزكى، بۇ ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىدۇر. تاجىكلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ھەممە جەھەتتىن ئىسلام ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلىشقا توغرا كەل- دى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسلام دىنىنىڭ ئۆزىمۇ خەلق ئارىسىدا ئىسلام دىنىغا مۇخالىپ قاراش، ئەقىدىلەرنىڭ بولۇشىغا يول قويمايتتى. شۇنداق بولغاچقا، قەدىمكى ئېپسانىلەردە تەبىئەت ۋە جەمئى- يەت ھادىسىلىرى توغرىسىدىكى ساددا تەسەۋۋۇرلا- رمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئازدۇر - كۆپتۇر ئىسلام تۈسىنى ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇلا ئەمەس، پۈ- تۈن خەلق ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاچ- قا، ئىسلام ئەقىدىلىرىدە بولىدىغان ئاللاھنىڭ قۇدرىتىگە شەك كەلتۈرىدىغان ئەقىدىلەرنىڭ ئۆزە- دە ساقلىنىشى ياكى ئەۋلادلىرىغا قالدۇرۇشىنى ئۆزلىرىمۇ كۈيۈرلۈك، بىدئەتلىك دەپ تونۇيدىغان بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىپتىدائىي دەۋردىكى ئې- پسانىلەرنى خەلق ئارىسىدىكى باخشى - شامانلار توغرۇلۇك مۇراسىملار (نەزىر - چىراق، دۇئا - تىلاۋەت، ھېيت - بايرام، ئۆلۈم - يېتىم، توي - تۆكۈن قاتارلىقلار) نى ئوقۇپ، ئورۇنلاپ، ئۇ- نىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە داۋاملىشىشىغا سەۋەب بولاتتى. كېيىنكى دىنلارنىڭ كىرىشى بىلەن ئەس- لىدىكى بۇ مۇراسىملار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. باخشى، شامانلارمۇ ئەمدى ئېپسانىلىرىنى ئوقۇيال- مايدىغان بولدى. شۇڭا ئىپتىدائىي ئېپسانىلەر ئۆز- زىنىڭ كەڭ تارقىلىش زېمىنىدىن ئايرىلدى. ئۇ- لاردىن مەلۇم دەرىجىدە تۈسىنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى ئەقىدە، يېڭى مۇھىتقا ماسلاشقانلىرى مەلۇم دەرە- جىدە ساقلىنىپ قالغان بولسا، ئۇنداق بولمىغانلە- رى يوقىلىپ كەتتى. شۇڭا بىز ھازىرقى ئېپسانە- لەرنى كۆرگىنىمىزدە ئۇلارنى ئەسلىدىكى بىر پۈ- تۈن مىف - ئېپسانىلەر سىستېمىسى تەرىزىدە ئە- مەس، پەقەت ئانچە - مۇنچە ئەسلىدىكى تەسىرىنى ساقلاپ قالغان، پارچە - پۇرات ھالدا كۆرەكتە- مىز. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن مىسالدىكى «قۇياش ئېپسانىسى»نى ئېيتايلى، ئەسلىدە ئۇ زەردۈشت دىنىدىكى نۇر ۋە يورۇقلۇق ئىلاھى — ئاھورا ماز- دانىڭ ئېتىقاد قىلىش، ئۇنىڭ سۈپەت، قۇدرەتلىرىنى مەدھىيىلەش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. كېيىن ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ تەسىرى بىلەن ئاھورامازدا ئوبرازى ئاللاغا ئۆزگەرگەن. باشقا نۇرغۇن ئېپسا- نىلەرمۇ شۇنداق. ئەلۋەتتە كېيىنكى ئەقىدىلەرنىڭ تەسىرىگە ئانچە بەك ئۇچرىمايى، ئىنسانلارنىڭ ساد- دا تەسەۋۋۇرىنى خېلى ساپ ساقلاپ قالغانلىرىمۇ بار. «ئاي ئېپسانىسى» ئەنە شۇنداق ئېپسانىلەرنىڭ بىرىدۇر. «ئاي ئېپسانىسى»دا ئاينىمۇ خۇددى ئا- دەملەرگە ئوخشاش ھېسسىياتلىق، جانلىق مەۋجۇ- داتقا ئايلاندۇرۇپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق، كىشىلىك دۇنياسىدىكى رەزىللىكنىڭ ئۇنىڭغا قىلغان تەسىرى بىلەن، كىشىلىك دۇنياسىغا تەتۇر ئۆرۈلۈپ، مەڭ- گۈ قارىمايدىغان ھالەتتە كۆرسىتىپ بەرگەن. مە- لۇمكى، ئېپسانىلەرنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى تەبە- ئەت ۋە جەمئىيەتتىكى ھەممە نەرسىلەرنى ئادەم- لەشتۇرۇشتۇر. يەنى تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادە- سىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئادەمگە ئوخشاش جېنى، ھېسسىياتى، تەپەككۇرى بولغان، ئادەمگە ئوخشاش خوشاللىنىدىغان، ئازابلىنىدىغان ھالەتتە تەسەۋۋۇر قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي دەۋردىكى تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ماھىيىتىگە نىسبەتەن سادداً ھالدىكى ماتېرىيالىس- تىك تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

3. تاجىك ئېپسانىلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئەلەمنىڭ يارالمىشى، كۆللى مەۋجۇدات ۋە ئادەمزاتنىڭ پەيدا بولۇشى دۇنيادىكى، جۈملىدىن

ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلق ئېپانلىرىنىڭ ئاساسىي گەۋدە قىسمى، لېكىن ھەرقايسى مىللەتلەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى، مىللىي پسىخىكىسى ۋە ئىستېتىكىلىق قىزىقىشىنىڭ پەرقلىق بولۇشى تۈپەيلى، ئۇلارنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە ھاياتلىق توغرىسىدىكى ئېپانلىرىمۇ سان، سۈپەت ۋە ئالاھىدىلىك جەھەتتە ئۆزئارا پەرقلىنىدۇ. ئالايلۇق، گىرېكلارنىڭ مىف-ئېپانلىرى ئۆزىنىڭ ھەشەمەتلىك سىستېمىسى بىلەن جاھانغا مەشھۇر بولۇپ، گىرېك مەدەنىيىتى ۋە كېيىنكى ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا مىسلىسىز ئىجادىي تەسىر كۆرسەتكەن، ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ ئالېكساندىر ماكىدونىسكى ئېپلىپ كەلگەن گىرېك مىف - ئېپانلىرى تەسىرىدە باكتېرىيىنى مەركەز قىلغان رايونلاردا «ئىلىنىزىم مەدەنىيىتى» (گىرېكلەشكەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى) شەكىللەنگەن ھەمدە پۈتكۈل مەشرىق ئېپلىگە تارقالغان، ئەرەب ئېپانلىرى «مىڭ بىر كېچە» (تاجىك تىلىدا «ئەزار ئەفسانە» دېيىلىدۇ) نامى بىلەن ئەل ئاراداڭلىق. ھىندى ئېپانلىرى تېخىمۇ مول بولۇپ، جاھان مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىكى «ماخاپخاراتا» ۋە «رامايانا» دەك ئۇلۇمەس ئەسەرلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن. تاجىك مەدەنىيىتى تارىخىدىكى زەردۇشت دەستۇرى «ئاۋېستا» داستانى بىلەن ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» ئىپوسى ئېپانلەر موزىيى بولۇپ، تارىختىن بۇيان تاجىك ئېپانلىرىنىڭ شانۇ - شەۋكىتىنى خەلققە نامايان قىلىپ كەلمەكتە.

بىز كۆزىتىش، سېلىشتۇرۇش، تەھلىل قىلىش ۋە ئومۇمىيلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، تاجىك ئېپانلىرىغا قارىتا بىر قۇر ئاناتومىيە يۈرگۈزدۇق. شۇ جەرياندا، بىز تاجىك ئېپانلىرىنىڭ جۈزئى ئالاھىدىلىكلىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە ھېس قىلدۇق.

بىرىنچىدىن، تاجىك ئېپانلىرى نىسبەتەن روشەن ئىلاھ يارىتىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىنى ئىلاھلاشتۇرۇپ، دىنىي تۇسنى ئېلىش، بۇ قەدىمكى مىف-ئېپانلەرنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى. ھالبۇكى، تاجىك ئېپانلىرى مىف- ئېپانلەرنىڭ مۇشۇ ئۆلۈچىمىگە توشىدۇ. ھەربىر ئېپاننىڭ تېماتىكىسى ۋە كومپوزوتسىيىسى ئوخشىمىسىمۇ، ئەمما ئۇلاردا بىر ئورتاق ئىدىيە -- ئىلاھلاشتۇرۇش بار. تاجىك ئېپانلىرىدا ئېبتىلىشچە، ئەڭ دەسلىپىدە، ئالەمدە چاڭ - توزان ۋە مىكرو زەرىچىدىن باشقا ھېچنېمە يوق ئىكەندۇق. كېيىن شەپقەت ئىلاھى ئاھورامازدا ئاۋۋال كائىنات، يۇلتۇز، ئاي ۋە قۇياشنى يارىتىدىكەن، ئۇنىڭدىن كېيىن يەر - زېمىن، دېڭىز - ئوكيان، ھايۋانات ۋە ئۇچار - قاناتلارنى يارىتىدىكەن. ئارقىسىدىنلا تۇپراق لېيىدىن نۇنجى ئادەم گاۋمەردنى ئاپىرىدە قىلىدىكەن. گاۋمەرد ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ جان ئۇرۇقى ئەرشكە چىقىپ، قۇياش نۇرىدا ئېرىپ، يۇرەكسىمان يوپۇرماق شەكلىدە يەر - زېمىنغا چۆكۈپ بىخلىنىدىكەن. يۇرەك شەكىللىك يوپۇرماقنىڭ بىر تەرىپى ئەر، بىر تەرىپى ئايال ئىكەن. بۇ يوپۇرماق كېيىن ئۇنۇپ چىقىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئادەمزات بارلىققا كېلىدىكەن. دېمەك، كۇللى مەخلۇقات نۇر تەڭرىسى ئاھورامازدانىڭ قۇدرىتىدىن ئاپىرىدە بولغانىكەن.

ئىككىنچىدىن، تاجىك ئېپانلىرى شەپقەتلىك بىلەن زىيان - زەخمەتلىك ئوتتۇرىسىدىكى، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئوتتۇرىسىدىكى، نۇر بىلەن زۇلمەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ جەڭ سەھنىسى.

تاجىكلار ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىلگىچە زەردشت دىنىغا ئېتقاد قىلغان، تاجىك ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمىدا زەردۇشت مەدەنىيىتى بارلىققا كەلگەن. مۇشۇ تۈپەيلى، تاجىك ئېپانلىرى زەردۇشت دىنىنىڭ دوئالىزملىق (ئىككى مەنبەچىلىك) دۇنيا قارىشىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان، ھەتتا بۇ خىل ئىدىيە تاجىك ئېپانلىرىنىڭ پۈتكۈل جەريانىغا سىڭدۈرۈلگەن. شۇ سەۋەبلىك، تاجىك ئېپانلىرىدە يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، ھەقلىق بىلەن ناھەقلىق، پاكلىق بىلەن ناپاكلىق ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق ۋە كۈرەشلەر ناھايىتى كۆپ تەسۋىرلەنگەن، بۇ خىل تەسۋىرلەشلەردە، بارلىق نۇر، ئەقىل - پاراسەت، ئىجادىيەت ۋە ياخشىلىقلارنىڭ جىسمىسى نۇر ئىلاھى ئاھورامازدانىڭ شاپائىتىدىن، بارلىق يامانلىق، ساختىپەزلىك، شەيتانلىق، نادانلىق ۋە قاراڭغۇلۇقنىڭ ھەممىسى زۇلمەت ئىلاھى ئەڭرە مەينۇنىڭ كاساپىتىدىن بولىدۇ دەپ قارىلىدۇ، يەنە بۇ خىل قاراشنىڭ چوڭقۇر قۇر قېتىدا، بۇ ئىككى قۇتۇپ ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق ۋە كۈرەشلەرگەرچە ئالەمنىڭ باشلىنىشىدىن تاكى ئاخىر زامانغىچە داۋاملاشسىمۇ، لېكىن ئاخىرقى ھېسابتا، يورۇقلۇق قاراڭغۇلۇق ئۈستىدىن، ياخشىلىق يامانلىق ئۈستىدىن، پاكلىق ناپاكلىق ئۈستىدىن، ھەقلىق ناھەقلىق ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ دېگەن ئىدىيە ئالغا سۈرۈلىدۇ. ھالبۇكى، تاجىك ئېپانلىرىدىكى بۇ خىل ئىدىيە

ئىلغارلىق ۋە ئۆمىدۋارلىقنىڭ ئىپادىسىدۇر.

ئۇچىنچىدىن، تاجىك ئەپسانىلىرى بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان پالۋانلىق ۋە قەھرىمانلىق شەجەرىسىدۇر.

تاجىكلارنىڭ قەھرىمانلىق ئەپسانىلىرىدە پال-ۋان - قەھرىمانلار ئەپسانىلىرى ناھايىتى كۆپ بو-لۇپ، بۇلاردىن پالۋانى رۇستەم قىسسىلىرى، سە-ياۋۇش قىسسىلىرى، ئىسفەندىيار ھېكايەتلىرى، تۆمۈرچى كاۋا رىۋايەتلىرى خۇددى كۆپ قىسسىلىق تېلېۋىزىيە تىياتىرلىرىدەك يۇرۇشلىشىپ كەتكەن. بۇ قەھرىمانلىق قىسسىلىرىنىڭ سيۇژېتى قىزغىن-لىق، تىنى گۈزەل، مەزمۇنى تەسىرلىك بولۇپ، كۆچلۈك جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە. ئۇنى قەدىم-كى تاجىك جەمئىيىتىنىڭ مەنىۋى - روھىي تۇرمۇ-كى دېيىشكە، ئەدەبىياتتا ئۇنى ئىجادىيەتنىڭ پۈت-مەس - تۈگىمەس - بۇلىقى دېيىشكە بولىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن بولسا كىرەك مىڭ يىللاردىن بۇيان، تاجىك ئەپسانىلىرى كلاسسىك خەمسىچىلىك، داس-تانچىلىق، مەسنەۋىچىلىك، مىفولوگىيە، رىۋايەت - ھېكايىچىلىق، تارىخ، ئېتنوگرافىيە، ئېتنوپىك، جۇغراپىيە، پەلسەپە، ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە ۋە ئەقىل - ھېكمەت تەتقىقاتچىلىقىنىڭ مۇھىم ما-تېرىيال مەنبەسى بولۇپ كەلمەكتە. «شاھنامە» نىڭ مۇئەللىپى ھەزرىتى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنى قەدىمكى قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن چۈەرلىك بىلەن پايدىلانغان ئىجادىيەت پىرى دېيىشكە بولە-بدۇ.

تۆتىنچىدىن، تاجىك ئەپسانىلىرى بەدىئىي ما-ھارەت جەھەتتە ئۇبرازلار دۇنياسىدۇر.

بىز تاجىك ئەپسانىلىرىنى تەپسىلىي كۆرۈپ، ئۇنىڭدىكى ئۇبرازلارنى ئايرىپ چىقتۇق ھەمدە ئۇنى مەزمۇن ئۇلچەم بويىچە تۆرگە ئايرىدۇق، ئۇنىڭدا شاھ - پادىشاھلار ئوبرازى سىستېمىسى، قەھرە-مان- پالۋانلار ئوبرازى سىستېمىسى، ئاۋام خەلق ئوبرازى سىستېمىسى، ئايال - نازىنىنلار ئوبرازى سىستېمىسى ۋە خاسىيەتلىك ھايۋانلار ئوبرازى سىستېمىسى قاتارلىقلار بار. شاھ - پادىشاھلار ئوبرازى ئۆز ئىچىدىن يەنە ئىجابىي شاھلار ئوبرازى ۋە سەلبىي شاھلار ئوبرازى دەپ ئىككىگە ئايرىلە-دۇ. ياخشىلىق بىلەن رەزىللىك، پاكلىق بىلەن ئىپلاسلىق، شەپقەتلىك بىلەن زالىملىقتىن ئىبا-رەت قارىمۇ قارشى ئىككى قۇتۇپ ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشتە ئىجابىي شاھلار يورۇقلۇق ئىلاھى ئاھور-مازدا تەرىپىدە تۇرىدۇ، شۇڭا، ئەپسانىلەردە ئۇلار-غا ئەبەدىيلىك يادنامە ۋە ئابىدە تىكلەنگەن زالىم شاھلار زۇلمەت تەڭرىسى ئەڭرە مەيىنۇ تەرىپىدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئەپسانىلەردە ئۇلارغا لەنەت ۋە قاغىش ياغدۇرۇلغان. قەھرىمان- باتۇرلار ئوبرازى سىستېمىسىدا، پالۋانى رۇستەم ئوبرازى ئەڭ تە-پىك، ئەڭ يۇكسەك، ئەڭ يۇقىرى بەدىئىي ۋە ئىستېتىك قىممەتكە ئىگە بولۇپ، قالغان بارلىق ئوبرازلار مۇشۇ تىپىك ۋە يۇكسەك ئوبرازنى دەۋر قىلىپ پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. مۇشۇ مەنىدە، پالۋانى رۇستەم ئوبرازىنى تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ يادروسى ۋە جېنى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. ئاۋام خەلق ئوبرازى سىستېمىسىدا كۆزا، مانى ۋە مەزدەك قا-تارلىقلار مەشھۇر بولۇپ، بۇلاردىن تۆمۈرچى كاۋا-نىڭ زالىم شاھ زەھھاكقا قارشى كۆرىشى بىلەن مەزدەكنىڭ زۇلمەتكە قارشى قوزغىلىڭى زىيادە تەسىرلىك بولۇپ، ئالاھىدىلىكى بىلەن كىشىنىڭ يۈرەك تارىسىنى تېتىرىتىدۇ. ئايالار ئوبرازى سىستېمىسىدا، رۇدابە، سىندۇخت، تەھمىنە، فە-رەنگىس، سۇدابە، مەنىجا، گۈردا فەرىد قاتارلىقلار بار. ئاپسانىلەردە بۇ ئايال - نازىنىلار زور سىيا-سىي - ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدۇ. ئۇ-لارنىڭ سۆيگۈ - مۇھەببەت كەچۈرمىشلىرى ۋە بۇ ھەقتىكى ھېكايەتلەر تېخىمۇ تەسىرلىك بولۇپ، مىڭ يىللاردىن بۇيان، شائىر - ئەدىبلەر ئۈچۈن ئاشىق- مەشۇقلار سۆيگۈ داستانلىرى ۋە ئۇنىڭدىن ئاتلاپ خەمسە يارىتىشنىڭ ماتېرىيال مەنبەسى بو-لۇپ كەلمەكتە. خاسىيەتلىك ھايۋانلار ئوبرازى سىستېمىسىدا، سۇمرۇغ قۇش ئوبرازى بىلەن تۇل-چارى رەقىش ئەڭ تىپىكتۇر. بۇلار ئىنسانىي خۇ-سۇسىيەت ۋە ھېسسىياتقا ئىگە بولۇپ، ئىنسانلار-نىڭ ئەڭ ياخشى شەپقەتچىلىرى ۋە تۆھپىكار يار-دەمچىلىرىدۇر. خاسىيەتلىك سۇمرۇغ روستەم پال-ۋاننىڭ دادىسى زالنىڭ قوتقازغۇچى سۇت ئانىسى، رۇستەم پالۋاننىڭ ئانىسى رۇدا بەنىڭ توغۇت ئانە-سى. رەقىش تۇلپارى پالۋانى رۇستەمنىڭ سۆيۈم-لۈك تۇلپىرى، پالۋاننىڭ يەتتە چوڭ مۇشكۈلاتنى يېڭىشىدىكى قانىتى ۋە يارەمچىسى، تەڭداشسىز ئەقىللىق ۋە پاراسەتلىك. شۇڭا، پالۋان ئۇنى قېنى ۋە جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرۈپ قەدىرلەيدۇ.

تاجىك ئەپسانىلىرىدە يەنە يۇقىرىدىكى تىپىك ئوبرازلارغا يانداش ھالدا ئاجايىپ مۆجىزە كارامەت-لەرنى يارىتقان پەيلاسوپ - ئاقىللار، مۇنەججىم - پالچىلار، ئالىم - دانىشمەنلەر، سەركەردە - دا-ھىيلار، پىداكار - مەردلەر، گۈزەل- زىبالار، ھۈنەرۋەن - كاسىپلار، دېھقان - چوپانلار، دىنىي ئەربابلار بار. بۇ رەڭگا رەڭ ئوبرازلار سىستېمىسى تاجىكلارنىڭ ئەپسانىۋى دەۋرىنىڭ كۆركەم خەرىتە-سىنى شەكىللەندۈرگەن.

4. تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ ھازىرقى رېئال تۇرمۇشتىكى ئىزنا - ساقىنىدىلىرى

تاجىك ئەپسانىلىرى ناھايىتى قەدىمكى دەۋر-نىڭ بەدئىي ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ كېيىنكى دەۋر-لەردە خىلمۇ خىل ئېتىقاد ۋە ئىدىيىلەرنىڭ ئىس-تىسناسىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن بۈگۈنكى كۈندە، تاجىكلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا ئۇنىڭ ئىزنالىرى يەنىلا كۈزگە كەڭ تاشلىنىدۇ. بىز بۇ-نىڭدىن ئۇنىڭغا، ئۇنىڭدىن بۇنىڭغا ئۆتۈش، ھادە-سىسىدىن ماھىيەتكە، ماھىيەتتىن ھادىسىگە ئۆ-تۈش ئۈسۇللىرى ئارقىلىق تاجىك ئەپسانىلىرىنىڭ رېئال تۇرمۇشىمىزدىكى ئىزنا - ساقىنىدىلىرىنى تۆ-ۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتە ھېس قىلدۇق:

(1) تاجىكلار ئادەتتە ئۆزىنى «قۇياش ئەۋلا-دى»، «نۇرزادە»، «پەرىشتە ئەۋلادى» دەپ قارايدۇ، بۇنىڭغا تاجىكلارنىڭ مەشھۇر «مەلىكە قور-غان» رىۋايىتى سەۋەب بولسا كېرەك. ئۇنىڭدا ئېيىتىلىشىچە، ھەركۈنى چۈش مەزگىلىدە قۇياشتىن بىر ئاق ئاتلىق يىگىت چۈشۈپ، مەلىكە بىلەن مالاقەتتە بولىدىكەن. مەلىكە ھامىلدار بولۇپ كۆ-زى يۇرۇيدىكەن، تۇغۇلغان بۇ بالا كېيىن پادىشاھ بولۇپ قالىدىكەن. ھازىرقى تاجىكلار ئەنە شۇ پادە-شاھنىڭ ئەۋلادلىرى ئىكەن. چوڭقۇر ئەپسانىۋە-لىككە ئىگە بولغان بۇ رىۋايەت ۋە بۇ رىۋايەتتىن قالغان مىللىتىمىزنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدىكى قاراش ماھىيەتتە نۇر ئىلاھى ئاھورمازدا توغرىسى-دىكى ئاجايىپ - غارايىپ ئەپسانىلەرنىڭ مەنىۋى ھاياتىمىزدىكى ئىنكاسىدۇر، خالاس.

(2) تاجىكلار ئادەم تۇغۇلۇشى بىلەنلا ئۇنىڭ پىشانىسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە نۇر، سول تەرىپىدە شەيتان (ئازدۇرغۇچى زۇلمەت) ئورۇن ئالغان بو-لىدۇ، ئادەمنىڭ پۈتۈن ئۆمرىدە قىلغان - ئەتكەن-لىرىدىن ياخشى ئىشلارنىڭ ھەممىسى نۇرنىڭ توغرا يولغا باشلىغانلىقى ھېسابلانسا، يامان ئىشلارنىڭ ھەممىسى شەيتان ۋەسۋەسىسىدىن بولغان دەپ قا-رايدۇ. ئەرلەرنىڭ ئايالىلاردىن ئۈستۈن تۇرۇشى يىرتقۇچ ھايۋانلار ۋە دېۋە - پەرىلەرنىڭ ئوغۇل بالىدىن قورقۇشى، ئوغۇل بالىنىڭ پىشانىسىدە «نۇرى پاك» نىڭ بولغانلىقىدىندۇر، دەپ چۈشەن-دۈرىدۇ. بۇ خىل قاراش گەرچە پەنگە زىت بولسا-مۇ، لېكىن ئۇ ئۇزۇنغىچە ئاۋام خەلقنىڭ كاللا-سىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە. بۇ خىل قاراشتا ئىس-لام دىنىنىڭ قىسمەن ئامىللىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كۆپرەك ئادەملەرنىڭ يارالمىشى ھەققىدىكى ئەپ-سانىنىڭ باشقا تون بىلەن ھازىرقى دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىشى ھېسابلىنىدۇ.

(3) تاجىكلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئوت بىر مۇ-قەددەس زات سۈپىتىدە ئۇلۇغلىنىدۇ. «پىلىك ئا-يىمى» دە پىلىك ۋە گۈلخان يېقىش، ئۇلگۈچىنى دەپنە قىلغاندا «چىراق يېقىش» مۇراسىمى ئۇنكۈ-زۇش، دېۋە - پەرىلەرنى قوغلاش ئۈچۈن ئىسرىق سېلىش، بىمار - كېسەللەرنى «دۇدى» يورۇتۇپ داۋالاش، ئۇلگەن كىشىنى يەرلىككە قويغان ئاخ-شىمى قەبرە ئەتراپىغا چىراق يېقىش، ئاي ۋە كۈن تۇتۇلغاندا گۈلخان يېقىش، بۇۋاق تۇغۇلغاندا ئە-شىك بوسۇغىسىدا ئىسرىق سېلىش قاتارلىقلارنىڭ ماھىيىتى كىشىلەر ھاياتىنىڭ بەخت - سائادەتلىك بولۇشى، جىن - شايتاتۇن، دېۋە - پەرىلەرنىڭ زە-يانكەشلىكى ۋە ئىبلىسنىڭ ئازدۇرۇشىغا ئۇچرە-ماسلىقى، تۇرلۇك بالا - قازا، كۈلپەت ئاپەتلەردىن ساقلىنىشى ئۈچۈندۇر. تاجىك دىيارلىرىدا يەنە ئا-دەم ئۆلگەندە، دەپنە قىلىنغان كۈنى ئاخشىمى ئۆل-گۈچىنىڭ ئۆيىدە «چىراق يېقىش» يېغىلىشى ئۆت-كۈزۈلىدۇ. چىراق خوتبىسىنى قىرائەت قىلىش ئايالاشقاندا، مۇراسىمغا قاتناشقان جامائەت يەنە-ۋاتقان چىراققا قولىنى يېقىپ، ئۇچ قېتىمدىن يۇزىنى سىپايدۇ. خەلق ئىچىدىكى ئېتىقادتىن قا-رىغاندا، «چىراق يېقىش» نىڭ ئىككى تۈرلۈك مەزمۇنى بار. بىرى، ئۆينى تازىلاش، يەنە بىرى ئۆلگۈچىنىڭ باقى ئالەمگە بارىدىغان روھىنىڭ يو-لىنى يورۇتۇش. تاجىكلار ئادەتتە جەسەت قويغان ئۆيدە ئۇچ كۈنگىچە تاماق يېمەيدۇ، پەقەت «چىراق يېقىش» رەسىمىيىتى ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئاندىن ئۆي پاكلانغان ھېسابلىنىپ، تاماق يېيىشكە بولە-دۇ. دېمەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوت پائالىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تاجىك ئەپسانىلىرىدە ئوتنى تۇنجى قېتىم گاۋمەردنىڭ ئىنىسى ھوشياڭ ئىجاد قىلغان، بۇ ئادەمزاتنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كە-يىم- كېچەك، ئۆي - خانىلىق دەۋرىگە قەدەم قوي-غانلىقىنىڭ بەلگىسى دەپ تەسۋىرلىنىدۇ، ئاتەش دىنىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسىمۇ ئوتنى ئۇلۇغلاش، ئوت ئارقىلىق بەخت - سائادەت يارىتىش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇ نۇر تەڭرىسى ئاھورمازدانىڭ سىما-سىدۇر. تاجىكلارنىڭ ھازىرقى تۇرمۇشىدىكى بىر قاتار ئوت پائالىيەتلىرى ۋە ئۇلاردا ئىپادىلىنىدىغان ئىدىيىلەر ماھىيەتتە قەدىمكى ئوت ئەپسانىلىرىنىڭ ئۆرب - ئادەتكە ئايلانغانلىقىنىڭ بەلگىسىدۇر.

(4) ھېيت - ئايەم قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ

بەلگىسى. ھەرقايسى مىللەتلەر ئورتاق ئۇنكۇزىدە. غان نەۋرۇز ھېيتى تاجىكلاردىمۇ دەبدەبىلىك ئۆتە. كۈزۈلىدىغان مىللىي ئايەم جۈملىسىگە كىرىدۇ. تاجىكلاردا بۇ ھېيتنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى توغرىسىدا خىلمۇ خىل ھېكايەتلەر بار. ئېيتىلىشىچە، شاھنىشاھ جەمشىد تەختكە چىققان كۈنى «يېڭى جەمشىد» ناملىق كاتتا شاھانە زىياپەت بەرگەنمىش، بۇ زىياپەتتە تۇنجى شاراب ۋە تۇنجى پارقىراق تەخت ئىجاد قىلىنغانمىش ھەم مۇشۇ كۈن «نەۋرۇز» دەپ ئاتىلىپ، ھەر يىلى شۇ كۈنى ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇبارەك ئايەم كۈنىگە ئايلانغانمىش. «پىلىك ھېيت» مۇ تاجىكلارنىڭ مىللىي ھېيتى، بۇ ھېيتنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدە. مۇ تۈرلۈك ئەپسانىلەر بار. تۇنجى ئادەم گاۋمەرد. نىڭ نەۋرىسى ئوتنى ئىجاد قىلغان كۈنى «پىلىك ھېيت» سانىلىدۇ. بۇ ھېيت ئادەتتە بارات ئېيد. نىڭ 14 - ، 15 - كۈنلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئېيتىد. لمىشچە، بارات ئېيىنىڭ 14 - كۈنىدىن 15 - كۈنىگە ئۆتىدىغان كېچىسى ئەرش دەرۋازىسى دەقە. قە ئېچىلىپ، پەرۋەردىگار ئۆز جامالىنى كۆرسە. تىدىكەن، كىشىلەر مۇشۇ مۆجىزە دەقىقىنىڭ يە. تىپ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپ، ئۆيمۇ. ئۆي پىلىك يېقىپ، ئۆي ئۆگزىسىگە مەشئەل چە. قىرىپ، گۈلخان يېقىپ ئوتنىنى ئاتلايدۇ. دېمەك، تاجىكلارنىڭ مەنتىقىسى بويىچە ئېيتقاندا، يۇقىرە. دىكى ئىككى خىل خاسىيەتلىك ئايەم قەدىمكىلەر. دىن بىزگە قالغان تەۋرۈك مىراس ئىكەن.

(5) تاجىكلار ھازىرقى كۈندىمۇ «مۇز تاغ ئاتا» نى ئۇلۇغلاپ، ئۇنىڭغا سەجدە قىلىدۇ، ئۇ. نىڭدىن بەرىكەت تىلەيدۇ: «بۇركۈت ئۇسۇلى» ۋە «بۇركۈت نەي» نى تاجىكلارغا ئەبەدىيلىك ئاتا قىل. غان قۇشلار سەركەردىسى بۇركۈتنى ئېزىزلاپ، ئۇنى بەخت - ساۋادەت ۋە مەردلىك - قەيسەرلىكنىڭ سىمۋولى دەپ قارايدۇ. تۇز، سۇت ۋە ئاق ئوننى ئەڭ مۇقەددەس بىلىپ قەدىرلەيدۇ، بۇلارنى دەسـ. سەشنى ناھايىتى يامان كۆرىدۇ، ۋاقىت (ھەپتە) قارىشى جەھەتتە، تاجىكلار چارشەنبە كۈنىنى دۇنيا بىنا بولغان كۈن، شۇڭا چارشەنبە كۈنى تۇپراققا تېگىشكە بولمايدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇلگۈچمىنى بۇ كۈنى دەپنە قىلمايدۇ، چارشەنبە كۈنى تۇز كولاشقا بولمايدۇ، سۇت، تۇز ئارىيەت بېرىشكە بولمايدۇ، كىر - قات ۋە چاچ يۇيۇشقا بولمايدۇ. جۈمە كۈنى خاسىيەتلىك كۈن، بۇ كۈنى تۇپراقتا كىرگەن كە. شى ئەڭ بەختلىك ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بۇ كۈنى تۇپراقتا كىرگەن كىشى ئۇز پەرۋەردىگارىنىڭ نۇ. رىنى كۆرەلەيدىكەن؛ قەبرە ئېلىشتا قەبرىستانلىق. تىن بىرلا ئو ۋنغا تېگىشكە بولمايدۇ. چۈنكى ئادەم خاكتىن چىقىپ خاكقا قايتىشتا، تۇپراقتىن ئۇنىڭ. غا بىرلا جاي نىسىپ ئىكەن ۋە باشقىلار. بۇ خىل قاراشلار ۋە ئەدەتلەرنىڭ يىراقراق ۋە چوڭقۇرراق يىلتىزى قەدىمكى تاجىك ئەپسانىلىرىغا بېرىپ تا. قىلىدۇ، «مۇز تاغ ئاتا» رىۋايىتى، «بۇركۈت نەي» رىۋايىتى، «تۇز رىۋايىتى»، «سۇت رىۋايە. تى» قاتارلىقلاردا يۇقىرىدىكى قاراشلار ئالغا سۈ. رۈلگەن.

تاجىك ئەپسانىلىرى بىر چوڭ تەتقىقات تېمە. سى. بىز سەھىپە چەكلىمىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھازىرچە مۇشۇ يەرگىچە توختالدۇق.

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988- يىل نەشرى.
2. «جۇڭگو تاجىكلىرى»، شىنجاڭ داشۇسى نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى.
3. باباجان غاپوروپ: «تاجىكلارنىڭ تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1985 - يىلى خەنزۇچە تەرجىمە نەشرى.
4. خالىق مىرزا زادە: «تاجىك ئەدەبىياتى تارىخى»، تاجىكستان «ئىرفان» نەشرىياتى 1989 - يىل نەشرى.
5. «جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيىسى چەت ئەل ئەدەبىياتى»، جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيىسى نەشرىياتى 1982- يىل نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

تەسەۋۋۇپنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى ۋە ئورنى توغرىسىدا

ئىمىنجان ئەھمىدى*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئىسلام پەلسەپەسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان تەسەۋۋۇپنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا مۇ-ئەييەن تەسىر ۋە ئورۇنغا ئىگە ئىكەنلىكى، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى تەتقىقاتىدا بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：本文论述伊斯兰哲学中占据重要位置的苏菲主义在维吾尔文学史上的影响和地位，并指出维吾尔文学史的研究应当关注这一问题。

Abstract: In this article ,the writer gave us a description about how the Tassawup, Which takes the important place in Islcmic philosophy has won the influenle and position in the history of vyglurs Literatare . The writer also pointed out that the reseerch about the history of Uyghur Liteature should have a careful consideration about this problem.

قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى سوتۇق بۇغراخان ۋە مۇسا بۇغراخان دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنىنىڭ كىرىپ كېلىشى ۋە ئۇ-مۇملىشىشى، ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرىنىڭ كەڭ، چوڭقۇر تارقىلىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، تەسەۋۋۇپ ئېقىمىمۇ بۇ سۇلالە زېمىنىغا تەڭلا ئېقىپ كىردى. چۈنكى، مىلادى IX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا باغداد ۋە ئىراندا زەردىگە ئۇچرىغان تەسەۋۋۇپچىلار تۈرككۇم - تۈرككۇملەپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ئې-قىپ كىرىشكە باشلىغان ۋە بۇ رايوندا يېڭى تەرەق-قىيات زېمىنىغا ئىگە بولغانىدى.

تەسەۋۋۇپ ئىسلامىيەتتە زاھىدلىق (تەركىي-دۇنيالىق) ئامىللىرىنىڭ ئاددىي تەرەققىياتى سۈ-پىتىدە ئەڭ دەسلەپ مىلادى VII ئەسىرنىڭ ئىككىن-چى يېرىمىدا ئەرەب ئۇمەييە خەلىپىلىكىنىڭ باغ-داد، بەسرە شەھەرلىرىدە بارلىققا كېلىپ، ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىلىكى دەۋرىدە ئۆزىنىڭ بىرقانچە تارماقلىرىغا ئىگە بولغان پەلسەپىۋى ئېقىمىغا ئايلا-نىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆپلەپ ئېقىپ-كىرگەن تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئەينى دەۋردىكى بۇغۇق ئىجتىمائىي مۇھىت، چىرىكلىك، قاتمۇ - قات زۇلۇم، ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى ئوتتۇرىغا قويۇ-غان «گۇناھقا تولغان دۇنيانى ۋە ئىنسان روھىنى قۇتقۇزۇش» قا ئوخشاش بىر قاتار شۇئارلىرى، ئاللاھ ۋەسلىگە ۋاسىل (ئېرىشكۈچى) بولۇپ، ئۇ-نىڭ بىلەن ۋەھدەت (بىرلىك) تەشكىل ئېتىش

* ئىمىنجان ئەھمىدى: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ كاندىدات تەتقىقاتچىسى.

ھەققىدىكى بىر يۇرۇش نەزەرىيە، تەشەببۇسلىرى تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يېڭى تەرەققىيات زېمىنىغا ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئەتتى.

تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ئىزلىرىنى بىز ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ XI ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن نادىر مىراسى — «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىن ئۇچرىتىمىز. ئۇ دەۋرنىڭ يېتىلگەن ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا ئەينى دەۋر ئىسلام دۇنياسىدا مۇئەييەن تەسىر ۋە ئورۇنغا ئىگە تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرىگە قارىتا قاراشلىرىنى ۋاستىلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرگەن.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىن مەلۇم بولىدۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ياشلىق ۋە ئوتتۇرا ياشلىق مەزگىلى دۆلەت نورمال تەرتىپ ۋە قانۇن ئىزىدىن چىقىپ، جەمئىيەت ئەخلاقى بۇزۇلغان، ھۆكۈمرانلار گۈزەللىكنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى ۋە ھەرقايسى بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھاكىمىيەت، ھوقۇق تالىشىش كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە دۆلەت پارچىلىنىپ، خەلق ئېغىر كۈلپەت ئاستىدا قالغان بىر دەۋرگە توغرا كەلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ خىل «كىشىلىك مېھر، ياخشىلىق ۋە قائىدە-يوسۇن يوقىلىپ، رەزىللىك قالغان، ۋاپا قەھەتچىلىكى بولۇپ، جاھانغا جەۋر تولغان، جاھىللار ئارىسىدا ئۆزىگە ئەلەمىيەتكەن»① بۇ زامانىدىن قاتتىق ئاغرىنغان ۋە «نىيەت (كۆڭۈل) تۈزەلسە، ئىنسان تۈزۈلىدۇ، ئىنسان تۈزەلسە، جاھان تۈزۈلىدۇ» دېگەن قاراش بويىچە② بۇ خىل مەۋجۇد ئىجتىمائىي تۈزۈم ئورنىغا باشقا بىر غايىۋى جەمئىيەت بەرپا قىلىش نىيىتىگە كەلگەن. «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى ئارقا كۆرۈنۈش ھەققىدە شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ بۆلۈنۈشتىن ئاۋۋالقى «ئومۇمىيەتچىل، ئادىل ۋە پاك ھۆكۈمدار، ئالىم ۋە ئۆلۈمالارنىڭ دوستى سۈپىتىدە تونۇلغان» ③ خاقانى سۇلايمان ئارسلانخاننى ئالاھىدە ھۆرمەتلىگەن ۋە ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈمىدىنى سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ تەخت ۋارىسلىرىغا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ھەسەن بىننى سۇلايمانغا باغلىغان. ئاپتور ئەسەرنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقىت دەل ھەسەن بىننى سۇلايمان بالاساغۇندا ئىككىنچى ئورۇندىكى خان — ئارسلانخان ناممدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. ئاپتور ئۆز ئەسىرىنى «تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئارسلانخان» غا تەقدىم قىلغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىشى ۋە ئەسىرىنى خاقانغا تەقدىم قىلىشى ھەسەن بىننى سۇلايماننىڭ مىلادىيە1074- يىلى قەشقەردە قاراخانىلار سۇلالىسى تەختىنى ئىگىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، چۈنكى، «بۇغراقاراخان» قاراخانىلاردا ئەڭ ئالىي دەرىجىلىك ھۆكۈمراننىڭ نامى ئىدى.

مىلادىيە 1070 — 1069 - يىللىرى يېزىلغان «قۇتادغۇبىلىك» داستانى يىل جەھەتتە پارس تىلىدىكى دىداكتىك ئەسەر — «قابۇسنامە» (زىيارىد سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تەرىپىدىن مىلادىيە 1082- يىلى يېزىلغان)، قەدىمكى پارس دىداكتىك ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى 2 - ئەسىرى — «سىياسەتنامە» (نىزامۇلمۇلۇك تەرىپىدىن مىلادى 1090 - يىلى يېزىلغان)، ئۇلۇغ غەززالى ئالەمدىن ئوتتۇشتىن سەل ئىلگىرى، مىلادىيە 1111 - يىلى يېزىپ چىققان ۋە بۇ خىلدىكى ئەسەرلەر ئىچىدە ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى ئەسەر — «نەسىھەت ئەل - مۇلۇك» («شاھانە نەسىھەتلەر») دىن ئىبارەت پارس تىلىدىكى بۇ ئۇچ دىداكتىك ئەسەردىن بۇرۇن بارلىققا كەلگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەسەۋۋۇر قىلىش ئىقتىدارىنىڭ كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇقى جەھەتتىنمۇ بۇ ئۇچ ئەسەردىن ئېشىپ چۈشىدۇ①. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدىكى ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى بىلىشتىن، يەنى ئوبيېكتىپ دۇنيانىڭ ئۆز مىڭىسىدىكى ئىنكاسىدىن ئىزدەلگەن، ئۇ ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى دەپ تونۇپ ئوتتۇرىغا قويغان بىر قاتار نەرسىلەر ئىدىيىۋى، روھىي نەرسىلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تەبىئەت ۋە جەمئىيەتكە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن مەسىلىلەردە ئۆز قاراشلىرىنى ئەينى دەۋر ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىدىئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئۈزگىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۇرگەن ئاساستا ئەكس ئەتتۈرۈشكە تىرىشقان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ يېرىم سەھىپىسىنى

تەشكىل قىلغان ئۆگدۈلمىش بىلەن ئودغۇرمىش ئوتتۇرىسىدىكى بىر قاتار مۇنازىرە، سۆھبەت ۋە مۇناسىۋەتلىك بايانلار ئەينى دەۋر ئىسلام دىنىي ئەدەبىياتىدا ئەكس ئەتكەن ئورتودوكسال ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى بىلەن تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنى، بولۇپمۇ ئەينى ۋاقىتتا ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قانات يايغان كەشىلەرگە ئارىلىشىش بىلەن تەركىدۇنيالىق توغرىسىدىكى بىر قاتار مۇنازىرىلەرنى ئۆيغۇر ئەدەبىياتىدا تۇنجى قېتىم، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي ۋە ئىدىئولوگىيىسى، جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەت قاراشلىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۇرگەن ھالدا ئەكس ئەتتۇرگەنلىكى بىلەن قىممەتلىكتۇر. روبېرت دانكوۋ بۇ ھەقتە: «‹قۇتادغۇبىلىك› تىكى ئودغۇرمىش بىلەن ئۆگدۈلمىش ئوتتۇرىسىدىكى بەس - مۇنازىرە ئىسلام دىنىي ئەدەبىياتى بىلەن پاراللېل دېگەندەك ماڭغان بولۇپ، بەس - مۇنازىرە ۋە يەكۈن جەھەتتىكى ئوخشاشلىقمۇ كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدۇ»، «سىياسىچى ئۆگدۈلمىش بىلەن تەرەققىچى زاھىد ئودغۇرمىش ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق ۋە بىرلىك جەھەتتە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئېلىپ بارغان دراماتىك بايانلىرى بۇ ئەسەرنى ئىسلام ئەدەبىياتىدا يېگانە ئورۇنغا ئىگە قىلدى»⑤ دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي - ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھايات ئۈچۈن سەلبىي ئامىل ھېسابلىنىدىغان تەركىدۇنيالىقنى تەنقىد قىلىشتا ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئەنئەنىسى، ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسى بىلەن ئىسلام دىنى سۇننىي مەزھىبىنىڭ ئورتودوكسال دىنىي قاراشلىرىنى تاينىش نۇقتا قىلىپ (ر. دانكوۋ بۇنى «ئۆلچەملىك‌سۇننىي ئەدەبىياتى ئۈسلۇبى» دەيدۇ)⑥، ئۆزىنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرىدىكى «بەخت - سائادەت» نى مۇقىملاشتۇرۇشنىڭ ئىككىنچى تۆۋرۈكى ھېسابلىنىدىغان «بىلىم ۋە ئەقىل» بىلەن، ئۈچىنچى تۆۋرۈكى «ئاقىۋەت ۋە قانائەت» نىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ۋۇجۇدقا چىقارغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ يەتمەكچى بولغان غايىۋى جەمئىيەتنىڭ نىشانى «بەخت - سائادەت» بولۇپ، ئۇ ئادالەت ۋە قانۇن (بۇ، بىرىنچى تۆۋرۈك)، بىلىم ۋە ئەقىل، ئاقىۋەت ۋە قانائەتتىن ئىبارەت ئۈچ ئامىلنىڭ تولۇقلىنىپ كامالەتكە يېتىشى بىلەن ئىشقا ئاشىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئاقىۋەت ۋە قانائەت» كاتېگورىيىسىگە سىمۋول قىلىنغان ئودغۇرمىش ئوبرازىدا يەتمەكچى بولغان مەقسىتى — ئودغۇرمىشنىڭ «ئاقىۋەت» تونىغا ئورۇنىۋالغان تەركىدۇنيالىقنىڭ، جەمئىيەتتىن قول ئۈزۈپ تەنھا ئىستىقامەت يولىغا مېڭىشنىڭ پاسسىپ، زەرەرلىكلىكىنى ئېچىپ بېرىش ئارقىلىق، «ئۆلۈم» دىن ئىبارەت بۇ «ئاقىۋەت» نى توغرا تونۇپ، بارلىق ئاچكۆزلۈك ۋە شەخسىيەتچىلىكلەرنىڭ تىزگىنى بولغان «ئىنساپ» ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدىغان، ئۆز دەۋرى ۋە ئۆز غايىسى ئۈچۈن زور ئىجابىي خاراكتېرگە ئىگە دەپ قارالغان «قانائەت» تىن ئىبارەت ئەخلاق ئۆلچىمىنى تۇرغۇزۇش ئىدى.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانى سىيۇژېت لىنىيىسىنىڭ كېيىنكى قىسمىدا راۋاجلاندۇرۇلغان زىددىيەتلەر كۈرىشىدىن كېلىپ چىققان نەتىجە شۇ بولىدۇكى، زاھىد ئودغۇرمىش ياشانغىنىدا دۆلەت ئىشىدىن ئۆزىنى تارتىپ، دۇنيانى تاشلاپ، ئۆزى بىلەن بىللە زاھىدلىق يولىنى تۇتماقچى بولغان ئۆگدۈلمىشكە كېڭەش بېرىپ، ئۇنى بۇ ئىشتىن توسىدۇ، زاھىد ئودغۇرمىش يەنە شۇ سۆھبىتى داۋامىدا ئۆز يېتىشسىزلىكلىرىنىمۇ ئېتىراپ قىلىدۇ، ئەمدى ئۆزىگە ئامال يوق ئىكەنلىكى، مۇشۇ تائىتى بىلەن ئاللاھ دەرگاھىغا كېتىۋېلىشتىن باشقا يولى يوقلىقىنى ئېيتىدۇ⑦. بولۇپمۇ، بۇنىڭدا ئودغۇرمىشنىڭ «مەن ئىگەمدىن قاچقان يامان قاچقۇنمەن، پۈتۈن بارلىقىم گۇناھقا پاتتى»⑧ دېگەن سۆزى دېققەتكە ئالاھىدە سازاۋەر بولۇپ، بۇ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەسەۋۋۇپنىڭ تەركىدۇنيالىقىغا شۇ قاتاردىكى پاسسىپ ئىدىيىۋى ئامىللارنى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش ئاساسىدا يەتمەكچى بولغان مەقسىتىنىڭ نەتىجىلىنىشى ئىدى.

ر. دانكوۋ يۈسۈپ خاس ھاجىپنى «ئاقسۆڭەك دانىشمەنلەر قاتلىمىدىن تۇرۇپ، ئىچكى ئاسىيا رايۇنىلىرىنى ئىسلام دىنى ئېتىقادىنىڭ قىممەت قارىشىغا ئىگە قىلغان»⑨ دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرۈش يولىدا نۇرغۇن تىرىشچانلىق كۆرسەتتىدۇ ھەمدە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ كېيىنكى بىرنەچە قىسمىدىكى ناتىق ئۆگدۈلمىش بىلەن زاھىد ئودغۇرمىش ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشتا، بۇ ئاساسىي تېما، ئالدى بىلەن بۇددا رىۋايەتلىرىگە ئاساسەن بارلىققا كەلگەن⑩، دېگەن قاراشنى مۇقىملاشتۇرىدۇ. بۇ بىزگە قاراخانىلار جەمئىيىتىدىكى زاھىدلارنىڭ تەسەۋۋۇپ قاراشلىرىدا، بۇددا دىنى تەسىرىنىڭ مەۋجۇد ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت مۇھىم نۇقتا-

تىدىن چەتنەپ ئۆتۈپ كېتىش مۇمكىن ئەمەسلىكى- نى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

تەسەۋۋۇپ XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باش- لاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا رەسمىي بىر ئېقىم سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. بۇ ئېقىمنىڭ دەسلەپكى پىرى يۈ- سۈپ ھەمەدانى (مىلادىيە 1048— 11- يىللار) ئىدى. يۈسۈپ ھەمەدانىنىڭ تەلىماتلىرىغا ئۇنىڭ شاگىرتى خوجا ئابدۇخالىق غىژدۇۋانى ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆز نامىغا باغلىق بىر ئېقىمنى تەشكىل قىلغان ۋە بۇ ئېقىم كېيىن XIV — XV ئەسىرلەردە مۇھەممەد باھائىددىن نەقشىبەندنىڭ نامى ۋە تەلىماتلىرى بىلەن باغلىق ھالدا تەسەۋۋۇپ- نىڭ مۇھىم بىر تەرىقىتىگە ئايلانغان بولسا، يۈ- سۈپ ھەمەدانىنىڭ يەنە بىر شاگىرتى خوجا ئەھمەد يەسەۋى ئۇستازىنىڭ تەلىماتلىرىغا نىسبەتەن پۈتۈن- لەي باشقىچە يول تۇتۇپ، مىستىك تەسەۋۋۇپ، تەركىدۇنيالىق بىلەن ئورتۇدوكسال ئىسلام دىنىي قاراشلىرىنى كېلىشتۇرۇشكە ئۇرۇنۇپ، تەسەۋۋۇپ- نىڭ يەنە بىر مۇھىم ئېقىمى— يەسەۋى تەرىقىتىنى شەكىللەندۈردى.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە - ئىدىيە تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان مەشھۇر شەخس ، تەسەۋۋۇپچى شائىر خوجا ئەھمەد يەسەۋى XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا، قارا- خانىلار سۇلالىسى تەۋەلىكىدىكى سايرام — ئىسپىجاپ شەھرىنىڭ سايرام بازىرىدا، ئىبراھىم ئىسىملىك چوڭ شەيخ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ يەتتە يېشىدا ئىنىسى بىلەن بىللە يەسسي شە- ھىرىگە (بۇ شەھەر كېيىن «تۈركستان» نامى بە- لەن ئاتالغان) كېلىپ، بوۋىسى يېنىدا يەرلەشكەن ۋە ئارسلان بابا ناملىق مەشھۇر شەيخنىڭ تەربىيە- سىدە بولغان. ئارسلان بابانىڭ مەشھۇر تەسەۋۋۇپ پىرلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى ئەھمەد يەسەۋىنىڭ «ھېكمەت» لىرىدە روشەن ئىپادىلەنگەن. ئارسلان بابا ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئەھمەد يەسەۋى قاراخا- نىلار سۇلالىسىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولغان بۇخارا‌غا كېلىپ، مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى شەيخ يۈسۈپ ھەمەدانىنىڭ قول بەرگەن ھەمدە يۈسۈپ ھەمەدانىنىڭ ئىككى خەلىپىسىدىن كېيىن، مىلا- دىيە 1157 - يىلى ئۇنىڭ ئۇچىنچى خەلىپىسى بولغان⑪. ئەھمەد يەسەۋىنىڭ نوپۇزى ئۇستازى ھايات ۋاقتىدىلا تىكلەنگەن ۋە ئۇستازىنىڭ نوپۇزى بىلەن بىللە ئەتراپقا تارقالغان.

ئەھمەد يەسەۋى ئۆز ئىدىيىلىرىنى يېيىشتا پۇتۇنلەي بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ شېئىرىيەت تۈر- لىرىدىن پايدىلانغان. ئۇنىڭ خەلق قوشاقلىرى ئۇسلۇ- بىدىكى، خەلق جانلىق تىلىغا يېقىن بولغان، ئىس- لام تېئولوگىيىسى — كالامىزمىنى يۇقىرى بەدە- ئىي كۆچ ئارقىلىق جانلىق، ھېسسىياتلىق ئوبرا- زلاشتۇرغان تەسەۋۋۇپ مەزمۇنىدىكى شېئىرلە- رى «ھېكمەت» دەپ ئاتىلىپ، ئۆز مۇرىتلىرى ۋە مۇخلىسلىرى ئارىسىدا ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدە- غان مۇقەددەس ئورۇنغا ئىگە بولغان، ئۇنىڭ مۇ- رىت ۋە مۇخلىسلىرى بۇ «ھېكمەت» لەرنى ھەممىلا يەردە زىكرى - سانا قىلىشىپ، يەسەۋى ئىدىيىلە- رىنى خەلق ئىچىگە زور كۆچ بىلەن تارقىتىشقان. يەسەۋى «ھېكمەت» لىرى بولۇپمۇ ماۋەرائۇننەھر، يەتتىسۇ ۋە ھازىرقى شىنجاڭ رايونلىرىدا كەڭ ۋە چوڭقۇر تارقىلىپ، بۇ رايونلاردا بىر قەدەر يۇقىرى تەسىرگە ئىگە بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەسە- ۋى «ھېكمەت» لىرىگە تەقلىد قىلىنغان ۋە ئۇنىڭ- دىن ئۆلگە ئالغان تەسەۋۋۇپ مەزمۇنىدىكى ئەدەبە- ياتمۇ بۇ رايونلاردا تېزدىن باش كۆتەرگەن ۋە را- ۋاجلانغان.

تەسەۋۋۇپنىڭ ھەرقايسى ئېقىم، مەزھەب، سۇلۇكلىرىنىڭ خىلى بىر قىسىم ئاساسچىلىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىزچىل ۋارىسلىرىنىڭ خىلى بىر قىسمى تونۇلغان ئەدىبلەردىن بولۇپ، ئۇلار ئۆزلە- رىنىڭ ۋە ئۆز پىر - ئۇستازلىرىنىڭ ئىدىيە، تەلىمات ۋە قاراشلىرىنى ئىپادىلەش ۋە تارقىتىش يولىدا ئەدەبىياتنى بىر مۇھىم ۋاستە قىلدى ۋە ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلاندى. نەتىجىدە، ئۇلار- نىڭ ئەسەرلىرى ئەدەبىياتتا تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتى- دىن ئىبارەت بىر مۇھىم مەزمۇننى تەشكىل قىلـ- دى. دەسلەپكى دەۋرلەردە (IX — XIII ئەسىرلەردە) تەسەۋۋۇپ مەزمۇنىدىكى ئەدەبىياتتا نامە ژانرى، دىداكتىك داستانچىلىق ۋە پەلسەپە- ۋى- دىداكتىك شېئىرلار مۇھىم ئورۇن تۇتتى، كېيىن ئۇ لىرىك ۋە ئېپىك تۈرنىڭ ھەممە ژانىر، شەكىللىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى ۋە بەلگىلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلـ- دە، ئەھمەد يەسەۋىدىن كېيىن ياشىغان شائىر ئەھـ- مەد يۈكنەكى ئۆزىنىڭ «خاقانىيە تىلى» (ئەسەردە بۇ تىل «قەشقەر تىلى» دەپ ئاتالغان) دا يارىتقان دىداكتىك داستانى «ئەتەبە تۇلھە قايىق» (ھەقىقەت بوسۇغىسى) تا خىلى كۆپ تەرەپلەردىن «قۇتادغۇبە- لىك» ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ،

لېكىن ئىدىيە جەھەتتىن، ئۆزبېنىڭ تەسەۋۋۇپقا ما-
يىللىقىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىپادىلىگەن. شۇنىڭ
ئۈچۈنمۇ ئەلىشىر ناۋائى «نەسائىمۇل مۇھەببەت»
ناملىق ئەسىرىدە ئەدەب ئەھمەد يۈكنەكىنى ئۇنتۇرا
ئاسىيادا تونۇلغان شەيخلەر (سوپىلار) قاتاردا تىل-
غا ئېلىپ ئۇنتىكەن ۋە «ئەتەبەتۇلھە قايىق» تىن تۆ-
ۋەندىكى مىسرالارنى كەلتۈرگەنىدى»⑫:

«تىلىڭ بەكتە تۇتغىل تىشىڭ سىنماسۇن
قالى چىقسا بەكتىن تىشىڭنى سىيۇر»

مەنىسى:

تىلىڭنى قاماقتا تۇتقىن، چىشىڭ سۇنمىسۇن،
ئەگەر [ئۇ] قاماقتىن چىقىپ كەتسە، چىشىڭنى چاقىدۇ.

ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ كىشىلىك ۋە دۇنيا قا-
راشلىرى ئۇنى ئىمام غەززالى ياكى ئەھمەد يەسەۋى-
چە سوپىلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. نەۋائىنىڭ
ئەھمەد يۈكنەكىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىشىمۇ
ئۇنىڭ ئىدىيە جەھەتتە نەقشىبەندى تەرىقىتىدىكى
كېيىنكى سوپىلار بىلەن مەلۇم ئورتاقلىققا ئىگە
بولغانلىقىدىن ئىدى.

XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ مەيدانغا
كەلگەن ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت
جەھەتتىكى راۋاجلىنىش مىستېتسكىغا قاتتىق زەربە
بەردى ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى بىر قاتار پرىنسىپال
مەسىلىلەردە ئۇنىڭغا زىت بولغان باشقا دۇنيا قا-
راش ئىگىلىدى. بۇ خىل دۇنيا قاراش ئىلمىنىڭ،
ئەدەبىياتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ۋە ئىجتىمائىي تەرەق-
قىياتقا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان ئىدىيىلەرگە قارشى
كۈرەشتە زور رول ئوينىدى. دەۋر ئېقىمى، رېئال-
لىق، رېئال ھايات، تەبىئەت بىلەن باغلىنىش ئىلغار
قاراش ئاساسىدىكى يېڭى ئىدىيىنىڭ، ئەدەبىياتنىڭ
بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتىدا نەقشىبەندى تەرە-
قىپەتچىلىكى ئوينىغان رولى زور بولدى. بۇ تەرىقەت-
چىلىكى ئاساس سالغۇچىسى بولغان نەقشىبەندىنىڭ
تولۇق نامى مۇھەممەد بىننى مۇھەممەد فەزلى بۇ-
خارى ئىدى. ئۇ ھىجرىيىنىڭ 718 - (مىلادىيە
1314) يىلى بۇخارانىڭ قەسرى ئارىغان دېگەن
يېرىدە دۇنياغا كەلگەن. سەييد شەرىفىنىڭ «تارى-
خى راقىمى» دە خەۋەر بېرىشىچە، نەقشىبەندى ئۆز
تەھسىلىنى ۋە تەربىيىسىنى ئاساسەن مەشھۇرسو-
پى ئەمىر كولالىيدىن ئالغان⑬.

نەقشىبەندى تەلىماتلىرىنىڭ تارقىلىشىغا زور
ئەمگەك سىڭدۈرگەن مۇتەبەككۇر شائىر نۇرىددىن
ئابدۇرەھمان جامى (1414 - 1492) ئۆزبېنىڭ
«نەفەھاتۇل ئۇنىس مىن ھەزراتۇل قۇدىس» (ئۇ-
لۇغ زاتلارنىڭ مەجلىسلىرىدىكى خۇشپۇراقلار)
ناملىق ئەسىرىدە «نەقشىبەندىچە، باتتىندىن («با-
تىن» — ئاخىرەت، يوشۇرۇن مەنىسىدە) ھەق
بىلەن شۇنداق مۇناسىۋەتتە، ئالاقىدە بولۇش كې-
رەككى، ئۇنى خەلق يارىتقۇچى بىلەن ھېچقانداق
ئالاقىسى بولمىغان، ھېچقانداق باغلىنىشى يوق
دەپ ئويلىسۇن، بۇ، بۇنداق ھەرىكەت ۋاسىللىققا
(«ۋاسىل» — ئېرىشكۈچى مەنىسىدە)، فانىيلىق-
قا («يوقلۇق» مەنىسىدە)، خۇدا بىلەن ۋەھدەت
(بىرلىك) تەشكىل ئېتىشكە دەخلى يەتكۈزمەيدۇ
ۋە ئۇنى، ئۇنىڭ ئىمكانىيىتىنى ئىستىسنا قىلمايـ
دۇ. ئەكسىچە، بۇ مەلۇم مەنىدە شۇلارنىكۈزەتتۈ-
تىدۇ»⑭ دەيدۇ.

نەقشىبەندى تەرىقىتى ئۆز تەسىرىنى ئەدەبـ-
ياتقا چوڭقۇر سىڭدۈردى. ئۇ XIV — XV
ئەسىرلەردە نەقشىبەندى تەرىقىتى ئىدىيىلىرى ئا-
ساسىدىكى شېئىرىيەتنىڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈ-
لۈشى، شۇ ئارقىلىق ئۇنتۇرا ئاسىيا، خۇراسان ۋە
ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدا مەدەنىيەتنىڭ، ئەدەبـ-
ياتنىڭ راۋاجلىنىشىدا، رېئال تۇرمۇش، تەبىئەت
ۋە بۇ دۇنيا گۈزەللىكلىرىنى، لەززەتلىرىنى تولۇق
تونۇپ يەتكەن زور بىر تۇركۈم ئەدىبلەرنىڭ مەيداـ
غا چىقىشىدا، مىستىك تەسەۋۋۇپچىلىرىنىڭ كا-
سات بولۇشىدا ئىجابىي رول ئوينىدى. بۇ ئەنە شۇ
دەۋردە مەيدانغا چىقىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇ-
ھىم بىر تارىخىي دەۋرىنى تەشكىل ئەتكەن ئەلىشىر
نەۋائى، لۇتفى، سەككاكى ۋە ئاتائى قاتارلىق مەشـ-
ھۇر ئەدىبلەر ئىجادىيىتىدە روشەن نامايەن بولدى.

ئەلىشىر نەۋائى ئۇستازى ئابدۇرەھمان جامـ-
ىنىڭ «نەفەھاتۇل ئۇنىس» ناملىق ئەسىرىنى تەر-
جىمە قىلىش ئاساسىدا يېزىپ چىققان «نەسائىمۇل
مۇھەببەت» ناملىق ئەسىرىدە ئۆز قانىئەتلىرىنىڭ
ئاساس بولغان نەقشىبەندى دۇنيا قاراشلىرىنى ئالا-
ھىدە ئۇلۇغلايدۇ. نەۋائى ئۇستازى ئابدۇرەھمان

جامی ئارقىلىق نەقشبەندى سۈلۈكىگە كىرگەن ھەمدە ئۆزىنىڭ بۈيۈك ئىجادىي مىراسلىرى ئارقىلىق نەقشبەندى تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرىنى تېخىمۇ كونكرېت راۋاجلاندۇرغان، ئۇنى تېخىمۇ ھاياتىي كۈچكە ۋە خەلقچىللىققا ئىگە قىلغانىدى. جامى ۋە نەۋائىنىڭ تەسەۋۋۇپىنىڭ مەشھۇر مىللىرىنىڭ ھاياتىنى يورۇتۇپ بېرىشكە بېغىشلىغان يۇقىرىقى ئەسەرلىرىدە لۇتفى، سەككاكى ۋە ئاتائىلارنىڭ تەسەۋۋۇپ ۋەكىللىرى قاتارىدا ئورۇن تۇتقانلىقى بىزگە مەلۇم.

نەۋائى فانتېزىمى ئارقىلىق راۋاجلاندۇرۇلغان نەقشبەندى ئىدىيىلىرى نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ بۈيۈك ھاياتىي كۈچى ئارقىلىق ئۈيغۇر ئەدەبىياتىدا ئىزچىل مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلدى. بۇنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نەۋائىدىن كېيىنكى تارىخىي دەۋردە مەيدانغا چىققان ھىرقەتى، زەلىلى، ئەرشى، خەراباتىنغا ئوخشاش خېلى بىر قىسىم تونۇلغان ئەدىبلەر ئىجادىيىتىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

يەكەن خانلىقى دەۋرىدىن باشلاپ تەسەۋۋۇپ، بولۇپمۇ سوپى - ئىشانچىلىق ئۈيغۇر جەمئىيىتىدە تەسىرى زور دىنىي - سىياسىي كۈچكە ئايلانىدى. «تارىخىي رەشىدى» (زەيلى)، «تەزكىرەئى خوجەكان»، «تەزكىرەئى مۇھەممەد شېرىف بۇزرۇك-ۋار» قاتارلىق ئەسەرلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، يەكەن خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخان «پادىشاھلىقنى سوپىلىق بىلەن بىرلەشتۈرگەن كىشى» بولۇپ، ئۇنىڭ دەۋرىدە پەرغانىدىن خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ، خوجا ئۇبەيدۇللا ئەھرار قاتارلىقلار، سەمەرقەندتىن خوجا مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ چوڭ ئاكىسى خوجا خۇاۋەند مەھمۇد قاتارلىقلار يەكەنگە كېلىپ، سۇلتان سەئىدخان ھوزۇرىدا سوپىلىق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. سۇلتان سەئىدخان خوجا خۇاۋەندكە قول بېرىپ مۇرىت بولغان⑮. شۇنىڭ بىلەن يەكەن خانلىقى مەھدۇم ئەزەم ۋەكىللىكىدىكى كاسان خوجىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مەنپەئىتى، تەسىر كۈچى، ھوقۇق تالىشىش مەيدانىغا ئايلانغان. شۇنداق ئىكەن، تەسەۋۋۇپ پىرلىرىگە قول بېرىپ مۇرىت بولغان سۇلتان سەئىدخان ۋە سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا ئوخشاش يەكەن خانلىقى دەۋرى ئەدەبىياتىنىڭ ئىجادىيىتىدە تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرىنىڭ ئۆز ئىپادىسىنى تېپىشى تەبىئىي ئىدى. مەسىلەن، سۇلتان سەئىدخان ئۆزىنىڭ بىر غەزىلىدە:

«ئى رەشىدى سەن ئۆزەڭنى بىھودە ئاشىق دېمە،
ئىشقىنىڭ يولىدا بىر ھايى - ھۇيى قىلمىدىم»⑯.

دەپ يازغان بولسا، يەكەن خانلىقىنىڭ سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ۋە ئابدۇكېرىمخان دەۋرىدە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر مىرزا زىيرەك چالىشى ئۆزىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن شېئىرىدا:

«قارالاسام كۆرۈنمەيدۇر دۇنيانىڭ ئۆچى،
بۇ دۇنيا بىر كوھنە رەبات، بىز يول ئۈتكۈچى»⑰.

دەپ يازغانىدى.

ئومۇمەن، ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ بىر مۇھىم ۋە مۇرەككەپ تەركىبىي قىسمىنى تەشكىل قىلغان تەسەۋۋۇپ يەكەن خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا كۆرۈنەرلىك تەسىر ۋە ئورۇنغا ئىگە بولدى. بولۇپمۇ، XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، جۇڭغار خانلىقىنىڭ تىزگىنلىشى ئاستىدىكى خوجىلارنىڭ ۋاستىلىق ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا چىققان ئەدىبلەر ئىجادىيىتىدە سالماق ئورۇن تۇتتى. بۇ ئەنە شۇ دەۋردە ياشاپ ئىجاد قىلغان مۇھەممەد ئىمىن خوجامۇلى ئوغلى ھىرقەتى (گۈمنام)، سەلاھى، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى، مۇھەممەد بىننى ئابدۇللا خەراباتى، نەۋبەتى ۋە مەھزۇن قاتارلىق شائىرلار ئىجادىيىتىدە روشەن ئەكس ئەتكەن بولۇپ، بۇنى ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىش - نەسەبى، ھايات مۇساپىسى ھەمدە ئۇلارنىڭ ياشىغان شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن باغلاپ چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

شائىر ھىرقەتى بالىلىق مەزگىللىدىلا دادىسىغا

ئەگىشىپ، خوجاھىدايىتۇللا (ئافاق خوجا) غا مۇ-
ريت بولغان ۋە ئافاق خوجىنىڭ قەشقەر تارغۇنىنىڭ
باغچى دېگەن يېرىدىكى يازلىق قارارگاھى بولغان
«گۈلباغ» ناملىق بېغىدا ئىشلىگەن، ھىرقەتى كې-
يىن ئۇستازىنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن بىرى،
«ئەھلى ھىرقە» پىشۋاسى بولۇپ تونۇلغان⑱.

شائىر ھىرقەتىنىڭ ياشلىق مەزگىللىرىدە
«گۈمنام» تەخەللۇسى بىلەن يازغان لىرىك شې-
ئىرلىرىدا، كېيىن يازغان لىرىك داستانى —
«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» دا، شائىر سەلاھە-
تىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» داستانىدا، شائىر مۇھەم-
مەد سىدىق زەللىنىڭ غەزەللىرىدە تەسەۋۋۇپ ئە-
دەبىياتىغا ئورتاق بولغان «ئىشق - ئاشىقلىق» تې-
مىسى ئاساسىي ئورۇن تۇتۇش بىلەن بىللە، يەنە
بۇ دۇنيادىكى گۈزەللەر، گۈزەللىكلەر، دوستلارغا
بولغان سۆيگۈگە دائىر مەزمۇنلارمۇ خېلى كۆپ
سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ھالبۇكى، كۆپلىگەن تەسەۋ-
ۋۇپ ئەدەبىياتى ۋەكىللىرىنىڭ قارىشىچە، بۇ دۇنـ-
يادىكى گۈزەللىكلەر ئاللاھ گۈزەللىكىنىڭ ئۈلاردا
ئەكس ئېتىشى بولۇپ، ئۇنى سۆيۈشمۇ ئاللاھنى
سۆيۈشتۇر. ئاللاھنى ئۆز قەلبىگە پۈككەن (ئاللاھ
بىلەن بىرلەشكىنى ھاسىل قىلغان) قەلبى نۇرلۇق
كىشىلەرنىڭ ھەقىقى ئىنسانىي سۆيگۈسىمۇ ئاللاھ
سۆيگۈسىنىڭ ئىنساندا نامايەن بولىشىدۇر. شۇڭـ-
لاشقىمۇ، ھىرقەتى، سەلاھى، زەللىلەرنىڭ گۈ-
زەللىك ۋە سۆيگۈ ھەققىدىكى قاراشلىرىنىمۇ مۇشۇ
نۇقتىدىن تۇرۇپ چۈشىنىش مۇمكىن.

سوپى - ئىشان سۇلۇكلىرىنىڭ تۇمانلىرى
قاپلىغان خوجىلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى بوغۇق ۋە
مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مۇھىتتا ياشاپ ئىجاد ئە-
كەن شائىر مۇھەممەد سىدىق زەللى يېگىتلىك
دەۋرىدىلا جاھاننى تەرك ئېتىپ، قەلەندەر ئاشىق
سۈپىتىدە ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى سەپەر، مۇقەد-
دەس جاي، مازارلارنى تاۋاپ قىلىش بىلەن ئۆتكۈز-
گەن بولۇپ، بۇ خىل ھايات بولى ئۇنى تەسەۋۋۇپ
روھىدىكى ئىشقىي شېئىرلارنى يېزىشقا ئېلىپ
كەلگەن. تەسەۋۋۇپنىڭ «ئىشق» تېمىسىنى ئۆز
ئېلى، مىللىتىگە بولغان سۆيگۈ بىلەن، ئۆزىنىڭ
ئىلىم - مەرىپەت، گۈمانىستىك قاراشلىرى بىلەن
زىچ بىرلەشتۇرۇپ، خۇددى غەزەللىرىدە ئېيتىپ
ئۆتكىنىدەك، ئۆز ئىجادى بىلەن «ئېلىدە شۆھرەت
تېپىپ»، «ھەر غەزىلىدىن بىرئوغۇل قالدۇرۇپ
كېتەلىگەن».⑲ شائىر زەللىنىڭ يۇقىرى بەدە-
ئىيلىككە ئىگە مول ئىجادىي ئەمگەكلىرى شۇ دەۋر
ئەدەبىياتىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى نادىر مە-
راسلىرى بولۇپلا قالماي، يەنە شۇ دەۋر ئۇيغۇر
ئەدەبىياتىدىكى تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرىنى تەتقىق قە-
لىش ۋە چۈشىنىشتىمۇ زور قىممەتكە ئىگىدۇر.

خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئە-
دەبىياتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى، ئەينى
دەۋردىكى «قاراناغلىق» خوجىلارنىڭ رەھبىرى
خوجا دانىيالنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا ياقۇپ (خوجا
جاھان) ئەرشى يەكەندە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن24
يىل (1732 — 1756 - يىللار) جەريانىدا ئافاق
خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاد - مۇرىتلىرى يولغا قويغان
ئىشانچىلىق ئىدىيىلىكلىرىگە قارشى كۈرەش قە-
لىپ، مۇقىم، تىنچ يۇكسىلىشنى قولغا كەلتۈ-
رۈش يولىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. بولۇپمۇ
ئۇنىڭ ئىلىم - مەرىپەتنى، ئەدەبىيات - سەنئەتنى
گۈللەندۈرۈش جەھەتتە ئويىنىغان رولى ئالاھىدە
كۆرۈنەرلىك بولۇپ، مۇھەممەد سادىق قەشقەرى بۇ
دەۋرنى نەۋائى ياشىغان سۇلتان ھۇسەين بايقارا
دەۋرىگە ئوخشىتىدۇ⑳.

بىز يەكەن خانلىقى ۋە خوجىلار ھۆكۈمرانلىقى
دەۋرىدە ئۇتكەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى نامايەندىلىرىنىڭ
ئىجادىيىتىنى تەتقىق قىلغىنىمىزدا، ئۇلارنىڭ نا-
ۋائى فانتېزىسى ئارقىلىق راۋاجلاندۇرۇلغان نەق-
شىبەندى ئىدىيىلىرىگە دەۋر روھى ۋە ئۆزىگە خاس
بەدىئىي ئۇسۇل ئارقىلىق ئىجادىي ژاڑىسلىق قىل-
غانلىقى ۋە راۋاجلاندۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.
ھالبۇكى، بۇ دەۋرلەردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن
ئەسەرلەردە يەنە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يامراپ كەت-
كەن كىلىرىكالىزم㉑، ئۆتۈپ كەتكەن مىستىك تە-
سەۋۋۇپچىلىق، قويۇق روھانىيەتچىلىك بىلەن سو-
پى - ئىشانچىلىقنىڭ تەسىرىمۇ ئوخشىمىغان دەرە-
جىدە چېلىقىدۇ.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ XVII ئەسىرنىڭ كېيىنـ-
كى يېرىمىدىن تارتىپ، XX ئەسىرنىڭ باشلىرى-
غىچە بولغان تارىخىي مۇساپىسىدە مۇھەممەد سادىق
قەشقەرى، ئابدۇرەھىم نىزارى، نۇرۇز ئاخۇن رە-
يائى، تۇردۇش ئاخۇن غەربىي، ئىمىر ھوسەين
سەبۇرى، موللابىلال نازىمى، موللا نىياز، موللا
شاكىر، سەئىد مۇھەممەد قاشى، موللا مۇسا سايـ-
رامى، سابىر ئاخۇن بىننىئابدۇقادىر (ناقىس)،
ھۇسەينخان تەجەللى قاتارلىق زور بىر نۇركوم
ئەدىبلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى سوپى - ئىشانچىلىق
ئىدىيىلىكلىرىدىن قۇتقۇزۇپ، ئۇيغۇر مەنـ-
ۋى مەدەنىيىتىنىڭ يېڭى بىر تارىخىي دەۋرىنى بەرپا

قىلىش يولىدا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتىشتى. بۇ دەۋر ئەدەبىياتىدا رېئالىزملىق خاھىش ئاساسىي ئېقىمغا ئايلىنىپ، ئىنسانپەرۋەرلىك تېمىاتىكىسى مەركىزىي ئورۇنغا قويۇلدى. لېكىن شۇنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇكى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بىرقانچە ئەسىردىن بۇيان مۇئەييەن تەسىر ۋە ئورۇنغا ئىگە بولۇپ كەلگەن تەسەۋۋۇپ ئىدىيە-لىرى بۇ دەۋردە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللان-غان بىر قىسىم ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە يەنىلا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. بۇنى ئىسمائىل بەگ (بى نىشان)، موللا مۇھەممەد نە-ياز، مەھمۇد قارىي، قادىرخان خوجا، داۋۇد قا-تارلىق ئەدىبلەر ئىجادىيىتىدىن كۆرۈۋېلىش مۇم-كىن.

ئاخىرىدا، شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تەسەۋۋۇپ ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى، ئەدەبىيات تارىخىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۇنىڭدا مۇئەييەن ئورۇن تۇتقان بولۇپ، ئۇيغۇر پەلسەپە - ئىدىيە تارىخى ۋە ئەدەبىيات تارىخى تەتقى-قاتىدا بۇ نۇقتىدىن چەتنەپ ئۆتۈپ كېتىش مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ئەدەبىيات تارىخى تەتقى-قاتىدا بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىشىمىز، ئۇيغۇر ئەدە-بىياتىنىڭ ھەربىر تارىخىي دەۋرلىرىدە مەيدانغا كەلگەن ئەدىب ۋە ئەسەرلەرگە دېئالېكتىك ۋە تارى-خىي ماتېرىيالىزم پرىنسىپلىرى ئاساسىدا، ھەقى-قەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا ئوبيېكتىپ، توغرا باھا بېرىشىمىز كېرەك.

ئىزاھلار:

① يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى)، 6566 — 6602 - بېيىتلار.

② ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «قۇتادغۇبىلىك، تە-ئىسانىنىڭ مەنىۋى كامالىتى تېمىسى». «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989 - يىللىق 6 - سان، 4 - بەت.

③ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» (ئىستاد-بول، 1977)، 6 - توم، 260 - بەت.

④ روبېرت دانكوۋ: «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئېنگلىز تىلىدىكى تەرجىمە نۇسخىسى (چىكاگو، 1983) نىڭ كىرىش سۆزى، 8 -، 9 - بەتلەر.

⑤ ⑥ روبېرت دانكوۋنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ماقالىسى. 26 -، 31 - ۋە 13 - بەتلەر.

⑦ «قۇتادغۇبىلىك». 5748 — 5752 - بەيىتلار.

⑧ «قۇتادغۇبىلىك». 5710 - بەيىت.

⑨ ⑩ روبېرت دانكوۋنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ماقالىسى. 2 -، 15 - بەتلەر.

⑪ ئەمەل ئەسەن: «ئىسلامىيەتتىن ئاۋالقى تۈرك مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئىسلامغا كىرىش» (ئىستانبول، 1978)، 181 - بەت.

⑫ ⑬ ⑭ «ئۆزبېك ئەدەبىياتى تارىخى» (ئۆزبېكستان «فەن» نەشرىياتى، 1977)، 132-ۋە 153 — 154 - بەتلەر.

⑮ ⑯ «تارىخىي رەشىدىي» (زەيلى). (شا-فىگىراق نۇسخا) 63، 64، 72 - ۋە 76 - بەت-لەر.

⑰ موللا مىرسالىھ كاشغەرى: «چىڭگىزنا-مە» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1985). 112-بەت.

⑱ ئىساق ئىبىن زىياۋىدىننىڭ «تەزكىرەئى قەلەندەران» ناملىق ئەسىرىنىڭ 3 - لەۋھەسىدىن. ئۆزبېكستاندا چىقىدىغان «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنە-لىنىڭ 1990 - يىللىق 8 - سانىدا ئېلان قىلىنە-غان.

⑲ «زەلىلى دىۋانى» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985). 202، 232 - بەتلەر.

⑳ «تەزكىرەئى ئەزىزان» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988). 83 - بەت.

㉑ كلىرىكالىزم — مەملىكەتنىڭ مەدەنىي ۋە سىياسىي ھاياتىغا چىركاۋ ئىدىيىلىرىنى سىڭدۈر-گۈچى ئەكسىيەتچىل ئېقىم.

(پوچتا نومۇرى: 830011)
تەھرىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

ئۇيغۇر تىجارەت ئېڭىنىڭ تارىخى مەنبەسى ھەققىدە

ئىلھام ئابدۇكېرىم*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ تىجارەت ئېڭىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇيغۇر تىجارەت ئېڭىنى شەكىللەندۈرگەن مەنبەلەر — شەھەرلىشىش جەريانى، ئۇيغۇر دىيارىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە مۇھىتى، ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ تەسىرى ئۈستىدە ئىلمىي مۇلاھىزە ئېلىپ بېرىلىدۇ.

摘要：本文探讨维吾尔人经商意识的特点和经商意识形成的根源——城市化过程，维吾尔人居住的地理位置和环境，维吾人信奉过的宗教影响等。

Abstract: In this article, the writer approached the Charaeteristics and the source of the commercial conciousness of Uyghur people, the process being urbanized and the Uyghur people's geographical position, condition and the influence of the religion which they believe in.

ئۇيغۇرلار ئۆزىگە خاس مۇكەممەل مەدەنىيەت سىستېمىسىغا ئىگە مىللەت. ئۇيغۇرلاردا تارىختىن بېرى قەدىرلىنىپ كېلىۋاتقان سودا ـ تىجارەت مەدەنىيىتى مۇشۇ مەدەنىيەت سىستېمىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي، ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىغا بولغان ئاكتىپ تەسىرىنى كۆرمەسلىك ۋە بۇ جەھەتتە مەخسۇس تەتقىقاتنى يولغا قويماسلىق ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتىدىكى بىر نۇقسان ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخقا ۋە زور دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە سودا ـ تىجارەت مەدەنىيىتى تارىخىنى تەتقىق قىلىش — ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئىلمىي تەتقىقاتىدىكى چوڭ تېمىلاردىن بىرى.

جۇڭگو دەسلەپكى ئىسلاھات ۋە ئىدىيىدە ئازاد بولۇشنىڭ تۇنجى قەدىمىنى بېسىۋاتقان مەزگىللەر- دىلا، زور بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار خوددى سېھىرلەن- گەندەك سودا ـ تىجارەت ساھەسىگە تۇشمۇ تۇشتىن ئاتلىنىپ، ھەم ئۆز ماكانىدا ھەم ئۆز ماكان - يۇرتلىرىدىن ئايرىلىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقاي- سى جايلىرىدا، بولۇپمۇ بېيجىڭ، گۇاڭجۇ، خەي- كۇ، شېنجېن، شاڭخەي، چاۋجۇ، تيەنجىن، دالە- يەن، شېنياڭ، خاربىن، شىئەن، لەنجۇ، شىنىڭ قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە سودا ـ تىجارەت بىلەن پائال شۇغۇللاندى. تىجارەت دائىرىسى، تۈرى، كۆلىمى جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى سودا ـ تىجا- رەتتىكى ماھىرلىقى ۋە ئىدىيىدە ئازاد بولۇش جە- ھەتتىكى جەسۇرلۇقى (ئۇلار خوسۇسىي سودا كاپە-

* ئىلھام ئابدۇكېرىم: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇڭگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى.

تالىزمنى تىرىلدۇرىدۇ، سودىگەرلىك دېمەك ھا-
يانكەشلىك دېمەكتۇر، دېگەندەك جۇڭگودا بىر مە-
ھەل بازار تاپقان سەپسەتىلەر پەيدا قىلغان ئىدىيە-
ۋى كىشەنلەرنى بىر كېچىنىك ئىچىدە دېگۈدەكلا
پاچاقلىۋەتتى، دېمەك مۇبالىغە بولماسلىقى مۇم-
كىن) جەھەتتىن بولسۇن ئەينى چاغدا مەملىكەت-
مىزدىكى ھېچقانداق بىر مىللەت ئۇيغۇرلارغا يە-
تەلمىگەنىدى. ئۇيغۇر سودا - تىجارەتچىلىرى ئۆز
ئەمەلىيىتىدە ئىپادىلىگەن يۇقىرى سودا ئېڭى ئەينى
ۋاقىتتا ئىچكىرى ئۆلكىلەردە بىر مەھەل ئۇيغۇر
ئۇلۇغلۇسىنى پەيدا قىلدى. چۈنكى بۇ ۋاقىتتا بەزى
زاۋۇتلار ئۇلارغا مەھسۇلات ئىشلەپ ئۈلگۈرتەلمەي
قالدى. بۇ 80 - يىللاردىكى ئەھۋال ئىدى. ئىسلا-
ھاتنىك چوڭقۇرلىشىشى، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش
سىياسىتىنىك تېخىمۇ ئىزچىللىشىشىغا ئەگە-
شىپ، ئۇيغۇر سودىگەرلىرى چەت ئەللەرگە يۈز-
لەندى. مەسىلەن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىك
ھەرقايسى جۇمھۇرىيەتلىرىنىك ھەممىلا جايىدا ئۇي-
غۇر سودىگەرلىرىنىك ئايىغى تەگمىگەن يەر قالمە-
دى. ئەگەر ئەھۋالنى يۇمۇرىستىك بايان قىلساق،
شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، سابىق سوۋېت ئىتتە-
پاقىنىك پارچىلىنىشىدىن كېيىن ۋە ئۇنىڭدىن
ئىلگىرىكى بىر مەزگىل ئىچىدە بۇ رايونلاردىكى
ماگازىن ۋە تاۋار ئامبارلىرىنى قۇيقۇرۇق قىلۋې-
تىشتە ھەم جۇڭگو تاۋارلىرى بىلەن بۇ بازارلارنى
تولدۇرۇشتا ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۆچمەس تۆھپە
ياراتتى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇيغۇرلار شەرقىي
ياۋروپا ئەللىرى، تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستانى
قاتارلىق ئەللەرگىمۇ قاتناپ سودا-تىجارەت قىلدى.
ھەج- تاۋاپقا بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ مەككىدىكى سودا
ئىشلىرىغا قاراپ، باشقا ئەللەردىن كەلگەن ھەج -
تاۋاپچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ سودىدىكى ماھىرلىقىغا
تەھسىت ئوقۇپ «خۇدا ساقلىسۇن، بۇلار ئەگەر
ئىنگلىز، ئەرەب تىللىرىنى مۇكەممەل بىلىدىغان
بولسا، دۇنيا سودىسىنى مونوپول قىلىپ، باشقا
سودىگەرلەرگە كۆن‌بەرمەي‌قويىدىغان‌ئوخشايدۇ» ①
دېيىشكەن. بۇ ئاشۇرۇۋەتكەنلىك بولسىمۇ، يەنىلا
مۇئەييەن ئەمەلىيەتنىڭ ئىنكاسى.

ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئايىغى يەتكەنلىكى جاي-
لارنىڭ ھەممىسىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمالغا
بەلگىلىك ئىجابىي تەسىرلەرنى كۆرسەتتى ۋە بەزى
ئىجتىمائىي قىممەتلەرنى يارىتتى. سودىگەرلىرى-
مىزنىڭ ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا، شىنجاڭدىن ئىچ-
كىرىگە، جۇڭگودىن چەت ئەللەرگە، چەت ئەللەر-
دىن جۇڭگوغا توشۇۋاتقان توننىلاپ - توننىلاپ مال-
لىرىنىڭ جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئىشلەپچىقە-
رىش تارماقلىرىغا كۆرسىتىۋاتقان تەسىرىنى نۆر-
مۇن ئىقتىسادشۇناسلار ۋە مىللەتشۇناسلار ئېتىراپ
قىلماقتا. مۇنۇ ئىككى پاكىت ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچ-
كىرى ئۆلكىلەردە شۇغۇللىنىۋاتقان مۇلازىمەت
تۈرلىرىنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى ھەر مىللەت
ئاممىسىنىڭ ئىستېمالىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنىڭ
ناھايىتى گەۋدىلىك بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ: تۇ-
رى كۆپ، ئوزۇقلۇق تەركىبى مول ئۇيغۇر تائام-
لىرى ئۇلارنىڭ ئىستېمال مەزمۇنىنى بېيىتتى.
قوي گۆشى ئىچكىرى ئۆلكىلەردە ئەسلى پەسىللىك
يېمەكلىك ھېسابلىنىپ، قىش پەسلىدە كۆپرەك
ئىستېمال قىلىناتتى. مېزىلىك ئۇيغۇر تائاملىرى
بولۇپمۇ كاۋاپ (كاۋاپدان كاۋېپى بىلەن تونۇر كا-
ۋېپى) ۋە مانتا، سامسا قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىدە
گۆش ئەمدى تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ئىستېمال
قىلىنىدىغان يېمەكلىك بولۇپ قالدى. بۇندىن باشقا
يەنە ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئۇيغۇر سودىگەرلىرى
ئارقىلىق توشۇلۇۋاتقان شىنجاڭنىڭ داڭلىق ھۆل
- قۇرۇق مېۋىلىرىمۇ بار. مەلۇمكى، دۇنيادىكى
ئالتە چوڭ مېۋە سىستېمىسىنىڭ تۆت تۈرى شىن-
جاڭدىن چىقىدۇ. ھەر خىل مېۋىلەرنىڭ تۈرى
900 خىلدىن ئاشىدۇ. باغۋەنچىلىك بىلەن مېۋە -
چۆۋە سودىسى بىر بۆلۈك ئادەملەرنىڭ نامراتلىق-
تىن قۇتۇلۇپ، باي بولۇشىدىكى بىر ئاساس ھې-
سابلىنىدۇ. بىز بۇ يەردە ئۇيغۇرلار ئىچكىرى ئۆل-
كىلەردە ئاچقان بازارلارنىڭ باج ۋە باشقا ئىجتىما-
ئىي تۆھپىلىرى ھەققىدە تەپسىلىي توختالمىدۇق.
بۇ جەھەتكە قىزىققۇچىلار بولسا، جۇڭگو ئىجتىما-
ئىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئى-
نىستىتۇتى ئېلىپ بارغان «بېيجىڭ شىنجاڭ
كەنتى، (ئۇيغۇرلار كەنتى) نى تەكشۈرۈش —
تەرەققىيات ۋە مەۋجۇتلۇقى مەسىلىسى» دېگەن

تەكشۈرۈش دوكلاتىنى ئوقۇشنى تەۋسىيە قىلىمىز. ئەمما مۇشۇ تەكشۈرۈشنىڭ ئۆزىمۇ كۆپ قىرلىق ئەينەكنىڭ بىر قىرىلا بولالايدۇ، خالاس.

ئۇيغۇرلار يەنى ئۇيغۇر سودىگەرلىرى نېمە ئۈچۈن سودا ۋە تىجارەتتە ھەرقاچان جانلىق ۋەزىيەتىنى يارىتالايدۇ؟ ئۇلار راستىنلا سېھىرلەندىمۇ؟ ئەلۋەتتە ئۇنداق ئەمەس. بالا دادىسىنى تارتىدۇ. ئۇيغۇرلار ھەققىتەن تارىختىكى مەشھۇر «يىپەك يولى» سودىسىنىڭ ئاۋانگارتلىرى ۋە شەرق - غەرب مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ ئەلچىلىرى دەپ داڭ چىقارغان قابىلىيەتلىك ئەجدادلىرىنى تارتقان. گېرمانىيىلىك ئۇيغۇرشۇناس گابائىن خانىم قەدىمكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇيغۇرلار سودا ئىشلىرى بىلەنمۇ ئۇزۇن شۇغۇللانغان (بۇ ھال شۇ چاغدا خەنزۇلارنى ناھايىتى ھەيران قالدۇراتتى)، سودا ئىشلىرى ئۇلارغا زور پايدا كەلتۈرەتتى. ئۇلارنىڭ يىراقتىكى مىللەتلەرنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىگە ۋە تاۋارغا بولغان تەلىپىگە نىسبەتەن سەزگۈرلۈكى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى»② دېگەنىدى. ئۇيغۇرلارنىڭسودا- تىجارەت تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. بۇندىن بەش مىڭ يىل ئىلگىرىلا شىنجاڭنىڭ قاشتاش مەھسۇلاتلىرى ۋە باشقا تاۋارلىرى ئىچكىرى ئۆلكىلەردە بازار تاپقان. تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - تىجارەت كۆلىمى ۋە تۈرى ھەم مىقدارى جەھەتتىن تېخىمۇ يۇقىرى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەن. ئەينى ۋاقىتتا بۈيۈك تاڭ دۆلىتىنىڭ پايتەختى چاڭئەندە بىرقانچە مىڭ ئۇيغۇر سودىگىرى بار ئىدى. خەلقئارا سودىدا لوياڭ، داتوڭ، جىڭياڭ، يانجۇ قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ نۇرغۇن ئۇيغۇر سودىگەرلىرى تىجارەت قىلغان. بۇ دەۋردە ئانقا يىپەك ئالماشتۇرىدىغان سودا مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئۇيغۇرلار ھەر يىلى مەلۇم ساندا يىلقىلارنى ھەيدەپ كېلىپ، ئات بېشىغا 40 توپ يىپەك ئالماشتۇراتتى. ئەينى ۋاقىتتا تاڭ دۆلىتى ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇيغۇر دۆلىتى ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا يىلىغا كېلىدىغان ئاتنىڭ سانى 1000 دىن ئاشماسلىقى شەرت قىلىنىپ توختام تۈزۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ توختام پات - پات بۇزۇلۇپ تۇرغان. بەزى يىللىرى بىردىنلا ھەيدەپ كېلىنگەن ئاتنىڭ سانى 6000 تويىقتىن ئېشىپ كەتكەن.③ قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇرلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىلار ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىدىمۇ ئۇيغۇرلار خەلقئارا سودىنى، دۆلەت سودىسىنى ۋە خۇسۇسىي سودىنى تەرەققىي قىلدۇرغان، بولۇپمۇ خۇسۇسىي سودىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى چىڭ تۇتقان، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇيغۇرشۇناسى ئا. گ. مالىياۋكىننىڭ «IX — XII ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى» دېگەن كىتابىدا «گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئارقىلىق جۇڭگوغا كېلىپ تۇرغان تاۋارلارنىڭ رويخېتى» بېرىلگەن. مەزكۇر رويخەتتە 100 دىن ئارتۇق تاۋارنىڭ ئىسمى ئاتاپ ئۆتۈلگەن. بۇ مالالار تۇرى جەھەتتە چارۋا - مالالار مەھسۇلاتلىرى، ئېسىل ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرى، سانائەت مەھسۇلاتلىرى، يەر ئاستى بايلىقلىرى قاتارلىقلارغا بۆلۈنگەن. مانا مۇشۇ مالالارنىڭ بىر قىسمىنى ئۇيغۇرلار ئىشلىگەن بولسا، بىر قىسمىنى غەربتىكى ئەللەردىن كىرگۈزگەن. شۇڭا گ. ۋرنادىسكى: «مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىرىدىكى تارىخىدا سىياسىي جەھەتتىن بولسۇن، ياكى مەدەنىيەت جەھەتتىن بولسۇن ئۇيغۇرلارنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولدى. جۇڭگودىن باشلىنىپ كاسپى دېڭىزىغا قەدەر سوزۇلغان سودا يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى تىزگىنلەپ تۇرغان ئۇيغۇرلار جۇڭگو بىلەن ھىندى - ئىران مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشىدا كۆپ جەھەتلەردىن ۋاستىچىلىك قىلدى» دېگەنىدى④.

بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇر سودا - تىجارەتچىلىرىنىڭ يېقىنقى ئون نەچچە يىللىق سودا ئەمەلىيىتى ھەققىدە توختىلىپ، ئۇلار ئۆز ئاتىسىنى تارتتى، دېگەنىدۇق. ئەمەلىيەتتە بۇ بىر خىل تراديتسىيىگە قارىتا ئېيتىلغان ئىبارە. بۇ خىل تراديتسىيىنىڭ چوڭقۇر تارىخىي مەنبەسى بار. ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن تارىختىن بۇيان سودا - تىجارەتكە بۇنچە كۆڭۈل بۆلۈپ كەلدى؟ دېگەن مەسىلىنى بىز تارىخىي، جۇغراپىيەۋى، دىنىي ۋە ئىتنىكىلىق شارائىتلار بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن ۋاقتىمىزدىلا،

ئاندىن قانائەتلەنگەندەك جاۋابقا ئېرىشەلمىسىمىز مۇمكىن. بۇ خىل شارائىتلار بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئۆز كۈچىنى يوقاتقىنى يوق. بىز ئېيتمۇاتقان بۇ شارائىتلار — ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەرلىشىش تەرەققىيات تارىخى، ئۇيغۇر يۇرتلىرىنىڭ جۇغراپىيەلىك مۇھىتى ۋە ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ تەسىرى، ئۇيغۇرلار قۇرۇمىغا قوشۇلغان ئېتنىك تەركىبلەرنىڭ تۆھپىلىرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى قاتارلىق تۆت تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تۆۋەندە بىز بۇلار ھەققىدە ئايرىم - ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ شەھەرلىشىشى: ئالىملار مەرپەتلىك تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىنى تەتقىق قىلغاندا، بۇنى ھامان شەھەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا باغلايدۇ. شۇڭا بۇ يەردە بىز شەھەر تۇرمۇشى ئۇسۇلىغا ئالاقىدار بايانلارغا مۇراجەت قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ: «مەرپەتلىك تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، جەمئىيەتتە سودا، قول سانائىتى، مەلىكىلىك كەسىپلەر ۋە ئىككىنچى، ئۈچىنچى كەسىپلەر (مۇلازىمەت كەسىپلىرى)، ھەم مۇشۇ كەسىپلەردىن ھەر خىل ھەر شەكىلدىكى ئىش تەخسىماتى ۋە بيۇروكرات سىياسىي مەيدانغا كېلىدۇ.»⑤ مانا بۇنىڭدىن سودا - تىجارەت ۋە مۇلازىمەتنىڭ شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنداق بولسا ئۇيغۇرلار شەھەر تۇرمۇشىنى قاچان باشلىغان؟ بۇ ناھايىتى مۇرەككەپ مەسىلە. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئۇيغۇرلارنىڭ بەش شەھىرى بارلىقىنى ئېيتقان. بۇلار سۇلى (قەشقەر)، قۇجۇ (تۇرپان)، خانبالىق (ئۈرۈمچى)، بەشبالىق (ھازىرقى گۈجۈڭ ئەتراپى)، يېڭىبالىق (سانجى) بولۇپ، بۇ شەھەرلەرنىڭ مەلادىدىن ئىلگىرى بىنا قىلىنغانلىقى مەلۇم. ئۇنىدىن باشقا قەدىمكى كىتابلاردىن شەھىرىمۇ دۇنياغا مەشھۇر. ياپونىيەلىك يۇي تيەنخىڭ تەكشۈرتىشىنىڭ جەنۇبىدا خەن سۇلالىسى مەزگىلىدە 50 نەچچە بەگلىكنىڭ بارلىقى، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ بىر شەھەرنى مەركەز قىلغانلىقىنى ئېيتىدۇ.⑥ مانا بۇ شەھەرلەر ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ يىراق ئەجدادلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرى ئىدى. ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدا ئۇيغۇرلارنىڭ بازار تەرەققىياتى ۋە بازار ئەنئەنىسى مۇھىم رول ئوينىغان. ھەرقانداق بىر شەھەر ئەسلىدە كىچىك بازارلارنىڭ ياكى يېزا - كەنت بازارلىرىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. ئۇيغۇرلارنىڭ بازار بەرپا قىلىش ۋە بازار ئەنئەنىسى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئۇيغۇرلاردا بۇ چار بازار دېيىلىدۇ. بازارلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىغا بولغان ئاكتىپ تەسىرى ۋە يىراق تارىخقا يىلتىز تارتقانلىقىنى بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بازار ھەققىدىكى مول ماقال - تەمسىللىرى ۋە باشقا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىن چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. ئۇيغۇرلاردا ھەربىر يۇرتتا ھەرقايسى كۈنلەرنىڭ نامى بىلەن بازار بولۇپ تۇرىدۇ، مەسىلەن، دۈشەنبە بازار، سەيشەنبە بازار دېگەنگە ئوخشاش. ئالايلى، تارىختىن بۇيان شەھەرده شەھەر بازىرى پەيشەنبە كۈنى بولسا، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا بازىرى بولغان. ھەتتا بۇنداق بازار كۈنلىرى شۇ يۇرتنىڭ نامى بولۇپ قالىدىغان ئەھۋاللارمو بار. ئۇيغۇرلار مانا مۇشۇنداق بازارنى ئارىلاپ يۈرۈپ سودا قىلىدۇ. ھەممە ئادەم ۋە ھەممە ماددىي نېمەت، ھەممە بايلىق، سودا - مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرى مۇشۇنداق بازارلارغا توپلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا مۇشۇنداق بازار ئەنئەنىسى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ. ھازىرمۇ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى يېزىلىرىنىڭ بازار كۈنلىرى بار. ھەرقايسى يېزىلار بازار كۈنى جەھەتتىن ئاساسەن توقۇنۇشمايدۇ. بىر ناھىيە بىلەن يەنە بىر ناھىيىنىڭ چېگرىلىنىدىغان يېزىلىرىنىڭ مۇ بازار كۈنى توقۇنۇشمايدۇ. شۇ قوشنا ناھىيىنىڭ چار بازارچىلىرى بۇ ناھىيىگە كېلىپ سودا سېتىق قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ يېزا بىلەن يېزا، ناھىيە بىلەن ناھىيە، ۋىلايەت بىلەن ۋىلايەت ئوتتۇرىسىدا دائىمىي سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى ئۈزلىمەيدۇ. بۇنداق زەنجىرسىمان بازار ئەنئەنىسى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، تىلى ۋە مىللەت خاراكتېرلىك سودا

روهىنى تەسەۋۋۇر قىلماق تەس.

مانا مۇشۇنداق بازارلارنىڭ بەزىلىرى ئادەم-لەرنىڭ كۆپلەپ ئولتۇراقلىششى، يېڭى كارۋان يوللىرىنىڭ شۇ جايلاردىن ئۆتۈشى سەۋەبلىك ئەنە شۇ بوستانلىقلاردا شەھەرلەر پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن.

گېرمانىيىلىك كېلىمكايىت ئۇيغۇرلار ۋە ئوتـ تۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئولتۇراقلاشقان يېپەك يولى بوستانلىقلىرىدىكى شەھەر دۆلەتلىرى ھەققىدە توختىلىپ : «بۇ بوستانلىقتىكى شەھەر دۆلەتلىرى بىر قەدەر يۇقىرى سەۋىيىلىك ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ گەۋدىلەندۇرگۈچىلىرى بولۇپ، ئۇلار يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ئىدىيىنى قوبۇل قىلىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ خىل يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ئىدىيىنى قوشنا دۆلەتلەرگە تارقاتتى. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان بىر قەدەر يۇقىرى مەدەنىيەتنىڭ ئە-چادىسى يېزىق شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى زور مىقدارداكى يېزىقلارنى قوبۇل قىلىشتۇر. بۇ يېزىقلار جەمئىي 24 خىل. بۇ يېزىقلار جەھەتتىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى بوستانلىقلارنىڭ سىرتقا نىسبەتەن ئېچىۋېتىش خاراكتېرىدە ئىكەنلە-كىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ...» ⑦ دېگەن. دەر-ۋەقە، بۇ سودا ـ تىجارەتنىڭ تۈز تەمىنى تېتىغان، ئۇز تەقدىرىنى دۇنيا سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى بىلەن باغلاپ قارايدىغان خەلقلەردە بولىدىغان تەبـ-ئىي خاراكتېردۇر. ئوندىن باشقا ئۇيغۇر ئېلى باشـ-قا ئەللەرنىڭ تىرانزىت سودىسىدىن باج ئېلىپمۇ زور پايدا ئالاتتى. شۇڭا ئۇيغۇرلار ئەينى ۋاقىتتا ئۇز ئېلىنىڭ سىرتقا نىسبەتەن ئېچىۋېتىلگەن بولۇـ-شىنى، كارۋان يولىنىڭ تىنچ ـ ئاسايىشتا ۋە تو-سالغۇسىز بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. ئوتتۇرا ئاسـ-يا رايونىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەردە جۇملىدىن ئۇيغۇرلاردا مۇشۇنداق ئېچىۋېتىلگەن خاراكتېر بولغانلىقى ئۈچۈن يېپەك يولى ئالاقىلىرى كېپىل-لىككە ئىگە بولغان. ئۇيغۇرلار قۇرغان خانلىقلار-نىڭ ھېچقايسىسى بېكىنمە ھالدا ئەمەس ئىدى. بۇ خانلىقلار دۆلەت سودىسىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش بىلەن بىرگە شەخسىي سودىغىمۇ زور ئىلھام بەر-گەن. كۆپىنچە ھاللاردا سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ ئاكتىپلىقىمۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ھامىيلىقىدا جا-رى قىلدۇرۇلغان. مالىياۋىكىن ئۇيغۇر كارۋانلىرى ئىچىدە ھۆكۈمەتنىڭمۇ ۋە خۇسۇسلارنىڭمۇ بارلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسەن ئۇيغۇر ئېلىدە تاشقى سودىغا نىسبەتەن خانلىق مونوپولىيىسى بول-مىغان دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. ئەكسىچە ئىچكە-رى ئۆلكىلەردە شەخسىي سودا دائىم دېگۈدەك مەۋ-جۇد قىلىنغان ھالدا تۇرغان. ⑧ دەرۋەقە يېپەك يولىنىڭ راۋانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېچىۋېتىش خاراكتېرى بولۇـ-شى بىلەنلا دائىمىي راۋان ھالدا بولمۇۋىمىگەن. چۈنكى يېپەك يولى بويىدىكى بوستانلىق شەھەرلە-رى ۋە دۆلەتلىرى قاتمۇ ـ قات قېينىچىلىقلارغا دۇچ كېلىپ تۇرغان. مەسىلەن، XI ئەسىرنىڭ بېشىدا تاڭغۇتلار ۋە قىتانلار قۇدرەت تاپقاندىن كې-يىن ئۇيغۇر قۇجۇ خانلىقىنىڭ ئېچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان سودا ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسىنى ئۈزۈـ-ۋېتىش ئۈچۈن ئۇيغۇر خانىغا بېسىم ئىشلەتكەن. ئاندا ـ ساندىكى بېرىپ كېلىشلەرنى ھېسابقا ئالمە-غاندا قۇجۇ خانلىقى بىلەن ئېچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە سودا ئالاقىسى ناھايىتى ئۈزۈنغىچە ئۈزۈلۈپ قالغان. ⑨ ئىككىنچىدىن، سودا كارۋان-لىرى پات-پات بۇلاڭچى ۋە كۆچمەن چارۋىچى مىل-لەتلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇراتتى. يامان يە-رى، كۆچمەن مىللەتلەر ئات چاپتۇرۇپ بۇلاڭچى-لىق قىلىشنى بىر خىل قەھرىمانلىق دەپ ھېسابلا-يىتتى. ئۇلار كاۋانلارغا ھۇجۇم قىلىش بىلەنلا قال-ماي، بوستانلىقلاردىكى شەھەرلەرگىمۇ ھۇجۇم قە-لىپ، بۇلاپ ۋەيران قىلىۋېتەتتى. شۇڭا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ مول ـ ھوسۇل دۇنيا ـ تىلاۋىتىدە دېھقانلارنىڭ جاپالىق مېھنەت جەريانى ناھايىتى ئې-چىنىشلىق بايان قىلىنغان. ⑩ دېمەك، چارۋىچى ياكى يېرىم كۆچمەن خەلقلەر بىلەن ئۇزلۇكسىز كۆرەش قىلىپ تۇرۇش بوستانلىقتىكى شەھەرلە-نىڭ بىر تارىخىي ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. ⑪ گېرمانىيىلىك كېلىمكايىت ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ ئېگىز سېپىللىرىنى مۇشۇ خىل خەتەرنىڭ بىر ئىسپاتى دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇيغۇر شە-ھەرلىرىنىڭ سېپىل بىلەن قورشىلىشىمۇ دەل

سىرتقى قاراقچىلاردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ئە-
دى. تالاڭ راھىبى شۇەن زاڭنىڭ خاتىرىسىدە مۇن-
داق بىر ئەھۋال بايان قىلىنغان: ئۇ بىر قېتىم
بىر توپ قاراقچىلارغا ئۇچراپ قېلىپ، ئۇلار نېمە-
نى سورىسا شۇنى بېرىپ جېنىنى ساقلاپ قالغان.
يەنە بىر قېتىم ئۇ بىرنەچچە سودىگەر بىلەن بىللە
يول يۈرگەن، بۇ سودىگەرلەر ئالدىدىراق كېتىپ
قالغان، كېيىن شۇەن زاڭ ئۇلارنىڭ جەسىتىنى
ئۇچرىتقان. شۇڭا كارۋانلار كۆپىنچە قوراللىق سە-
پەر قىلاتى. ئۇچىنچىدىن، بىر بوستانلىق بىلەن
يەنە بىر بوستانلىقنى ئۈزۈنغا سوزۇلغان چۆللەر
ئايرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن بۇ خەتەر بىلەن تولغان
دۇنيادا ئاچلىق بىلەن ئۇسسۇزلۇقنىڭ ۋەھىمىسىمۇ
يۇرەكنى مۇجۇيتى. شۇ سەۋەبتىن، سودا يوللىرى
ئۇزلۇكسىز راۋان بولىۋەرمىگەن. شۇڭا ئۇيغۇرلا-
ردا سەپەر يىمەكلىكلىرىمۇ بەلگىلىك تەرەققي
قىلغان. ئالايلى، نان، تالقان، سۇرلەنگەن ياكى
قاق قىلىنغان گۆش ۋە ھەر خىل قۇرۇق مېۋىلەر
— جىگدە، چىلان، ئەنجۇر قېقى، قوغۇن قېقى،
ئالما قېقى، ئۈرۈك قېقى، شاپتۇل قېقى قاتارلىق-
لار سەپەردە ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك ۋە ئۇزۇن
ساقلاشقا بولىدىغان يېمەكلىكلەر ھېسابلىنىدۇ.
بۇلۇپمۇ نان ناھايىتى ئۇزۇن تارىخنىڭ سىنىقىدىن
ئۆتكەن يېمەكلىك بولۇپ، ئۇيغۇرلاردا ئۇنىڭ تۈرى
ئىنتايىن كۆپ. ئۇيغۇرلاردا نان يوللۇق ئۇچۇن
سوۋغا قىلىنىدۇ. بۇ «دىدار كۆرىشىش نىسىپ
بولسۇن» دېگەن مەنىدە بولىدۇ. شۇڭا نان تارىخ-
ىتىن بېرى يېمەكلىكلەر ئىچىدە مەڭگۈلۈك رىقابەت
كۈچىگە ئىگە.

گەرچە بۇ رايوندىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا خەلق-
لەر يۈقىرىقىدەك خىلمۇ خىل خېيىم - خەتەر ۋە
قىيىنچىلىق، بېسىملارغا ئۇچراپ تۇرسىمۇ، بۇلار
ئۇلارنىڭ سودا يولىدىكى پىداكارانە روھى ۋە ئېچە-
ۋېتىش ئىرادىسىنى تەۋرىتەلمىگەن. چۈنكى بە-
كىنمىچىلىك ئۇلارغا يۈقىرىقى خېيىم - خەتەرلەر-
دىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق ئاپەت ئېلىپ كەلگەن
بولاتتى. شۇڭا ئۇيغۇرلار تارىختا ھەر خىل ئامال-
لارنى ئىشقا سېلىپ، يىپەك يولى قاتنىشىنىڭ
راۋانلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشقان. يىپەك
يولى ئالاقىلىرى ئۇچۇن ياخشى ئىچكى - تاشقى
ۋەزىيەت يارىتىشنى خانلىق قانۇنىنىڭ مۇھىم مە-
زانى قىلغان. بۇنى بىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ
«قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىن ئېنىق ھېس قىلالايۇ-
مىز. ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ:

5546 شەھەر - كەنت ئىچىدىن ئوغرىنى ئېيرىت،
كارۋانۇ - مۇساپىرنى ئىمىن يۈرت.
5547 يوقات ئەل ئىچىدە زوراۋانىنى سەن،
تۇگەت يۈرت تېشىدا قاراقچىنى سەن.
5577 ئۇچىنچى ئىمىن قىل پۇتۇن يوللىنى،
يوقات قاراقچى ۋە ئوغرىلىرىنى.

شەھەرلەشكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋە باشقا خەلق-
لەرنىڭ كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەر بىلەن نورمال
سودا ۋە تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈشىنىڭ بىر ئاما-
لى شۇكى، بۇ خىل سودا ۋە تىنچلىق بەزىدە قې-
رىنداشلارچە ياكى «سەپداشلارچە دوستلۇق» ⑫
بايرىقى ئاستىدا ئەمەلگە ئاشاتتى.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ بالدۇر شەھەرلىشى-
شى ئۇلارنىڭ پارلاق مەدەنىيەتنى يارىتالىشىنىڭ
ماددىي ئاساسى بولغان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئا-
سىيا مىللەتلىرى ئىچىدە ئالبۇرۇنلا مەدەنىيەتكە
قەدەم قويغانلىقى ئۇلارنىڭ شەھەرلىشىشى بىلەن
زىچ مۇناسىۋەتلىك. ھالبۇكى، سودا - سانائەت
شەھەر ھاياتىنىڭ جان تومۇرى ئىدى. شەھەرلە-
شىش ۋە شەھەر سودىسى ئۇيغۇرلارنى دۇنيا سودە-
سى ۋە باشقا مەدەنىي ئالاقىلار زېمىنىگە باشلاپ
كىردى. شۇندىن باشلاپ ئۇيغۇرلاردا ئۆز مەنپەئە-
تىنى قوشنا ئەللەرنىڭ ياكى دۇنيانىڭ مەنپەئىتى
بىلەن بىر دەپ قارايدىغان قىممەت قارىشى شەكىل-
لىنىشكە باشلىدى. ھازىرقى كۈندىمۇ ئۇيغۇرلار بۇ
خىل قىممەت قارىشىنى يوقاتقىنى يوق. ئالاقە
تېخنىكىسىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى تەرەققىياتى
نەتىجىسىدە كىچىكلەپ كېتىۋاتقان بۈگۈنكى بۇ
دۇنيادا مۇشۇ خىل روھ ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە
ئىگە.

ئىككىنچى، جۇغراپىيىلىك مۇھىت: بۇ
ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ بىرى
تەبىئىي مۇھىت، يەنە بىرى ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلا-
شقان زېمىنلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى.

1. تەبىئىي مۇھىت. شىنجاڭنىڭ سۇ بايلىقى مول ئەمەس، ھاۋاسى قۇرغاق، دېھقانچىلىققا باب كېلىدىغان مۇنبەت تۇپراق ئاز، بۇ جەھەتتە ئۇ ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن روشەن پەرقلىنىدۇ. بۇنداق شارائىتتا نوقۇل دېھقانچىلىق ياكى چارۋىچىلىققا تايانغان بىلەن چوڭ تەرەققىياتقا ئېرىشكىلى بولمايدۇ. دېمەك، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرى ياشاۋاتقان ناچار تەبىئىي شارائىتتا ئاڭلىق جەڭ ئېلان قىلىپ، بارلىق ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ يۇكسەك مەدەنىيەت بەرپا قىلدى ۋە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلدى. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۇنئىي سۇغىرىش تېخنىكىسىنى بەرپا قىلىشى (دۇنياغا مەشھۇر تۇرپان كارىزلىرى بۇنىڭ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان پاكىتى)، بالدۇر شەھەرلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، سودا - مۇلازىمەت كەسپى ۋە قول سانائەت تېخنىكىسىنى كەڭ تەرەققىي قىلدۇرۇشى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. 1956 - يىلى 10 - ئايدىن 12 - ئايغىچە خوتەن ۋىلايىتىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەرنى تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشىچە، گۈما، قارا قاش، خوتەن، لوپ، چىرا، كېرىيە، نىيە قاتارلىق يەتتە ناھىيىنىڭ ھەر بىرىدە 50 تىن ئارتۇق قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسپى بار ئىكەن. مانا بۇلار (ئەجداد-لىرىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە قول ھۈنەرۋەنچىلىك سانائىتى جەھەتتىكى ئۇتۇقلىرى ھەققىدە كۆپلىگەن ئاپتورلار يەردىن قېزىۋېلىنغان مول ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار ئارقىلىق خېلى كۆپ ماقالە - ئەسەرلەرنى يازدى) دېھقانچىلىقتىن ئاجرىلىپ چىققان بولۇپ، بۇ تارىختىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىك سانائىتىنىڭ كىچىككىنە بىر كۆرۈنۈشى، خالاس. ئەنە شۇ قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرى ئىچىدە بىزنىڭ سودىگەر ئەجدادلىرىمىز دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئاپىرىپ سېتىپ ئاڭلىق خوتەن قاشتاش بۇيۇملىرى، خوتەن قەغىزى، ئەتلەسى، گىلەم قاتارلىقلار بار بولۇپ، بۇلار ھېلىمۇ بەلگىلىك ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە.

2. جۇغراپىيىلىك ئورنى. مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار تارىختا ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىلار ئۇيغۇر خانلىقى ۋە يەكەن سەئىدىيە خانلىقى قاتارلىق خانلىقلارنى قۇرغان. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقى سودىنى ئاكتىپ قانات يايدۇرۇپ، خەنزۇلار ۋە سوغدىلار بىلەن بولغان قويۇق ئالاقە قىلىش نەتىجىسىدە شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان. گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە ئۇنىڭ پەيتەختى دۇڭخۇاڭ، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىلار ئۇيغۇر خانلىقى يېپەك يولىنىڭ مۇھىم توگۇنلىرى گە جايلاشقان ئىدى.

قەدىمكى يېپەك يولى دېگىنىمىزدە، شەرق تەرىپى جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلىرىدىن باشلىنىپ، غەرب تەرىپى ئوتتۇرا دېڭىز دۇلەتلىرىگە ئۇتۇشىدىغان، ياۋروپا بىلەن ئاسىيانى توغرا كېسىپ ئۆتىدىغان، ئۇزۇنلۇقى 7000 كىلومېتىردىن ئاشىدىغان قۇرۇقلۇق سودا يولىنى كۆرسىتىدۇ. يېپەك يولىنىڭ ئۇچ لىنىيىسى شىنجاڭدىن ئۆتىدۇ. بىرى، ياڭگۇەن ئۆتكىلىدىن چىقىپ، پىشامشان ئارقىلىق ئالتۇنتاغ، كوئىنلۇن ۋە قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىگىنى بويلاپ، يەركەنگە كېلىپ، ئاندىن پامىر ئېگىزلىكى ئارقىلىق ئۇلۇغ ياۋچىغا (كۇشان دۆلىتى) ۋە ئىراققا بارىدۇ. بۇ جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچىسى، يۇمىنگۇەن ئۆتكىلىدىن چىقىپ، ئالدىنقى قانقىلى (تۇرپان) ئارقىلىق تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، ئۇ يەردىن پامىر ئېگىزلىكى ئارقىلىق پەرغانىگە، سوغدىيانا قاتارلىق جايلارغا بارىدۇ. بۇ شىمالىي يول دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككى يول خەن دەۋرىدىلا ئېچىلغان. ئۇچىنچى يول كېيىنرەك ئېچىلغان بولۇپ، ئۇ دۇڭخۇاڭدىن چىقىپ قۇمۇل، بارىكۆل، ئۇرۇمچى ۋە يارىش (جۇڭغار) ئويمانلىقى ئارقىلىق تەلكىدىن ئۆتۈپ ئىلى ۋادىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا بارىدۇ. بۇ ئوتتۇرا شىمالىي يول دەپ ئاتىلىدۇ.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى نەچچە ئەسىرلىك تىرىشچانلىقلار ئارقىلىق مول ماددىي ۋە مەنىۋى قىممەتلەرنى يارىتىپ يېپەك يولىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۇرگەن. شەرق ۋە غەربتىن كېلىدىغان ھەر خىل بايلىقلار توپلىنىدىغان بۇ ماكانلار

(ئاساسلىقى شىنجاڭ ۋە گەنجۇ) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى هاياتىغا ئاجايىپ زور ئۆزگىرىش-لەرنى، گۈللىنىشلەرنى ئېلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېپەك يولى قاتنىشىدىن ئىبرىشكەن نەتىجىلىرى ئىچىدە ئەڭ مۇهىمى مەرد-چەت ئىدى. چۈنكى ماددىي بايلىقلار تۈگەيدۇ. ئەمما مەرىپەت بولسا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس بولىدۇ. تا بۈگۈنگىچە ئۇيغۇرلار مېهماندوستلۇقى، ئوچۇق - يورۇقلۇقى، سەنئەت ۋە ئىلىمخۇمارلىقى، ئاقكۆڭۈللۈكى بىلەن داڭلىقتۇر. بۇ رايون خەلقلىرىدە مۇشۇنداق خاراكتېرنىڭ بولۇشى يېپەك يولى ئالاقىلىرىنىڭ تەقەززاسى ئىدى. يېپەك يولى يارانقان مۇشۇ قىممەتلەر ئۈچۈن بىز سودا يولىدا تېنىمسىز پىداكارلىق كۆرسەتكەن ئەجدادلىرىمىز-غا تەشەككۈر ئېيتماي ۋە ئۇلاردىن سۆيۈنمەي تۇرال-مايمىز. شۇڭا مەرھۇم پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئالەمگە مەشھۇر بولغان ئۇيغۇر (جۇملىدىن ئۇيغۇرلاشقان سوغدى — توققۇز جا-ۋۇب) سودىگەرلىرى يېپەك يولىنى ئېچىش، يە-پەك يولى گۈل - چېچەكلەرنى سۇغىرىش، يېپەك يولى شەھەر - رابات‌لىرىنى ئاۋاتلاشتۇرۇشتا دائىمي باغۋەنلىك خىزمىتىنى كۆرسەتكەن. ئۇلارسىز پا-دىشاھ، سەركەردىلەر، راهىب - ساياهەتچىلەرنىڭ ناگاھ - ناگاندىكى سەپەرلىرى مۇنداق زېمىن ئۈس-تىدىكى «سامان يولى» نى دائىمي راۋان هالەتكە كەلتۈرەلمىگەن بولاتتى.» دېگەنىدى.⑬

تارىخ بىزگە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەقدىرىنىڭ يېپەك يولى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغانلىقىنى ئېنىق ئۇقتۇردى. يې-پەك يولى تازا راۋان بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە خەلقىمىز ناهايىتى يۇقىرى مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئىپادە قىلغانىدى. XVI ئەسىردىن كېيىن دېڭىز يوللىرىنىڭ ئېچىلىشى ۋە دېڭىز قاتنىشىنىڭ تەد-رىجىي تەرەققىياتى تەتىجىسىدە يېپەك يولى چۆلدە-رەپ قېلىپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى بارا - بارا ۋەيران بولۇشقا يۈزلەندى. بايلىق ۋە يېڭى مەدەنە-چەت نەمۇنىلىرى دېڭىز ياقىسىدىكى رايونلارغا توپ-لىنىدىغان بولدى. مەركىزي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئا-سىيا رايونلىرى ئەمدى تارىخىي تەرەققىيات ئېقىمى-نىڭ سىرتىدا قېلىپ، بارغانسېرى ئۇنتۇلغان بۇ-لۇپ، پۇشقاقلارغا ئايلانغىلى تۇردى. خەلقىمىز ئارىسىدا تەسەۋۋۇپ ئەۋج ئېلىپ، تەقدىرچىلىك ۋە تەركىي دۇنياچىلىقتەك پاسسىپ ئىدىيىلەر يا-راشقا باشلىدى. ئىقتىسادىي بازىستا كۆرۈلگەن بۇ دەهشەتلىك بوھران هەرقانداق تىرىشچانلىقلارنى ئەرزىمەس نەرسە قىلىپ كۆرسەتتى. دېڭىز قاتنى-شى كۆلەم، مىقدار ۋە سۈرئەت جەهەتتە كارۋانلار-نى ئارقىدا قالدۇرغانىدى. ئەڭ مۇهىمى ياۋروپادە-كى دۆلەتلەر ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنى تېز ئىسلاھ قىلىشقا باشلىدى. تار تېخنىكا ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىشخانا قول سانائىتى ئىگىلىكى دېڭىز قاتنىشى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ۋە ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىۋاتقان يېڭى دۇنيا بازىرىنىڭ ئېهتىياجىنى قاندۇرالمىدى. بۇنىڭ بىلەن ماشىنىلاشقان يىرىك سانائەت ۋۇجۇد-قا كەلدى، ماشىنىلاشقان يىرىك سانائەت ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈپ، تەننەرخنى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىتىۋەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئە-گىلىكى بۇ دەۋردە تېخىچە قول سانائەت ئىگىلىكى باسقۇچىدا تۇرماقتا ئىدى. سېتىش كۆچى بولمە-غانلىقى سەتىۋېلىش كۆچىمۇ بولمايدۇ. قىسقە-سى، رىقابەت ئىقتىدارىنى تەدرىجى يوقاتقان ئۇي-غۇرلار ئاخىرى تارىخىي تەشەببۇسكارلىقتىن مەھ-رۇم بولۇشقا باشلىدى. بۇ خىل هالەت XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋام قىلدى.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ شىنجاڭ-نىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭدا ئىقتىسادىي تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىدىكى چەت ئەل فىرمىلىرى (روسىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەر قۇرغان فىرمىلار) ئاشكارا ۋۇجۇدقا ئېسىپ ھەر خىل تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندى. ئاشۇ مەزگىل-لەردە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى بازارلىرىدا دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن تاۋارلارنى ئۇچراتقە-لى بولاتتى، چەت ئەللىكلەر بۇ تاۋارلار بەدىلىگە شىنجاڭنىڭ ھەر خىل خام ئەشيالىرىنى ئەرزان باهادا ئېلىپ كېتەتتى.⑭ياپونىيىلىك ئېكسپېدىت-سىيىچى جۇرۇيچاۋ شىنجاڭنىڭ ئۇرۇمچى ۋە باشقا

بازارلىرىدىكى ياپونىيە مالىرى تۇرمىنىڭ خېلى كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ خۇرسەن بولغان ھەم بۇ مالىلارنى ياپونىيەدىن بىۋاستە شىنجاڭغا توشۇشقا بولسا زور پايدا ئالغىلى بولىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈرگەن. ⑮ مانا بۇلار مەلۇم مەنىدە شىنجاڭنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ بەلگىلىك تەرەققىياتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مۇشۇ يىللاردا مىللىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، دۇنياغا كۆز ئېچىشى ئۈچۈن ئەڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن سودىگەر، كارخانىچىلاردىن ئابدۇرۇسۇلباي، ھۆسەنباي، باھاۋۇددۇنباي قاتارلىق تەرەققىياتقا زات-لار ئوتتۇرىغا چىقىپ، مىللىي سودىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈدى. ۋە راۋاجلاندۇردى. ئۇلار تارىخىي چەكلىمىلەرنى بۆسۈپ ئۆتكۈچىلەرنىڭ ۋەكىلى بو-لۇشقا تامامەن مۇناسىپ. ھۆسەنباي بىلەن باھاۋۇ-ددۇنبايلارنىڭ كارخانىسىنىڭ جاپالىق قۇرۇلۇش جەريانى، ئۇلارنىڭ گېرمانىيەدىن ئېپكىلىۋاتقان ئىلغار ۋە يۇرۇشلەشكەن كۆن-خۇرۇم پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتىنىڭ ماشىنىلىرىغا كۆزى چۈشكەن رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر خىل توسالغۇ ۋە قىلتاق-لارنى قۇرغانلىقى، ھۆسەنباي بىلەن باھاۋۇددۇنبايـ-نىڭ تېز پۈكمەس ئىرادىسى ⑯ بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

تەھلىلچىلەر يېقىندىن بۇيان يېپەك يولىنىڭ قايتا تىرىلىشى توغرىسىدا ئۆز تەسەۋۋۇرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا. بەزى بىر مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئامېرىكا — ياپونىيە مالىيە گۇرۇھلىرى يېـ-پەك يولى بويلاپ دۇنياۋى يۇقىرى سۈرئەتلىك تاش يول قۇرۇلۇشىنى پىلانلاشتۇرۇپ تەھلىلچىلەرنىڭ ئاساسى شۇكى، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايون-لىرىدىن زاپاس مىقدارى ئىنتايىن زور بولغان نېـ-فىت، تەبىئىي گاز، كۆمۈر، ئالتۇن، ئۇران قا-تارلىق كان بايلىقلىرىنىڭ تېپىلىشى، ئوتتۇرا ئا-سىيادىكى بىرنەچچە جۇمھۇرىيەتنىڭ سوۋېت ئىتتى-پاقىنىڭ پارچىلىنىشى بىلەن بۆلۈنۈپ چىقىشى، تۆمۈر يول ۋە تاش يول قاتناشلىرىنىڭ بەلگىلىك تەرەققىياتى دەل غەربىي ياۋروپا، ئامېرىكا، كانا-دا، ياپونىيە مالىيە گۇرۇھلىرىنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىماقتا. چەت ئەل كارخانىچىلىرى ۋە سودە-گەرلىرىنىڭ بۇ رايونلاردىن نەپ چىقىمىسا، كەلـ-مەيدىغانلىقى ئىنىق. ئەمما بىز مەسىلىنى يېڭى بايلىق مەنبەلىرىنىڭ تېپىلىشى ۋە توشۇش يوللىرى-نىڭ قولايلىشىشى نۇقتىسىدىنلا چۈشەندۈرىدە-غان بولساق، بۇ بىزنىڭ تەپەككۇرىمىزنىڭ يەنىلا ئالدىنقى ئەسىرلەر باسقۇچىدىلا توختاپ قالغانلىقى-نى ئاشكارىلاپ قويمەيدۇ. دەسلەپكى دېگىز قاتنىشى ئىنىق بولاڭچىلىق خاراكتېرىدە ئىدى. كۆچلۈك دۆلەتلەر ئۈچۈن ئېھتىقاندا، دېگىز قاتنىشىنىڭ مەقسىتى بايلىق مەنبەلىرىنى كونترول قىلىۋېلىش ياكى مۇستەملىكە دائىرىسىنى كېڭەيتىش، نەتىجە مېڭە تونىلىق پاراخوتلاردا بايلىقلارنى توشۇپ كېـ-تىش ئىدى. بۇ خىل توشۇش قانچە تېز بولسا شۇنچە ياخشى ئىدى. بايلىقلارنىڭ مىقدار ئىگىلـ-رى بولسا قوللۇق، نامراتلىق ۋە قاشاقلىققا پېـ-تىپ قالاتتى. ئەمما دېگىز قاتنىشىنىڭمۇ ئەكسى تەسىرى ۋە ئاكتىپ تەرەپلىرى بار — ئۇ دېگىز بويلىرىغا جايلاشقان خەلقلەرنى تەدرىجىي ئويغاتتى.

ئەلۋەتتە، يېپەك يولىنىڭ قايتا ئېچىلىشىدىن مۇستەسنا ھالدا بۇ دۇنيانىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى تە-سەۋۋۇر قىلىشقا بولمايدۇ. ئونتۇلۇپ كەتكەن بوشـ-لۇق تولدۇرۇلۇشى كېرەك. ئەمما بۇ تولدۇرۇش قانداق تەرزدە بولىدۇ؟ بۇنى بىز دەۋرىنىڭ ئالاھىدە-لىكى بىلەن باغلاپ چۈشىنىشىمىز لازىم. ھازىر-دۇنيا ئۈچۈر دەۋرىدە تۇرمۇاتىدۇ، غەرب ئەللىرى ئۈچۈر دەۋرىنىڭ تەلىپىگە مۇۋاپىق ھالدا ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىشقا باشلىدى. يەنى سا-نائەت ئىنقىلابى دەۋرىدىكىگە ئوخشاش زور مىقدار-دىكى ئېنېرگىيىنى سەرپ قىلىدىغان ئىگىلىكتىن، ئېنېرگىيىنى تېجەيدىغان ئۈچۈر ئىگىلىكىگە ئۆتـ-مەكتە. دېگىز قاتنىشى سەۋەبلىك سانائەت دېگىز بويلىرىغا مەركەزلەشكەن بولسا، ئەمدى ئۈچۈر ئە-گىلىكى ئايرىدوروملار ئەتراپىغا توپلانماقتا. ⑰ ئۈچۈر دەۋرىدە ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونلىرىمۇ ئوخـ-شاشلا تەرەققىي قىلىۋېرىدۇ. بايلىق مەنبەسى ۋە قاتناش ۋاستىلىرى يەنىلا قىممەتكە ئىگە، چۈنكى ئۈچۈرنى يېگىلى بولمايدۇ. چەت ئەل مەبلىغى ۋە يۇقىرى تېخنىكا ئۈچۈرلىرىنى كىرگۈزۈش ئىگـ-لىكنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. بۇگۈنكى دۇنيا ئاچـ-

كۆزلۈك. ۋە يالماۋۇزلۇقتا قارشى هالدا تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ. چۈنكى ئاچكۆزلۈك، يالماۋۇزلۇق ئادەمگەرچىلىك ھېسابتا يالماۋۇزنىمۇ ھالاكەتكە ئۈچرىتىدۇ. باراۋەرلىك بۈگۈنكى دۇنيانىڭ ئاساسىي پرىنسىپى بولۇپ قالماقتا. مانا بۇ ئۈچۈر دەۋرىنىڭ ئىنسانىيەتكە بېرىدىغان سوۋغىسى.

شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئالدىدا مانا مۇشۇنداق بىر تارىخىي پۈرسەت تۇرۇپتۇ. بىز ئىسلاھات ۋە ئېچىلىشىنى ئېچىۋېتىش شارائىتىدا يېڭىم قۇرۇلمىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرتۇپ، يېڭى بىر يولى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا خەلقىمىزنىڭ ئېڭىغا سىڭگەن، ئېچىۋېتىلگەن، يېڭىلىقنى دادىل قوبۇل قىلىدىغان، ئۈز تەقدىرىنى دۇنيانىڭ تەقدىرى بىلەن بىر دەپ قارايدىغان، رىقابەتنى دادىل كۆتۈۋالىدىغان، تەۋەككۈل قىلىشقا جۈرئەت قىلىدىغان، ئىلىم، ھېكمەت، ھۈنەر - سەنئەتنى سۆيىدىغان، سەپەر ۋە مۇساپىرەتچىلىكنى ئادەت بىلىدىغان ئېسىل ئەنئەنىنى جارى قىلدۇرۇپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ھەسسە قوشۇشىمىز كېرەك.

ئۇچىنچى، ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان دىنلار ۋە ئۇنىڭ سودا، تىجارەتكە بولغان ئاكتىۋىتال تەسىرى. ئۇيغۇرلار ئۈز تارىخىدا مانى دىنى، بۇددا دىنى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ خرىستىئان دىنىنىڭ نېستورىيان مەزھىپىگە قىسمەن ئېتىقاد قىلغانلىقى ھەققىدىمۇ بەزى مەلۇماتلار بار.

بۇ دىنلارنىڭ قايسىسى بولمىسۇن ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - سېتىق، ھۈنەر - سەنئەت ئىشلىرىغا ئىلھام بەرگەن ۋە كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. ئالايلى، ئىستىقامەت ئەھكاملىرى ئەڭ قاتتىق بولغان بۇددا دىنىغا ئائىت مەشھۇر يادنامىلەردا بۇددا ساتۇالارنىڭ سودىگەرلەرنى ئۈز پاناھىدا ساقلايدىغانلىقى ۋە ئامەت ئاتا قىلىدىغانلىقلىرى ھەققىدە مەزمۇنلار بار. ئۇيغۇر تىلىدىكى «يەتتە يۇلتۇز سۈتراسى» دا «ناۋادا بىرەر باي ئائىلىنىڭ بەگزادىسى ياكى بىرەر ساھىپجامال سەپەرگە چىقسا، سىرتقا چىقىپ سودا قىلسا چوقۇم ئۇنى مۇرادىغا يەتكۈزىمەن.» دەپ ۋەدە قىلىنغان. يەنە شۇ ئۇيغۇرچە «ئاسمان ۋە زېمىندىكى سەككىز مۇزەككەر تەڭرى سوتراسى» دا «ئەگەر ئۇ يىراق يەرگە سەپەر قىلسا ياكى چەڭگە ئاتلانسا، سەپىمى نەسىھەت ۋە بەختكە ئېرىشمەكچى بولسا ۋە ياكى سىرتقا چىقىپ سودا قىلماقچى بولسا، ئۇنىڭ ھوسۇلى ھەسسىلەپ ئاشىدۇ» دېيىلگەن. ھەتتا بەزى بۇددىستۇالارنىڭ باشقىچە نامى «سودىگەرلەرنىڭ ھامىيىسى»، «سودىگەرلەرنىڭ يولباشلىغۇچىسى» ئىدى. مانى دىنى دىنىمۇ سودىغا يۇقىرى ياھا بېرىلگەن بولۇپ، سودىگەرلەر تەبىقىسى مانى دىنىنىڭ تۈۋرۈكلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خرىستىئان مۇرتلىرىنىڭمۇ باشپاناھى بار بولۇپ ئۇ سىن. گىئورگى ئىدى. ئەمما سودىغا مەدەت بېرىشتە مۇشۇ دىنلارنىڭ ھېچقايسىسى ئىسلام دىنىغا يەتمەيتتى. بۇ دىنلارنىڭ سودىغا مەدەت بېرىشى پەقەت ئۇلارنى پاناھىدا ساقلاشقا ۋەدە قىلىش بىلەنلا چەكلەنگەن بولسا، ئىسلام دىنىدا بۇلارغا باشقا سودىگەرلىك ۋە بازار ھەققىدە، سودىگەرلىك ئەخلاقى ھەققىدە بىر يۇرۇش قائىدە - نىزاملار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب ئىسلام دىنى مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرىلا مەككە بىلەن مەدىنە مۇھىم سودا مەركەزلىرىگە ئايلىنىپ بولغانىدى. سودا ئاقسۈڭەكلىرىنىڭ مەرتىۋىسى يۇقىرى ئىدى. ھەتتا مۇھەممەد پەيغەمبىرىنىڭمۇ بەلگىلىك سودا تەجرىبىسى بار ئىدى. ئۇ 12 ياشقا كىرگەندە تاغىسى بىلەن بىللە تىجارەت ئۈچۈن شامغا بارغان. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام 25 ياشقا كىرگەندە، پاي سودىگەر خېنىم خەدىجە پەيغەمبەرنىڭ «سەممىي راسچىل ئىكەنلىكى»، «خەلقىنىڭ ئۈنى ئەمىن (ئىشەنچلىك) دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۈنى يالالاپ تىجارەت ئۈچۈن شامغا ئەۋەتتى.» ئۇ بۇ قېتىمقى سەپىرىدە زور پايدا ئالدى.⑱ كېيىن ئۇ شەخسەن ئۆزى سودا - تىجارەت قىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما سودا پائالىيىتىگە ئېنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن. «قۇرئان كەرىم» بىلەن «ھەدىس» تە ئېيادىلەنگەن بازار ۋە سودا ئەخلاق مىزانلىرى تۆۋەندىكىچە: A سودىدا ئادىل بولۇپ، گىرە ۋە تارازىغا ساختىلىق ئىشلەتمەسلىك. «قۇرئان كەرىم» دە: «(ئۆلچەم ۋە تارازىدا) كەم بەرگۈچىلەرگە ۋاي! ئۇلار كىشىلەردىن ئۆلچەپ ئالغاندا، تولۇق ئالىدۇ. كىشىلەرگە ئۆلچەپ ياكى تارتىپ بەرگەندە كەم بېرىدۇ. ئۇلار بۈيۈك بىر كۈندە تىرىلىدىغانلىقىغا ئىشەنمەمدۇ». «ئۇلار تارازىدا ئۆلچەمدە كەم بېرىشتىن يانسۇن،»⑲ دېيىلگەن. ئىسلام مۇرتلىرىغا نىسبەتەن بۈنىڭ زور چەكلەش رولىنىڭ بولىدىغانلىقى چوقۇم. شۇڭا بۇرۇن خەنزۇ-

لاردا ئۇيغۇرلاردىن بىر نېمە ئالماق تارازىسىغا قارىما، دېگەن سۆزلەر تارالغان. B سودىدا باشقە-لارنىڭ ھەققىنى يەۋالماسلىق، راستچىل بولۇش. «قۇرئان كەرىم» دە: «بىر - بىرىڭلارنىڭ مالىلە-رىنى ناھەق يەۋالماڭلار، بىلىپ تۇرۇپ كىشىلەر-نىڭ بىر قىسىم مالىلىرىنى زۇلۇم بىلەن يەۋېلىش ئۈچۈن ھاكىملارغا پارا بەرمەڭلار» ⑳ «ھەدىس» تىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بايانلار بار. «.....ئەگەر ئۇلار راست گەپ قىلىشسا، مالىنىڭ، پۇل-ىنىڭ ئەيىپلىرىنى يوشۇرۇشمىسا، ئۇلارنىڭ سودە-سى بەركەتلىك بولمىدۇ. ئەگەر ئۇلار مالىنىڭ، پۇلىنىڭ ئەيىپلىرىنى يوشۇرۇشسا، سودا ئۇستىدە يالغان گەپ قىلىشسا، قىلغان سودىسىنىڭ بەركە-تى ئۈچۈپ كېتىدۇ.....» ㉑ «كىمكى كىشىلەرنىڭ پۇل - مېلىنى قايتۇرماسلىق نىيىتى بىلەن ئالسا، ئېلىنغان پۇل - مالنى ئاللاھ تۇزىتىۋېتىدۇ». ㉒

C جازانىنى مەنئى قىلىش. ئەينى ۋاقىتتا يەھۇدى ۋە باشقا خەلقلەر ئىچىدىن چىققان جازانىخورلار نۇرغۇن ئادەملەرنى يۇقىرى ئۆسۈم بىلەن قەرزگە بوغۇپ ۋەيران قىلىۋېتەتتى. مۇھەممەت پەيغەمبەر-مۇ دائىم نامازنىڭ ئاخىرىدا دۇئا قىلغاندا «ئى ئاللا، ساڭا سېغىنىپ گۇناھ ئىشلاردىن ۋە قەرزدار بولۇپ قېلىشتىن پاناھ تىلەيمەن» دەپ دۇئا قىل-غان. ㉓ شۇڭا «قۇرئان كەرىم» دە: «جازانە - ئۆسۈم يېگەن ئادەملەر (قىيامەت كۈنى گۆرلىرى-دىن) جىن چېپىلىپ قالغان سارالماق ئادەملەردەك قوپىدۇ. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئۇلار ئاللاھ ھارام قىلغان ئىشنى ھالال بىلىپ «سودا سېتىق جازانە-گەئوخشاش» جازانە نېمىشكەھارام بولىدۇ؟» دې-دى. ئاللاھ سودا - سېتىقنى ھالال قىلدى. جازا-نىنى (بەدەلسىز بولغانلىقى، شەخسىگە، جەمئى-يەتكە زىيانلىق بولغانلىقى ئۈچۈن) ھارام قىلدى. » ㉔ كېيىن بەزىلەر بۇنى پەرقسىزلا بارلىق پۇل مۇئامىلە ساھەسىگە تەدبىقلىغانلىقى ئۈچۈن بازار-نىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك توسقۇنلۇق رولىنى ئويناندى. D ئىسلام دىنىدا بازارغا ئېپكىرىشكە بولمايدىغان بەزى نەرسىلەر ۋە «مۇلازىمەت» تۈر-لىرى مەنئى قىلىنغان. مەسىلەن، زەھەرلىك چې-كىملىك، مەس قىلغۇچى ئىچىملىك، پاھىشىخانا، قىمارخانا، رەمبالىق قاتارلىقلار.

دېمەك، ئىسلام دىنىدا بازار ۋە سودا - سې-تىققا ناھايىتى كۆڭۈل بۆلۈنگەن. بىر دىنىنىڭ مە-لۇم بىر مىللەت تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشى ئاشۇ دىن بىلەن ئاشۇ مىللەت ئوتتۇرىسىدا مەلۇم قىمەت مۇناسىۋەتنىڭ شەكىللەنگەنلىكى، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتساق، ئاشۇ مىللەت توپىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجلىرىغا ئۇيغۇن كېلىشكە باغلىق بولىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ پانى دۇنياىنىڭ مەئىشەت-لىرىگە بەلگىلىك ئەھمىيەت بېرىشى، سودا - سې-تىققى قوللىشى شەھەرلەشكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ماد-دىي ۋە روھىي ئېھتىياجلىرىغا باب كېلىشى بۇ دىنىنىڭ قوبۇل قىلىنىشىدىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى. ئۇيغۇر پادىشاھلىقىدا ھەتتا شاھزادىلەرمۇ يېراق ئاللەرگە بېرىپ سودا تىجارەت قىلغان. ㉕

تۆتىنچى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك قۇرۇل-مىسى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ سودا - تىجا-رەت مەدەنىيىتىدىكى تەسىرى ۋە ئورنى مە-سىلىسى. ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان ئۇرخۇن ئۇي-غۇر خانلىقى، گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى، قوجۇ ئۇي-غۇر خانلىقى، قاراخانىلار ئۇيغۇر خانلىقى ۋە يە-كەن سەئىدىيە خانلىقى ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىغا كىرگەن ئىچكى توققۇز قەبىلە ۋە تاشقى توققۇز قەبىلىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان. مانا مۇشۇ قە-بىلىلەر ئىتتىپاقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان ئوق قەبىلىلەردۇر. بۇلاردىن باشقا ئۇيغۇرلارغا بىرمۇنچە تۈركىي قەبىلىلەر، ئارىيان ئىرىنقىغا مەنسۇپ بولغان، تارىختا ناھايىتى شانلىق مەدەنىيەت يارىتقان ساك، توخار ۋە سوغدىلارمۇ ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كەتكەن.

سودا - تىجارەت بابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە قوشۇلغان سوغدىلار گەرچە «ئۇيغۇر ئېتنىك سۇبىستراتى بولالمىغان، بەلكى پەقەت نىسپىي ھالدا قىسمەن تەركىبىي قىسمى بولۇپ قوشۇلغان» ㉖ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ئىقتىساد - مەدەنىيەت ھاياتىغا بولغان ئاكتىپ تەسە-ررىنى سەل چاغلاشقا بولمايدۇ. سوغدىلار ئەڭ دەس-لەپ ئۆزلىرىنىڭ مىللەت نامى بىلەن ئاتالغان «سوغدىيانا» دا كىچىك بەگلىكلەرگە بۆلۈنۈپ تۇل-تۇراقلاشقان ۋە ئۆز ئەتراپىدىكى خەلقلەرگە بەلگە-لىك تەسىر كۆرسەتكەن خەلق ئىدى، سوغدىيانا-نىڭ تۈپرىقى ئۇنۇملۇك، بايلىقى مول بولۇپلا قال-ماستىن، بەلكى ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. خەلقى ئىشچان، ئەقىللىق بولۇپ، سودىغا ئىنتايىن ماھىر ئىدى. ئۇلار شەرقتە جۇڭگوغا جەنۇبتا ھىندىستانغا، غەربتە پر-سىيە ۋە ياۋروپاغا بېرىپ سودا قىلاتتى. بەزى مە-لۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئايىغى ھەتتا جەنۇ-بىي ۋېيتنامغىچە يېتىپ بارغان. ㉗ دېمەك، سوغ-

دىلار يىپەك يولىنىڭ يەلتاپانلىرى ئىدى. ئۇلار سودىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قالدۇراتتى. بەزى تارىخىي مەنبەلەردە، مەسىلەن سۇي دەۋرىدە ئۇتكەن ۋېي جىنىڭ «غەربىي تاغخەت توغرىسىدا خاتىرىلەر» دېگەن ئەسىردە: «كانگىيە (سەمەرقەنت) لىكلەر ھەممىسى سودا ئىشلىرىغا ماھىر ئىكەن. ئوغۇللىرى بەش يېشىدىلا ساۋادىنى چىقىرىدىكەن، كىچىكىدىن تارتىپلا سودىگەرچىلىكنى ئۆگىنىدىكەن، پايدا ئېلىشقا ئۇستا ئىكەن» دېيىلگەن. «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانى» دېگەن كىتابتا: «سەمەرقەنتلىكلەر يېڭى تۇغۇلغان بالىلىرىغا ئالدى بىلەن ھەسەل يېگۈزىدىكەن، قولىغا يېمىم تۇتقۇزىدىكەن. بۇ، بالىلىرىنىڭ چوڭ بولغاندا، ئاغزىدىن دائىم ھەسەلدەك تاتلىق سۆز چىقىشىنى، قولىغا پۇل كىرسە، پۇلنىڭ يېلىمدەك چاپلىشىپ قېلىشىنى، سودا ئىشلىرىغا ئەپچىل بولۇشىنى، بىر تىيىن پايدىنمۇ قولدىن چىقارماسلىقىنى ئۈمىد قىلغىنى ئىكەن. ئوغۇللىرىنى 20 ياشقا كىرگەندىلا چەت دۆلەتلەرگە سودا قىلىشقا ئەۋەتىدىكەن.....» دەپ يېزىلغان. ئۇيغۇر خانلىقىدىكى شاھزادىلىرىنى چەت ئەللەرگە سودا قىلىشقا ئەۋەتىشى، ئۇيغۇرلاردىكى «ئاغزى يۇمشاق موزاي قوش ئەمچەك ئېمەر» دېگەنگە ئوخشاش ماقال-تەمسىللەردىن بىز سوغدىلارنىڭ بەلگىلىك تەسىرىنى كۆرەلەيمىز.

ئۇيغۇرلارنىڭ سوغدىلار بىلەن بولغان ئالاقىسى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. تاڭ سۇلالىسى تارىخىدا ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە ھەمىشە تىلغا ئېلىنىپ تۇرىدىغان توققۇز جاۋۇپلار (توققۇز خۇلار) دەل ئەنە ئاشۇ سوغدىلار ئىدى. توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالىپ بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى (بۇ خان IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تەختكە ئولتۇرغان)نىڭ ئۇچ خىل يېزىقتا بولۇشى — ئالدى يوزى ئۇيغۇر يېزىقىدا، ئارقا يۈزى ئىككىگە بۆلۈنۈپ يېرىمى خەنزۇچە، يېرىمى سوغدىچە يېزىلىشى شۇ چاغدا ئۇيغۇرلارغا خەنزۇ ۋە سوغدى مەدەنىيىتىنىڭ بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىۋاتقانلىقىنىڭ بىر ئىپادىسى. كېيىن سوغدىلار تەدرىجىي ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كەتتى. ئۇيغۇرلار سوغدىلارنىڭ سودا مەدەنىيىتى ۋە شەھەر قۇرۇش مەدەنىيىتىنىڭ مەڭگۈلۈك ۋارىسى بولۇپ قالغان ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ يېپەك يولى ئالاقىلىرى جەريانىدا پەللىگە يەتكۈزگەن.

خۇلاسىلىگەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا سودا يولىدا كۆرسەتكەن قىزغىنلىقى ۋە سودا ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئىپادىلىگەن يۇقىرى سودا ئېڭى تاسادىپىي ھادىسە بولماستىن، بەلكى ئۇ يىراق تارىخقا يىلتىز تارتقان تىرادىتسىيە. بۇ خىل تىرادىتسىيە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا دەۋرىنىڭ تەلىپىگە ماس قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلغۇسى.

تارىخ قانچە شانلىق بولغان بىلەن ئۇ بەربىر ئۆتمۈشكە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئەمما تارىخنى يېزىش يېڭى ئەۋلادلاردا ئالقىلىق ھەرىكەتنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشنى مەقسەت قىلىدۇ. شۇنداق بولغاندىلا، تارىخ ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرغان بولىدۇ.

ئىزاھلار

① ھاجى قۇتلۇق قادىر «مۇقەددەس سەپەردىكى پاراڭلار»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1995 - يىللىق 5-، 6 - سان.

② ئا. ۋ گابائىن «قارا قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1980 - يىللىق 3 - سان.

③④⑧⑨ ئا. گ مالياۋكىن: «XII — IX ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» ئۇيغۇرچە نەشرى.

* بۇ يەردىكى «بيۇروكرات سىياسى» سەلبىي مەنىدە ئەمەس، بەلكى بيۇروكرات تۈزۈمىنى ياكى مەمۇرىي ئەمەلدارلار جەمئىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. جۇن. سترىئارت. مۇللىر 1860 - يىلى «مۆكۈ-مەت خىزمىتىنىڭ كەسپىي ئەمەلدارلارنىڭ قولىدا بولۇشى، بيۇروكرات تۈزۈمىنىڭ ماھىيىتى ۋە مەزمۇنى» دېگەنىدى.

⑤ «گېرمانىيە ئىنسىكلوپېرىيىسى» بۇ «مەرىپەت ۋە مەدەنىيەت» دېگەن كىتابتىن ئېلىنىدى. ئەمەلىيەت نەشرىياتى 1982 - يىل نەشرى.

⑥ ياپونىيەلىك يۇي تىيەنخېك يازغان. «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى» ئۇيغۇرچە نەشرى.

⑦ كىلىمكايىت «يېپەك يولىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى.

⑧⑨ مالياۋكىن: «XII — IX ئەسىردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى».

⑪⑫ كىلىمكايىت «قەدىمكى يېپەك يولىدىكى مەدەنىيەت».

* شىنجاڭنىڭ تەبىئىي شارائىتى ھەققىدىكى بايانلار «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» دېگەن كىتابتىن قىسقارتىپ ئېلىندى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985- يىل ئۈيغۇرچە نەشرى.

* بۇ جەھەتتە پېرۇفېسسور شەرىپىدىن ئۆمەرنىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار» نى ئوقۇساقمۇ جىق مەلۇماتقا ئېرىشەلەيمىز.

⑬ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «يېڭى يولىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئەنگۈشتەرلىرىنى قايتا تېپىۋېلىش»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1989 - يىللىق 2 - سان.

⑭ توڭباۋ «چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى سودا فىرمىلىرى»، «شىنجاڭ تارىخي ماتېرىياللىرى» ئۇيغۇرچە 3 - سان.

⑮ جۇر ۋېچاۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيىسى» خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

⑯ ئېزىزوۋ ئابدۇللا: «مۇساباۋۇلار كارخانىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 28 - سان.

⑰ ياپونىيىلىك رېنىيېشىنكىشەن «ئوچۇر ئىلى ھەققىدە 77 ساۋات، XXI ئەسىرنىڭ پاسپورتى»، كىتاب ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلار نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى.

⑱ «مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى.

⑲ «قۇرئان كەرىم» 83 - سۈرە، سۈرە مۇقەددىمە، 1-، 2-، 3-، 4-، 5 - ئايەتلەر.

⑳ «قۇرئان كەرىم» 2 - سۈرە، سۈرە بەقەر 188 - ئايەت.

㉑ «سەھىمۇلبۇخارى جەۋھەرلىرى ۋە قەستىلانى شەرھى» 153 - ھەدىس. مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى.

㉒ يۇقىرىقى كىتاب، 167 - ھەدىس.

㉓ «سەھىمۇلبۇخارى جەۋھەرلىرى ۋە قەستىلانى شەرھى» 168 - ھەدىس.

㉔ «قۇرئان كەرىم» 2 - سۈرە، سۈرە بەقەر 275 - ئايەت.

㉕ «شاجۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە مەدەنىي يادىكالىقلىرى» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن 6 - نومۇرلۇق مەكتۇپقا قارالسۇن.

㉖ لى يۈك: «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكا سەنئىتىنىڭ يېراق قەدىمكى زامان ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى ۋە ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا» «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ئۇيغۇرچە 1995 - يىللىق 2 - سان.

㉗ يۇي تىيەنخىك «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى».

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1980 - يىل 3 - سان، 1989 - يىللىق 2 - سان.

2. يۇي تىيەنخىك: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى.

3. مالياۋكىن: «IX — XI ئەسىردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»

4. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

5. «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئاسىيا - تىنچ ئوكيان دۆلەتلىرى ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشى ھەققىدە

تۇرسۇننىياز ساۋۇر*

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىنىڭ 80 - يىللاردىن بېرى دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ يېڭى ئېشىش نۇقتىسىغا ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇ رايوندىكى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ مەزمۇنلىرىدا يۈز بەرگەن دېموكراتىيە - تىنچلىق ۋە تەرەققىياتتىن ئىبارەت يېڭى يۈزلىنىش ۋە ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى ئاساسىي قانۇن نەزەريىسىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلدى.

摘要：本文论述随着亚太地区 80 年代以来成为世界经济新的增长点，这一地区各国宪法内容中出现的民主、和平、发展的新趋势，对传统宪法理论产生的影响。

Abstract: Since 80's, the countries of the Pacific Asia have become a new growth point in the world economy, In this article, the wrifer explaihedthe influenle of constitutious of the countries in this area, and the new tendency in democracy, peace and development appeared in the theory of traditional coustitution

«ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونى» نۆۋەتتە خەلقئارادا بىر قەدەر كۆپ ئىستېمال قىلىنىۋاتقان، ئەمما جۇغراپىيىلىك دائىرىسى نازا ئېنىق بولمىغان بىر ئۇقۇمدۇر. بۇنىڭدا بەزىلەر ئاساسەن تىنچ ئوكيان بويلىرىغا جايلاشقان دۆلەتلەرنى كۆزدە تۇتسا، ① بەزىلەر ئۇنى غەربتە جەنۇبىي ئاسىيا بىرىم ئارالىرىدىن شەرقتە ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ غەربىي دېڭىز بويلىرىغىچە، شىمالدا ئامېرىكىنىڭ سېئاتل ۋە ياپونىيەنىڭ كۆرىل تاقىم ئارالىرىدىن جەنۇبتا يېڭى زېللاندىيىنىڭ ۋېللىڭتون ۋە چىلەنىڭ پۈيېر تومونتلارغىچە بولغان يەر شارىنىڭ تەخمىنەن يېرىمىنى ئىگىلىگەن جايلارنى كۆزدە تۇتىدۇ. ② نۆۋەتتە ئىككىنچى خىلدىكى قاراشتىكىلەر كۆپ سانلىق بولۇپ، ئاپتورنىڭ كۆزدە تۇتقىنىمۇ مۇشۇنداق بىر چوڭ رايوندىن ئىبارەت: بۇ رايوندا يېقىنقى 50 يىلدىن بۇيان ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر بولدى، بولۇپمۇ 80 - يىللارنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلىرىدىن باشلاپ بۇ رايوندىكى بىر قىسىم تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تۇرلۇك ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇشىغا ئەگىشىپ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ساھەلىرىدە دۇنيانىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى

* تۇرسۇننىياز ساۋۇر: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى.

قوزغايدىغان ۋەزىيەت شەكىللىنىپ، تەبىئىي ھالدا ئۇلارنىڭ ئاساسىي قانۇن ۋە ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ يېڭى تەرەققىيات يۈزلىنىشى بارلىققا كەلدى. بۇ رايوندا ئەزەلدىن ئوخشاش بولمىغان ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈلمە، ئوخشاش بولمىغان دىنىي ئېتىقاد، ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت ۋە ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدە فورماتسىيىسى مەۋجۇت بولغان بولسىمۇ، لېكىن سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلىشىشى ۋە دۇنيا مىقياسىدا شەكىللەنگەن يېڭى تەرەققىيات ۋەزىيىتىنىڭ تۇرتكىسىدە ئۇلارنىڭ ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈلمىسىدە دېموكراتىيە، تىنچلىق ۋە تەرەققىياتتىن ئىبارەت ئورتاق تەرەققىيات يۈزلىنىشى شەكىللەندى.

1. دېموكراتىيە - تىنچلىقنى ئاساسىي قانۇن تۈزۈش پرىنسىپى قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈلمىسىنى دېموكراتىيىلەشتۈرۈشكە قاراپ تەرەققىي قىلدۇرۇش

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنلا بۇ رايوندىكى بىر قىسىم يېڭىدىن مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن دۆلەتلەر «دېموكراتىيە»نى مۇھىم بىر سىياسىي تۈزۈم سۈپىتىدە بۇ ئاستە ئاساسىي قانۇن ئارقىلىق ئېتىراپ قىلغان. ھىندىستاننىڭ 1950 - يىلى كۆچكە ئىگە بولغان (ھازىرمۇ يولغا قويۇلۇاتقان) ئاساسىي قانۇنىدا: ھىندىستان «ئىگىلىك ھوقۇقلۇق، سوتسىيالىستىك، ئەنئەنىۋى دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت» دەپ جاكارلانغان بولۇپ، ھازىرغىچە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ كەلگەن پارتىيىلەرنىڭ ھەممىسى «مىللەتچەرۋەرلىك، ئەنئەنچىلىك، دېموكراتىزم ۋە سوتسىيالىزم» دىن ئىبارەت تۆت پرىنسىپنى دۆلەت قۇرۇلۇش پرىنسىپى قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، ئۇزۇنىڭ ئىچكى - تاشقى فاكتورلىرىدە سىياسەتلىرىدە ئەمەلىيلەشتۈرۈپ كەلدى. ھىندونېزىيە 1959 - يىلى مۇستەقىللىقنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، تەسىرى بىر قەدەر چوڭ بولغان «5-ئاپرىل ئاساسىي قانۇنى»نى ماقۇللاپ، «ئالالاھقا ئىخلاس قىلىش، ئىنسانپەرۋەرلىك، مىللەتچەرۋەرلىك، دېموكراتىيە، جەمئىيەتنىڭ تىنچلىقى»نى «دۆلەت قۇرۇلۇشىنىڭ بەش ئاساسى» قىلىپ بەلگىلىگەن. 1975 - يىلى ھىندونېزىيە پارلامېنتى «سىياسىي پارتىيىلەر قانۇنى»نى ماقۇللاپ، «دۆلەت قۇرۇلۇشىنىڭ بەش ئاساس»غا ئېتىقاد قىلىش ۋە «5-ئاپرىل ئاساسىي قانۇنى»نى ئېتىراپ قىلىشنى سىياسىي پارتىيىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنىڭ قانۇنىي ئالدىنقى شەرتى قىلىپ بەلگىلىدى.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى 90 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە شەرقىي - جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرىنىڭ ئىگىلىكىنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، ئۇلارنىڭ ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈلمىسىنىڭ دېموكراتىيىلىشىش يۈزلىنىشى تېخىمۇ روشەنلەشتى. كورىيە 1987 - يىلى «دېموكراتىك ئاساسىي قانۇن»نى دەپ ئاتالغان 6 - جۇمھۇرىيەت ئاساسىي قانۇنىنى تۈزدى، بۇ ئاساسىي قانۇن «دېموكراتىيىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، جەمئىيەتنىڭ ئادىللىقى ۋە بارلىق پۇقرالارنىڭ پاراۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش»نى يېتەكچى ئىدىيە، «ئىجتىمائىي باراۋەرلىك ۋە باراۋەر تەرەققىي قىلىش»نى مەقسەت قىلغان. نەتىجىدە 1988 - يىلى كورىيە تارىخىدا تۇنجى قېتىم ھاكىمىيەت تىنچ يول بىلەن ئالماشتى ھەم 30 يىلدەك داۋاملاشقان ھەربىلەر ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلدى، زۇڭتۇڭلۇق ئىلگىرىكىدەك مۇددەتسىز، ئۆمۈرلۈك زۇڭتۇڭلۇق بولىدىغان ھالەت ئۆزگەرتىلىپ، مۇئەييەن مۇددەت بەلگىلەندى. ھاكىمىيەت ئىلگىرىكى ھەربىي ئۆزگىرىشىگە تايىنىپ ئالمىشىشتىن سايلىغۇچىلارنىڭ بەۋاستە سايلىشى ئارقىلىق ئالمىشىشقا ئۆزگەردى. بۇ كورىيە ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىنىڭ دېموكراتىيىلىشىشكە قاراپ زور بىر قەدەم باسقانلىقىنىڭ نامايەندىسىدۇر.

تايلاند 1991 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئاساسىي قا-

نۇنغا تۇزىتىش كىرگۈزدى. 1992 - يىلى 6 - ئايغا كەلگەندە پارلامېنت يەنە: «زۇڭلى سايلىغۇچىلار تەرىپىدىن ۋۇجۇدقا كېلىشى شەرت» دېگەنگە ئوخشاش يېڭى مەزمۇنلارنى ئاساسىي قانۇنغا كىرگۈزدى. «پارلامېنت دېموكراتىيىسى»نى يولغا قويۇپ، ھەربىيلەرنىڭ مۇداخىلىسىگە قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. لائۇس 1991 - يىلى يېڭى ئاساسىي قانۇن ماقۇللاپ، «خەلق دېموكراتىيىسى تۈزۈمىنى قوغدىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش»، «تىنچ، مۇستەقىل، دېموكراتىك بولغان، بىرلىككە كەلگەن ۋە گۈللەندۈرگەن» لائۇس بەرپا قىلىشنى ئاساسىي قانۇنىنىڭ تۇپ يېتەكچى ئىدىيىسى قىلدى. ۋيېتنام 1992 - يىلى ماقۇللىغان يېڭى ئاساسىي قانۇنىدا ئەسلىدىكى «پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت» توغرىسىدىكى تەبىرنى ئۆزگەرتىپ «ۋيېتنام سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى — خەلقنىڭ»، «خەلق ئۆز ئۆزىگە خوجا بولىدىغان»، «خەلق ئۈچۈن قۇرۇلغان دۆلەت» دەپ ئىزاھلىغان.③ بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچىلەرنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى جەھەتتىن ئالغاندا، ۋيېتنامدا سوتسىيالىستىك دېموكراتىك سىياسىيىنىڭ ئاساسى ۋە دائىرىسى زور ھەجمىدە كېڭەيگەن.

ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈلمىسىدىكى دېموكراتىيىنىڭ تەرەققىياتى يەنە بىر قىسىم پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ساقلاپ قالغان دۆلەتلەرنىڭ تەدرىجىي ھالدا دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت تۈزۈلمىسىگە ياكى پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمگە قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: نەپال پادىشاھلىقى 1990 - يىلى 7 - ئايدا دېموكراتىيە تۈزۈمىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، پادىشاھ ۋە ئوردا پەرمان جاكارلاش ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىدۇ، پادىشاھتا قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى بولمايدۇ، دەپ جاكارلاپ، پادىشاھلىق تۈزۈمىدىن پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈلمىگە قاراپ چوڭ بىر قەدەم باستى. شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 9 - كۈنى نېپال ئاساسىي قانۇن ماقۇللاپ، كۆپ پارتىيىلەر پارلامېنت تۈزۈمىنى ۋە پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى تۇپ قانۇن كاپالەتكە ئىگە قىلدى. بۇلار نېپالنىڭ 1955 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇنىدىكى «سىياسىي پارتىيە قۇرۇش مەنئى قىلىنىدۇ، بارلىق ھوقۇق پادىشاھقا تەۋە بولىدۇ» دېگەن بەلگىلىمىگە قارىغاندا دېموكراتىيىگە قاراپ بېسىلغان زور بىر قەدەمدۇر. كامبودژا پادىشاھلىقى 1993 - يىلى تۈزۈپ يولغا قويغان يېڭى ئاساسىي قانۇندا: «پادىشاھ پۈتۈن مەملىكەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ، لېكىن كونكرېت ھاكىمىيەت يۈرگۈزمەيدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن بولۇپ، بۇ 1947 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇندىكى پادىشاھتا خادىملارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ۋە ۋەزىپىدىن قالدۇرۇش ھوقۇقى بولىدۇ، بارلىق قوراللىق كۈچلەرگە قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ، دېگەن بەلگىلىمىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، دېموكراتىك تۈزۈمگە قاراپ زور بىر قەدەم باسقان. لېكىن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. نەزەر دائىرىسىزنى تەخمىنى يېراقلىقتىن قويىدىغان بولساق، غەربىي ئاسىيادىكى (ئاسىيا - تىنچ ئوكيان دائىرىسىدىن سەل ھالقىيدۇ) سەئۇدى ئەرەبىستانى 1992 - يىلى 3 - ئايدا قويۇق ئىسلام تۈسىگە ئىگە بولغان ئاساسىي قانۇن ماقۇللاپ، بۇ دۆلەتتە يازما ئاساسىي قانۇن بولماسلىق تارىخىغا خاتىمە بەردى، بۇ ئاساسىي قانۇن ئىقتىساد، ئىجتىمائىيەت، مائارىپ ۋە مەدەنىيەت ساھەسىنى تەرەققىيات نىشانى قىلغان ھەم ئەنئەنىۋى ئىسلام جەمئىيىتىدە دەسلەپكى قەدەمدە دېموكراتىيە پاكىتلىرىنى ئېتىراپ قىلىپ، جەمئىيەتنىڭ دېموكراتىيىلىشىشكە قاراپ تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

2. كىشىلىك ھوقۇقنى تەكىتلەش، پۇقرالار ھوقۇقىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش، مەسلىھەتلىشىش، مۇرەسسە قىلىش ۋە قانۇن ئارقىلىق تەرتىپكە سېلىش

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى ھەرقايسى ئەللەردىكى ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچىلەر ئۈمۈميۈزلۈك ئەھمىيەت بېرىدىغان مەسىلە بولۇپ قالدى. «بىرلەشكەن دۆ-

لەتلەر تەشكىلاتىنىڭ نىزامنامىسى»، «دۇنيا كىشىلىك ھوقۇق خىتاپنامىسى»، «ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ھوقۇقى توغرىسىدىكى خەلقئارا ئەھدىنامە» ۋە «پۇقرالىق ھوقۇقى ۋە سىياسىي ھوقۇق توغرىسىدىكى ئەھدىنامە» قاتارلىق بىر قاتار كىشىلىك ھوقۇق توغرىسىدىكى ئەھدىنامە مىلەر ھەمدە ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان خەلقئارا ئەخلاق مىزانلىغا ئايلاندى. 50 - يىللارنىڭ ئالدى كەينىدە تۈركۈپ يولغا قويۇلغان مۇستەبتان ئاساسىي قانۇنىدىن باشلاپ 90 - يىللارنىڭ ئالدى كەينىدە تۈركۈپ يولغا قويۇلغان ۋېيتنام، لائوس، كامبودژا، رۇسىيە، قازاقستان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرىغىچە بۇ مەسىلە بارغانسېرى تېخىمۇ زور ئېتىبارغا ئېرىشتى.

90 - يىللاردا تۈزۈلگەن ۋېيتنام، رۇسىيە، قازاقستان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرىدا يەنە پۇقرالارنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنى كېڭەيتىش ۋە ئۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلىشنى تەكىتلەش ئالاھىدە گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇلدى. ۋېيتنامنىڭ يېڭى ئاساسىي قانۇنىدا بۇرۇنقى ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن «پۇقرالىق ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى» ئەمگەكچىلەر ئىممۇنىتېتىنىڭ كوللېكتىپ خوجايىنلىق تۈزۈمىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ» دەپ بەلگىلىمە «پۇقرالىق ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى» جەلىنىڭ خوجايىنلىق تۈزۈمىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ» دەپ ئۆزگەرتىلدى. رۇسىيە ئاساسىي قانۇنىنىڭ ئاساسىي قانۇن پرىنسىپلىرى قىسمىدا «كىشىلىك ھوقۇقىنى قوغداش» پرىنسىپى ئېنىق بەلگىلەندى؛ بۇ ئاساسىي قانۇننىڭ 2 - مادداسىدا «ئادەم، ۋە پۇقرانىڭ ھوقۇق ۋە ئەركىنلىكى ئالىي قىممەتكە ئىگە ئادەم ۋە پۇقرانىڭ ھوقۇق ۋە ئەركىنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش، ئۇنىڭغا رىئايە قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش دۆلەتنىڭ مەجبۇرىيىتى» دەپ بەلگىلەنگەن بولۇپ، بۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئاساسىي قانۇنلىرىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىدى. قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى ئاساسىي قانۇنىدا يەنە پۇقرالارنىڭ «ئەركىن كۆچۈش ھوقۇقى»، «ئىشسىزلارنىڭ ئىجتىمائىي كاپالەتكە ئىگە بولۇش ھوقۇقى»، «ئەمگەك توختىتىمنىڭ ئەركىن بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ھوقۇقى» قاتارلىق يېڭى مەزمۇنلار كۆپەيتىلدى. بەزى دۆلەتلەر يەنە پۇقرالار ھوقۇقىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى كاپالەتلەندۈرۈش بولۇپمۇ پۇقرالار ئىچىدىكى ئالاھىدە تەرەپلەرنىڭ ھوقۇق مەنپەئىتىنى ئالاھىدە قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىدى. چاۋشيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتى ئۇرۇشتىن كېيىن تۈزگەن ئوچ قېتىملىق (1948 - يىل، 1972 - يىل ۋە 1992 - يىللار) ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ ھەممىسىدە پۇقرالارنىڭ «بىلىم ئېلىش ھوقۇقى» دەپ كېنىيەلا «دۆلەت ئىلغار بولغان مائارىپ تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ ۋە ھەقسىز مەجبۇرىي مائارىپنى يولغا قويۇش قاتارلىق خەلقىمىزنىڭ مائارىپ تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، بۇ خىل ھوقۇقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدۇ» دەپ بەلگىلىگەن. ① ياپونىيە، سىنگاپور قاتارلىق دۆلەتلەر ياشانغانلار تەسىساتىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئايالار - بالىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى دەخلى-تەرۇزگە ئۇچرايدىغان ئەھۋاللارنىڭ كۆپ بولۇشىدەك ئەھۋالغا ئاساسەن، ياشانغانلارنىڭ پېنسىيە پۇندى تۈزۈمىنى يېڭىدىن تۈزۈپ يولغا قويدى. سىنگاپور «ئايالار نىزامنامىسى»نى يولغا قويۇپ، ئايالارنى خورلاشنى قەتئىي مەنئى قىلدى. مالايسىيا 1991 - يىلى 7 - ئايدا «بالىلارنى قوغداش قانۇنى»نى يولغا قويۇپ، بالىلارنى خورلاشنى قەتئىي مەنئى قىلدى ھەمدە ساقچى دائىرىلىرىنىڭ تارىلتىشىغا رۇخسەت قىلدى. ھىندىستاندا يەنە قەنقى يىللاردىن بۇيان ئاساسىي قانۇندىكى «ئەر-ئاياللار باراۋەرلىكى» ۋە باشقا باراۋەرلىك ھوقۇقلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ساداسى ناھايىتى تېز ئۆرلىدى. شۇڭا، 1994 - يىلى ھىندىستان پارلامېنتى مەخسۇس كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداش قانۇنىنى قوللاپ «مەملىكەتلىك كىشىلىك ھوقۇقى كومىتېتى» تەسىس قىلدى، شتات ۋە ئاساسىي قانۇنلاردا «شتات كىشىلىك ھوقۇقى كومىتېتى»، «كىشىلىك ھوقۇقى سوتى» قاتارلىقلار تەسىس قىلىنىپ، كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى. ⑤

ئاسىيا، تىنچ ئوكيان رايونىدىكى كۆپلىگەن دۆلەتلەر كۆپ مىللەتلىك دۆلەتلەر بولۇپ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇلار كېڭىشىش، مۇرەسسە قىلىش، قانۇن ۋاستىسىنى ئارقىلىق تەرتىپكە سېلىش قاتارلىق تىنچلىق ئۇسۇللىرى ئارقىلىق دۆلەتنىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ھەل قىلىشنى ئاساسىي قانۇن تۈزۈشنىڭ بىر مۇھىم نۇقتىسى قىلدى. ھىندىستان

1949 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇننىڭ تۈزگەتىلىۋاتقان ئۇزۇنىمىك كۆپ مىللەتلىك، كۆپ دىنلىق دۆلەت بولۇشتەك دۆلەت ئالاھىدىلىكى ھۆججەتلەشتۈرۈلگەن ئاساسىي، دۆلەت ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى پەسەيتىش ئۈچۈن، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھوقۇق مەنپەئىتىنى قوغداش، شۇنداقلا ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن مىللەتلەر باراۋەرلىكى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىغانىدى. سىنگاپورمۇ كۆپ مىللەتلىك، كۆپ ئىرقلىق ۋە كۆپ دىنلىق دۆلەت. شۇڭا 1990 - يىلى 2 - ئايدا پارلامېنت ماقۇللىغان «ئورتاق قىممەت قارىشى توغرىسىدىكى ئاق تاشلىق كىتاب»نى ئېلان قىلىپ «ئىرقلار ئىتتاق بولۇش، دىللار كەڭ قوللۇق بولۇش»نى سىنگاپور جەمئىيىتىدىكى بەش چوڭ قىممەت قارىشىنىڭ بىرى قىلىپ ئوتتۇرىغا قويدى. چاۋشيەن ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يارىم شىپ قىلىش، كېڭىشىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا باشلىدى. 1980 - يىلى چاۋشيەن دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى تەرەپ «دېموكراتىك فېدېراتسىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش» تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى، 1988 - يىلى ئۇنىڭ ۋەكىلى 43 - قېتىملىق بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى چوڭ يىغىنىدا سۆزلىگەن سۆزىدە ئۇنى يەنە تەكىتلىدى. 1993 - يىلى جىن يۈڭسەن زۇڭتۇك بولغاندىن كېيىنلا XXI ئەسىردىكى كورىيە مىللىتىنىڭ «ئورتاق گەۋدىسى»نى بەرپا قىلىش، «تىنچلىق يولى» ئارقىلىق «مىللەتنىڭ بىرلىكى»نى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى⑥. ھەممىگە مەلۇم-كى، روسىيە تېخىمۇ تىپىك بولغان بىر كۆپ مىللەتلىك دۆلەت. ئۇ 160 تىن ئارتۇق مىللەتتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاھالىلىرى ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 17.5 %نى، ئۇلار ئول-تۇراقلاشقان جايلار دۆلەت زېمىنىنىڭ 53.3 %نى ئىگىلەيدۇ. 1991- يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندا، بەزىلەر روسىيەنىڭ دۆلەت ئىچىدە-كى مىللىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇنىڭمۇ پارچىلىنىش ئېھتىماللىقىنى كۆرسەتتىپ ئوتكەنىدى، بىراق ھازىرقى رېئال ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ بىر ناتوغرا تەسەۋۋۇر بولۇپ قالدى. گەرچە روسىيە بەزى مەسىلىلەرگە دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي قانۇننىڭ ئۇزۇنىشگە ئالغان بىر قاتار قانۇنىي ۋاستىلەر ئارقىلىق مەسىلىلەرنى ئوڭۇملۇك ھەل قىلىپ كەلدى. يۇقىرىقىلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئاسىيا تىنچ ئوكيان رايونىدىكى دۆلەتلەر كىشىلىك ھوقۇق ۋە پۇقرالىق ھوقۇقىغا بارغانسېرى تېخىمۇ ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشقا باشلىدى. مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش، دۆلەتنىڭ بىر-لىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە ئوتتۇرا قوغداش قاتارلىق مەسىلىلەردە مەسلىھەتلىشىپ پىكىر ئالماشتۇ-رۇش، يارىشىپ قىلىش، ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇن ۋاستىسى ئارقىلىق تەرتىپكە سېلىش قاتارلىق تىنچلىق ئۇسۇللىرى ئاساسىي ئېقىمنى ئىگىلىدى ھەمدە ھازىرقى زامان دۇنياشىنىڭ تىنچ - مۇقىم بولغان جەمئىيەت تەرتىپىنى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت ئاساسىي ئېقىمنى ئەكس ئەتتۈردى.

3. ئاساسىي قانۇن قائىدىلىرىگە ئەھمىيەت بېرىپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىش، سىياسىي جەھەتتە قانۇنىي ئىزغا سېلىش، پاكلاشتۇرۇش، چىرىكلىككە قارشى تۇرۇشتا چىڭ تۇرۇپ تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش

ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىدىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىگىلىكنى گۈللەندۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت ئورتاق ئارزۇسى ۋە مول تەجرىبىسى، ئۇلارنىڭ دېموكراتىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە تىنچ بولغان ئېچكى - تاشقى مۇھىت-نى قوغداش- قەدىرلەش ئاساسىدا، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە مۇستەھكەملەشنى ئاساسىي قانۇن تۈزۈش ۋە ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي تۈزۈلمىسىنى مۇكەممەل-لەشتۈرۈشنىڭ يەنە بىر مۇھىم نۇقتىسى قىلىشنى بەلگىلىدى. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىقتىساد-نى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىدىيىسى بۇ رايوندىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئاساسىي قانۇن تەرەققىياتى-نىڭ ئۆزىگە خاس دەلىلى ۋە بىۋاستە ھەرىكەتلەن-

دۆرگۈچى كۆچى بولۇپ قالدى. بەزى دۆلەتلەر، بولۇپمۇ پۈتۈن كۆچى بىلەن ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تىرىشىۋاتقان دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتىنىڭ دۆلەت ئەھۋالىغا ئاساسلىنىپ كېلىۋاتقان ئىگىلىك تەرەققىي قىلدۇرۇش ستراتېگىيىسى ۋە ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشنى بارلىق دۆلەت ئىشلىرىنىڭ ئالدىغا قويماقتا، ھالبۇكى، دۆلەتنىڭ تۈپ چوڭ قانۇنى بولغان ئاساسىي قانۇن بۇ جەھەتتە ئۆزىنىڭ قېلىپلاشتۇرۇش، ئېتىراپ قىلىش ۋە نىشانىنى كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت فۇنكسىيىسىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئاساس كېلىدۇ. ھەرقانداق بىر دۆلەت ئۆزىنىڭ نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا ۋاقىت، پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، ئۆزى تاللىغان ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ستراتېگىيىسى ۋە ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنى ئاساسىي قانۇن ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇپ، ئاساسىي قانۇننىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىگىدارچىلىق سۈرۈش ۋە كاپالەتلەندۈرۈش رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا ماھىر بولۇشى لازىم. بۇ دۇنيا ئاساسىي قانۇنلۇق سىياسىي ھەرىكەت تارىخىنىڭ، بولۇپمۇ ئاسىيا - تىنچ ئوكيان ئەللىرىنىڭ 80 - يىللاردىن بۇيانقى ئاساسىي قانۇن تۈزۈش، ئاساسىي قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش ھەرىكىتىنىڭ ئىجابىي ساۋاقلىرىدىن بېرى.

كورىيەنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى 60 - يىللاردىن ئىگىدارچىلىقنى ئەللەردىن چوڭ پەرقلەنمەيتتى. بىراق 60 - يىللاردىن كېيىن ئىزچىل تۈردە يۇقىرى سۈرئەتتە ئېشىش ھالىتىنى ساقلاپ كەلدى. 70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە كۆرۈلگەن روشەن ئۆزگىرىشلەرگە ماسلىشىش ئۈچۈن 1972 - يىلى «يېڭىلىققا كۆچۈش ئاساسىي قانۇنى» دەپ ئاتالغان ئاساسىي قانۇننى پۈقرالارنىڭ ئومۇمىي يۇزلۈك ئاۋاز بېرىشى ئارقىلىق تۈزۈپ چىقىپ، ئىجتىمائىي - ئىقتىساتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى دۆلەتنىڭ باش ۋەزىپىسى قىلىپ بېكىتتى. 80 - يىللارغا كەلگەندە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتلىرىدە يەنە بىر يېڭى تەرەققىيات سەۋىيىسى بارلىققا كەلدى، نەتىجىدە يەنە 1980 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇننى تۈزدى. تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئېشىشى كورىيە قانۇن چىقارغۇچىلىرىنى يەنىمۇ ئىگىرىلەپ، ئېھتىياجغا ماسلىشىشقا مەجبۇر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار 1987 - يىلىدىكى ئاساسىي قانۇننى تۈزۈپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات مەسىلىسىنى مەخسۇس بىر باب ئارقىلىق بەلگىلىدى. بۇلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كورىيەنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەھەتتە ئېرىشكەن مول مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە نۆۋەتتە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىقتىسادىي جەھەتتە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىسلاھاتىنىڭ ھەممىسى باشتىن - ئاخىرى ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ يېتەكچى پرىنسىپلىرى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان.

تىنچ ئوكيانىنىڭ ئۇ چېتىدىكى لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرىمۇ 80 - يىللاردىن بۇيان، كۆلەمى چوڭ، تەسىرى چوڭقۇر بولغان بىر مەيدان «ئىقتىسادىي ئۆزگىرىش» نى باشلىۋەتتى ⑦. ئىسلاھاتنى كاپالەتلەندۈرۈش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، ئۇلار نۇرغۇنلىغان قانۇن - قائىدىلەرنى تۈزىدى. مىكسىكا 1991 - يىلى 6 - ئاي ۋە 8 - ئايدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «ئەقلىي مۇلۈك ھوقۇقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە قوغداش قانۇنى» ۋە «مەتبۇئات ھوقۇقىنى قوغداش قانۇنى» نى ئېلان قىلدى؛ ئارگېنتىنا 1989 - يىلى «دۆلەت ئىسلاھات قانۇنى» نى ئېلان قىلدى. بۇ دۆلەتلەر ئاساسىي قانۇننىڭ ئىسلاھات جەريانىدىكى تۈپ قائىدىلىك رولىغا تولۇق ئەھمىيەت بېرىپ، دەل ۋاقتىدا ئاساسىي قانۇنلىرىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، ئىسلاھاتنىڭ ئوڭۇشلۇق تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن تۈپ قانۇنىي ئاساس بەرپا قىلدى. برازىلىيەدە 1993-يىلى ۋە 1994 - يىلى يېرىم يىلدەك ۋاقىت ئىچىدە ھۆكۈمەت ئىقتىسادىي ئىسلاھاتقا دائىر بولغان ئاساسىي قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش لايىھىسىدىن 79 نى ئوتتۇرىغا قويغانىدى، بۇنىڭدىن ئالتىسى پارلامېنت تەرىپىدىن تەستىقلانىدى. قانۇن - قائىدىلىرىدىن، بولۇپمۇ ئاساسىي قانۇن - قائىدىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىقتىسادىي ئىسلاھاتنى قائىدىلەشتۈرۈش، ئىلگىرى سۈرۈش ھەم كاپالەتلەندۈرۈش — لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئىسلاھاتىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكىدۇر.

ۋېيتنام ئاسىيادىكى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى يولغا قويۇۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ بىرى. ئۇ بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن 1980 - يىلى تۈزگەن ئاساسىي قانۇنىدا مەخسۇس باب ئارقىلىق ئىقتىسادىي تۈزۈمنى بەلگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن بازار ئىگىلىكى توغرىسىدا بەلگىلىمە يوق ئىدى. ئىسلاھات تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ۋېيتنام 1992 - يىلى يېڭى ئاساسىي

قانۇن ماقۇللاپ، تۇپ قانۇن شەكلى ئارقىلىق دۆ-
لەتنىڭ بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ ئاساسىي
ۋەزىپىنى ۋە سىياسەتلىرىنى ئېتىراپ قىلىپ،
ئىسلاھاتنىڭ نىشانى ۋە يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ
بەردى. ئاسىيادىكى «4 كىچىك نوچى» دىن كېيىن
تايلاند، مالايسىيا، ھىندونوزىيە قاتارلىق شەرقىي-
جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلىرىمۇ ئىگىلىكنى تەرەققىي
قىلدۇرۇش ستراتېگىيىسىنى تەرتىپكە سېلىپ،
دۇنيادىكى تەرەققىيات سۈرئىتى ئەڭ تېز دۆلەتلەر-
دىن بولۇپ قالدى. ئۇلار كۆپ قېتىم ئاساسىي
قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ ياكى يېڭىدىن ماقۇل-
لاپ، ئىگىلىكنىڭ يۆنىرى سۈرئىتىنى ئېشىشىنى
كاپالەتلەندۈردى. ھىندىستان 1949 - يىلىدىكى
ئاساسىي قانۇنىغا ھازىرغىچە 50 نەچچە تۈرلۈك
تۈزىتىش كىرگۈزۈپ بولدى. سابىق سوۋېت ئىت-
تىپاقى پارچىلانغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا را-
يونىدا يېڭىدىن مۇستەقىل بولغان دۆلەتلەرمۇ بازار
ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ
بۇرۇلۇشىنى ئېتىراپ قىلىدىغان ئاساسىي قانۇنلار-
نى ئارقا - ئارقىدىن يولغا قويدى.

بۇ رايوندىكى نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەر ئاساسىي
قانۇن - قائىدىلىرىنىڭ رولىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلە-
نىپ، ئىگىلىك تەرەققىياتىنى تېزلىتىش جەريانىدا
يەنە شۇنىمۇ تونۇپ يەتتىكى، سىياسىي جەھەتتىكى
چېرىكلىك ھادىسىلىرى ئىگىلىكنىڭ يۆنىرى سۈر-
ئەتتىكى تەرەققىياتىنى ساقلاپ قېلىش ۋە مۇستەھ-
كەملەشنىڭ ئېغىر تۇسالغۇسىغا ئايلىنىپ قالدى.
شۇڭا بىر قىسىم دۆلەتلەر ئارقا - ئارقىدىن ئاسا-
سىي قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش ياكى يېڭىدىن
ئاساسىي قانۇن تۈزۈش ئارقىلىق، سىياسىي جە-
ھەتتە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، سىياسىي جەھەت-
تىكى پاكلاشتۇرۇش، چېرىكلىككە قارشى تۇرۇش-
نى كۈچەيتىپ، تەرەققىيات نەتىجىسىنى قوغدىدى
ۋە مۇستەھكەملىدى. جەن يۈكسەن 1993 - يىلى
2- ئايدا كورىيەگە زىيارەتكە بولۇپلا «يىلتىزىدىن
قورۇتۇش» دەپ ئاتالغان داغدۇغىلىق چېرىكلىككە
قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنى قوزغىدى ھەمدە چې-
رىكلىكنى تۇپ يىلتىزىدىن قورۇتۇپ، پاك - دىيا-
نەتلىك ھۆكۈمەت بەرپا قىلىشنى ئۆزىنىڭ سىياسىي
ئىشلارنى يولغا قويۇش فاكتورىنىڭ مۇھىم مەز-
مۇنلىرىدىن بىرى قىلدى. «سايلام قانۇنى»،
«سىياسىي مەبلەغ قانۇنى» ۋە «ئۇچۇرلارنى ئاشكا-
رىلاش قانۇنى» قاتارلىق سىياسىي ئىشلارغا دائىر
قانۇنلارنى يېڭىدىن تۈزۈپ ياكى تۈزۈتۇش كىرگۈ-
زۈپ، سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى بىلەن ئىقتىسا-
دىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى ماس قەدەمدە قانات يا-
دۇردى، كورىيەدە بۇ ھەرىكەت زور نەتىجىلەرگە
ئېرىشتى ھەم ھازىرمۇ داۋاملاشماقتا.

ياپونىيەدە 70 - يىللاردا يۈز بەرگەن لوكھىد
دېلوسى، 80 - يىللاردا يۈز بەرگەن رىكلوت دېلو-
سى ۋە 90 - يىللاردا يۈز بەرگەن زوچۈەن تېز
يوللانمىلار شىركىتىنىڭ زور مىقداردىكى پارىخور-
لۇق دېلوسى قاتارلىقلار سىياسىي جەھەتتىكى ئې-
غىر چېرىكلىك كېسەللىكلىرىنى ئاشكارىلىدى.
شۇڭا، ياپونىيە دۆلەت مەجلىسىنىڭ كېڭەش - ئا-
ۋام پالاتالىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1994 - يىلى
1 - ئايدا ئاۋام پالاتاسىنىڭ سايلىمنى ئىسلاھ
قىلىشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان تۆت چوڭ سىيا-
سىي ئىشلارغا دائىر قانۇننى تۈزۈپ يولغا قويۇپ،
مۇئەييەن ئۇنۇمگە ئېرىشتى. تايلاند ھۆكۈمىتى
چېرىكلىك ھادىسىلىرىنى تازىلاش ئۈچۈن 1994 -
يىلى دۆلەت مەجلىسىگە ئاساسىي قانۇنغا تۈزىتىش
كىرگۈزۈش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەنىدى.
1995- يىلى دۆلەت مەجلىسى بىر ماددىلىق ئاسا-
سىي قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش لايىھىسىنى ما-
قۇللاپ، ئەمەلدارلارنىڭ ھوقۇقىنى تىزگىنلەش،
«يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار شەخسىي مال -
مۈلكىنى ئېلان قىلىش»نى بەلگىلىدى. ژىيېتنام
1992 - يىلىدىن باشلاپ «چېرىكلىككە قارشى تۈ-
رۈش» ھەرىكىتىنى باشلۇۋەتكەنىدى. 1993 - يە-
لى كومپارتىيە ئېچىدە پارتىيە ئىنتىزامىنى چىڭە-
تىپ، بىر قىسىم چېرىكلەشكەن پارتىيە ئەزالىرى-
نى تازىلىدى. 1995 - يىلى يەنە يېڭى تەدبىرلەرنى
قوللىنىپ، «چېرىكلىككە قارشى تۇرۇش»نى ھۆ-
كۈمەتنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيىلىرىدىن بىرى قە-
لىپ بېكىتتى.

4. كېلەر ئەسىردىكى ئاسىيا - تىنچ ئوكيان ئەللىرى ئاساسىي قانۇنلىرىنىڭ تەرەققىيات يۆزلىنىشى ئۈستىدىكى پەرەزلەر

يەنە ئۇچ يىلدىن كېيىن ئىنسانىيەت يېڭى بىر ئەسىرگە قەدەم قويىدۇ. بىزنىڭ بۇ يەردە كۆزدە

تۇنجان XXI ئەسىر ئۇيغۇرشۇناسلىقى پەرەزلەر بىلەن ئاساس سەن XXI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى ياسۇچى ئۇستىدىكى دەسلەپكى پەرەزلەردىنلا ئىبارەت. ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونىنىڭ كېلەر ئەسىردىكى ئاساسىي قانۇن تەرەققىيات يۆزلىنىشى ئۇستىدە ئالدىن تەھلىل يۈرگۈزۈش ھەم مۇرەككەپ ھەم زۆرۈر ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان مۇھىم تەتقىقات تېمىسىدۇر. ئاساسىي قانۇنىمىز تەرەققىياتى چوقۇم دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى تەرەققىيات يۆزلىنىشىگە ۋە ئۇنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىشى لازىم. شۇڭا بىزنىڭ پەرەزلىرىمىز- نىڭ ئاساسىمۇ ئەلۋەتتە بۇ دۆلەتلەرنىڭ كېلەر ئەسىردىكى ئىقتىسادىي ئىجتىمائىي سىياسىي جەھەتتىكى تەرەققىياتىغا بولغان تونۇشىمىز ۋە چۈشەنچىمىزدىن ئايرىلالمايدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، ئىقتىسادىنىڭ يۇقىرى سۈرئەتتە ئېشىشى، بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالىدا مۇكەممەللىشىشى، سىياسىي جەھەتتىكى يۇكسەك دېموكراتىيە تۈزۈلمىسىنىڭ بارغانسېرى ساغلاملىشىپ بېرىشى ۋە رايون بويىچە ئورتاق بازار، ئورتاق ئىگىلىك گۈرۈھلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونى ئەللىرىنىڭ XXI ئەسىردىكى ئاساسىي تەرەققىيات يۆزلىنىشىدۇر. ئاساسىي قانۇنىمىڭ تەرەققىيات يۆزلىنىشىمۇ بۇ نۇقتىنى چۆرىدىگەن ھالدا تۆۋەندىكى ئۇچ تەرەپتە ئەكس ئېتىشى مۇمكىن:

بىرىنچى، ئاساسىي قانۇنىمىڭ ئەنئەنىۋى ئىگىلىك ھوقۇقى نەزەرىيىسى جەھەتتە بۇسۇش خاراكتېرلىك ئىگىلىرىلەش بولىدۇ. ئەنئەنىۋى نەزەرىيە جەھەتتىن قارىغاندا، ئاساسىي قانۇن ئەزەلدىن ئۇزۇنغا مىللىي دۆلىتىنى ئاساس قىلىپ تۈزۈلىدۇ ھەم ئۇنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش ۋە قوغداشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي مەنكىسىيسى قىلىدۇ. بۇ ئاساسىي مەنكىسىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئاساسىي قانۇن دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى مۇقەددەسلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ دەخلىسىزلىكى، ئۆتۈنۈپ بېرىلمەيدىغانلىقى ۋە يۆتكەلمەيدىغانلىقىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. بىراق رايوننىڭ بىر گەۋدىلەشتۈرۈلۈشى ۋە گۈرۈھلاشتۇرۇش سەۋىيىسىنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ، ھەرقايسى دۆلەتلەر كەڭ دائىرىدە ۋە تېخىمۇ چوڭقۇر كۆلەمدە ئۆزئارا مەنپەئەت ۋە مۇناسىۋەتنى ماسلاشتۇرۇشقا، تەرتىپكە سېلىشقا مۇھتاج بولىدۇ - دە، ئەنئەنىۋى بولغان ئىگىلىك ھوقۇقنى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولمايدۇ، دېگەن نەزەرىيە خېرىسقا دۇچ كېلىدۇ. ئورتاق رايونلىك مەنپەئىتى، ئەگەر ئاخىرىدا يەنىلا ئۆزىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ھەرقايسى دۆلەتلەر ئىگىلىك ھوقۇقى جەھەتتە مۇئەييەن يول قويۇشقا مەجبۇر بولىدۇ ھەم ئۇنى ئاساسىي قانۇن شەكلى ئارقىلىق ئېتىراپ قىلىدۇ ۋە مۇقىملاشتۇرىدۇ.

ئىككىنچى، «دۆلەتتىن ھالقىغان فۇنكسىيە» ئاساسىي قانۇن ئارقىلىق ئېتىراپ قىلىنىدۇ ۋە مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ. رايونىنىڭ بىر گەۋدىلەشتۈرۈلۈشى ۋە گۈرۈھلاشتۇرۇش سەۋىيىسىنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ، ھازىر بار بولغان ياكى كەلگۈسىدە بارلىققا كېلىدىغان رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتلار تەبىئىي ھالدا بەزى تەرەپلەردە «دۆلەتتىن ھالقىغان فۇنكسىيە» سېنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۆز تەۋەسىدىكى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋەتىنى ماسلاشتۇرۇپ، ئۇلار ئارىسىدىكى مەنپەئەتنى تەڭپۇڭلاشتۇرىدۇ. ئەمما رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتلارنىڭ بۇنداق فۇنكسىيىسى پەقەت ئەزا دۆلەتلەر ئاساسىي قانۇنلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان ۋە رېئاليە قىلىنغاندىلا، ئاندىن كۆچكە ئىگە بولىدۇ. كېلەر ئەسىردە بۇ رايوندىكى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي قانۇنلىرى بۇ جەھەتتە يېڭى مەزمۇن ۋە شەكىللەرنى كۆپەيتىدۇ.

ئۈچىنچى، دۆلەت ئىچى قانۇنلىرى بىلەن خەلقئارا قانۇنىنىڭ ئورنى جەھەتتە بەلگىلىك ئۆزگىرىش بولىدۇ. ھازىرغىچە ئاساسىي قانۇنلارنىڭ ھەممىسى دۆلەت ئىچى قانۇنلىرى خەلقئارا قانۇندىن ئەزەلدىن دېگەن ئەنئەنىۋى قاراشتا چىڭ تۇرۇپ كەلدى. بىراق دۇنيا ۋە رايون ئىقتىسادىنىڭ بىر گەۋدىلەشتۈرۈلۈشى ۋە گۈرۈھلاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ بۇنداق ئەنئەنىۋى قاراشمۇ ئاجىزلىشىپ بارىدۇ. ھازىرمۇ دۇنيادا، بولۇپمۇ ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىدىكى بەزى دۆلەتلەر ئاساسىي قانۇنلىرىدا بۇ ھەقتە يېڭى تەڭشەشلەر ئېلىپ بېرىلدى. بەزىلەر ھەتتا خەلقئارا قانۇن ئەزەلدىن بولۇش پرىنسىپىنى يولغا قويۇپ، ئۆزگىرىۋاتقان خەلقئارا مۇناسىۋەتكە ماسلىشىشقا باشلىدى. ئاسىيا - تىنچ ئوكيان ئەللىرى ئاساسىي قانۇنلىرىمۇ پات ئارىدا مۇشۇ خىل مەسىلىگە دۇچ كېلىدۇ ھەم خەلقئارا ئومۇمىي ئېقىمغا ماسلىشىدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا، بۇ زايوننىڭ XXI ئەسىردىكى ئىقتىساد، ئىجتىمائىيەت ۋە سىياسىي جەھەتتىكى تەرەققىيات يۆزلىنىشى كىشىنى خۇشال قىلىدۇ. لېكىن يەنە بەزى دەققەت قىلىشقا تېگىشلىك

لىك مەسىلىلەرمۇ يوق ئەمەس، يەنى، جەنۇبىي، شىمالىي چاۋشيەن بىرلىككە كېلىش ئىشىنى تېخى ئىشقا ئاشۇرۇپ بولالمىدى، دۆلىتىمىزدە شياڭ-گاڭ، ئاۋمىن مەسىلىسى ھەل بولغان بولسىمۇ، لېكىن تەيۋەن مەسىلىسى ھەل بولغىنى يوق. كې-شىنى تېخىمۇ ئەسىرىتىدىغىنى شۇكى، 1992 - يىلى 6- ئايدا ياپونىيىنىڭ كېڭەش - ئاۋام پالاتالا-رى «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ تىنچلىق ساقلاش ھەرىكەتلىرى بىلەن ھەمكارلىشىش توغرى-سىدىكى قانۇن لايىھىسى» نى زورمۇ-زور ماقۇللا-دى. بۇ 2- دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى ياپونىيە-ئاساسىي قانۇن تارىخىدىكى بىر ئېغىر ۋەقە بولۇپ، 1946- يىلىدىكى «تىنچلىق ئاساسىي قانۇنى» دە-كى «قورۇقلۇق - دېگىز - ھاۋا ئارمىيىسى ۋە باشقا ئۇرۇش قىلىش كۈچىنى ساقلاپ قالماسلىق، دۆ-لەتلەرنىڭ ئۇرۇش قىلىش ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىل-ماسلىق» دېگەن بەلگىلىمىگە خىلاپلىق قىلغانلىق؛ ياپونىيىنىڭ قوغدىنىش قىسمىلىرى ھازىر دۆلەت دەرۋازىسىدىن ھالقىپ خەلقئارا جەڭ سورۇنلىرىغا قەدەم قويۇشقا باشلىدى. 1996 - يىلى 4 - ئاينىڭ 1- كۈنىدىن باشلاپ، ياپونىيىنىڭ يېڭى «قوغدى-نىش پىلانى پراگراممىسى» ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى. بۇ پراگراممىغا ئاساسلانغاندا، ئۇ ئاج-راتقان ھەربىي ئىشلار - دۆلەت مۇداپىئە راسخوتى بارلىق ئاسىيا ئەللىرى ھۆكۈمەتلىرى ئېلان قىلغان ئوخشاش مەزگىلدىكى ھەربىي ئىشلار - دۆلەت مۇ-داپىئە زاسخوتلىرىنىڭ يىغىندىسىدىنمۇ كۆپ⑧. بۇ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ، بولۇپمۇ قوشنا ئەل-لەرنىڭ كۈچلۈك دىققىتىنى قوزغىدى. مۇلچەر-لەشكە بولىدۇكى، كېلەر ئەسىردە، ياپونىيىنىڭ «تىنچلىق ئاساسىي قانۇنى» دىمۇ كۆرۈنەرلىك ئۆز-گىرىش بولۇشى مۇمكىن. بۇ مۇشۇ رايون ئەللىرى دۆلەتلىرىنىڭ ئاساسىي قانۇن تەرەققىياتىدىكى زور سەلبىي تەرەپ بولۇپ، بۇ ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ تېگىشلىك دەرىجىدە دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىشى، ھەممە ئادەم ھوشيارلىقىنى ھەر- ۋاقىت يوشۇرۇنۇپ قويۇشقا بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىشى كېرەك.

ئىزاھلار:

① ۋاڭ يىجۇ: «تىنچ ئوكيان دەۋرى ھەققىدە»، «تىنچ ئوكيان ئىلمىي ژۇرنىلى» 1994 - يىللىق 1 - سان، 6 - 8 - بەتلەر.

② چېن يۈنشىڭ: «نۆۋەتتىكى ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونى ۋە ھەرقايسى ئەل ئاساسىي قانۇنلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ھالىتى ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسىگە نەزەر»، «سىياسىي - قانۇن مۇنبىرى» ژۇرنىلى، 1996 - يىللىق 5 - سان، 14- بەت.

③ باۋر ۋىجېن: «ۋىيېتنام ئاساسىي قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈشنىڭ يۈزلىنىشى»، جۇڭگو قانۇنشۇ-ناسلىق جەمئىيىتى باشقۇرغان «قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتى ئەھۋالى» نىڭ 1992 - يىللىق 11 - سانىغا قارالسۇن.

① گاۋجىتاڭ: «چاۋشيەن — ساۋاتسىزلار مەۋجۇت بولمىغان دۆلەت»، خەنزۇچە «بېرىم ئايلىق سۆھبەت» ژۇرنىلىنىڭ 1994 - يىللىق 3 - سانىدىن.

⑤ ھىندىستانلىق ئادۋوكات گ. ل. سانھىنىڭ 1995 - يىلى 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىكى ئاسىيا-تىنچ ئوكيان قانۇنشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ 10 - قېتىملىق (بېيجىڭ) يىغىنىدا قىلغان سۆزىگە قارالسۇن.

⑥ لىۋلىشىڭ: «كورىيە ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، خەنزۇچە 25 - بەتكە قارالسۇن.

⑦ جاك شىنۇ: «لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ ئېتنىسادىي ئىملاھاتى ھەققىدە»، «تىنچ ئوكيان ئىلمىي ژۇرنىلى» 1994 - يىللىق 1- سان، 120 - بەت.

⑧ چېن فىڭ: «ياپونىيىنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي چوڭ دۆلەت بولۇشقا قاراپ ماڭغانلىقى ھەققىدە ھۆججەت»، «نەزەر» ژۇرنىلىنىڭ 1996 - يىللىق 4 - سانىغا قارالسۇن.

(پوچتا نومۇرى: 830046)

تەھرىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ئىلمىي تەتقىقات ئۇچۇرلىرى

△ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا «شىنجاڭ ئۇنى-ۋېرسىتېتى دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە ئالاھە-دىلىككە ئىگە سوتسىيالىزىم قۇرۇش نەزەرىيە-سى تەتقىقات مەركىزى» قۇرۇلدى. بۇ شىتات ئىگىلىمەيدىغان، مەكتەپ ئىلمىي باشقارمىسى مۇنتىزىم باشقۇرىدىغان تەتقىقات مەركىزى بو-لۇپ، تەتقىقات تېمىسىنى چۈرىدىگەن ھالدا دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزىم قۇرۇش ھەققىدىكى نەزەرىيىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىق قىلىشنى ئۆزىنىڭ مۇھىم نىشانى قىلىدۇ.

△ شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ «211 قۇ-رۇلۇشى» ئۈچۈن تۈرغۇزغان تۈرلىرى 5 - ئە-يۈن مۇتەخەسسىلەرنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋې-لىشىدىن رەسمىي ئۆتتى. ئۆتكەن يىلى 10 - ئايدىكى دەسلەپكى تەكشۈرۈشتىن ئۆتكەندىن بۇ-يان، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى رەھبەرلىرىنىڭ ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشى، ئاپتونوم رايوندىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇن ۋە رەھبەرلەرنىڭ قوللە-شى، مەكتەپمىزدىكى مۇناسىۋەتلىك تارماقلار-نىڭ زور تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا تۈرغۇزۇلغان «9 - بەش يىللىق» قۇرۇلۇش نىشانى، ئالتە نۇقتىلىق پەن تۈرغۇزۇش ھەققىدىكى دوكلاتى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك تۈرلەر تەكشۈرۈش گۇ-رۇپپىسىدىكىلەرنىڭ بىردەك مۇئەييەنلەشتۈ-رۈشىگە ئېرىشتى.

△ مەكتەپمىز تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ پرو-فېسسورى لىيۇشىگەن ئەپەندىنىڭ «قەدىمكى غەر-بىي دىياردىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتى ۋە مىللەت-لەر سىياسىتى ئۇستىدە تەتقىقات» ناملىق تەتقە-قات تۈرى بۇ يىل 4 - ئايدا جۇڭخۇا ئىجتىمائىي پەنلەر فوندىنىڭ تەتقىقات تۈرى قىلىپ بېكىتىل-دى. بۇ مەكتەپمىزدىن بۇ يىل جۇڭخۇا تەتقە-قات فوندىغا ئېرىشكەن بىردىنبىر تۈر بولۇپ، 29 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى.

△ ياپونىيە ئالىملىرى يېقىنقى يىللاردىن بېرى قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىدا بۆسۈش خاراكتېرلىك تەتقىقات نەتىجىلىرىنى قولغا كەلتۈردى. بۇ، ياپونىيە ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدا ئۇزاق ئە-ئىگە ئىگە بولۇپ، خانىدا تورۇ، خانىدا ئاكە-دا، موري ماساۋ، يامادا نوبۇئو قاتارلىق ئالىم-لار غەربىي دىيار تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتىنى يەرلىك تىل - يېزىقلار تەتقىقاتى بىلەن بىرلەش-تۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنى ئە-ئىگە ئايلاندۇرغانىدى. يېقىنقى يىللاردىن بې-رى، ياپونىيە تارىخشۇناسلىرى، دىنشۇناسلىرى ۋە تىلشۇناسلىرى مۇشۇ ئەنئەنە بويىچە قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتىدا دۇنيادا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدە-غان تەتقىقات نەتىجىلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇلار ئىچىدە ياپونىيە، گېرمانىيە ئالىملىرى ھەمكارلىشىپ نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇرچە توختامنامىلار توپلىمى» (ئۈچ تۇم، ئوساكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1993 - يىلى-نەشرى)، كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسـ-سورى ماساھىرو شوگايتو ئەپەندى نەشر قىلـ-دۇرغان «ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلى يادىكار-لىقلىرى بويىچە تەتقىقات» (ئۈچ تۇم، كوبې چەت ئەل تىلى ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرى)، «ئابـ-دارما - كوشا - باسىيا - تىكا تاتۇار تاناما» (ئۈچ تۇم، مۇنىخشياڭتاڭ نەشرىياتى، 1991 - 1993 - يىللار)، كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسـ-سورى مانو ئەيجى ئەپەندى نەشر قىلدۇرغان «بابۇر نامە» (ئۈچ تۇم، كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1994 - يىل نەشرى) قاتارلىقلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك.

مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس ئابدۇكېرىم رەھمان
优秀专家阿布都克里木·热合满

ئابدۇكېرىم رەھمان، ئەر، ئۇيغۇر، 1941 - يىلى 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى قوغان يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1964 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇغگو تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى كەسپىنى پۈتتۈرگەن. 1982 - يىلدىن 1992 - يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغگو ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ۋە مۇدىرى بولغان. 1992 - يىلدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق نۇقتىلىق كەسىپ — «شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - ئەدەبىياتى» نىڭ ئىلمىي يېتەكچىسى بولغان. 1985 - يىلى دوتسېنت، 1992 - يىلى پروفېسسور بولغان. 1987 - يىلدىن باشلاپ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋەفولكلور كەسپى بويىچە ماگىستر ئاسپىرانتلارنىڭ يېتەكچى ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ، جەمئىي 12 ئاسپىرانت قوبۇل قىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يەتتە نەپىرى ئاسپىرانتلىقنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملاپ ماگىستىر ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ، شۇ كەسىپنىڭ تايانچىلىرىدىن بولۇپ قالغان. 1997 - يىلى دۆلەتلىك ماۋارىپ كومىتېتى قاتارلىق ئالاقىدار ئورگانلارنىڭ باھالاپ تەستىقلىشى بىلەن ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە مىللىي زىيالىيلار ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان تۇنجى دوكتور يېتەكچى ئوقۇتقۇچىسى بولغان. 1989 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەرىپىدىن ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس دېگەن نام بېرىلگەن، ئالىي ماۋارىپ سىپىدە تۇنجىسى كۆرۈنەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن 1992 - يىلى 10 - ئايدىن تارتىپ گوۋۇيۈەننىڭ ئالاھىدە تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولغۇچى بولۇپ باھالانغان.

1980 - يىلدىن باشلاپ ئەدەبىيات نەزەرىيىسى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە فولكلور ساھەسى بويىچە تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى»، «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيىسى»، «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، «مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن تۇغۇلغان ھېكايە»، «فولكلور ۋە يازما ئەدەبىيات»، «مۇقام پېشۋالىرى» قاتارلىق 10 پارچىدىن ئارتۇق يىرىك ئىلمىي ئەسەر، 100 پارچىغا يېقىن ئىلمىي ماقالە يېزىپ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا ئېلان قىلدى. «ئەدەبىيات نەزەرىيىسى»، «ئۇيغۇر ئۇرۇپ - ئادەتلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى تۈزۈشكە قاتناشتى، يېتەكچىلىك قىلدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئۇيغۇر فولكلورى ساھەسىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى ئېلىمىزنىڭ مۇشۇ ساھەدىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇپ قالماستىن، خەلقئارادىمۇ خېلى چوڭقۇر نەسىر قوزغىدى. ھازىرغىچە ئۇنىڭ بىر يىرىك ئىلمىي ئەسىرى ۋە سەككىز پارچە ئىلمىي ماقالىسى چەت تىللارغا تەرجىمە قىلىنىپ، چەت ئەللەردە ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدىكى ئىككى پارچە ئەسىرى ئىككى قېتىم مەملىكەتلىك 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، تۆت پارچە ئىلمىي ئەسىرى 1-، 2 - ۋە 3 - دەرىجىلىك ئاپتونوم رايونلۇق پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەنلەر مۇكاپاتىغا، تۆت پارچە ئەسىرى ئاپتونوم رايونلۇق ماۋارىپ كومىتېتى ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىسى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى ۋە كۆپ قېتىم گېزىت - ژۇرناللاردا ئۇنىڭ تۆھپىلىرى مەخسۇس تونۇشتۇرۇلدى. دۆلەتلىك نۇقتىلىق تەتقىقات تۈرلىرىدىن «جۇغگو خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئۇچ توپلام، شىنجاڭ تومى»، «جۇغگو ئۇرۇپ-ئادەتلىرى قامۇسى — شىنجاڭ تومى»نى ئىشلەشكە يېتەكچىلىك قىلدى ۋە ئۇزى تۈزۈشكە بۇاستە قاتناشتى. ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (خەنزۇچە)، «جۇغگو قەدىمكى ئالتاي مەدەنىيەت سىستېمىسى» قاتارلىق ئاپتونوم رايونلۇق نۇقتىلىق تەتقىقات تۈرلىرى نەتىجىلىك ئورۇنلاندى. ئۇ قازاقستان، تۈركىيە، ۋېنگرىيە، روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئېچىلغان خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتنىشىپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى بىلەن خەلقئارادىكى كەسىپداشلىرىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى. ئۇ، دۇنيا ئالتايشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، خەلقئارا شامان تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇغگو فولكلور جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇغگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇغگو پەلسەپە، ئىدىيە تارىخى جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، جۇغگو ئۇيغۇر تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ دائىمي ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىبى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەنلەر «9- بەشىللىق» پىلانلاش گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر «12 مۇقام» ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ دائىمي ھەيئەت ئەزاسى قاتارلىق ئىجتىمائىي ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان. ئۇ ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ «211 قۇرۇلۇش» پىلانىدىكى نۇقتىلىق كەسىپلەرنىڭ تەرەققىيات نىشانى ئۈچۈن پۈتۈن كۈچى بىلەن تىرىشىپ ئىشلىمەكتە.

主　编：库热西·买合木提江
本期责任编辑：康巴尔尼沙

مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر پەيزۇللا

新疆大学学报
（哲学社会科学维吾尔文版）
（季刊）
（1980 年创刊）
第 18 卷第 3 期 1997 年 9 月

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى
(پەلسەپە ـ ئىجتىمائىي پەن قىسمى)
(پەسىللىك ژۇرنال)
نەشر قىلىنغان يىلى: 1980 ـ يىلى
1997 ـ يىللىق 3 ـ سان (18 ـ يىلى نەشرى)

主办单位：新疆大学（乌鲁木齐胜利路 14 号）
编辑出版：新疆大学学报编辑部
印　刷：新疆大学印刷厂
国内发行：乌鲁木齐邮政局
国际标准刊号：ISSN 1005-5878
国内统一刊号：CN 65-1035/C
邮政编码：830046

باشقۇرغۇچى ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى.
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 ـ نومۇر).
نەشر قىلغۇچى ئورۇن: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى
ئىلمىي ژۇرنىلى» تەھرىر بۆلۈمى
شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقىتىدۇ
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك نومۇرى: ISSN 1005-5878
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى CN 65-1035/C
پوچتا نومۇرى: 830046

定价：3.00 元　　باھاسى: 3.00 يۈەن　　国内代号：58-13　ژەكالەت نومۇرى: